

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky.

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кн. 1-2

1925

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

(б. Українське Наукове Товариство в Києві)

ПРОДОВЖУЄ СВОЇ ВИДАВНИЦТВА:

„ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА“

І „УКРАЇНА“

науковий двохмісячник українознавства
під загальною редакцією голови історичної секції
акад. Мих. Грушевського.

„Україна“ містить статті й матеріали по українській мові, письменству, історії культури, економіки, соціального і політичного життя, етнографії, краєзнавству. В відділі „Критики“ подаватимуться рецензії і звідомлення з біжучої наукової літератури. В відділі „Хроніки“ — відомості про наукове життя, діяльність наукових інституцій і видавництв.

III кн. „Україна“ буде присвячена пам'яті Костомарова, IV кн. „України“ має бути присвячена споминам 1905 року, V кн. пам'яті Драгоманова. Редакція просить надсилати матеріали про Драгоманова не пізніш 30 квітня.

До хроніки редакція просить прислати все, що може ілюструвати науковий рух на всім просторі українських земель, а також і по-за Україною, — все, що діється на ниві українознавства, можливо в стислій формі.

В 1925 р. крім чергового тому „Записок“ (XX), що міститиме „Науковий Збірник за р. 1925“ мають вийти два збірники районного дослідження історії України:

КИЇВ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯ—і ЧЕРНИГІВ І ПІВНІЧНЕ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ.

В дальшій програмі такі ж збірники для Полудневого Лівобережжя, Слобожанщини, Степової України і Чорноморського побережжя, для Поділля, Волині з Побужжям, для Галичини й Буковини та Бесарабії і для Закарпатської України.

В кожному з таких територіальних збірників будуть збиратись статті і матеріали, які б можливо всебічно освітлювали економічне, культурне і політичне життя данного району. Бажані статті з старої матеріальної культури (археології, історичної географії й етнографії, діалектології, фольклору, письменства, мистецтва, економіки, соціальної історії і революційного руху; потрібні ілюстрації, портрети, карти, діаграми і т. д.

Редакція „України“ і збірників звертає увагу співробітників, що до друкарні весь матеріал мусить тепер даватися переписаний на машині, і то в двох копіях. В високій мірі бажано, щоб автори, коли мають якусь змогу, надсилали свої статті і матеріали в такому вигляді — в двох чисто переписаних на машині і чітко виправлених копіях. Бо переписування заходом Редакції не тільки приносить матеріальну втрату самим авторам (Редакція мусить відтягати від гонорару оплату переписки, перевірку правки рукопису), — але і спричиняє спізнання публікації цих статей.

І то треба мати на увазі, що редакція не може бути гарантований від того, що статті не будуть розібрані помилково.

Всі матеріали, крім тих, що надійшли в редакцію, збірників треба

Київ, ул. Коро. Української

8525ж

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
DÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue bimensuelle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hručevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ

(б. Українського Наукового Товариства в Києві)

ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ

акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

при ближчій участі академиків, професорів і співробітників академії:

Д. Багалія, С. Веселовського, М. Возняка, О. Гермайзе, О. Грушевського, В. Данилевича, С. Єфремова, А. Кримського, М. Макаренка, В. Міяковського, О. Новицького, В. Перетца, М. Плухи, С. Семковського, О. Синявського, К. Студинського, Є. Тимченка, П. Тутковського, В. Щербини та інших.

1925
книга 1—2

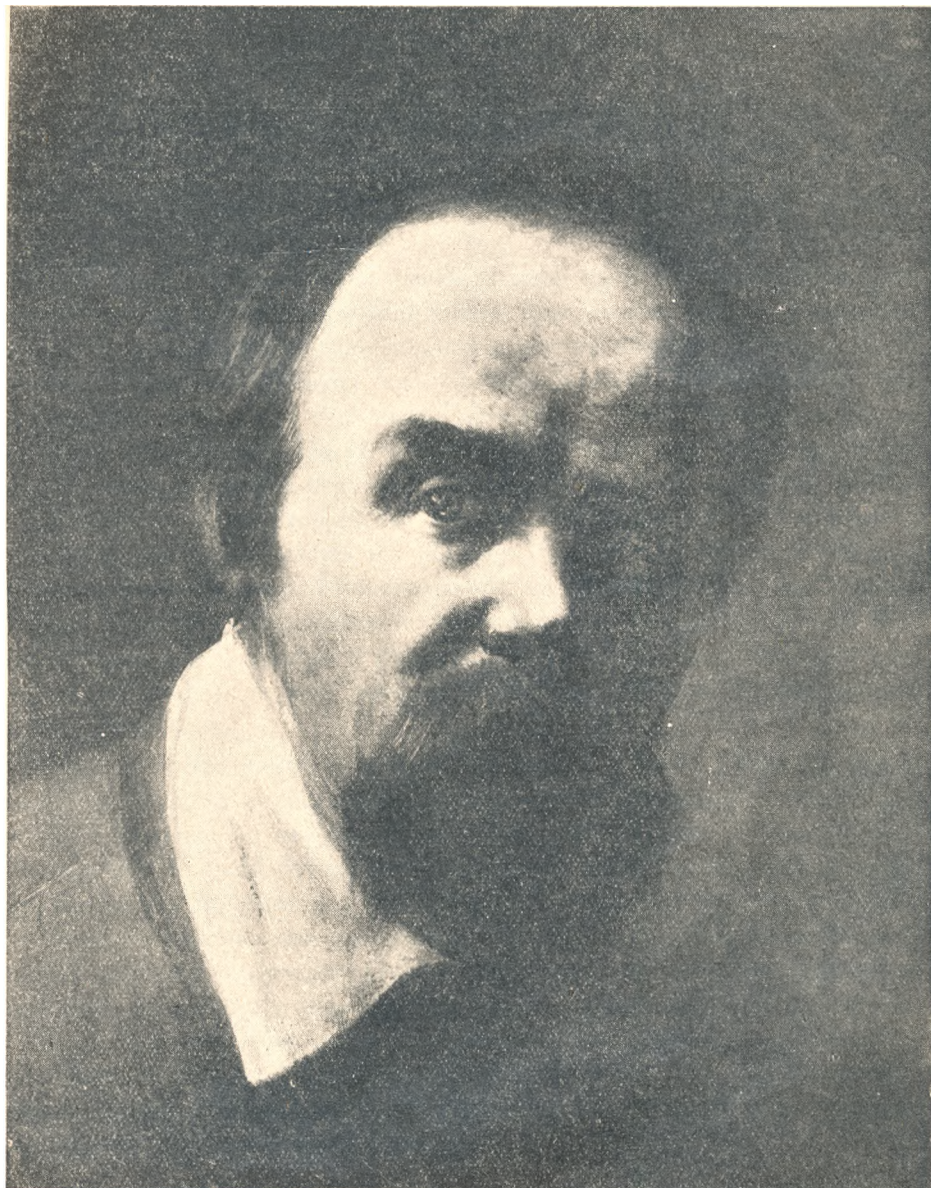
КИЇВ
Закінчено книгу 1 лютого

Загального числа
книга 11

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Дозволяється випустити в світ.
За Неодм. Секретаря Академії Наук. акад. **С. Єфремов.**
15 січня 1925 р.

Портрет Шевченка 1859 р. з колекції В. О. Щавинського.
Portrait of Shevchenko en 1859 de la collection V. Chŭchavinsky.

В ШІСТДЕСЯТ ЧЕТВЕРТІ

ШЕВЧЕНКОВІ РОКОВИНИ.

З новим роком—з новою весною підіймаємо наш прапор, з нашим гаслом—ім'ям Великого Кобзаря.

Наші далекі предки в сих часах, перед весняним зрівнянням, ріжними святочними актами накликали весну, будили приспані сили природи, підіймали її динамічну енергію—велику космічну творчість. Тепер тільки фрагменти тих давніх великих колективних актів, в котрі члени громади вкладали колись всі свої сили, духові й фізичні, нагадують нам сі старі громадські обходи. На їх останках—на мало вже помітних руїнах перед-українського, перед-національного життя протягом останніх десятиліть нарастають великі громадські обходи Нової України, її пророка і вождя. Вони, очевидно, мають всі підстави вирости в велике свято розбудження динамічної енергії нового колективу—Робочого Народу України та своєю акумуляцією підіймати його творчу силу на новий рік і на нові діла—як підносили її колись ті старі натуралістичні весняні свята на нові засіви, на нові лови, на нові походи, відповідно тодішнім умовам життя, настроям і поглядам.

Колись—не так давно в часі, але далеко в дистанції—бо ще перед Револуцією, в одній з своїх роковинних статей розвивав я гадку, що творчість Шевченка не закінчила своєї еволюції з його смертю. Його слово, незмінне в своїй буквальній формі, неустанно еволюціонує в своїм змісті, так як він приймається і розуміється українським громадянством, чи ще ширше—українською людністю. Верстви і покоління, як скрізь так і у нас, зі змінами соціальних умов свого життя, еволюціонують в своїй національній ідеології і в соціально-політичних завданнях, як у всім іншим, і відповідно до того инакше підходили і підходять до Поетового Слова. По іншому його розуміють, знаходять у нім все нове значіння, все новий читають у нім наказ собі і науку, і його рокове свято дає їм все нові гасла, все нові провідні гадки.

Те що пережилося з того часу, дуже проречисто потвердило се. Зміни в життю і настроях за останні два десятиліття, що проминули від першого акту револуції—котрого річницю поминаємо нині, разом з річницею нашого Револуційного Вістуна,—як глибоко відмінили вони наше розуміння його Слова,—як глибоко відмінили *Його* в нашім розумінню!

Не більш як вісім літ тому *наша* Україна, вперше могла заспівати з повних грудей і повним голосом, явно, одверто і самопевно Шевченків

„Заповіт“, написаний ним 80 літ тому на переяславських руїнах—де наклалися, двісті літ перед тим, царські кайдани на Україну:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
Івражою злою кров'ю
Волю окропіте!

Заспівала *наша*—але скільки й по нинішній день ще тої невизволеної Української землі, де ще не залунав той гордий спів? І скільки ще пройде часу—хто скаже?—поки Український нарід зможе сповнити другу половину „Заповіту“—об'єднається „в сім'ї вільній, новій“ весь у своїм повнім складі, до Карпатів і за Карпатами, та розгорне велику культурну і соціальну працю, що в неясних зарисах ввижалася уяві Поета, і в ясніших рисах стала уявлятися нам аж тепер, після знищення царського та панського режиму!

Які глибокі переживання ми пройшли з „Заповітом“ на устах протягом сих восьми літ, і які ще чекають тих всіх, що йтимуть з сим співом в далечінь, тяжким і довгим шляхом, зачеркненим умовами буття нашого Народу!

Марні були мрії тих, що сподівалися здійснення поетових наказів самими деклараціями, чи співанням його Заповіту. Бачимо, що кров таки мусіла политись, так як він казав,—не тільки на словах, а і в ділі!

Кров робочого люду, пролита двадцять літ тому царською рукою.

„Кривавий дощ“ від „карних експедицій“, та інших „мер“, що спадав навколо першої Думи, коли вона силкувалась парламентарною дорогою розв'язати міцно зав'язані вузли Царської Росії.

Кривавий посів виростив великий порив Революції, який дійсно скропив землю ворожою кров'ю,—виорав глибокі борозни в ній і вивернув нові родючі верстви.

Зусилля на знищення вікового насильства, класового і національного, не могли легко пройти по верхах. Спотикаємось тепер на кожному ступні, і довго ще спотикатимемось о глиби, вивернені зі споду життя всієї великій борні. Не легко простягнуться через них „вольній, широки скрізь шляхи святії“, провіщовані поетовим переспівом!...

Але досить, що все се рушилось! Що неправда і гніт вийшли з своєї нерухомости, яка так бентежила нас, ще чверть віка тому, ілюзією своєї безмежної сили і непорушности.

Важно, що потенціально енергія нашого народу перетворилася в динамічну, а з ним і повні святого гніву та ненависти Слова Поетові—що тоді здавались тільки безсилим пориваннями, чи меланхолійними рефлексіями, стали веліннями Дійства, повними сили і влади.

Важно, що все наше життя і вся історична перспектива його замість песимістичних метикувань на тему безвихідної пасивности української вдачі та непридатности до енергійної, солідарної дії, освітились могутнім рефлексором Революції і в полум'ї її „дійшли до своєї правди“, як то кажуть,—пісні і віщування Великого Кобзаря.

Ми дійсно розуміємо і відчуваємо їх по новому. Ми знаходимо в них те, чого не бачили наші батьки, і ми самі тому навіть літ 10—20. Від них відлетів романтичний сентименталізм, що здавався їх характерною прикметою навіть дуже проникливим дослідникам Шевченкової творчости. На місце його виступили до болю відчуті, до нестриманого крику зреалізовані переживання класової і національної неправди, що продиктували його до жаху конкретні і безоглядні висновки і накази. Співець нездійснених мрій, розбитих надій, безповоротно упущених можливостей—Єремія над руїнами найкращих народніх поривань, проповідник братання з ворогами, ідеолог всепробачення, яким він здавався чверть віка тому,—став суворим пророком безоглядного визволення, руйнування насильства і неправди, вождем поневоленого люду против класового гніту, в стилі великих „божих бойовників“ гуситського визволення—котрих Шевченко оспівував одночасно з своїм „Заповітом“—саме тоді, як ним, мов „старий Жижка з Таборова махнув булавою“—крикнув над приспаною Українською землею...

Під сю добу ми переживаємо хвилі перестанку. Як довго вони потривають, не знати. Але той „Заповіт“ незломної волі і неустанного діла, аж до повного здійснення повелінного завдання—того, що я тільки що нагадав: збудування „нової вільної сім'ї“ на всій Україні, він стоїть і стоятиме над нашими душами, чекаючи свого сповнення, і велючи працювати для нього всіма силами, при всяких обставинах і у всіх напрямках що наближають нас до нього.

Михайло Грушевський.

Остання стаття Франка про Шевченка.

В книжці за червень 1924 р. лондонської часописи The Slavonic Review один з її редакторів проф. R. V. Seton Watson опублікував статтю Франка про Шевченка, що він написав був з нагоди століття його уродження, в травні 1914 року. Проф. Сетон-Ватсон, як він це оповідає в своїм поясненню до статті, тоді збирався видавати трьохмісячник The European Review, що мав спеціально знайомити публіку з національними питаннями і з літературою менше звісних європейських народностей. Щоб зав'язати зносини і згодити собі співробітників, він об'їздив тоді деякі з отих „менше звісних“ країв, побував у Львові, бачився з визначнішими українськими ученими і письменниками і замовив собі ряд інформаційних статей по історії, літературі й політиці України. Між ними була й ця стаття Франка, одержана перед самою війною. Вона зісталась неопублікованою, бо й сама задумана часопись через війну не вийшла, і тільки тепер, рівно через десять літ, Франкова стаття побачила світ. Ми передруковуємо її як посмертний акт пієтизму для Шевченка нашого другого великого поета. Оригінал був очевидно писаний німецькою мовою, надрукований в англійським перекладі; перекладаючи на українське, стараємось по-можності наблизити виклад до українського способу вислову.

Катерина Грушевська.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО.

Він був селянський син і став князем в царстві духа. Він був кріпак і став великою силою в громаді людських культур. Він був простак і відкрив професорам і вченим новіші і свободніші степені. Він терпів десять літ від російської воєнщини, а зробив більше для свободи Росії, ніж десять побідних армій.

Доля переслідувала його ціле життя, та не покрила іржою золота його душі, не обернула його любови до людства в ненависть, ані його віри—в роспуку.

Доля не щадила йому страждань, але не стримала його радості, що була здоровим джерелом життя.

Та найкращий, найцінніший дар, доля дала йому аж по смерті—невмерущу славу і вічно нову насолоду, яку дають його твори мільйонам людських сердець.

Іван Франко, 12 мая 1914.

Коло року 1840 в європейській літературі сталася важна і характерна подія. В літературу вступив простий мужик з села. Перед тим поети і романісти ледве добачали його, або коли і займалися ним в своїх працях, то дивились на нього лиш, як на декорацію, як на вульгарну фігуру, безцвітну сіру масу, або, в найкращім разі як на щось далеке глибоким людським почуванням. Треба лиш згадати ті сантиментальні і заслужено осміяні селянські постаті, що трапляються у французьких і німецьких ідилічних поетів XVIII в.; або знов селянські постаті Шекспіра, такі живі і трактовані з таким могутнім натуралізмом, та все ж зовсім епізодичні; або персонажі німецького письменника XVIII в. Грімельгавзена; чи, ще пізнішого Гете—Götz von Berlichingen; нарешті—оповідання з українського селянського життя, що зустрічаються у польського поета Кльоновіча в його латинській поемі *Roxolania* (1584)—гарні, але більш епізодичні,—і декоративне значіння селянських персонажів в таких польських поемах як Гоциньського *Zamek Kaniowski* і Міцкевича *Pan Tadeusz*. Тільки коло 1840 р. появляються в різних європейських літературах твори, в яких селянин виступає, як герой повісти, а його життя служить її темою. В Франції ця нова течія зв'язується з іменем одної з найближчих письменниць, Жорж Санд, якої оповідання *La mare au diable*, *François le Champri* і ин. взяті з селянського життя. В Німеччині Бертольд Авербах відкриває 1839 р. серію своїх *Schwarzwälder Dorfgeschichten*, які безумовно були перехвалені. В тім же часі на польській мові з'явилися оповідання Крашевського *Ułana* і *Jermola*, а на російській подібні річі появилися при кінці сорокових рр., а саме Тургенева—*Записки охотника*, Григоровича—*Антон Горемыка*, і Достоевського—*Бедные Люди*. Нарешті в українській літературі, тоді ще слабкій і незамітно захованій далеко від широкого світу, вже в 1829 р. появилися оповідання Григорія Квітки Основ'яненка писані виключно з селянського життя, і раптом в 1840 р. появилася фігура, що не має паралелі в світовій літературі,—за виємком хіба Роберта Барнса в Шотландії,—селянський син, що більше як двадцять літ життя провів під ярмом кріпацтва. І він не з'являється, як герой якогось роману чи поеми, але як живий творець, працюючи і борючись за потоптані людські права поневоленого селянства і занедбаного українського народу, разом з тим—як оборонець всіх покривджених.

Цей найцікавіший з усіх згаданих і як тільки вірші цього молодого селянина, що недавно ще був кріпаком, з'являються в друку — його земляки витають його як духового провідника і найбільшу окрасу української літератури. Він, що ще кілька літ тому мусів дріжати перед гнівним поглядом свого пана, що лиш випадком уникнув кнута земського урядника Прехтеля, і був проданий, по довгих торгах, як расовий кінь за 2500 рублів, тепер стає провідником цілого народу. Такий був Тарас Шевченко, найбільший поет, якого до тепер мали Українці, і в своїм роді справді самотній.

Тарас родився 7/III 1814 р., як менший син кріпака Григорія Шевченка, в селі Моринцях, в маєтку зросійщеного німця Енгельгардта. Він скоро втратив свою матір; навчився письма від сільського дяка, і маючи вісім літ, пустився мандрувати по сусідніх селах і базарах, шукаючи вчителя, який би міг навчити його малювати. Та не знайшовши, скоро повернувся, сподіваючись дістати місце громадського пастуха. Тоді помирає старий Енгельгарт, а його син, вихований більше по польські, дає розпорядження набрати йому новий склад домашніх слуг. Так Тарас попав до нього на службу, сперше в кухню, потім як особистий лакей пана, і в цій ролі подорожував усюди з Енгельгардтом. Коли ж пан помітив його охоту вчитись малювати, він послав його на науку до маляра Лямпі в Варшаві. Але ледві він пробув там рік, коли в листопаді 1830 р. вибухнуло польське повстання і перервало його працю. Всю службу Енгельгардта відіслано до Петербургу і тут Тарас зівстався на цілих вісім літ в робітні маляра Ширяєва. Але Ширяєв був не так маляр, як декоратор будинків і не міг нічого навчити Шевченка. З робіт які він робив, як учень Ширяєва, можна згадати декоративні роботи *al fresco* в великім театрі в Петербурзі. Не диво, що така праця і така залежність була йому дуже прикра. Не раз вечорами ходив він до парку малювати мізерні мітологічні фігури, які він там знаходив. І раз при такій нагоді, коли саме рисував групу Лякоона, його зустрів земляк Сошенко, який познайомив його з Гребінкою, звісним автором українських байок. Через нього тяжка Шевченкова доля стала звісна славному російському поетові Жуковському, що був тоді учителем наслідника престолу, будучого Александра II. Сошенко говорив про свого молодого земляка і Брюлову, професорові Академії Мистецтв, придворному малярові Венеціанову, й иншим. Ця група високо освічених артистів-гуманістів постаралась поліпшити долю молодого Українця, який, зустрівшись вперше з цим новим, відрадінішим світом, був так глибоко схвильований, і впав в таку меланхолію, що навіть думав про самогубство і дістав таку високу горячку, що його довелось завести до шпиталю. Тим часом його патрони вдалося зацікавити Шевченковою долею царську сім'ю, і з ініціятиви цариці улаштувати лотерею, де розіграли портрет Жуковского, зроблений Брюловим. Білети розпродано при царськім дворі. Венеціанов увійшов в переговори з Шевченковим паном і ціною портрета, 2500 карбов., Шевченка викуплено з кріпацтва. Тепер він міг вступити до Академії, яка була зачинена для кріпаків, і скоро став одним з найулюбленіших учнів Брюлова і навіть жив у нього.

Разом з тим муза поезії дарує своєю ласку бідному учневі. Його перші поетичні спроби походять ще з кріпацьких часів, але доперва, як студент Академії, відложив він фарби і записав на папір мелодичні пісні, що плели з його серця. В 1840 р. молодий український панок, Мартос, познайомився з Шевченком під час свого перебування в Петербурзі і випустив його перші вірші маленькою книжечкою під заголовком „Кобзарь Тараса Шевченка“. Кобзар (що можна переложити як *The Gypsy Player*)

зробив на освічених Українців надзвичайне вражіння, і такі високі особи, як Тарновський¹⁾, стали запевняти Шевченка в своїй приязні і вступали з ним в переписку. Правда, що в російській літературі, яка була тоді цілком захоплена Гегелевою філософією і Гете та гаслом „мистецтво для мистецтва“, Шевченка зустрінено не прихильно, і його велика поема „Гайдамаки“, що заявила на другий рік, була гостро розкритикована, не лише в Петербурзі, але й на провінції. Та на Україні слава поета росла швидко, а він зі свого боку тужив за Україною, якої не бачив по-над 12 літ. І 1843 р. він поїхав на вакаціях до дому. Це був майже триумфальний поворот людини, що покинула рідне село в ліврої „козачка“. Зиму 1843—4 р. Шевченко пробув в Петербурзі, а далі, закінчивши Академію й здобувши золоту медаль і титул свобідного художника, вернувся знов на Україну, літом 1844 р.

Це період найбільшої височини в його кар'єрі на Україні, він вільно ходив по селах від одного двору до другого, і всюди його сердечно вітали. В Києві він одержав місце в Археографічній²⁾ комісії, і тут його окружила молодь, що вже перед тим, і в часті під впливом його творів, утворила таємне товариство під назвою „Братства св. Кирила і Методія“, з виразно означеною метою ширити освіту в народі й знищити кріпацтво. Та в початку 1847 р. з доносу студента Петрова товариство було відкрито, його членів арештовано і відіслано до Петербургу. Шевченка теж арештовано, бо рукописи його поеми *Сон і Кавказ* було знайдено в одного з його знайомих. Цар Микола вважав ці поеми особистою образою для нього і його рідні, тому їх автора засуджено на доживотну військову службу без підвищення і з виразною заборonoю писати чи мовчати!

По трьох місяцях в'язниці в Петропавловській кріпості, Тараса посаджено в кибітку і відіслано етапом в Оренбург, звідки його нарешті вислано на далекий пост в Кіргізькім степу. В Оренбурзі і в Петровськім його життя не було неможливе. В Оренбурзі він знайшов чимало інтелігентних Поляків, що зустріли його прихильно, він зазнав теж багато прихильности від старших і від товаришів по засланняю. Його доля поліпшилась ще, коли комендант Оренбургу, генерал Перовський, приділив його, до наукової експедиції академіка фон Бера, що мав досліджувати береги Аральського озера,—офіційно як матроса, в дійсності ж для рисовання краєвидів, і на рівній стопі з членами експедиції. Коли ж, вернувшись в Оренбург, Шевченко віддав комендантові цілий альбом своїх рисунків, комендант, щоб поліпшити його становище, послав рисунки в Петербург—та слідом одержав за це догану. Альбом віддано Шевченкові назад, а кару його загострено. Його відіслано до одного з найгірших карних осідків, в Орську, на Аральськім озері, і тут він провів шість страшних літ в тяжкім пригнобленню і серед жорстоких страждань.

Але далі цар Микола вмер, і під владою Олександра II почався живіший літературний і громадський рух. Приятелі і заступники Шевченка, і головно президент Академії Мистецтв, граф Толстой та його жінка, добули визволення Шевченка з Кіргізького степу. І по десятилітнім засланняю Шевченко вернувся нарешті до Петербургу, зломаний тілом, але не духом. Навіть в тих страшних роках його муза не затихла. Він написав кілька прозових оповідань російською мовою, з яких деякі пропали, а більшість була надрукована аж по його смерті і наповняє цілу досить грубу книгу. В тім же часі він написав багато вір-

1) В ориг. граф Тарновський.

2) В ориг.: археологічній.

шів, свіжих і ясних, як перли; багато з них говорять про важкі переживання автора: вони належать до найкращої лірики всіх часів.

В Петербурзі Шевченко, окрім віршів, написав кілька епічних поем, найкраща з яких мабуть *Марія*, що описує в простім народнім стилі і в високо ефектованій та оригінальній формі життя матері Спасителя. Та здоровля його було зломлене. Він все ще мріяв про тихе сімейне життя, на березі Дніпра коло Канева, де йому саме купували шматок землі, коли смерть захопила його в Петербурзі, 8 лютого 1861 р. Так Канів замість того, щоб привітати його між своїми горожанами, міг тільки наготувати йому могилу на горбі коло Дніпра.

Поетичну діяльність Шевченкову можна поділити на чотири періоди, досить неподібні один до другого. Перший від 1838 до 1843, або від його звільнення з кріпацтва до першого повороту на Україну. В цім періоді бачимо поета ще під романтичним впливом. Він пише балади і сантиментальні думи, та історичні оповідання різної великості, які кульмінуються в поемі „Гайдамаки“, початій 1838 і друкованій 1841. З того ж часу походить чудова поема *Катерина* і друга поема, все ще не надрукована в цілості *Черниця Марьяна*. В другім періоді, що тягнеться до його арешту весною 1847 р., знаходимо такі політичні поеми, як *Чигирин*, *Суботів*, *Іржавець* і ин. Далі від національного українського становища поет переходить до соціальних питань, і підіймає свій могутній голос в оборону кріпаків (*На панщині пшеницю жала*, *Сестра*, *Марині*, *Сон*, *Послання до мертвих і живих і ненароджених земляків моїх*). Так він став пророком цього народу, розриваючи немилосердно завісу політичного і соціального насильства. Та несподівана катастрофа спинила його працю і навіть сховала багато його віршів від громадянства на кілька десятиліть.

Третій період бачить поета знов у неволі. Він обмежується ліричними віршами, по часті особистого характеру, по часті дуже оригінальними парафразами українських народних пісень. Четвертий період тягнеться від 1858 до смерти поета. Його лірика почата у війську, продовжується, стає могутніша, ширша, і наростає до багатой гармонії гимну *До Світла*¹⁾ який можна назвати апотеозою світла, поступу і волі. Але найбільш характерна риса цього періоду, це становище, яке займає Шевченків геній супроти релігійних тем (*Неофіти*, *Царі*, *Марія*, *Чернечий гимн*).

Як би хотіти звести Шевченкову поезію до одной формули, то я назвав би її поезією туги за життям. Вільне життя, не зв'язаний розвій індивіда і громади це ідеал, якому Шевченко був вірний до кінця. Страждання людства, несправедливість до людей,—все хвилювало його з однаковою силою, чи то була селянка, яку женуть на панщину і яка мусять кидати дитину під копами, княжа дочка, ображена своїм власним батьком, чи дівчина, яку мати продає генералові, чи жидівочка, що мстить своєму власному батькові за вбивство її коханого, студента. Я не знаю в світовій літературі поета, який би став таким послідовним, таким горячим, таким свідомим оборонцем права жінки на повне і людське життя! Жертування своєї індивідуальности для діла милосердя, пересилення власного горя і віддання всеї сили для благородної мрії, щастя людскости, цей ідеал Шевченко залишив нам, як свій найдорожчий спадок. Не диво ж, що по над усе він бачив в ділі Марії, матери Ісусової, найвище моральне осягнення людства,—тую велику ідею людської любови, що являється основою християнства.

Іван Франко.

1) В ориг.: To the light.

Спадщина Кобзаря Дармограя.

I.

Рідко хто чув про Кобзаря Дармограя. Рідко кого цікавили його твори. Навіть ім'я це мало кому відоме—хоч воно належить певним способом одному з найблискучіших людей свого часу, що й досі стоїть у центрі літературних дослідів на Україні. Але шануючи ту людину, здебільшого й на думку нікому не спадає, що частка її невмирущої слави падає й на скромну, нікому майже невідому постать Кобзаря Дармограя, що час би вже заходиться і коло його, щоб визначити, що цеє ім'я значило в житті популярного свого двійника. А тим часом справа Кобзаря Дармограя та його літературної спадщини торкається одного з найяскравіших моментів у нашому письменстві. Це справа того, що вже придбало собі право на спеціальне наукове вистудіювання—справа Шевченкознавства. Бо ж Кобзарь Дармограй—то псевдонім Шевченка, яким наш поет підписував на засланні свої російські повісті. І коли тепер знайшлися автографи цих повістей, то—зрозуміла річ—мало кому відоме ім'я й до себе повинно буде притягти належну увагу.

Віршованим автографам Шевченка у нас, можна сказати, таки пощастило. Про їх знали—навіть із самих же таки віршів Шевченкових,—ними цікавились, їх студіювали й використовували, видаючи Шевченкові твори—хоча, правда, аж до останнього часу здебільшого недбало. Вже зараз по смерті Шевченка на підставі тих рукописів систематично, з книги в книгу, друковано в „Основи“ нові, доти незнані, посмертні твори Шевченка під спільним заголовком „Кобзарь“. Для „Основи“ стало немов би свого роду традицією кожна книгу починати з тієї, мовляли, „захалавної“ і взагалі посмертної спадщини Шевченка. Перше з посмертних видання Шевченкових творів, так зване Кожанчиківське (1867 р.), так само містить де-що нове—з того, що не встигла, припинившись, надрукувати „Основа“. „Друкується тепер,—писав, мабуть Костомаров, у передмові до цього видання,—усе, що можна було знайти і надрукувати... Добувши писані власною рукою його твори від широго друга його покійного Михайла Матвієвича Лазаревського, нгм, шануючи Тарасове ім'я і пам'ять, хотілось, щоб кожна іота з його писання, на скільки було можна, стала відомою без жодної одміни, бо хто ж одважиться Шевченка одмінити?“¹⁾ Те, чого „не можна“ було тоді друкувати в російському виданні, себто всю політичну поезію Шевченка, десять років по тому використано за кордоном, у так званому празькому виданні „Кобзаря“ (1876 р.),—взято її, певна річ, з рукописів, які вже тоді були—що в копіях, а що і в первотворі—на руках у київської громади²⁾. Дещо нове

1) Шевченко Т.—Кобзарь. Коштом Д. Є. Кожанчикова. СПб., 1867, Передмова стор. V.

2) Русов О.—Спомини про празьке видання „Кобзаря“, „Україна“, 1907, II, стор. 127.

з'являлось і в пізніших виданнях „Кобзаря“, але взагалі першу серйозну роботу над віршованими автографами Шевченка зробив аж 1906 р. небіжчик Василь Доманицький. Він мав у руках увесь Шевченківський матеріал з музею В. Тарновського в Чернигові, а також обидві власноручні Шевченкові книжечки, що належали тоді В. Науменкові, й ще де-які інші матеріали, напр. з архіву Департаменту Поліції¹⁾). Наслідком цього пильного перегляду віршованих автографів Шевченка і було видання „Кобзаря“ 1907 р., що на довгий час, власне аж по сей день, стало було немов каноном Шевченкової віршової творчості і має бути скоректоване хіба аж тепер, в академічному виданні творів Шевченка, що саме обробляється до друку.

Але оскільки була відома і викликала живий інтерес ця частина Шевченкової спадщини, його власним ім'ям підписана, остільки ж стояла в затінку, занедбана, друга її частина, що автор пробував був свого часу пустити в світ під прибраним ім'ям *Кобзаря Дармограя*,— прозові твори Шевченка. Про них попросту були забули, як забули й про те, що десь повинна бути ціла колекція Шевченкових рукописів-автографів, хоча б з того вже погляду цікавих, що їх писав Шевченко, і писав за найтяжчих у своєму стражденному житті часів. Близкуче слово поета Шевченка вбило скромні спроби Кобзаря Дармограя... І найближчі до Шевченка люди, а за ними й широка публіка раз на завжди були вирішили, що ця частина, твори писані російською мовою, не варта славного ймення свого автора, а тому й на якусь пильнішу увагу не заслуговує. Дістається вона до друку аж через десятки років по смерті Шевченка, та й то кожного разу, друкуючи її, люди виминаються та ніби аж оправдуються, що витрачається час, гроші й папір та увага читачева на таку другорядну річ. Прозова спадщина Шевченка поділила тут долю його художньої спадщини. Слава Шевченка-поета затьмарила була славу Шевченка-художника і тільки пізні вже часи принесли останньому повну реабілітацію. Для Кобзаря Дармограя ці часи не настали, можна сказати, і по сей день. Навіть самі автографи якось зійшли були з обрію, зникли з очей; думка була, що вони пропали, навіть, принаймні ніхто не знав, де вони, а не то, щоб переводити над ними якусь критично-дослідчу працю. Коли для академічного видання приходила черга на роботу над цією частиною Шевченкових творів, редакція опинилась у великому клопоті: нічого опріч видання редакції „Кіевской Старини“ („Поэмы, повѣсти и рассказы Т. Г. Шевченка, писанныя на русскомъ языкѣ“, Київ, 1888), вона не мала, а тим часом важко було навіть услідити й установити тепер, як і скільки редакція цього видання використала автографи, скільки можна взагалі звіритись на поданий там текст. Ніякі розпитування й довідки про те, куди поділись автографи й де вони можуть тепер бути, не помагали. Слідів, здається, не лишилось ніяких...

Для такої долі отих шевченківських рукописів заважило найбільше наше загально-національне становище. Звичайно, літературна спадщина Кобзаря Дармограя друге займає місце в шевченківському надбанні. Не вона створила славу й популярність авторові. Але, як побачимо зараз, вагу російських повістей його все ж розуміли давно, принаймні з автобіографічного погляду. І все ж більшість ставилась до них холодно, байдужно, траплялись навіть явно ворожі виступи, зразком яких можна поставити хоча б працю Ю. Тиховського, надруковану колись в „Українській Хаті“ („Великоруська мова в творах Т. Г. Шевченка“, 1910 р.). Серед Українців, загально беручи, творчість найвизначнішого письменника

¹⁾ Доманицький В.—Критичний розслідування над текстом „Кобзаря“, Київ, 1907, стор. 4—6.

українського чужою мовою подекуди викликала навіть вороже почуття; її брали як якесь збочення з простого шляху, як поступку перед російською войовничою стихією, в кращому разі—перед злидненими обставинами життя поетового на засланні, коли Шевченко, видимо, почав був занепадати на душі й хапатись за чужу мову, аби хоч так задовольнити свій потяг до писання. „Одірваний од рідного краю,—так вияснив Шевченкові спроби російською мовою до заслання згаданий допіру Тиховський,—піднятий на сміх де-ким з публіки та критиків за свою „мертву“, „мужицьку“ мову і мертві козацькі та сірі „мужицькі“ теми (сюжети), йдучи може слідом за Гребінкою та Квіткою, що за-для економічних причин писали й друкували найбільш на великоруській мові, обертаючись нарешті і на Україні серед кругів змосковщених і обрусителів, що по-українському часом і зовсім не вміли (от як хоч би В. Н. Рєпніна) -- Шевченко захотів показати, що він зможе—коли схоче—не згірш писати і живою панською мовою—мовою великорусською“. З „величезної амбіції“ поет „од погорди і призириства переходив до розпачу і нарікання, од заміру писати тільки „мертвим словом“—по-українському та бути „мужицьким“ поетом—до багатьох спроб і палкого бажання написати щось незвичайне і великорусською мовою і тим доказати своє“ (sic!)...¹⁾ А наслідком усього того, кінчить Тиховський, були твори, які „здатні були на одно - мишам на снідання“²⁾.

Психологічно таку занадто сувору оцінку зрозуміти й пояснити ми можемо. Як згадано вже, її породила ненормальність у загальному становищі українства в дореволюційній Росії. Українське письменство мусіло з боєм одвойовувати собі місце і, звичайно, всяка спроба українського письменника писати й по-російському виглядали ніби як уривання од насущних власних потреб і можливостей на користь чужому і, значною мірою, конкурентному письменству. Тут була своєрідна боротьба за існування в умовах тодішньої російської дійсності. І тим більше, що та друга сторона раз-у-раз вибивала очі саме російськими творами українських письменників, коли хотіла взагалі довести непотрібність самостійного українського письменства й національного розвитку. Ходячим аргументом у лавах обрусителів був звичайно Українець Гоголь, що писав „не на малоросійськомъ языкѣ, а развѣ только о Малороссіи“³⁾. Але цей аргумент все ж не вражав боляче: зденационалізовані люди—взагалі не доказ проти національного розвитку. Дошкульніше було, коли обрусителі од Гоголя переходили до Шевченка, а тим часом вони це робили з тим більшою охотою, що менше знали й цікавились причинами, через які українські письменники не цурались і російської мови. Вороги цинічно і злорадно розчухували струп, що сам собою дуже болів свідомих Українців. „Землякамъ подражателямъ и особеннымъ почитателямъ его (Шевченка), — писав напр. допіру цитований автор з ворожого табору,—не изличше напомнить здѣсь, что и онъ, ознакомившись лучше съ чистымъ русскимъ языкомъ, даже для дневника своего предпочелъ уже чистое общерусское нарѣчіе мѣстному малоросійскому“⁴⁾. Натурально, що такі голоси з льоху викликали, як реакцію, повне нехтування, приниження тих російських творів і такі оцінки, яких зразок наведено вище. Оддати ці твори „мишам на снідання“—далі, здається, йти вже було нікуди в бажанні ви-

1) Тиховський Ю.—Великоруська мова в творах Т. Г. Шевченка. „Українська Хата“, 1910, ч. 2, 37—38.

2) Там же, стор. 46.

3) Добротворській А.—Загоровській монастирь. „Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи“, 1863 р., вересень, стор. 179.

4) Там же, стор. 180.

правдати національного куміра,—звичайно, одкинувши наперед саме питання, чи потрібно було взагалі таке виправдання... А тим часом на долі російської спадщини Шевченка це одбилось фатально і вона має свою історію, якої торкнутись тут—буде річчю може не зайвою.

II.

З листування Шевченкового часів заслання ми довідуємось де-які подробиці про ті повісті, що тоді саме виходили з-під поетового пера. Так, вже в листі до Бр. Залеського з 21 квітня 1856 (?) р. Шевченко пише: „Еще посылаю тебѣ „Варнака“ и „Княгиню“; прочитай ихъ и поправь, гдѣ нужно, отдай переписать и пошли по слѣдующему адресу: „въ Петербургъ, въ академію художествъ, художнику Николаю Осиповичу Осипову, на квартирѣ графа Толстого“,—а если имѣешь тамъ добраго и надежнаго человѣка, то пошли на его имя для извѣстнаго употребленія“¹⁾. В дальшому листі, з 20 травня, Шевченко де-що міняє в своїх планах щодо згаданих повістей²⁾, і потім не раз і в різних людей справляється про їхню долю. „Для извѣстнаго употребленія“—видимо, до друку. „Я писалъ Алексѣю³⁾“,—одписує поет до того ж таки Залеського 10 червня 1856 р.,—чтобы онъ справился черезъ своихъ знакомыхъ въ Петербургѣ о рукописи К. Дармограя; но такъ какъ ему теперь почти невозможно, то прѣшу тебя, если ты имѣешь знакомаго въ столицѣ, то чтобы онъ зашелъ въ контору „Отечественныхъ Записокъ“ и взялъ (если она только не напечатана) рукопись подъ названіемъ „Княгиня“ К. Дармограя, и прислалъ бы ее тебѣ или передалъ въ другой журналъ; если же напечатана, то чтобы сдѣлалъ условіе съ редакторомъ, на какихъ условіяхъ можетъ К. Дармограй доставить въ редакцію свои рукописи“⁴⁾. Цей уступ з листа до Залеського кидає трохи світла на спроби Шевченка друкуватись під псевдонімом і може навіть до якоїсь міри поясняє, чому саме поет знов узився був до закинутого вже російського писання. Адже по українському не тільки преси, а навіть видавництва тоді ще не було, на їх ще й не світало, і єдиний шлях до читача був через російське слово, віа російський журнал. Для поета за його тодішніх злиднених обставин це була єдино можлива продуховина і що дивного, коли він за неї хапається з того часу, як українська муза знов одлетіла від його в неволі. Що це так, що російське писання було для Шевченка супутником злиднів, психічної депресії ознакою й покажчиком, бачимо з самого місця, яке в його житті займали оті повісті. Спочатку він за них дбає, посилає до редакцій, турбується, перепитує в приятелів за їх долю. Але коли знов подих волі всміхнувся йому, коли блиснув промінь надії на скоре визволення, сталося те, що було вже й попереду раз у житті Шевченка: „украинская строгая муза... обняла и приласкала меня на чужой сторонѣ“, як читаємо у відомому листі Шевченка до редактора „Народнаго Чтенія“. Коли Шевченко дістав звістку про волю, він одразу ж вертається до своїх планів про творчість на рідній мові. Розшукує, перепитує у прияте-

1) Шевченко Т.—Твори, т. II, СПб. 1911, стор. 391.

2) Там же стор. 372. Хронологія цих листів у друку переплутана: із змісту видно, що їх писано одного року і перший після другого.

3) В листі неdatованому,—там же, стор. 391.

4) Там же, стор. 394. Цікаве питання, яким способом—бо ж очевидно не поштою—переслав Шевченко свої чималі обсягом твори, не можна докладно вирішити на підставі підручного матеріалу. Думаю, що це робив він через оказії, використовуючи тих людей з інтелігенції, що залітали вряди-годи й до забутого Новопетровського. В листуванні і в щоденнику Шевченко згадує з таких людей про Головачева, Н. Данилевського, Писемського,—про останнього навіть у підозрілій саме до своїх повістей близькості (див. Твори, т. II, стор. 400).

лів про свої давніші праці, з'являються у його нові сюжети, нові заміри, хвилюючись, боязко, з острахом береться він до рідного слова. „Я писав тобі, друже мій єдиний,—озивається 3 червня 1857 р. поет до Кухаренка,—що вже не втну нічого віршами. Отже й збрехав,—збрехав і не схаменувся. Правда, і сам думав, що я вже зледащів, захолюнув в неволі; аж бачу—ні! Нікому було тільки огню положити під моє горем недобите, старе серце, а ти, друже мій, догадався—взяв та й підкинув того святого огню. Спасибі тобі, друже мій єдиний! Довго я читав твій лист, разів з десять, чи не більше. Дочитався до того, що в мене не тільки очі—серце заплакало, мов та голодна дитина. А серце, сказано, не дитина, його галушкою не нагодуєш. Що тут на світі робить?—думаю собі,—та вставши раненько, помолився Богу, закачав рукава та „заходився коло оцієї „Москалевої криниці“. Бог поміг: то с'як, то так кончив. Мені і полекшало трохи“¹⁾. Воскрес забитий неволею в Шевченкові поет—і з того часу російські повісті на задній потроху одходять план.

Спершу силою інерції він з ними ще возиться, але то була тільки інерція, як і самі повісті, вживаючи його ж власного образного порівняння, були тільки галушкою, а не справжнім бальзамом, як українська поезія, на його змучене серце, а „його ж галушкою не нагодуєш“... Він ще де-що, напр. „Матроса“ докінчує й переписує його навіть у Нижньому сидючи, але це вже для його „несносно скучная работа“, „несносная работа—когда я ее кончу?“²⁾—як записує Шевченко в щоденникові. Посилає він і до друку,—напр. того ж „Матроса“ через С. Аксакова, але й це робить якось мляво, невпевнено і без великого запалу—знов же ніби якусь набридлу повинність справляє, аби довести діло до краю та—може—залатати літературним заробітком свої грошові діри³⁾. Невдача з ними теж, видно, не дуже Шевченка вразила, принаймні це не одбилось чим-небудь у його щоденникові та листуванні. Він попросту перестає цікавитись своїми російськими дітьми, діставши знов надію на друкування Українських творів.

Мені здається, що в генезі російських повістей Шевченка, в поясненні чому він писав їх, не звертано досі уваги саме на цей психічний стан Шевченка на другому засланні. Безпросвітня неволя, одноманітне животіння вбили були в йому до самого себе віру—він „сам думав, що вже зледащів, захолюнув в неволі“,—загасили іскру натхнення. Йому треба було, щоб хтось підложив „того святого огню“, щоб „серце заплакало“. А до того російські оті повісті й були для нього лиш сурогатом, скажу так, творчості, кватиркою, через яку він випускав хоч трохи того задушливого повітря, що згрудилось біля поета й нагнітом важким лежало на його духовій істоті. Тому то він так легко прохолов до своїх російських творів і, по невдалих спробах примостити їх до котрогось із тодішніх журналів, не подбав про те навіть, щоб позбирати їх од численних своїх конфідентів. Вони переховувались навіть у чужих руках. І, певне, не ті невдачі спроби головним чином прохолодили Шевченка: просто на волі не було вже потреби в маленькій кватирці, коли він мав широке вже вікно в своїх поезіях. По визволенні про них і говорять найбільше листи й щоденник Шевченкові. Воскрес поет і одсунув у йому літера-

1) Там же, стор. 410.

2) Там же, стор. 299.

3) Характерна фраза—„въ ожиданіи будущихъ благъ“, що її кинув Шевченко, сідаючи за переписування „Матроса“,—див. там же, стор. 298. Ще виразніше в листі до Куліша, коли поет питає у того поради—що робити з руськими повістями: „Затопить грубу шкода: багато праці пропаде. Та й грошей би хотілося,—бо тепер вони мені дуже потрібні“ (там же, стор. 422).

турного поденщика. Кобзарь Дармограй помер, не встигну навіть народитись для публіки.

Звичайно мали тут певну частку ваги й ті однодушні присуди, що стрілися на шляху Шевченкової спроби говорити до російського читача. Досить буде тут нагадати, як поставився до неї, з одного боку, голова української критики, Куліш, а з другого—й само російське письменство в особі такої поважної людини, як С. Аксаков. Куліш, що взагалі хотів тоді поставити ім'я Шевченка на височінь недосяжну, з цього погляду російські повісті його цілком одкидав, жадної їм ваги не надаючи. Ще сидючи в Нижньому, Шевченко запитував поради у Куліша: „Навчи ти мене, будь ласкав, що мені робить з руськими повістями! У мене їх десятків коло двох набереться. Затопить грубу шкода: багато праці пропаде. Та й грошей би хотілося, бо тепер вони мені дуже потрібні. Порадь, будь ласка, що мені робить?“¹⁾ З порадою Куліш не загаявся. „Про московські ж повісті, — одписує він 1 лютого 1858 р., — скажу, що зневажиш ти себе їми перед світом, да й більш нічого. Щоб писати тобі по-московськи, треба жити між московськими писателями і багато де-чого набратись“. Нагадавши Квітку, що російськими творами ні землякам, ні чужим не догодив, Куліш проказує далі: „Так і тобі буде, брате! Як би в мене гроші, я б у тебе купив їх усі разом, да і спалив. Читав я твою „Княгиню“ і „Матроса“. Може ти мені віри не піймеш, може скажеш, що я московщини не люблю, тим і ганю. Так от же тобі: ні одна редакція журнальна не хотіла їх друкувати“²⁾. Це було перше відро холодної води, яким линули на Шевченка за його повісті. В м'якшій лагіднішій формі, з компліментами та виминанням, але по суті той самий присуд був і од С. Аксакова. Прочитавши „по немногу“ прислану йому повість Шевченка, видимо того ж таки „Матроса“ („Прогулка съ удовольствіемъ и не безъ морали“)³⁾, Аксаков одписує авторові в березні 1858 р.: „Я не совѣтую вамъ печатать эту повѣсть: она несравненно ниже вашего огромнаго стихотворнаго таланта, особенно вторая половина. Вы лирикѣ, элегистъ; вашъ юморъ не весель, а шутка не всегда забавна. Правда, гдѣ вы касаетесь природы, гдѣ только доходитъ дѣло до живописи — тамъ все у васъ прекрасно, но это не выкупаеть недостатковъ цѣлаго разсказа. Я—додає Аксаков — безъ всякаго опасенія говорю Вамъ голую правду. Я думаю, что такому таланту, какъ Вы, можно смѣло сказать ее, не опасаясь оскорбить самолюбія челоувѣческаго. Богатому челоувѣку не стыдно надѣть сапогъ съ дырой. Имѣя предъ собою блистательное поприще, на которомъ Вы полный хозяинъ, Вы не можете оскорбиться, если Вамъ скажутъ, что Вы не умѣете пройти по какой нибудь степной тропинкѣ“⁴⁾.

По такому присуді з двох боків справу з повістями й для самого автора скінчено. Про них більше він не згадує й про них не дбає. І тільки через два десятиліття по смерті автора залунали інші голоси про ці забуті твори—в оцінці Костомарова, В. Горленка та М. Петрова, Піпіна та Огоновського⁵⁾.

III.

Помер Шевченко. Його приятелі подбали про те, щоб списати все, що по йому лишилося,—дрібниці його життєвого обиходу, книги, ма-

¹⁾ Там же, стор. 422.

²⁾ Письма П. А. Куліша къ Шевченку—„Кіевская Старина“, 1898, II стор. 234—235.

³⁾ Шевченко Т.—Твори, т. II стор. 298.

⁴⁾ Чальій М.—Жизнь и произведения Т. Шевченка. Київ, 1882, стор. 119—120.

⁵⁾ Петровъ Н. И.—Очерки истории украинской литературы XIX ст., Київ, 1884, стор. 349—356.

люнки. Характерно, що в цих описах не знаходимо й сліду тих його рукописів, що містили в собі спроби російських повістей: очевидно автор їх не мав у себе. „Основа“, що з надзвичайним піететом ставилась до пам'яті поета й збирала найменші про його дрібнички—вже в першому коротенькому оповіщенні про його смерть, згадала була і про його автографи—і знов характерно, ні слова про російські рукописи. „Въ нашихъ рукахъ,—читаємо там,—теперь находится драгоценное собраніе неизданныхъ его стихотвореній, лично намъ переданныхъ поэтомъ при первой вѣсти объ осуществленіи южнорусскаго вѣстника, и подлинный дневникъ Шевченка, съ 1857 по 1858 г., сообщенный намъ близкимъ его другомъ. Радуюмся вмѣстѣ съ нашими читателями, что не все скрылось для насъ въ этой безвременной могилѣ“.¹⁾ І тут ніже єдиної згадки про повісті, ніби вони справді пішли в могилу з автором. Нема ніякої згадки і в передмові та післямові редакції „Основи“ до Шевченкового щоденника. І раптом тільки аж у безрезевій книзі „Основи“ за 1862 р. за підписом того самого „близького друга“ поета, що передав до „Основи“ і його щоденника, себто М. Лазаревського—знаходимо оце „Извѣщеніе о прозаическихъ сочиненіяхъ Т. Гр. Шевченка на великорусскомъ языкѣ“.

„По смерти украинскаго поэта Т. Гр. Шевченка, осталось одиннадцать рукописей, въ которыхъ заключаются литературныя (довольно слабая) сочиненія поэта, писанныя на великорусскомъ языкѣ, прозою.

Изъ этихъ рукописей девять переписаны рукою Шевченка вполнѣ, одна—на половину, а другая ея половина и еще одна рукопись только исправлены авторомъ. Всѣ онѣ переписаны на сѣрой плохой бумагѣ, и большею частью не шиты въ тетради, а только сложены въ четверть и поль-листа.

Сочиненія эти, какъ рѣдкость, продаются всѣ вмѣстѣ и каждое отдѣльно (но безъ права изданія, которое остается за наслѣдниками) по слѣдующей цѣнѣ:

1) *Наймычка*, написанная 25 февраля 1844 года, въ Переяславѣ, на 15¹/₂ листахъ, сложенныхъ въ ¹/₄ листа—50 р.

2) *Варнакъ*, 1845 г. въ Кіевѣ, 13¹/₂ листовъ—¹/₄ л.—40 р.

3) *Княгиня*, 1853 г. подписано *Дармограй* (псевдонимъ Шевченка); безъ конца; 3 листа—¹/₄ л.—10 р.

4) *Музыкантъ*—28 ноября (начата), 15 января (окончена), 10 листовъ—¹/₄ л.—30 р.

5) *Несчастный*, 24 января и 20 февраля 1855 г., 7³/₄ листа—¹/₄ л.—25 р.

6) *Капитанша*, 5 марта, 4¹/₂ л.—¹/₄ л.—15 р.

7) *Близнецы*, 10 юнія и 21 юлія 13¹/₃ л.—¹/₄ л.—40 р.

8) *Художникъ*, 25 янв. и 4 октяб. 1856, 10 л.—¹/₄ л.—30 р.

9) *Драматическое произведеніе безъ названія и конца, неизвѣстно какого времени*, 3 л.—¹/₂ л.—10 р.

10) *Прогулка съ удовольствіемъ и не безъ морали*, въ двухъ частяхъ. Первая часть на 22¹/₂ листахъ, переписана не Шевченкомъ, а только имъ исправлена (30 ноября 1856 года); вторая же часть, на 23 листахъ, переписана самимъ Шевченкомъ. Подъ обѣими подпись *Дармограй*—¹/₂ л.—100 р.

11) *Повѣсть о безродномъ Петрусь*, неизвѣстно какого времени, переписанная не Шевченкомъ, а имъ только исправленная. 23¹/₂ л.—¹/₂ л.—25 р.

¹⁾ „Основа“, 1861, II, вставний листок перед текстом, з другого боку.

Желаючіе приобрѣсть эти рукописи могутъ адресоваться къ довѣренному отъ наслѣдниковъ Шевченка, Михаилу Матвѣевичу Лазаревскому, въ Москву, на Сивцовомъ Вражкѣ въ домѣ Дымковой, съ приложеніемъ денегъ, для доставленія ихъ наслѣдникамъ покойнаго поэта.

Мы были бы весьма благодарны за перепечатку этого извѣщенія и въ другихъ изданіяхъ¹⁾.

Навожу прецікаву цю оповістку од слова до слова не тільки за-ради того, що вона подає перший і, як бачимо нижче, найповніший спис не надрукованих тоді Шевченкових творів, але й за-ради самого факту та одбиття його в свідомості одного принаймні з найближчих приятелів поета. Поминаючи вже де-які відомості про самі рукописи та й недоречну, може, в оповістці характеристику їх („довольно слабыя“), натрапляємо тут на цілу низку питаннів, знов же не малої ваги в історії Шевченкових рукописів: чому і на віщо зродилася думка продати їх, що власне продавалося, до кого перейшли рукописи і т. и. Справа ця, скільки взагалі її можна тепер вияснити, стояла приблизно мабуть так.

Рукописи повістей, як і щоденника, були на руках у Михайла Лазаревського, тільки на інших певне умовах. Щоденника подарував йому сам Шевченко 12 липня 1858 р. на йменини Лазаревського²⁾, тим часом як повісті або ж передав йому просто на сховок, або ж вони перейшли до його, як до душеприкажчика, вже по смерті поета, серед інших речей, а найпевніше—вони скупчились у його сами собою після невдалих спроб надрукувати їх, як у головного довіреного Шевченкового в зносинах з редакціями, а Шевченко так мало ними цікавився, що не вигадав часу, щоб забрати їх до себе. Так чи инакше, в усякому разі, як показує оповістка в „Основі“, право власности на рукописи належало спадкоємцям поета і гроші од продажу мали йти на них таки („для доставленія ихъ наслѣдникамъ покойнаго поэта“). Продавались вони „какъ рѣдкость“, себто сами автографи без права їх видавати, бо те право також належало спадкоємцям. Отже все це подає цілу побутову картину, в якій рукописній спадщині Шевченка одведено допомічну роль. Певне справа йшла про матеріальну допомогу Шевченковим братам. Приятелі поета надалися продати автографи повістей—„довольно слабыхъ“ і тому з їхнього погляду маловартих, бо ж інші автографи вони зберігають свято у себе. Чи були вони тим разом справді продані—сказати тепер не можемо, хоча в музеї Тарновського є документи, що стверджують посилення якихось грошей 1863 та 1865 рр. од М. Лазаревського Микиті та Варфоломею Шевченкам:³⁾ може бути, що серед тих грошей були й одержані за автографи.

На цьому поки що й кінчаються висновки з того, що дає звістка „Основи“. Дальшу долю рукописів ми повинні вистежити вже з інших джерел.

Чи шляхом купівлі, чи як инше, а рукописи переходять до Костомарова „у которого,—читаємо в передмові до їх видання згодом,—лежали безъ движенія около 20 лѣтъ. Мысль объ изданіи ихъ принадлежитъ не покойному нашему историку, но близкимъ къ нему почитателямъ памяти славнаго поэта, по просьбѣ которыхъ они и переданы были Николаемъ Ивановичемъ для приведенія ихъ путемъ печати во всеобщую извѣстность“⁴⁾. Так починається публікування незнаних до того творів Шев-

1) „Основа“, 1862, III, стор. 142—143.

2) Шевченко Т.—Твори т. II, стор. 342.

3) Гринченко Б. Д.—Каталогъ Музея украинскихъ древностей В. В. Тарновскаго. Томъ II. Черниговъ, 1903, стор 164.

4) Шевченко Т. Г.—Поэмы, повѣсти и рассказы..., писанныя на русскомъ языкѣ Изд. редакціи „Кіевской Старины“. Кіїв, 1888, стор. III. Цими „близкими почитателями“

ченка. Року 1881-го надруковані — „Музыкантъ“ (у київській газеті „Трудъ“) та „Несчастный“ (в „Историческомъ Вѣстникѣ“ за січень); р. 1884-го — „Княгиня“ (в „Кіевской Старинѣ“), решта — в тому ж таки журналі 1886—1887 р., а всі вкупі заходами редакції „Кіевской Старини“ видані окремою книжкою в 1888 році. В перекладах (здебільшого Ол. Кониського) українською мовою друкували повісті Шевченка львівські видання „Зоря“ та „Правда“, а з окремих виданнів важніш: „Кобзарь Т. Шевченка“, ч. III, IV (видання Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1895—1898), Київське видання „Віку“ (1901), та Катеринославське р. 1914-го.

Таким чином спадщина Кобзаря Дармограя таки побачила нарешті світ, хоча — як згодом побачимо — і не всенка. Вона викликала навіть де-яку літературу, хоча до справжнього студювання її ще ніхто не брався. Автори, що звертали увагу на повісті Шевченка¹⁾, цікавились здебільшого пиянням — чому український поет удався до російської мови, торкалися хронології їх у звязку з загально-біографічними питаннями й майже не пробували підійти до них з погляду історично-літературного²⁾. Почасти може це й сталося як-раз тому, що на виданню тексту повістей не скінчилася історія автографів, без яких, певна річ, про наукове студювання й мови бути не може.

Редакція „Кіевской Старини“ для цього видання користувалась певне з копій і треба сказати — досить добрих копій, зроблених мабуть під доглядом власника Шевченкових рукописів, Костомарова. Тим часом, громадянство якось не цікавилось, що сталося з самими автографами і де вони подіяся по смерті нашого історика. Про них якось і пам'ять була загинула; якийсь час можна було думати, що вони взагалі не існують, загинули, принаймні розпитування у людей, що близько стояли до видання „Кіевской Старини“ (напр. у небіжчика В. Беренштама), не дали певних наслідків. І ось зовсім несподівано знайшовся не тільки слід їхній, але й самі рукописи об'явилися. Виявилось, що по смерті дружини Костомарова, Аліни Леонтьєвни (1908 р.) весь літературний архів покійного історика перейшов до її зятя, В. Г. Котельникова. В тому архіві й знайшлися автографи повістей Шевченка. 16 травня 1918 р. В. Котельников оддав ці рукописи Хв. Вовкові, що збирався до Київа, щоб він одвіз їх туди, де вони найбільший можуть викликати інтерес до себе. Але Хв. Вовк видимо боявся під той непевний час везти з собою дорожцінні рукописи й тимчасово був лишив їх в Етнографічному Музеї в Ленінграді, звідки аж в-осени минулого року й дісталися вони до Київа, до Всеукраїнської Академії Наук. Таким чином дорожцінний для біографії й творчости Шевченка матеріал дійшов нарешті туди, де його можна буде науково та й усіма сторонами використати.

IV.

Ці стражденні — в буквальному розумінні — рукописи лежать тепер перед нами. Вже самим виглядом вони промовляють дуже проречисто, не тільки ставлять, але й вирішають чимало питаннів із тих, що на них до-

були: Вільям Беренштам (*Олоновський О. Історія літератури рускої, ч. II, в. 2. Львів, 1839 стор. 57*) та, можливо, Вас. Горленко, що р. 1832 надрукував у Київській газеті „Трудъ“ статтю „Літературныя раскопки“, в якій перший звернув увагу на спадщину Кобзаря Дармограя.

¹⁾ Опроче згаданих див. ще: акад. А. Лобода — Між двох стихій. „Шевченківський збірник“, т. I, Київ, 1924.

²⁾ Найсерйозніше поставився до повістей Шевченка його біограф О. Кониський. З де-якими його думками нам ще доведеться стрінутися.

водилося колись сушити голову дослідникові. Певна річ, що дослідча коло них робота дасть багато і до зовнішньої сторони життя їх автора, і може ще більше до процесу й психології його творчості, до способу думання та писання, мови і стилю, впливів осередку та природи-натури й тих давніх одгуків селянського життя, яких не зтерли з Шевченка ні Варшава, ні Петербург, ні безводні пустині Аральські, ні незамкнута тюрма над непривітним Каспієм... Хто зна, що таять у собі й можуть ще нам з цього погляду дати оці „небрегомії“ рукописи..

Я поки що не маю заміру розглядати їх детально. Моє завдання—тільки повідомити, що цей матеріал знайшовся й дожидає дослідників, та подати попередні, з самої вже речі скупі, відомості.

Загальний вигляд рукописів правдиво і досить добре схарактеризував уже М. Лазаревський в наведеному попереду оповіщенні „всѣ онѣ переписаны на сѣрой плохой бумагѣ, и большею частью не шиты въ тетради, а только сложены въ четверть и поль-листа“. Додати треба, що то був папір, якого звичайно того часу вживали по канцеляріях. Де-яка ріжниця в папері, на якому написано іноді одну і ту саму повість, або пороблено дописки на клаптиках —показує, що папір приходив до автора випадковим способом: який добуто, на такому й писано. Часто якийсь клаптик має вигляд вирізаного з якогось казенного „дѣла“. Так і згадується подяка ротному писареві, яку висловив був Шевченко на початку своїх щоденних записок видимо за такого роду послуги ¹⁾. Водяних знаків на папері не густо трапляється (напр. подовжні або поперечні лінії, раз ініціали), і з цих скупих ознак мабуть важко буде визначити час фабрикування паперу,—принаймні на це треба буде спеціальних справок та довідок. Загальний вигляд рукописів показує, що це здебільшого брульони, остаточно не викінчені, не оброблені, не переписані,—вони, видимо, ще не одстоялися в творчій лабораторії й мають іноді, за деякими тільки винятками, вигляд накиданого на-швидку матеріалу. Характер письма скрізь один і той самий,—це показує, що писано їх протягом одного певного періоду і великих між ними пауз нема. Таким самим характером визначаються Шевченкові автографи останніх років. Цікаве спостереження можна подекуди зробити на підставі характеру писання. Шевченко починав писати звичайно дрібним письмом, старанно, чепурно; але в процесі писання рука розходжується, працює швидче, літери робляться більші й недбаліші, а все писання більш розгонисте. Коли після такого розгонистого уривка побачите дрібненьке старанне письмо, що само кидається в вічі своїм контрастом, то це показує, що між сусідніми уривками була якась пауза. Це дає можливість до якоїсь міри дізнатись і визначити, що написано за одним разом, може за один день.

Що до тексту, то видання редакції „Кіевской Старины“ подає його, здається, досить справно. Систематично поправлено лиш правопис, у Шевченка дуже оригінальний, та пунктуацію, яка у його цілком своєрідна, а часто й зовсім занедбана. Але вже не роблячи детального, навіть, порівняння, можна спостерегти, що трапляються й де-які стилістичні виправки, невеличкі пропуски, що мали на меті зробити стиль та мову (власне форми мови) більш російськими, ніж були вони у автора. Та загальні висновки можна буде зробити тільки по докладному аналізі й порівнянні, яких, ще, звісно, не було часу перевести в повній цілості та на потрібний масштаб.

Зате одне питання й тепер, здається мені, можна розв'язати. З усією певністю може сказати, що всі до одної повісті написано на засланні і

1) Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 146.

що повну рацію мав небіжчик Кониський, коли, не бачивши навіть рукописів, на підставі самих біографічних даних та листування Шевченкового, категорично вирішив був це питання¹). До аргументації, дуже детальної й тонкої, Кониського рукописи дають посвідчення, скажу так, наочних і єдино компетентних та безпосередньо заінтересованих свідків. І папер і характер письма виразно показують, що „Наймички“ та „Варнака“ (а їх датовано роками до заслання) не можна одривати од цілого комплексу повістей Шевченка, що до часу написання. А як про всі інші маємо цілком певні дати, то мусимо до них пристосувати й дати тих двох згаданих повістей, рішуче одкинувши виставлені на них свідомо непевні вказівки. Виставляючи на „Наймичці“ та на „Варнакові“ 1844 і 1845 роки, Шевченко просто замітає сліди того, що на засланні ламає гостру й не раз ствержену заборону писати. Спокутувавши свою непокірливість, твори першого періоду заслання—новим, аж у Новопетровське, Шевченко зробивсь обережніший і не хотів більш ризикувати. Отже дати з-перед часів заслання—це просто спосіб конспірації, не більше, бо на обвинувачення, що зламає заборону писати, авторові формально легко було одмагатися, посилаючись на час, коли тієї заборони ще не було. Правда, ми знаємо, та знало це й начальство, що Шевченко просто не міг фізично донести з собою будь-які рукописи—через безконечні труси, арешти, сидіння в фортеці, блискавчину подорож до Оренбургу, блукання по-над Уралом та по Аральських пустинях і такі інші митарства—аж до Новопетровського. Але явно недоладна дата все ж формально рятувала автора перед обвинуваченнями на випадок нової якої халепи з рукописами. Перед свідченням самих рукописів це жадному вже сумніву підлягати не може.

Переглянемо на-швидку рукописи, що лежать перед нами, йдучи слідом за поданим уже списком Лазаревського.

1. „Наймичка“. Заголовок надписано олівцем. Повість писано на 30 піваркушах, згорнутих удвоє, ріжного паперу (на одному піваркуші є водяні ініціали К. Й.); кінець написано на окремій нумерованій чвертці (всього 61 чвертка), атраментом, подекуди вставки та иноді й самий текст писано олівцем. Вигляд брульона. Поміж 1-м і 2-м піваркушами вставка на довгому клаптику паперу, в середині 23-го піваркуша вставка на цілу чвертку олівцем. Трапляються цілі сторінки чисті (остання 18 піваркуша, половина першої на 30 піваркуші). Під текстом дата: „25 февраля 1844. Переясловъ“, як ми бачили фіктивна²). Повість зберігається в окладинці з синього паперу; на ній чужою рукою написано заголовок і ту ж таки дату.

2. „Варнак“. Заголовок надписано олівцем. Повість писано на 13 аркушах (5-й аркуш записано тільки по боках, а дві середні сторінки чисті). Рукопис, видно переписаний начисто, великим письмом, з великими берегами. Єсть виправки, зрідка олівцем. В кінці дата: „1845 года. Киевъ“ (фіктивна). Заголовок і та ж таки дата надписані чужою рукою й на обгортці з звичайного білого паперу.

3. „Княгиня“. Після заголовку додано чужою рукою „Розказъ“, а в лівому кутику рукою автора цифра 5. Писано на 6 аркушах формату великого поштового паперу; видно, переписано на-чисто, з широкими берегами. На

¹) Кониський О.—Проба хронології творів Шевченка. „Записки Наук. Т-ва ім „Шевченка“, т. VIII, стор. 10—15, т. XVII, 17—21.

²) Хіба для курйоза варто згадати про здогад Ю. Тиховського (цитована праця „Укр. Хата“, 1910, II, стор. 45), що це має бути Переяслов не Полтавської, а Володимирської губ. Бажаючи довести справжність дати, Тиховський взагалі береться на всякі рискові гіпотези (там же), але автограф збиває їх до краю.

березі четвертого аркуша (остання сторінка) 8 рисунків пером: внизу профіль, решта ніби зариси уст, в одному з них встає фігурка. Підпис— К. Дармограй, і дата—1853, по цьому дописано ще два уступи. Посвяти, що маємо в друкованому тексті („В. Ф. Залѣському“), в рукопису немає. Наперекір Лазаревському (в „Основі“) кінець єсть.

4. „Музыкантъ“. На початку дата: „28 Ноября“, в кінці „15 Января 1855 г.“. Писано на 20 піваркушах звичайного формату, складених удвоє; остання чвертка порожня. Видимо, брульон; писано недбало й на різному папері.

5. „Нещастный“. Писано на 14^{1/2} піваркушах звичайного формату, складених у половину. На початку „дата: 24 генваря“, в кінці: „1855. 20 февраля“.

6. „Капитанша“. На початку дата: „15 марта“. Писано на 9 піваркушах звичайного формату, згорнутих удвоє. На піваркуші 4-му крізь текст проступає олівцем писаний силует жіночої фігури і (блідіше) наче дитинка в колісці,—рисунок у чотирикутних рямцях. На піваркуші 6-му впоперек тексту, олівцем надзвичайно нерозбірно дрібним письмом написано 18 рядків—це видко, начерк листа, що починається з фрази: „...добрый мой благодѣтель, вотъ уже девятый годъ я встрѣчаю этотъ... свѣтлый праздникъ въ пустой пустынь“... Зміст—прохання про визволення, аналогічний з відомими листами до гр. Толстого. Про адресата можна догадуватись, що то хтось із причетних до академії художеств людей, певне В. Григорович.

7. „Близнецы“. Заголовок надписано олівцем. Поруч дата: „10 июня“, в кінці дата: „20 июля“. Писано на 27 піваркушах, складених у половину, останні 1^{1/2} сторінки чисті. Брульон. На піваркуші 13-му невиразний рисунок олівцем в овальних рямцях. Повість вложено в обгортку з синього паперу, на якій чужою рукою зроблено напис: „Близнецы. 10 июня—21 (sic!) июля“. Та ж сама помилкова дата і в оповіщенні Лазаревського в „Основі“,—отже ці написи на обгортках робив чи не Лазаревський.

8. „Художникъ“. На початку дата: „25 Генваря. 1856“, під текстом: „4 октября 1856“. Писано на 20 піваркушах, згорнутих у половину. Брульон, хоч і чітко писаний. Піваркуші 4—9 укріті по тексту рисунками олівцем: жіночі силуети, птахи, баран, якісь штрихи; на інших (14—15) знаки од фарб, ніби пробувано пензля; на 19-му в тексті обведено в рямцях: „Bronislawu Zaleskiemu“ і нижче до гори ногами:

Горекъ хлѣбъ подаянія
И жестки пороги чужого крыльца.
Данте Алигієри.

Поруч: „Свиданіє“. Цікаво зазначити, що ця випадкова ніби цитата з Данте припала саме на ту сторінку, де описано одну красуню „въ захолустьи почти необитаемомъ“ та розчарування з неї героя повісти. Варіацію тих самих слів і того ж 1856 р. знайдемо в листі до Бр. Залеського: „А. (себто Агата Ускова С. Є.) имѣла неосторожность попрекнуть меня своими благодѣянїями, и я отряхнулъ прахъ отъ ногъ моихъ и повторяю слова великого флорентинскаго изгнанника:

Горекъ хлѣбъ подаянія
И жестки ступени чужого крыльца“¹⁾.

В світлі цієї цитати весь уступ з повісти набірає певного автобіографічного значіння.

¹⁾ Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 399.

В есеї про подвійну оліґархію. Яка есеї друкує в журналі "Дослідження".
 Я усе це пишу в часі, коли я живу в Україні, а не в Польщі, як це було раніше.
 Я пишу про Україну, про її долю, про її майбутнє, про її свободу.
 Я пишу про Україну, про її долю, про її майбутнє, про її свободу.

Відома / Відома / Відома / Відома / Відома

Продовження есеї про подвійну оліґархію. Яка есеї друкує в журналі "Дослідження".
 Я усе це пишу в часі, коли я живу в Україні, а не в Польщі, як це було раніше.
 Я пишу про Україну, про її долю, про її майбутнє, про її свободу.
 Я пишу про Україну, про її долю, про її майбутнє, про її свободу.

Наша нація. Наше майбутнє. Наше життя. Наше щастя. Наше благополуччя.
 Наше майбутнє. Наше життя. Наше щастя. Наше благополуччя.
 Наше майбутнє. Наше життя. Наше щастя. Наше благополуччя.

Наше майбутнє. Наше життя. Наше щастя. Наше благополуччя.
 Наше майбутнє. Наше життя. Наше щастя. Наше благополуччя.
 Наше майбутнє. Наше життя. Наше щастя. Наше благополуччя.

Наше майбутнє. Наше життя. Наше щастя. Наше благополуччя.
 Наше майбутнє. Наше життя. Наше щастя. Наше благополуччя.
 Наше майбутнє. Наше життя. Наше щастя. Наше благополуччя.

Сторінка з повісті Т. Шевченка „Художник“.

9. „Прогулка съ удовольствієм и не безъ морали“. В первісній редакції повість ця звалася „Матрозъ“. Сидючи в Нижньому, Шевченко, як знаємо з щоденника (записи 22, 25 і 31 жовтня 1857 р.), дав переписати першу частину повісті й сам переписав другу (записи 13, 16 і 17 січня), змінивши й заголовок. Видимо, це той самий екземпляр, переписаний у Нижньому. На заголовному листі, після заголовка (оливцем), — „Посвящю Сергью Тимофеевичу Аксакову в знакъ глубокаго уваженія“. Іншою рукою, мабуть Лазаревського, проставлено дати. Вгорі мабуть редакційний „№ 23“. Писано: перша частина чужою, виразною рукою, з

виправками Шевченка, на 45 піваркушах, дата: „30 ноября 1856 года“ і підпис олівцем—К. Дармограй, друга—руксю Шевченка на 46 піваркушах, дата: „1858. Февраля 16“, підпис—К. Дармограй. На берегах першої частини кілька уваг олівцем невідомою рукою—чи не Каткова, що йому, як редакторові „Русскаго Вѣстника“, Аксаков передав був Шевченкову повість (див. у щоденнику під 13 січня 1858 р). На заголовній картці знак стертого напису олівцем—може редакційного присуду.

На цьому й кінчається віднайдена тепер спадщина Кобзаря Дармограя. Коли наш список порівняємо з наведеним угорі списком М. Лазаревського в „Основі“, то побачимо, що тепер нема вже двох рукописів—9-го („Драматическое произведение безъ названія и конца“) та 11 („Повѣсть о безродномъ Петрусь“). Ці твори, видно, пропали і то не тепер, а ще мабуть до 80-х років, бо нема їх і у виданні „Кіевской Старины“. Про зміст їх та долю не маємо жадних відомостей і тільки акад. Петров присвятив був „Повѣсти о бѣдномъ (sic!) Петрусь“ кілька рядків у своїй праці, ставлячи між иншим питання про відносини її до поеми „Петрусь“¹⁾.

Тепер, коли маємо в руках мало не всі автографи з творів Шевченка писаних на засланні, доведеться взагалі переглянути справу „Кобзаря Дармограя“ і може ця скромна постать докине хоч де-кілька цікавих рисочок до блискучої постаті його славного alter ego.

---

1) Петровъ Н. И.—Очерки истории укр. литературы, стор. 352.

Шевченко і Гребінка.

Ім'я Гребінки входить в біографію Шевченкову майже разом з ім'ям Сошенка. В книзі М. К. Чалого „Жизнь и произведения Тараса Шевченка“ (К. 1882) читаємо: „Сошенко былъ хорошо знакомъ съ извѣстнымъ въ свое время малороссійскимъ писателемъ Е. Гребенкой. Съ нимъ-то онъ прежде всего и посовѣтовался на счетъ того, какимъ бы способомъ помочъ горю общаго ихъ земляка. Гребенка близку принялъ къ сердцу жалкое положеніе юноши, сталъ часто приглашать его къ себѣ, давать ему для чтенія книги, сообщалъ разныя полезныя свѣдѣнія, помогаль деньгами... Съ Гребенкой Тарасъ Григорьевичъ сталъ бывать у придворнаго живописца Венеціанова, который по просьбѣ Григоровича представилъ его В. А. Жуковскому. Очень естественно, что знакомство съ такими людьми не могло остаться безъ вліянія на развитіе молодого чело-вѣка. Бесѣды, слышанныя имъ у нихъ, книги, получаемыя отъ Гребенки, быстро подвинули впередъ его образованіе“ (23 ст.). Кониський, слідом за Чалим теж надає Гребінці великого значіння в Шевченковому розвиткові: „За то просвѣщеніе, котораго онъ достигъ самоучкою, мы болѣе всего должны быть благодарны Брюлову и извѣстному украинскому баснописцу Гребенкѣ“¹⁾, але в той-же час висловлює думки безпідставні: „Можно предположить, что первое знакомство его (Шевченка) съ произведеніями Пушкина относится къ этому времени и, что прежде всего, изъ произведений великаго художника русскаго слова нашъ поетъ прочиталъ „Полтаву“ въ переводѣ Гребенки“²⁾. Це—власна гіпотеза Кониського, заснована, очевидно, на думці, що по-перше, до знайомства з Гребінкою, Шевченко літературно був людиною цілком неосвіченою (не знав нічого з Пушкина, що перед тим в Петербурзі-ж трагічно загинув, досягнувши вже давно великої слави), по-друге, що літературна освіта Шевченкова скоріше могла початись з українських творів, ніж російських. Не кажучи вже про те, що перших—була сама обмаль, пригадаємо з автобіографії Шевченкової: „о первыхъ литературныхъ моихъ опытахъ скажу только, что, они начались въ томъ же Лѣтнемъ Саду, въ свѣтлыя, безлунныя ночи. Украинская строгая муза долго чуждалась моего вкуса, извращеннаго жизнью в школѣ, въ помѣщицкѣй передней, на постоялыхъ дворахъ и въ городскихъ квартирахъ...“³⁾.

В цілому не можна заперечувати, що Гребінка відіграв певну ролю в Шевченковому житті,—він знайомив його з новими людьми і книгами. П. Мартос в „Эпизодахъ изъ жизни Шевченка“ оповідає⁴⁾: „Шевченка я зналъ коротко. Я познакомился съ нимъ въ концѣ 1839 г. въ Петербургѣ, у милаго добраго земляка Е. П. Гребинки, который рекомендовалъ мнѣ его, какъ талантливаго ученика К. П. Брюллова“. Мартос подає цікаві вказівки до історії „Гайдамаків“. Він цікавився подробицями про Барську конфедерацію і не задоволений був статтею в Енциклопедичному

¹⁾ А. Я. Конисский—Жизнь украинскаго поэта Т. Г. Шевченка. Одесса 1898, ст. 126.

²⁾ Ів. ст. 103

³⁾ Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, т. II, ст. 95.

⁴⁾ „Вѣстникъ Юго-Западной Россіи“. 1863 р., квітень.

лексиконі Плюшара. Він часто розмовляв про це з Гребінкою в присутності Шевченка, „который“, впевняє Мартос, „быль въ то время еще довольно скромень, и не только ни одного извѣстія не сообщилъ мнѣ, но не подалъ даже знака, что ему извѣстно что либо о происшествіяхъ того времени“. Нарешті здобув Мартос роман Чайковського „Вернигору“, виданий в Парижі і дав його прочитати Шевченкові. „Содержаніе Гайдамакъ и большая часть подробностей цѣликомъ взяты отсюда“,—ці слова Мартоса в значній мірі стверджено пізнішими дослідями Івана Шпитковського¹⁾.

Розповідає ще в своїх спогадах Мартос, ніби він з Гребінкою сприяв народженню „Кобзаря“, та оповідання це скоріше належить до легенд, яких чимало в Шевченковій біографії.

Зімою 1838—40 р. Шевченко малював портрет Мартоса. Одного разу згадує Мартос, приїздить він до Шевченка і бачить на долівці клаптики писаного паперу. Виявилось, що то були Шевченкові віршові спроби нерозбірно написані, до яких він ніби-то ставився зовсім не серйозно і навіть не хотів спочатку дати Мартосові на перегляд. Останній переглянув Шевченкові поезії з Гребінкою, що до того часу, як виходить з Мартосового оповідання, не знав їх. Під час нового сеансу Шевченко нічого не запитував про свої поезії, тоді Мартос сам почав їх вихвалювати і запропонував надрукувати їх, на що Шевченко не зразу згодився.

Що поміщик Мартос відіграв чималу ролю в цю добу Шевченкового життя, свідчить присвята „Тарасової ночі“ П. І. Мартосові в „Кобзарі“ 1840 р. але це не виключає критичного відношення до Мартосового оповідання (треба ще додати, що спогади Мартоса написані 1862 року і мають цинічно ворожий, підкреслено поміщицький підхід до Шевченка).

Кониський вже звернув увагу на те, що не можна погодитись, ніби до того часу, як Мартос приніс Шевченкові поезії, Гребінка нічого не знав про них! Навпаки, з листа Гребінки до Квітки писаного 18-го листопаду 1838 року²⁾, довідуємось, що Гребінка знав Шевченкові поезії, читав їх і збирався друкувати в проєктованих додатках до журналу Краєвського. Кониський висловлює думку, що на видання окремою книжкою творів Шевченка Гребінка не мав коштів і, мабуть, підбив Мартоса надрукувати „Кобзаря“. В згаданому листі до Квітки Гребінка писав: „изданіе „Прибавленій“ должно быть подъ моимъ смотрѣніемъ, ибо я трохи тямлю чоловічеську мову... Ми мусимо зробити чотири книжки: першу у марті, другу у конці мая, або у іюні, третю к Різдву, після Сави або Зачатія. А ще тут є у мене один земляк Ш***о, що то за завзятий писати вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, тільки цмокни, та вдарь руками об поли! Він міні дав гарних стихів на Збірник“³⁾. Про видання невеличкого „Збірника“ ще 14 вересня того-ж 1838 року писав Гребінка до Квітки, запрохуючи взяти участь і зазначаючи інших співробітників („у мене є зо-дві чи зо три приказок, та є знайомий чоловік Котляревський, та ще може зо два таких, що пишуть християнською мовою“). З листа Гребінчиного від 12 жовтня 1838 р. видно, що Квітка згодився взяти участь у збірникові і обіцяв надіслати твір, що ним Гребінка зацікавив своїх приятелів-українців: „Жду і не дждусь „Оксани!“ І отбою нема од наших хлопців, а їх таки є з московський десяток! Як я їм сказав, то тільки й річі: „а що, приїхала?“

¹⁾ І. Шпитковский. „Гайдамаки“ Шевченка, як пам'ятка Коліївщини (Збірник пам'яті Тараса Шевченка. К. 1915).

²⁾ В книзі Кониського „Жизнь украинскаго поэта Тараса Григорьевича Шевченка“, Одеса 1898 р., помилкова дата—1839 р.

³⁾ Т. Данилевській.—Основьяненко. Петербургъ 1856. Ст. 118.

З того-ж листа довідуємось, що думку про видання додатків до „Отечественныхъ Записокъ“, вперше подав Гребінка: „На ваше предложєніє объ изданіи „Литературныхъ Прибавленій на малороссійскомъ языкѣ я говорилъ съ журналистами и согласіе Кр*** издать четыре „Прибавленія“ въ годъ при новомъ журналѣ съ 1839 г. „Отечественные Записки“.

Таким чином матеріал до „Збірника“, що мав видавати сам Гребінка і пізніше видав, підбирався незалежно від „Прибавленій“, що тільки проєктувалися та так і не здійснилися. З листа Гребінки до Квітки від 13 січня 1839 р. побачимо, як пішла справа далі: „Мой сборникъ до сихъ поръ не двигается, потому что статей мало—Котляревскій умеръ да такъ поторопился добрый старикъ, что даже не успѣлъ прислать мнѣ обѣщаннаго отрывка изъ Енеиды.—Ваша Оксана хороша, очень хороша, дай богъ вамъ здоровье!... Ваше предположеніє отдать въ этомъ году четыре времени года на малороссійскомъ языкѣ превосходное, потому что цензура о нашемъ предположеніи нащетъ прибавленія къ Отечественнымъ Запискамъ не говоритъ ни то, ни другое. Все какъ будто чего-то боятся! Богъ съ ними! если вы хотите, отдадимъ четыре времени года; а я для всякой книжки, кромѣ стиховъ, напишу по картинѣ (разумѣется, словами, а не карандашемъ) изъ Малороссійской природы—для весны—весну въ Малороссіи и т. д. Ежели это пойдетъ, то первую книжку можно выпустить къ Воскресенію Христову, вторую къ Петрову дню, третью къ 1-му сентябрю и четвертую къ новому 1840 году. У меня здѣсь есть чудесный помощникъ—Шевченко, человекъ удивительный, вы будете доставлять кое-что отъ Афанасьева“... 1).

Коли до цього додамо, що 19 лютого 1841 року Шевченко обіцяв Квітці намалювати картину—„або Марусю, або сердешну Оксану (її вже друкують), або панну Сотниківну“, то ясно, що можна зробити додатки і поправки до раніш наведених висновків Кониського: Гребінка знав ранні спроби Шевченкові, захоплювався ними, ще в-осени 1838 року збирався друкувати їх в своєму „Збірникові“, в якому Шевченко взагалі брав діяльну участь („помошник“) та цікаві матеріали якого знав ще до надрукування („Сердешна Оксана“); Гребінка вводив Шевченка в ширше літературне оточення.

В Гребінчиному Збірнику „Ластівка“, що з'явився року 1841-го, надруковано такі Шевченкові твори: „Причинну“, „На вічну пам'ять Котляревському“, „Вітре буйний“ і уривок з „Гайдамаків“. До останнього додав Гребінка таку примітку: „Порадував нас торік Шевченко Кобзарем, а тепер знов написав поему *Гайдамаки*. Гарна штука, дуже гарна, така смашна, мовляв, як у спасівку та у жаркий день після обіду гарний кавун! І їси і ще хочеться—і читаєш і не одірвешся. Оце вам для приміру з неї перва глава. А там дальше усе лучше й лучше. Штука я вам скажу“ (371 ст.). Звідділя видно, що Гребінчине захоплення Шевченковими творами було сильне, але не глибоке—якесь „гастрономічне“, панське. Правда, в наведених словах відбився й стиль Котляревщини...

Про пізніший інтерес Гребінки до поезії Шевченка та високу оцінку її свідчить те, що до роману „Чайковський“ (1843 рік) він взяв п'ять епіграфів з Шевченка:

до VII розділу I-ої частини (по вид. Югансона 1902 р.—551 ст.) з „Гайдамаків“

По-під гаєм, мов ласочка,
Крадеться Оксана.

1) „Наше Минуте“, 1918 р., ч. 2, ст. 48. І. Айзеншток, що надрукував цього листа, не розмежує виразно двох окремих спроб Гребінки: 1) видати свій Збірник, 2) підбити Краєвського видавати „Прибавленія“.

- Забув, побіг, обнялися.
„Серце“ та й замліли.
до VIII розділу, I частини (557 ст.) з „Перебенді“
Оттакий то Перебендя
Старий та химерний!
Заспіває весільної,
А на журбу зверне.
до II-ої частини з поезії „Думи мої“ (570 ст.)
Там родилась, гарцовала
Козацькая воля,
Там шляхтою, татарами
Засівала поле,
Засівала трупом поле,
Поки не остило...
Лягла спочить... а тим часом
Виросла могила.
до II-го розділу II-ої частини з „Гайдамаків“ (575 ст.)
Ой, гоп! По вечері
Замикайте, діти, двері.
А ти, стара, не журись
Та до мене прихились.
до IX розділу II-ої частини з „Гайдамаків“ (625 ст.)
Добре, добре! ну, до танців,
До танців, кобзарю!“

* * *

Як ставився Шевченко до Гребінки? Присвята поезії „Перебендя“ Гребінці (в Кобзарі 1840 р.) свідчить, що Шевченко й Гребінка були тоді людьми близькими — це помітно і з листів Гребінки до Квітки. Очевидно Шевченка приваблювала не тільки лагідна вдача Гребінчина, його гарне відношення до бідолахи-маляра, та частка добра, що вніс він разом з іншими в життя недавнього Енгельгардтового кріпака. Гребінка був справжній літератор, мав літературні звязки, брав участь у видавничих справах¹⁾. У Гребінки бачив Шевченко різних людей, літераторів²⁾ та художників, чи просто „добрих земляків“ і „любителів малоросійського слова“, що їм присвячував Гребінка свої „Приказки“. Цікаво занотувати, що зустрічався там кілька разів з Шевченком майбутній перашевець — Момбеллі³⁾.

Через Гребінку познайомився Шевченко — листовно — з Квіткою. Гребінка привіз Шевченка 29 червня 1843 року на бал, до поміщиці Вільховської в Мосівку, Пирятинського повіту („Український Версаль“), де прийняли Шевченка з надзвичайною пошаною, і він побачився там вперше з Віктором Закревським, головою „мочемордів“...⁴⁾.

¹⁾ Крім „Ластівки“ (1841 р.), видав Гребінка 1834 р. свої „Приказки“ і брав участь у виданні якоїсь вигідної книги (див. „Рускій Бібліофил“ 1913. VII. ст. 14).

²⁾ Шевченко згадує в повісті „Художник“ про своє життя в Петербурзі на початку 40-х років: „послѣ спектакля къ Нестору на биржу (такъ въ шутку назывались литературные вечера Кукольника)“. Кукольник був віжинець і приятель Гребінки. Останній, очевидно, і познайомив Шевченка з Кукольніком.

³⁾ В. И. Семевскій. — Кирилло-Медодіевское общество („Голосъ Минувшаго“, 1918 № 10 — 12, ст. 148). На жаль, Семевскій не подає з ненадрукованого щоденника Момбеллі деталей, переказуючи коротко: „Сообщивъ о прежнихъ встрѣчахъ своихъ съ Шевченкомъ у писателя Гребенки и описавъ наружность поэта, Момбелли сообщаетъ слухи о причинахъ ареста Шевченка“...

⁴⁾ Про перебування Шевченка в Мосівці див. спомини Афанас'єва - Чужбинського (переказані в книзі Кониського).

Наприкінці 30-х, на початку 40-х років Гребінка був помітна постать в українському письменстві, що починало поволі відроджуватись. Він видав уже, навіть двічі (1834 і 1836 рр.), свої „Приказки“ і переклад Пушкінської „Полтави“, надрукував чимало російських творів — здебільшого на українські мотиви. „Україна, музыка, природа, поезія насъ на вѣки со-единила“, записав в альбом Гребінки (1839 чи 1840 року) історик України Маркевич ¹⁾, що йому Шевченко написав 1840 року поезію „Бандуристе, орле сизий!“ А Шевченків приятель художник Штернберг, що побував на Україні і був захоплений враженнями від неї, робить в альбомі (7 березня 1839 року) теж характерний запис, де називає Гребінку „милымъ поэтомъ страны, оставившей пріятнѣйшее воспоминаніе въ прожитой жизни“. Був в альбомі і малюнок Брюлова і Шевченків „Перебендя“ ²⁾. Низка ріжних віршів і прозових уривків оспівує Україну — батьківщину Гребінки, або написана російськими письменниками, що мали певний український елемент в своїй творчості (Л. Якубович).

Цей альбом і ті дані, що маємо з інших джерел (напр., про „хлопців“, що нетерплячи чекають рукопису Квітчиної „Оксани“), свідчать: в пору, коли Шевченко тільки починав літературну діяльність, Гребінка чимало міг зробити для нього, як для українського поета, і зробив. Але нема даних для висновку, що Шевченків звязок з Гребінкою був міцний та інтимний. Гребінка що далі, то все більше відходив від українського письменства, стаючи виключно російським письменником. Він був консерватор, з дитинства-звик до „почтенія къ старшимъ и авторитетамъ“ ³⁾. Шевченко-ж „прозіривати став по троху“ („Три літа“) і виходив в своїй творчості на революційний шлях. З переїздом Шевченка до Києва приятельські зносини, очевидно, замерли або обірвалися. Року 1848 Гребінка вмер. Ні листів Гребінки до Шевченка, ні Шевченкових до Гребінки біографи не знають. В листах Шевченкових до інших приятелів та знайомих ніде не знаходимо ймення Гребінки. В повістях Шевченкових та щоденникові, де так багато згадок про найближчих друзів поета та людей, що відограли певну роллю в його житті, про Гребінку тільки одна згадка і то літературного характеру: „Шель затяжной дождь или какъ называлъ его покойный Гребенка, ехидный, сиречь мелкій и продолжительный“ („Близнецы“) ⁴⁾.

* * *

Які-ж були чисто літературні наслідки приятелювання двох письменників? До цього часу Гребінку звичайно згадували історики літератури, як одного з попередників Шевченка в українському письменстві ⁵⁾, але про вплив Гребінчиних творів на Шевченкові поезії не говорили. Тільки В. Дорошенко в статті про Гребінку висловив думку про можливий відгук Гребінчиного „Богдана“ у „Великому льоху“ ⁶⁾ — про це буде мова далі. Шевченкового впливу в Гребінчиних творах досі ніхто не добачав ⁷⁾.

¹⁾ П. Зайцевъ.—Къ біографіи Е. П. Гребінки (Русскій Библіофилъ. 1913. VII кн. ст. 18). Коли музыка могла, поруч з іншим, з'єднувати Гребінку і Маркевича, то до речі згадаймо, як кохався в музиці Шевченко.

²⁾ Ibidem, ст. 16.

³⁾ Ibidem, ст. 12.

⁴⁾ Див. російські твори Шевченка, видані „Київською Стариною“. 1888 р., ст. 135.

⁵⁾ Див., напр., ак. С. Єфремов.—Шевченко. Збірка. К. 1914 р., ст. 66.

⁶⁾ Літ.-Наук. Вістник 1912 р. VII-VIII. Ст. 73.

⁷⁾ Тільки П. Г. Клепатський в популярній брошурі „Український байкар Євген Гребінка“ (Кам'янець Подільський, 1919 р.) словлюється, не наводячи доказів, про загальний вплив Шевченків на Гребінку: „Твори Котляревського, а згодом Квітки та Шевченка довершили національне виховання Гребінки“ (ст. 7).

Отже нам здається, що після перегляду й порівняння де-яких творів Шевченка і Гребінки можна зробити цікаві висновки.

Перш за все кидається в вічі велика подібність сцен з русалками в „Богдані“ Гребінки і в Шевченковій „Причинній“. Гребінка малює берег Дніпра в місячну ніч. — З'являється спочатку одна русалка „въ тростниковомъ вѣнкѣ“, а потім цілий хор русалок. Пісні хору й „арії“ окремих русалок в багатьох місцях дуже наближаються до Шевченкового тексту. Навожу тільки схожі місця:

Гребінка

...Русалки по *Днѣпру* плывуть
Рѣзвы, безпечны, *своевольны*
Хохочутъ звонко и поють.

Хоръ русалокъ:

Ха, ха, ха! ха, ха, ха!
Ночка, *ноченька тиха*
Все уснуло мертвымъ сномъ! —
Мы *поръзвимся* на волѣ.
...Путникъ, путникъ, *молодой!*
Къ намъ, сюда! Мы *зацалуемъ*
Сладострастнымъ *поцалуемъ*,
Здѣсь, подъ теплою волной,
Ты *утонешь* в *нѣгѣ* томной,
И подъ *хохотѣ* нашъ нескромный
Не услышишь *птуха!*...

Одна русалка:

Весело въ водѣ живемъ
Некрещеные мы дѣти;
Днемъ, играя глубиной,
Путаемъ *рыбачьи сѣти*
И *гуляемъ* надъ водой
— *При лунѣ* ночной порой.

Хоръ русалокъ:

Мѣсяць, мѣсяць золотой!
Раскрасавецъ, *водяной!*
Ты намъ *свѣтишь*, ты насъ *грѣешь*,
Ты *лучами* насъ *лелѣешь!*...
Ярче, ярче поспѣти!
Наши *косы* мы *расчешемъ*,
Пошалимъ немного съ *лѣшимъ*.
Къ намъ *красавца* *заведе*,
То-то *любо* *распотѣшимъ!*
Тише!... *полуночный духъ!*
Ухъ! ухъ! ухъ!...

(Русалки *ныряють*).

Шевченко:

Широкий *Днѣпр* не гомонить,
Розбивши, вітер, чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить;
А з неба *місяць* так і сяє;
І над водою і над гаєм —
Кругом, як в усі, все мовчить.
Аж гульк — з Дніпра *повиринали*
Маліі *дѣти сміючись.*
„*Ходімо ірѣтсья!*“ *закричали:*
„*Зійшло вже сонце!*“ (Голі *скрізь,*
З осоки коси, бо *дівчата*)
„*Чи всі ви тут!*“ *кличе мати:*
„*Ходім шукати* *вечеряти.*
Поіраємось, погуляймо,
Та пісеньку заспіваймо!“
Ух! ух!

Солом'яний *дух, дух!*
Мене *мати* *породила,*
Нехрещену *положила*
Місяченьку!

Наш *голубонько*
Ходи до нас *вечеряти,*
У нас *козак* в *очереті,*
В *очереті,* в *осоці,*
Срібний перстень на *руці;*
Молоденький, *чорнобровий,*
Знайшли *вчора* у *дїброві,*
Світи *довше* в *чистім полі,*
Щоб *нагулятись* *доволі!*
Поки *відьми* не *літають,*
Поки *півні* не *співають,*
Посвіти нам!.. Он *щось* *ходить,*
Он *під дубом* *щось там* *робить!*
Ух! ух!

Солом'яний *дух, дух!*
Мене *мати* *породила,*
Нехрещену *положила.*
Зареготались *нехрещені!*...
Гай *обіззався;* *галас, зик,*
Орда *мов* *ріже.* *Мов скажени*
Летять до *дуба!*...

Наведені уривки такі подібні, що мимоволі повстає питання: хто-ж на кого вплинув? Чи може було спільне джерело?

З'ясуємо спочатку де-які хронологічні моменти. Гребінчину поему „Богдан“ („Сцены изъ жизни малороссійскаго гетмана Зиновія Хмельницкаго“) в цілому вигляді надруковано року 1843-го (в журналі „Библиотека для чтенія“ і окремо), але уривки з неї почали з'являтися значно раніш. Вже 1839 року в XIV томі журналу „Современник“ (цензурний дозвіл 23 березня 1839 року) з'явився уривок з поеми (IV-ий розділ, де обмальовано дружину Барабаша) з такою приміткою редакції: „Мы имѣли случай прочитать большую часть этой поэмы. Авторъ прекрасно воспользовался предметомъ своимъ. Исторія, повѣрья, нравы и природа Малороссіи, этой по преимуществу поэтической Россіи, все у него заговорило языкомъ вѣрнымъ, живымъ и блестящимъ, все получило движеніе и облеклось в яркіе краски. Авторъ такъ былъ внимателенъ къ отдѣлкѣ разнородныхъ картинъ, что для каждой употребилъ особенный размѣръ, болѣе согласный съ ея характеромъ“. Уривок, де описано сцену з русалками, надруковано вперше року 1840-го в XVII-му томі „Современника“ (цензурний дозвіл 22 грудня 1839 р.), — з цього тексту ми і взяли цитату, що в остаточній обробці мала де-які зміни.

Шевченкову баладу надруковано вперше 1841 року в Гребінчиному альманасі „Ластівка“ (ценз. дозвіл 12 березня 1840 року), але написана вона значно раніш. Шевченко розповідав в своїй автобіографії: „Когда дыханіе свободы возвратило моимъ чувствамъ чистоту первыхъ лѣтъ дѣтства, проведенныхъ подъ убогою батьковскою стрѣхою, она (муза), спасибо ей, обняла и приласкала меня на чужой сторонѣ. Изъ первыхъ слабыхъ моихъ опытовъ, написанныхъ въ лѣтнемъ саду, напечатана только одна балада „Причинна“¹⁾.

Ще 18 листопаду 1838 року Гребінка сповіщав Квітку, що Шевченко „дав гарних стіхів на збірник“. Поезію „На вічну пам'ять Котляревському“ написано, очевидно, наприкінці 1838 року (Котляревський помер 29 листопаду 1838 року, а в поезії читаємо: „недавно, недавно у нас в Україні старий Котляревський отак щебетав“), надруковано її в „Ластівці“. Очевидно, раз давши Гребінці поезію, Шевченко їх не забирав у нього для „Кобзаря“, бо ж друкування Гребінчиного збірника, задуманого в-осени 1838 року відкладалося тільки тому, що матеріал збирався поволі (див. раніш наведені листи) і було-б дивно коли-б видавець повернув авторові взяті у нього твори. Правда, Шевченко, маючи весь час постійний зв'язок з Гребінкою, міг взяти раніш дані Гребінці п'єси і замінити їх іншими, але ясно, що якісь п'єси повинні були лишитися у Гребінки, бо його збірник був в цензурі одночасно з „Кобзарем“ („Кобзаря“ дозволено 12 лютого 1840 року, „Ластівку“ 12 березня 1840 року). Шевченко встиг додати Гребінці уривок з написаних після „Кобзаря“ „Гайдамаків“²⁾, але інші поезії, надруковані в „Ластівці“, написано або раніш тих, що увійшли в „Кобзар“ або одночасово. Що до „На вічну пам'ять Котляревському“ не може бути сумнівів: це одна з найперших поезій Шевченка, — також і про „Причинну“ ясно зазначив сам автор: з усіх його друкованих поезій цю написано найраніш. Очевидно, це й була одна з тих, що так захопила Гребінку в-осени 1838 року, і він, такий підлеглий ріжнім літературним впливам³⁾, хоч і мав уже певне літера-

¹⁾ Твори, вид Яковенка, т. II, ст. 95.

²⁾ Ясно, що додав 1841 року, уже після того, як інший матеріал збірника був дозволений і друкований. Це видно з раніш наведеної примітки Гребінки. Уривок з „Гайдамаків“ надруковано наприкінці „Ластівки“. Що такі випадки траплялися свідчить оповідання Мартоса: „Кобзарю“ уже друковався, а цензор затримував дозвіл на останню поезію — „Тарасову ніч“.

³⁾ На прозу Гребінчину надавичайно вплинув Гоголь — це загально відомий факт, але справедливо говорить про Гребінку В. Віноградов: „в его творчестве художественное

турне ім'я, користується, на нашу думку, де-чим з рукописного Шевченкового твору для своєї російської поеми „Богдан“, над якою розпочинає тоді працю (мабуть, не раніш кінця 1838-го, початку 1839-го років) і працює порівнюючи довгий час.

Правда, може повстати питання, яке-ж відношення обох творів до Пушкінської „Русалки“, що з'явилася в друку якраз перед тим—року 1837 в журналі „Современник“. Колесса доводив уже досить переконуюче, що цей твір міг піддати Шевченкові гадку написати сцену з русалками, міг „вплинути на сформування відповідних уступів „Причинної“¹⁾. Порівняємо відповідні сцени „Русалки“ з творами Гребінки і Шевченка. Місце дії—„Днѣпръ. Ночь“.

Русалки.

Веселой толпою
Съ глубокаго дна
Мы ночью всплызаемъ,
Насъ *иръетъ* луна.
Любо намъ *порой* *ночною*
Дно рѣчное покидать,
Любо вольной головою
Высь рѣчную разрѣзать,
Подавать другъ дружкѣ голосъ,
Воздухъ звонкій раздражать
И зеленый влажный волосъ
Въ немъ сушить и отряхатъ

Одна

Тише, тише! подъ кустами
Птичка пискнула во мглѣ.

Другая.

Между мѣсяцемъ и нами
Кто то ходитъ по землѣ.

(прячутся).

Ще слід навести те місце, де русалки, після того як князь від'їжджає з ловчим, пропонують:

Что сестрицы? въ полѣ чистомъ
Не догнать ли ихъ скорѣй
Плескомъ, хохотомъ и свистомъ
Не пугнуть ли ихъ коней.

Русалка.

Поздно. Волны охладѣли,
Птухи вдали пропѣли.

Нарешті треба згадати сцену в теремі русалок. Вони прядуть коло своєї цариці, що має дочку „русалочку“.

воздействие Гоголя легко примирялось с влиянием со стороны Загоскина и Марлинского“. стаття „Сюжет и архитекtonика романа Достоевского“ „Бедные люди“—в збірникові „Творческий путь Достоевского“, Ленінград, 1924 р. ст. 72).

¹⁾ Колесса.—Шевченко і Міцкевич („Зап. Наук. Тов., т. III, ст. 48).

Старшая русалка.

Оставьте пряжу, сестры. Солнце сѣло
 Столбомъ луна блеститъ надъ нами. Полно
 Плывите вверхъ подъ небомъ *пошрать*,
 Да никого не трогайте сегодня:
 Ни пѣшехода *щекотать* не смѣйте,
 Ни рыбакамъ *ихъ неводъ отячатъ*
Травой и тиной...

Немає сумніву: Гребінка, що переклав „Полтаву“, що брав з Пушкіна епіграфи і цитував його в своїх оповіданнях та наслідував в поезіях (вплив Пушкінового „Бориса Годунова“ на діалоги героїв „Богдана“ занотував В. Дорошенко) і безперечно добре знав „Русалку“ (до того-ж її надруковано в журналі, де співробітничав Гребінка), пишучи пролог до „Богдана“ скористався сценою з русалками, що випливають, веселі, грітися на місяці. Скористався він між іншим деякими рисами, що їх у Шевченка не побачимо: 1) розподіл пісень русалок на пісню хора і пісні двох русалок („перша“, „друга“) 2) деталь, що русалки вдень шкодять рибалкам, заплутуючи їх неводи, 3) окремі вирази — „порою ночной“.

З другого боку, де-які Пушкінові деталі (їх зазначав Колесса) знаходяться тільки в Шевченковій „Причинній“, Гребінка їх проминув. Це перш за все те місце, де русалки лякаються людини—„кто-то ходитъ по землѣ“ (у Шевченка—„он щось ходитъ“), друга подробиця, що є мати—русалка, старша над іншими. Безперечно, що Шевченко, якому постачав книжки Гребінка, не міг не знати тоді „Русалки“, і вона вплинула на нього, як і на Гребінку. Але Пушкін був тільки художнім стимулом для Шевченка та дав де-які деталі—свою-ж сцену з русалками Шевченко збудував на тлі народньої поезії, незалежно від Пушкіна й Гребінки. По-перше його русалки—нехрещені діти—це вірування особливо розповсюджено було серед українського народу, по друге, пісня русалок:

„Ух! ух!
 Солом'яний дух, дух!
 Мене мати породила
 Нехрещену положила“

„взято живцем з народніх уст“, як зазначав Колесса, наводячи вказівки на етнографічні праці, що тепер можуть бути збільшені¹⁾.

Гребінка, вводячи штучного „духа полночи“, про якого попереджають перелякані русалки:

„Тише! полуночный духъ
 Ухъ! ухъ! ухъ!“

відійшов від використаного Шевченком „Солом'яного духа“, що має своє значіння в культурі русалок—в „русальчиних проводах“. Але певні відгуки Шевченкової „концовки“, хоч і зіпсутої, помічаємо в цьому місці „Богдана“. Очевидно й інші деталі (звертання до місяця, русалки—нехрещені діти) введено слідом за Шевченком. Вони так відокремлюються від інших штучних, книжкових місць (див. особливо пісні „лісових духів“ і „духу півночі“), що цілком натурально повстає здогад: захопившись з осені 1838 року Шевченковими поезіями (тоб-то і „Причинною“), Гребінка

¹⁾ Див. Д. К. Зеленинъ.—Очерки русской мифологии. В. I.—Умершие неестественной смертью и русалки. П. 1916 р. ст. 122, 139, 169. Див. ще—К. Сементовскій.—Очеркъ малороссійскихъ повѣрій и обычаевъ... („Молодик“ на 1844 р.—пісню взято з статті про русалок в „Очеркахъ Россіи“ Пассека, т. III. 1840 р.).

через Шевченка пробує, хоч і не зовсім вдало, наблизитись до народньої поезії¹⁾, Навпаки не має підстав думка, що Шевченко через „полуночного духа“ Гребінки прийшов до думки ввести пісню з „солом'яним духом“,—це єдина пісня, що її нарід вкладає в уста русалок, і Шевченко без вагання мусів її ввести, навіть двічі повторив—це свідчить, яке значіння він їй надавав.

Може в де-кого виникне думка, що наведені докази про вплив Шевченків, чи вірніше про запозичення Гребінчине з Шевченка—все-ж мають проблематичний характер і не варто було докладно спинятись на цьому питанню. Але й тоді зроблені нами зіставлення мають вартість. Вони доводять наочно, як самостійно, яскраво і стисло, користуючись народньо-поетичними джерелами, розробив навіяну Пушкіним тему Шевченко, що тільки починав поетичну діяльність, і як ростягнуто, штучно, не додержуючись єдності стилю, писав його „патрон“. Звичайно, русалок обмальовано не тільки в Пушкіновому творові, виводив їх і Гоголь („Майская ночь“...) і Маркевич (поезія „Русалки“) і інші; починали писати про них етнографи; Пушкін для свого твору скористався перекладною оперою „Дніпровская русалка“, у Кольцова зустрінемо штучну „п'єсню русалокъ“ (надруковану вперше 1867 р.). Але Шевченкову і Гребінчину сцени з русалками, маючи на увазі літературний аналіз, слід порівнювати тільки з Пушкіною „Русалкою“.

Траплялось, що і Шевченко і Гребінка повторювали тоді (кінець 30-поч. 40-х р.) „загальні місця“, певні поетичні шаблони. Відомий опис Шевченків (в „Причинній“).

Реве та *стогне* Дніпр *широкий*,
Сердитий *вітер* завива,
До долу верби гне високі,

Горами хвилі підніма.
І блідий місяць на ту пору
З-за хмари де-де виглядав...

Він має аналогію в Гребінчиних рядках (надрукованих вперше в повному „Богданові“ 1843 р.):

Тогда была гроза. *Вѣтрѣ выль* и тяжело
Вода въ *Днѣпрѣ* и билась и стогнала.
...Вокругъ меня шумѣли *волны*;
Все было небо и вода;
Бѣжалъ по небу *мѣсяцъ* полный
А вольный *вѣтерѣ* по водѣ гулялъ;
Предъ нимъ *валы* неслись какъ горы
.....У ногъ моихъ *широкий* Днѣпръ
Бѣжить.....

Але він може бути порівняний (почасті це робив уже Колесса) з багатьма малюнками різних поетів в дусі Осіяна (Шевченко його добре знав).

Наведемо приклади з українських попередників Шевченка й Гребінки

Буря *виє*, завиває....
Дніпр клекоче, *стогне*, плаче,

Й гриву сивую трясе.
(Метлинський „Смерть бандуриста“).

Ватагами ходили *хмари*;
Між ними *молодик* блаукав,

Вітри в очеретах бурхали.
А Псьол *стонав* і клекотав.

Остання цитата з балади „Молодиця“, надрукованої в журналі „Вѣстникъ Европы“ (1828 р.) за підписом „№-й“. Гребінка взяв наведені чо-

¹⁾ Шевченків вплив можна додати і в тому, що в 40-х роках Гребінка після „Приказок“ і травестійної „Полтави“ пише кілька укр. поезій в новій манері, наближаючись до нар. пісні („Укр. мелодія“, „Надпись“... і инш.).

тирі рядки за епіграф до IV-го розділу оповідання „Тюлепень“ (1836 р.), зазначивши автора поезії: „Гулак-Артемівський“ Очевидно, він мав про це певні відомості).

Виразно позначається спільне перебування (правда недовге) і Шевченка й Гребінки в колі тогочасних творів українських і російських на українські теми, а також користування спільними джерелами, коли вони беруться за композиції історичні або краще сказати романтично-історичні. В. Дорошенко, говорячи в статті про Гребінку, що „Пролог“ в поемі „Богдан“ найінтересніша частина, занотовує, що „Великий Лях“ (1845) „нагадує його своїм укладом“, очевидно тим, що з'являються в Шевченка три душі померлих і говорять про минулі події, зв'язані з історією України. Де-яка чисто зовнішня подібність є, напр, у Гребінки:

Т ъ н ь П а в л ю к а.

Я Павлюкѣ, я гетьманѣ христіанѣ казакѣ..... і т. и.

Т ъ н ь м о л о д о й д ѣ в у ш к и.

Было мнѣ всего пятнадцать лѣтъ,

Я одна была у матери..... і т. и.

Т ъ н ь О с т р а н и ц ы.

Я былъ гетманѣ казачій Острица,

Я побѣдилъ враговъ моихъ поляковъ..... і т. и.

У Шевченка:

Перша душа.

„Як була я людиною,

То Присею звалася“..... і т. и.

Друга душа

А мене, мої сестрички,

За те не пустили,

Що цареві московському

Коня напоїла..... і т. и.

Третя душа.

А я в Каневі родилася..... і т. и.

Але подібність, повторюємо, цілком зовнішня—у Шевченка й инший зміст промов і зовсім відмінна ідеологія: у Гребінки антипольська, сполучена з вірнопоподанними почуттями до російського царя, в Шевченка—анти-московська, протицарська. Року 1845 Шевченко вже прийшов до висновку:

—Раби, підніжки, грязь Москви,

Варшавське сміття ваші пани,

Ясновельможнії гетмани!

Тоді він не міг-би знайти спільні почуття з поетом, що вкладав в уста Богдана Хмельницького такі слова:

Еще горитъ для насъ звѣзда спасенья:

Въ народѣ, намъ единокровномъ,

Въ единовѣрной намъ Москвѣ

Растетъ, цвѣтетъ и мощно и красиво,

Какъ древо жизни на берегахъ Ефрата,

Родныхъ царей святое поколѣнье,

Подъ скипетромъ помазанниковъ Божьихъ,

Живетъ народъ счастливо, безмятежно...

...У ногъ царя Московскаго сложу

Мои гетманскіе клейноды,

И счастье прямое укажу

Украинѣ изъ родовъ въ роды.

Але раніш, наприкінці 30-х, на початку 40-х років, в добу національної романтики, перед Шевченком, в розкішній майстерні Брюлова, „мелюкали мученицькія тѣни нашихъ бѣдныхъ гетмановъ“¹⁾. Це ніби ремінісценція з Гребінчиного „Богдана“, де в пролозі з'являється „тінь Павлюка“, „тінь Острици“, „тінь Наливайка“. Також наближається до Гребінчиного „Прологу“ Шевченків „Никита Гайдай“, надрукований 1842 року в „Маякові“:

—Они поймутъ,	И тьмы страдальческихъ тѣней
Поймутъ, надменные магнаты,	Наши неистовые крики
Что ихъ огромныя палаты	Въ степяхъ разбудятъ. Божій судъ
Травою дикою поростутъ,	Страдальцы грозно принесутъ
За поруганіе закона,	На тѣ широкіе базары,
Что наша правда, наши стоны	Гдѣ <i>Острици</i> кровь текла,
На нихъ судъ Божій призовутъ,	Гдѣ вы разыгивали кары,
Что <i>Наливайка</i> духъ великій	Гдѣ реву мѣднаго вола
Воскреснетъ снова средь мечей	Въ восторгѣ зломъ рукоплескали ²⁾ .

В поемі Гребінки „Тінь Наливайка“ так говорить про себе:

...„въ Варшавѣ былъ примѣрно	Въ мѣднній чанъ меня забили,
Для забавы буйной черни	А подъ чаномъ разложили
Я неслыханно казненъ.	Тихій медленный огонь.

Легенда про „мідного вола“ виходить з „Історії Русов“³⁾, була використана Бантишем - Каменським в „Історії Малої Росії“, Маркевичем в поезії „Мѣднній воль“ (збірка „Українскія мелодіи“ 1831 р.), Гоголем в „Тарасі Бульбі“, та іншими письменниками, зустрічається і в народній пісні, як зазначав Костомаров в статті „Первыя войны малороссійскихъ козаковъ“ („Молодик“ на 1844 р.):

Присудили ляхи Наливайка	Присудили усі козаченьки
У волю спалити.	Ляхам відомстити“.

Та навіть в поемі „Никита Гайдай“ Шевченко устами героя висловлює думки, що брентя і в інших творах: „Мы знаемъ васъ, вѣроломные! Мученическая смерть Богуна, Острицы и Наливайка показали, какъ исполняются клятвы. Столѣтняя война между кѣмъ? *Между родными братьями. Страшно!*“. В Гребінки таких думок не зустрічаємо.

Шевченко присвятив Гребінці поезію „Перебендя“. Історики літератури висловлювали різні думки з приводу можливих літературних джерел цього твору, зазначаючи, що в образі Перебенді можна бачити і внутрішні переживання самого поета (на зразок висловлених хоч би Пушкіном та Лермонтовим в їх творах про поета, пророка...) і образ реального кобзаря, що співає для людей і що був обмальований Шевченком і в інших творах—в „Катерині“, в „Гайдамаках“, „Черниці Мар'яні“. Для такого образу реального Кобзаря, на думку Колеси, „готові літературні взори Кобзарів, які таке важне місце займають у Метлинського, які змальовані у Мицкевича, Залеського, Падури, Гошінського, Чайковського, і ин., могли відсвіжити в Шевченковій пам'яті ці живі типи Кобзарів,

¹⁾ Щоденник (див. твори, вид. Яковенка, т. II, ст. 177) 1 липня 1857 р.

²⁾ Пор. з „Гайдамаків“:

„Де Острицина стоїть
Хоч би убогая могила?

Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили“.

³⁾ Історію легенди див. в розвідці Ів. Франка: „Наливайко в мідянім биці“. Причинок до історії легенди („Науковий Збірник“, присвячений проф. М. Грушевському, Львів, 1906 р.).

яких поет наш бачив колись у хлоп'ячому віці, і тим способом могли дати йому принуку до написання „Перебенді“.

Пізніше К. Студинський побачив не тільки таку „принуку“, а майже джерело „Перебенді“ в поезії Маркевича „Бандурист“ (стаття в „Зорі“ 1896 р.). Але твори ці не мають такої подібности, щоб стверджувала думку Студинського. Скоріше Шевченків „Перебендя“ входить в ціле коло аналогічних творів, серед яких чомусь ніхто, здається, до цього часу не згадував поезію того самого автора, що йому присвячено „Перебендю“. Маю на увазі Гребінчиного „Українського Барда“. Наведемо початок цієї поезії (надрукованої вперше 1837 року, „Литературныя прибавленія къ Русскому Инвалиду“ № 49):

Подъ тѣнью липы, передъ дверью	Краснорѣчиво говоритъ,
Избушки дряхлой и простой,	То упырей въ часъ непогоды
Играеть бандуристъ сѣдой.	Поеть ночные хороводы...
Вокругъ него съ обычной лѣнью,	Но вотъ, какъ будто страшнымъ
Толпа украинцевъ стоитъ.	сномъ,
Онъ тѣшитъ ихъ, дѣтей природы:	Старикъ встревоженъ; взоръ угрюмой
То имъ „Мятелицу“ звучитъ,	Блеститъ нерадостною думой.
То про гетманскіе походы	

Він співає „Пѣсню о быломъ“—про Наливайка.

Поезію Гребінки можна було-б порівнювати з „Перебендю“ з не меншим успіхом, ніж це зробив Студинський з „Бандуристом“ Маркевича. Але краще висловити інший здогад: може й Гребінчин твір (Шевченко повинен був його знати) разом з іншими творами (і колишніми життєвими вражіннями) спричинився до того, що Шевченко написав свого „Барда“ і присвятив його Гребінці.

Оточення, що в ньому перебував Шевченко на початку літературної діяльності, поки мало простудійовано. Наші спостереження над відносинами—особистими і літературними—поміж Шевченком та Гребінкою до певної міри освітлюють цікаву сторінку з цієї Петербурзької доби Шевченкового життя і творчости.

Шевченко і Микола Маркевич.

(Де-що до історії поетичної творчості Т. Г. Шевченка).

Історію творчості Т. Г. Шевченка, не дивлячись на де-які цінні праці, все таки ще не досить вияснено. Особливо це треба сказати про перший період його творчості, т. зв. романтичний, коли молодий поет так одразу став на ноги й виступив справжнім творцем. Певно, в цьому він мав велику собі допомогу від тих поетів, яких він читав, і настрою яких він тоді співчував. Критика вже зазначила той вплив, який мала на Шевченка польська романтична поезія, й особливо Міцкевіч,¹⁾ російська романтична школа—Жуковський, Пушкін, Рилеєв, Козлов;²⁾ зазначили, відомо, вплив на Шевченка від української народної поезії, попередніх українських письменників та істориків. Я між иншим зазначив вплив на Шевченка від великого англійського поета Байрона.³⁾ Але був між земляками Тараса Григоровича один поет, що перейшов до російського письменства і що, на мою думку, в ранні роки поетичної творчості Шевченка мав вплив на його поезію—це Микола Маркевич, відомий український історик. Про це ще дуже мало говорилося в нашій критиці,⁴⁾ і тому я вважаю за потрібне сказати де-кілька слів про відносини Шевченка до поезії М. Маркевича. Зазначаю, що я тут не торкаюся того питання, як скористувався Шевченко з історичних творів М. Маркевича,—я буду говорити тільки про те, як де-які мотиви поезії М. Маркевича відбилися в ранній творчості Тараса Григоровича.

Відомо, з якою пошаною ставився Шевченко до М. Маркевича. В своїй поетичній „посланії“ до нього, Шевченко називає М. Маркевича „бандуристом, орлом сизим“, каже, що він „має крила, має силу“, що йому „є коли літати“.⁵⁾ Не диво, коли в ранній поетичній творчості нашого поета ми знаходимо відгуки поезії М. Маркевича, що їх він видав 1831 р. під заголовком „Українські мелодії“, М. 1831 р. в трьох книгах з передмовою й примітками. І хоч „посланіє“ до М. Маркевича вперше надруковано в 1843 р. в „Молодику“, та певна дата 9 V, 1840 р., що її ми знаходимо в автографі Шевченка, який переховується в Рум'янцевському музеї⁶⁾, показує, що цей вірш повстав рано, і що Шевченко познайомився з творами М. Маркевича ще тоді, коли він тільки що, можна сказати, виступив на ниву поетичної творчості.

Звернімось же до зазначених поезій М. Маркевича і подивімося, який вони зробили вплив на творчість Шевченка.

¹⁾ Див. Колесса.—Шевченко й Міцкевіч, Записки Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, т. III і окремо; О. Третяк. Про впливи Міцкевіча на поезію Шевченка, Краків 1892.

²⁾ Колесса, *op. cit.*, С. Кулябко, Шевченко и Пушкинъ, Научное Обозрѣніе 1899, ЛІ.

³⁾ Україна, 1918 р., К. I—II.

⁴⁾ Про відношення Шевченка до Маркевича є тільки одна стаття Студинського, яка говорить тільки про „Перебендю“ Шевченка і „Бандуриста“ Маркевича (Зоря, 1896 р.); крім того про відносини Шевченка до Маркевича кілька слів каже Колесса в своїй праці „Шевченко й Міцкевіч“, не вичерпуючи цього питання.

⁵⁾ Кобзар, вид. В. Доманицького стор. 147.

⁶⁾ Див. *ibid.*

Розглядаючи „Українські мелодії“ М. Маркевича, ми передусім бачимо в них романтичне обмалювання минулого України і великий сум за тим, що від цього минулого залишився для сучасників Маркевича тільки „славы гуль“.

Ахъ, дѣвицы,—каже автор, звертаючись до дівчат, що співають веснянок,—не пойте весны!

Нѣтъ, красавицы, Май не для васъ,
 Не для васъ и журчанье волны,
 И прохладный, торжественный часъ,
 Животворнаго вечера ясныя ночи!
 Не пылайте же страстию, черныя очи:
 Гетьманщины нѣтъ, Хмельницкаго нѣтъ,—
 А съ ними и щастья давнихъ тѣхъ лѣтъ! (49).

Да!... Бывало мы враговъ
 Гонимъ по степяхъ,
 Какъ Подкова средь полковъ
 Мчался на коняхъ.
 Весело тогда намъ было,
 Сердце лишь войною жило;
 Что жъ теперь, козакъ?
 Каждый помыкаетъ нами... (11)

Булава, бунчуки
 Не воскреснуть для насъ!
 Лишь поють старики,
 Какъ Хмельницкій погасъ:
 Ужъ не будетъ, не будетъ въ Украинѣ Гетьмана!
 По лѣсамъ съ бунчукомъ, на конѣ съ булавою
 Не скакать ужъ ему предъ козацей толпой!
 Схоронили Украину мы въ гробѣ Богдана!

Усачи козаки
 Изъ дубовыхъ гробовъ
 Не сберутся въ полки,
 Не пойдутъ на враговъ.
 Вы сокрылись, сокрылись, блаженные годы!
 Хоть пасется табунъ на зеленыхъ лугахъ,
 Запоржцы не скачутъ въ обширныхъ степяхъ,
 И лишь память осталась бывалою свободы. (41)

Всі ці вірші нагадують нам добре відомі сумування Шевченка за тим, що „було колись добре жити на тій Україні, було колись — в Україні ревіли гармати, було колись—Запорожці вмiли панувати“ а тепер „не вернеться воля, не вернеться козащина, не встануть гетьмани, не покрийть Україну червоні жупани“ і т. ин. Правда, ці мотиви сумування за славним минулим ми знаходимо і в А. Метлинського, „Думки“ якого вийли в світ 1839 р. Правда, в ранніх творах Шевченка ми помічаємо ще більший вплив від А. Метлинського, один із головних образів якого — сумуючі могили, що стоять в степу і з вітром розмовляють про славне минуле, передався і поезії Шевченка, і цього мотиву ми не знаходимо у Маркевича; у нього домінує більше образ степу, що був свідком славних подій козащини, і цей образ відбився і в поезії А. Метлинського, ¹⁾ і у Шевченка,—і тому можна б сказати, що мотиви поезії Маркевича пере-

¹⁾ Див. його Степ. Козача смерть.—Звичайно що ми не відкидаємо тут вплив на Метлинського і від народньої поезії.

давались Шевченкові не безпосередньо, а через „Думки“ Метлинського. Але, коли ми бачимо в творах Шевченка і такі місця, що відповідають тільки виразам або картинам в „Українських мелодіях“ Маркевича, то ми повинні встановити і безпосередній його вплив на Шевченка. Як відомо, у Шевченка є твір під заголовком „Чигирин“, написаний 1844 р., що належить теж до раннього романтичного періоду творчості Шевченка. Провідна думка цього твору — сучасне поетові сумне становище Чигириня в порівнянні до славного минулого. Але ж поет не губить надії, що настануть кращі часи:

1) Спи ж, повитовий жидовою, Поки сонце встане, Поки тії недолітки Підростуть гетьмани.	2) Спи, Чигрине, нехай гинуть У ворога діти. Спи, гетьмане, поки встане Правда на сім світі.

Такий же твір і під таким же заголовком ми знаходимо й у Маркевича (50): в ньому він також каже про славне минуле Чигириня і порівнює його до сумного сучасного становища.

А нынѣ кому мы готовимъ коней?
Къ чему намъ козачки вскормили дѣтей?
Не намъ табуны отпаслися на волѣ:
Ужъ съ сыномъ козакъ не наѣзники въ полѣ!
Часъ отъ часу гаснетъ къ Украинѣ любовь—
И стала какъ ледъ запорожская кровь. (51)

Правда, в автора неначе нема надії на те, що колись повернуться старі часи, хоч може він і хоче викликати їх своїми докорами негідним сучасникам, але цікаво те, що одна невеличка картина в цьому творі Маркевича розвинулась в широкий барвистий малюнок в другому, теж ранньому творі Шевченка і теж там, де він знов згадує за Чигирин: ми кажемо про відому пісню Яреми з „Гайдамаків“ — „Гетьмани, гетьмани“. Маркевич в своїому творі „Чигирин“ між иншим малює таку картину:

Тамъ (за Чигриномъ) были козачьи въ лѣсахъ курени,
Въ разказахъ о битвахъ катились ихъ дни,
Сверкали ихъ копья, ихъ сабли звучали,
Костры по ночамъ у шатровъ ихъ пылали.
Тамъ конь никогда не стоялъ безъ сѣдла,
Копытомъ рылъ землю и грызъ удила.
Коль скоро Хмельницкий махнетъ булавою,—
Полковники выбѣгут шумной толпою;
Украйна! свобода! онъ крикнетъ полкамъ—
И все понесется, и горе врагам! (50)

Цей натяк на величну картину козацького війська, перед яким носить гетьман з своєю булавою, в згаданім місці „Гайдамаків“ розвинувся у Шевченка в широкий малюнок:

Базари, де військо, як море червоне,
Перед бунчуками бувало горить,
А ясновельможний, на воронім коні,
Блесне булавою—море закипить... і т. д.

Можна думати, що і де-які риси свого „Перебенді“ Шевченко взяв із „Бандуриста“ Маркевича, який каже про свого співця, що

цінні тільки „національні святощі“, до всього иншого йому байдуже, і коли він чує рідну мову, і має змогу з неї користуватися, то він більше ні на що не звертає уваги:

1) Рідна мова, рідна мова! Мов замер без тебе я. Тільки вчую рідне слово, Обізвалась, мов сім'я.	2) Обізвався батько рідний, Що умер за козаків, Мов народ, учулось, бідний Застогнав із-під ляхів. ¹⁾

Все було гаразд за часів Метлинського, на його думку, в російській державі і шукати чогось кращого не треба було:

1) Є в нас віра, цар і мова І чи мало нас слав'ян.	2) Все своє в нас... ну чого вам Ще шукати в басурман? ²⁾

Маркевич же звертає свою увагу й на ті кривди, що їх робив Московський уряд Україні:

1) Вдругъ приходять москали Драгься съ шведомъ, скотъ побили,	2) Казакофъ закабалили, Съѣли хлѣбъ, село сожгли! (20)

Что ж теперъ казакъ? питає він в другому місці, і каже:

Каждый помькаетъ нами! (11).

Це нагадує відомі слова Шевченка з „Тарасової ночі“.

А над дітьми козацькими
Поганці панують.

Ми зазначили не багато впливів поезій М. Маркевича в творах Шевченка, та й самих поезій, що малюють Україну, у нашого історика не багато: їх всього в трьох книжках „Украинскихъ мелодій“ 36; і вони більш торкаються різних повір'їв і звичаїв українського народу, ніж минулого України. Але й того, що ми навели, здається, досить, щоб погодитись з думкою про вплив М. Маркевича на Шевченка, і таким чином, в творчості нашого поета відкривається ще одно джерело, з якого він хоч і не багато, а брав мотивів і настроїв для своєї поезії. Але й тут, як звичайно, Шевченко запозичені мотиви перетоплював в кузні своєї творчості і замість реторичних фраз, подав яскраві, барвисті образи.

¹⁾ Думки, Львів, 1897 р. 71.

²⁾ Ibid, 49.

Шевченко, Куліш, В. Білозерський—їх перші стрічі.

Одне з нез'ясованих питань, небезінтересне для прослідження Кирило-Методієвських звязків, се перші стрічі Шевченка з Кулішем і Куліша з Вас. Білозерським, пізніш членом Кирило-Методієвського братства й редактором „Основи“. Біографи Кулішеві відповідають на це питання досить глухо й невиразно, уникаючи певних хронологічних свідчень¹⁾ і обмежуючись звичайно, як, напр., В. І. Шенрок, випискою з споминів Куліша про М. І. Костомарова²⁾. Більш докладно розглянуто це питання про знайомство Шевченка й Куліша у О. Я. Кониського³⁾ та у О. С. Грушевського й його статті: „Шевченко й Куліш“⁴⁾.

Переглянемо друкований матеріал і використаємо той недрукований, що ми мали в своїх руках.

Звернемось перш за все до майже автобіографічної „Жизни Куліша“ надрукованої в „Правді“ за 1868-й рік, де історію знайомства Куліша з Шевченком і Вас. Білозерським змальовано так: „На той час, як пробував Куліш учителем у Києві, шукав спознання з ним молоденький студент університетський Білозерський Василь. Спозналися вони і зробились великими приятелями. До пізньої нічної години розмовляють було про свою Україну, та й заночує нераз Куліш у Білозерського, або Білозерський у Куліша. На різдвяні святки зазвав приятель Куліша в гостину до свого роду у Борзенщину. Слідом за тим йшло спізнання з Шевченком і Костомаровим.⁵⁾ Хоч тут і не сказано, коли саме спізнався Куліш з Шевченком, але зазначено, що спізнання це сталося „слідом за спізнанням з В. Білозерським“.

Коли познайомився Куліш з Вас. Білозерським? Про це знайомство ми довідуємось з певних джерел: з власних споминів Вас. Білозерського⁶⁾. Рукопис автобіографічних споминів останнього дає нам цікаві подробиці. „Лѣтомъ 1842 г. я, Васиій Бѣлозерскій, въ первый разъ былъ приведенъ

1) *Осип Маковей*.—Панько Олександрович Куліш. Огляд його діяльности. Львів. 1900. ст. 19; *Б. Гринченко*.—П. А. Куліш. Біографічний очерк. Чернигов. 1899. ст. 4. *Д. Дорошенко*.—П. О. Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність. У Києві. 1918 ст. 12. М. І. Петров в своїх „Очеркахъ истории украинской литературы“ (Київ. 1884) писав: „Въ 1845 г. Кулишъ познакомился въ Кіевѣ съ кружкомъ молодыхъ украинскихъ патріотовъ, которые были одушевлены гѣмъ же стремленіемъ работать для своей родины—Шевченкомъ, В. Бѣлозерскимъ“, (ст. 265). О. Огоновський, автор „Історії літератури руської, (Львів, 1891) дав цитату з „Жизні Куліша“ („Правда“ II. 1868).

2) *В. І. Шенрокъ*.—П. А. Кулишъ. Біографічний очеркъ, „Кіевская Старина“ 1901, ст. 178.

3) *О. Кониський*.—Т. Шевченко-Грушевський. Хроніка його життя“ Львів, т. I. ст. 152—153.

4) *О. С. Грушевський*.—„Шевченко і Куліш“. „Шевченківський Збірник“. Петроградъ 1914. ст. 18.

5) „Правда“ 1868 р., ст. 268.

6) Ці спомини були в розпорядженні В. І. Шенрока й він користувався ними (див. „Кіев. Старину“ 1901 р., кн. III, ст. 465), але він користувався чорнеткою, навів не точно, й не повно, не вірно зазначив дату знайомства. У Шенрока ми знаходимо вказівку на 1843-й рік, тоді як треба читати: 1842 рік.

къ К. (Кулішу. В. П.) студентомъ Кіев. ун. Дмитріємъ Павловичемъ Пильчиковымъ на квартиру, гдѣ его нашель и Чалый. Она состояла изъ 2 комнать, П. вошелъ во 2-ю, такъ какъ въ 1-й никого не было. Онъ пробылъ у него очень недолго и, возвратясь ко мнѣ, сказалъ что К. теперь занятъ. Мы ушли несовсѣмъ довольные, но П. вскорѣ началъ улыбаться, не объясняя причины, и на мой вопросъ, чему онъ улыбается, онъ признался, что К. отвѣчалъ ему: „увидитъ токмо задняя моя“. Послѣ этого прошло дов. времени, пока я съ нимъ познакомился; была осень, когда я былъ у него на чаѣ, уже въ новой квартирѣ на Старомъ Кіевѣ и онъ былъ уже учителемъ Кіево-Подольскаго училища. Не помню, кажется, П. посовѣтовалъ мнѣ быть у него одному, какъ у любителя всего украинскаго.

„К. встрѣтилъ меня очень привѣтливо. Придя къ нему вечеромъ я по страшной грязи возвращался домой очарованный и восторженный. Я познакомилъ его заочно съ моимъ семействомъ, онъ снабдилъ меня рукописью Грабянки. Мы проговорили съ нимъ такъ, какъ будто бы давно были знакомы; я привязался къ нему всѣмъ сердцемъ. Условились съ нимъ видѣться какъ можно скорѣе и чаще. Такъ продолжалось неизмѣнно до самой поѣздки его за границу“.

Що факти, зазначені в цих споминах, вповні відповідають дійсності,—це стверджується листом (неопублікованим) Куліша до Миколи Білозерського. Цей лист стверджує як дату знайомства,—друга половина 1842-го року,—так і те, що Василь Білозерський „заочно“ познайомив свого нового приятеля з своєю родиною, а вкупі з тим і те, що Київська молодь захоплювалась тоді українською історією, зокрема, з значчиною, давніми літописцями, Грабянкою, Кониським, цікавилась етнографією, збирала пісні.

1842. Сент. 14. Кієвъ.

Милостивый Государь Николай Данилович!

Ваша предупредительность налагаетъ на меня пріятную обязанность отвѣчать Вамъ съ должною благодарностію. Присылка отъ Васъ экземпляра Конискаго Лѣтописи тѣмъ болѣе доставила мнѣ удовольствія, что Вы почтили меня своимъ вниманіемъ, не будучи со мною знакомы. Братецъ Вашъ Василій Михайловичъ говорилъ мнѣ, что Вы, по просьбѣ Г. Устрялова о указаніи ему, гдѣ можно достать вѣрныхъ списковъ Конискаго Лѣтописи, указали ему на меня. Мнѣ очень пріятно было бы способствовать Г. Устрялову въ прекрасномъ его предпріятіи, но какъ я; при своихъ историческихъ занятіяхъ, очень часто имѣю надобность въ своихъ рукописяхъ, то покорнѣйше прошу Васъ, Милостивый Государь, сообщить Г. Устрялову, что списокъ, съ котораго я сдѣлалъ свой, принадлежитъ Инспектору Училищъ Кіевскаго Учебнаго Округа Михайлу Владиміровичу Юзефовичу, живущему въ Кіевѣ, и что Г. Юзефовичъ, какъ истинный любитель Исторіи, пришлетъ свою Лѣтопись Конискаго Г. Устрялову по первой его просьбѣ.

Надѣюсь на Вашу добрую ко мнѣ расположенность, обращаюсь къ Вамъ, Милостивый Государь, съ покорнѣйшею моею просьбою—собрать для меня съ помощію вашихъ знакомых, сколько можно, малороссійскихъ пѣсень и прислать на мое имя въ Кієвъ, чѣмъ одолжите меня чрезвычайно. Я намѣренъ заняться изданіемъ нашихъ народныхъ пѣсень, не полагаясь на общія нѣкоторыхъ литераторовъ, которые откладываютъ исполненіе своего предпріятія съ каждымъ годомъ и, вѣроятно, намѣрены оставить свои коллекціи пѣсень въ наслѣдство дѣтямъ своимъ.

Прошу жъ Васъ, почтенинѣйшій землякъ, отнынѣ считать меня давнимъ своимъ знакомымъ; я жъ постараюсь оправдать дѣломъ Ваше доброе обо мнѣ мнѣніе.

Сь истиннымъ почтеніемъ и совершенною преданностію имѣю честь
быть

Вашимъ, Милостивый Государь, покорнѣйшимъ слугою П. Кулѣшъ“.

Цей лист Куліша до Мик. Дан. Білозерського, дядька Вас. Мих. Б—го, як видно з останніх і початкових фраз („Вы почтили меня своимъ вниманіемъ, не будучи со мной знакомы“), був очевидно першим. Звідці ми з повним правом можемо ствердити, що спізнання Куліша з Вас. Білозерським припадає на час до вересня 1842-го року.

„Слідом за тим ішло спізнання з Шевченком“, сказано в „Правді“ р. 1868-го. Коли-ж саме? Щоб дати відповідь на це запитання, простежимо, коли в 1843-му році Куліш виїхав з Києва? З службового атестату ми довідуємось, що року 1843-го, липня 5-го Куліша було командировано для огляду в Київській губ. всіх архівів, що знаходяться при урядових місцях і монастирях ¹⁾. 31-го липня Куліш був уже в Чигиринському повіті, в селі Олександровці, в маєткові Мих. Грабовського і в захопленні од своїх етнографічних дослідів писав до М. В. Юзефовича: „Изученіе этихъ малороссійскихъ антиковъ такъ же меня совершенствуетъ, какъ совершенствуетъ живописца изученіе антиковъ скульптуры“ ²⁾. В серпні Куліш був в Умані й 14-го серпня повідомляв звітіль Юзефовича, що у нього з'явилась „дерзкая мысль“, використавши форму й мову народніх дум, „выразить жизнь Малороссійскаго народа въ эпопеѣ! ³⁾ З Уманя, закінчивши тут збирання відомостей про гайдамак, Куліш мав намір їхати потім через Корсунь на другій бік Дніпра ⁴⁾.

Виїхавши з Києва на початку липня, Куліш на початку жовтня вже повернувся до Києва. В листі од 7-го жовтня він просив Юзефовича дати йому лекції історії й географії замість лекцій російської мови. ⁵⁾ Юзефович прохання Кулішеве задовольнив і Куліш був, як бачимо з послужного списка, „назначенъ учителемъ історіи и географіи при томъ же Киево-Подольскомъ дворянскомъ училищѣ того же (себ-то 1843) года, октября 23“ ⁶⁾. Таким чином, Куліш міг побачитись з Шевченком або-ж до липня місяця, або в-осени, в жовтні чи листопаді. Ані в липні, ані в серпні, ані в вересні Куліш з Шевченком у Києві зустрінутись не могли. Коли-ж Шевченко р. 1843-го був у Києві? Маршрут мандрівки поета О. Кониський уявляє собі так. „Нема в мене,—пише дослідувач,—жодної звістки, щоб запевно можна було визначити коли не день, так хоч місяць виїзду Шевченка з Петербургу й приїзду в Качанівку до Тарновського; певне тільки те, що в кінці червня, як каже Чужбинський, Шевченко був уже в Пирятинському повіті, у селі Мосівці на балю у Вільхівської“ ⁷⁾.

„В вересні р. 1843 Шевченко, після 14 років розлуки, побачився з братами, приїхавши в свою рідну Кирилівку... Відомо з метрик Кирилівської церкви, що 18 вересня у Тарасового брата Йосипа родився син Трохим і Тарас був йому хрещеним батьком. ⁸⁾ З Кирилівки, як гадає Кониський, Шевченко рушив в Ісковці до Чужбинського. „Здається не буде помилки сказати, що з Ісковець поет поїхав до Репніна. Принаймні з присвячення до поеми Безталанний бачимо, що 11/23 листопаду р. 1843-го він був у Яготині“ ⁹⁾ Як видно звідціль, у Кониського були тільки три

¹⁾ В. Шенрок. О. с 1901, кн II, ст. 177.

²⁾ „Кіевская Старина“ 1899, т. LXIV, кн. II. ст. 189.

³⁾ ib., ст. 191.

⁴⁾ ib., ст. 191.

⁵⁾ ib., ст. 192.

⁶⁾ Шенрок О. с. Кіев. Стар. 1901, II, ст. 177.

⁷⁾ Хроніка... т. I, ст. 122.

⁸⁾ Хроніка... т. I. ст. 130.

⁹⁾ ibid., ст. 131.

певні дати: 29 червня (Мосівка), 17 вересня (Кирилівка) й 11 листопаду (Яготин). Як же він на підставі цих даних малює маршрут Шевченка? В російському виданні своєї книги Кониський пише: „По тѣмъ немногимъ даннымъ, которые имѣются, можно предположить слѣдующій маршрутъ поэта. Изъ Яготина онъ направился на Днѣпровскіе пороги и по пути заѣзжалъ къ Закревскому. Возвращаясь съ Хортицы черезъ Кирилівку, потомъ былъ въ Кіевѣ, посѣтилъ Межигорье и въ началѣ ноября былъ въ Яготинѣ у Репниныхъ... Изъ Яготина Шевченко направился въ Петербургъ“¹⁾ На думку Кониського, Шевченко був у Києві після того, як він, вертаючись с Хортиці, одвідав Кирилівку. Відомо, що в Кирилівці Шевченко був 17-го вересня. Значить у Києві поет був, за Кониським, в останніх числах жовтня або ж на початку жовтня. Кониський, стверджуючи це, не звернув уваги на лист Куліша до Шевченка од 20-го жовтня 1843-го року. Цей лист, опублікований в свій час М. Стороженком в „Кіев. Стар.“, свідчить, що Куліш після від'їзду свого в мандрівку на Київщину більш з поетом не бачився. Шевченкові нічого не відомо, що Куліш написав „епопею“, „Україну“, що вона друкується й швидко з'явиться в світ. Нічого не знає Шевченко ані про зібрані Кулішем етнографічні матеріали, ані про те, що Куліш, будши в Чигирині, не знайшов Шевченкового дідуся, розшукати якого було, очевидно, прохано. Зі всього цього ясно, що Куліш по-за Києвом під час своєї мандрівки ніде з поетом не стрівся. Не приїздив поет до Києва і в жовтні. „Шкода,— пише Куліш в тому ж листі,—что не будете въ Кіевѣ. А мнѣ бы очень пригодилось поговорить съ Вами кой-о-чемъ“²⁾ Шевченка не було в-осени в Києві; після Кирилівки в Київ він не поїхав і навіть не зібрався їхати. Бачились і познайомились Куліш з Шевченком до від'їзду першого, себ-то до липня місяця. Шевченко мусів бути в Києві в червні, а то може й у травні місяці.

Тільки прийнявши останню гадку, що Шевченко був у Києві на початку літа 1843-го року, ми можемо прийняти оповідання „Жизни Кулиша“ в „Правді“: „Перша зустріч Куліша з Шевченком була характеристична. Входить хтось до Куліша у полотняному пальті. „Здорові були! А вгадайте хто?“— „Хто ж як не Шевченко?“ (А ніколи не бачив його і намальованого). „Він і є! Чи нема в вас чарки горілки?“ і т. д. Тут уже й пішло справдешне січове балакання, а далі й співи. Почали потім їздити навкруги Києва, рисувати, рибу за Дніпром ловити“³⁾. Ледве чи були б можливі ці поїздки на Дніпро; коли б Куліш і Шевченко зустрілись в-осени. Оттоді мабуть, на початку літа Шевченко з Кулішем, „їздючи навкруги Києва“, й до Межигорського Спаса завітали.

Лишається спинитись ще на одному пункті. Річ в тому, що О. Я. Кониський і О. С. Грушевський наведене оповідання Кулішеве про зустріч його з Шевченкомносять не до 1843-го року, а до 1845-го. „Тоді (1845.) в Києві в „Дворянському“ училищі на Подолі учителював Куліш. Шевченко ще з року 1843 був з ним знайомий і листувався, але після першої знайомости вони й досі не бачилися; Шевченко через те, мабуть, гадав, що за такий час він так переминівся, що Куліш не пізнав його. Тим то, прийшовши до Куліша, Тарас замість звичайного привітання мовив:—А вгадайте хто я?“⁴⁾ О. С. Грушевський підтримує цю

¹⁾ А. Я. Конисский—Жизнь укр. поэта Т. Г. Шевченка. Одесса 1898, ст. 165—166, 168.

²⁾ „Кіевская Старина“ 1898. IX. Ст. 302. М. Стороженко, надрукувавши цього листа, зазначив: „Датой этого письма (20 жовтня 1843,—В. П.) исправляется между прочимъ не-точность показаній Петрова, который... уверяетъ, что Кулишъ познакомился съ Шевченкомъ только въ 1845 г. въ Кіевѣ“. (ib., ст. 302—303).

³⁾ О. С. ст. 268.

⁴⁾ Хроника. т. I. ст. 153.

думку Кониського й пише: „Шевченко познайомився з Кулішем ще в перший приїзд свій до України, але тоді бачився не часто, один-два рази, а потім листувався з Кулішем. Через те стає зрозумілим запитання Шевченка при побачинню з Кулішем“¹⁾). Дійсно, запитання Шевченка, чи пізнає його Куліш, вповні припускає те тлумачення, що йому надають О. С. Грушевський і О. Кониський. Але Куліш двічі й у „Правді“ й у „Нові“ повторив, що він до того „ніколи не бачив Шевченка й намальованого“²⁾). Коли спиратись на це твердження, то прийдеться однести цей епізод до року 1843-го. З боку Шевченка його запитання, мабуть, було жартом. Не дурно-ж, Куліш цю зустріч назвав „характерною“. Коли-б запитання Шевченка стосувалось би до давнього знайомого, в ньому нічого не було б особливого, про що цікаво було двічі оповідати й у „Правді“ і у „Нові“. І запитання, й просьба про чарку горілки,—це все було надзвичайно характерне для „січовика“ Шевченка, що весь час у Петербурзі жив в умовах мистецької богеми, з її звичкою до простих і безцеремонних відношень!

Наведені вище матеріали про знайомство Куліша з Вас. Білозерським доповнимо ще де-якими подробицями, що освітлюють їх дальші відносини. Вас. Білозерський був досить помітною особою в історії українського громадського руху, щоб тепер, коли ми особливо цікавимось „кирило-методіївцями“, не звернути уваги на цього приятеля Костомарова й Шевченка.

Вас. Білозерський в 1846-му році склав іспити на кандидата й його було призначено на посаду вчителя в Полтавський Кадетський Корпус³⁾). В Полтаві він учителював тільки одну зиму (1846—1847). В січні або ж лютому він кинув службу, бо мав з Кулішем і сестрою їхати за кордон⁴⁾

В середині лютого приїхав у Київ Куліш, що перед тим одружився з Ол. М. Білозерською. „За Кулишомъ черезъ нѣсколько времени пріѣхаль изъ Полтавы и Бѣлозерскій; онъ покинулъ должность учителя въ корпусѣ и вмѣстѣ съ Кулишомъ собирався ѣхать за-границу“.

В щоденникові од 18 лютого 1847-го р. Куліш писав про В. Білозерського: „Несносно имѣть дѣло съ людьми, незнающими никакой регулярности въ жизни. Пустяки кажутся имъ важными дѣлами, они пугаются, валандаются, и только медленный ходъ обстоятельствъ оканчивають ихъ дѣла... Жаль мнѣ, что спутникъ мой, братъ моеї жены, такое вялое созданіе. Что мнѣ стоитъ четверти часа, на то ему давай полсутокъ, да и то еще напутаетъ и двадцать разъ раздосадуеть. Онъ будетъ затруднять меня во многомъ. Это предвижу. Что всего несноснѣе въ немъ, такъ это то, что онъ всегда кажется себѣ правымъ. Изволь подѣйствовать на такого человѣка“.

В цьому описі, як в зерні,—всі майбутні відношення Куліша й Білозерського, особливо відношення Куліша, співробітника „Основи“, до Білозерського, як до її редактора. Н. Ш—ров гадає, що тільки в 1861—1862 р.р. характер їх відношень змінився і тільки тоді між ними почали виникати різні непорозуміння.⁵⁾ В. І. Шенрок теж гадає, що лише в квітні

1) О. С. ст. 18.

2) О. С. ст. 285. В „Нові“ читаємо: „когда я сидѣлъ утопая въ игрѣ линій, тоновъ и красокъ. передо мною появилась невѣдомая еще мною фигура Шевченка въ парусинномъ балахонѣ...“ (1885 г. 13. ст. 68).

3) Київ. Стар. 1899, III, ст. 305—306.

4) „Съ нами ѣдетъ также и братъ ея“ (О. М.), ів. ст. 310.

5) „Прежде Бѣлозерскій подчинялся вліянію Кулиша, какъ человѣка болѣе даровитаго и сильного характера. Можетъ быть, привыкши къ этому, К—шъ, когда Б—скій сталъ во главѣ предпріятія, не хотѣлъ признавать его авторитета и сдѣлался строгимъ критикомъ“

1861-го року змінилось відношення Куліша до „Основи“ й її редактора ¹⁾. Це не зовсім вірно: в особистих відношеннях Куліша й Білозерського ще р. 1847-го не все було гаразд, а суперечки що до видання „Основи“ набули чимало гостроти ще року 1859-го.

Наводимо два листи: лист В. Білозерського до Куліша од 27 жовтня 1859 й відповідь Куліша на цей лист.

Лист В. М. Білозерського.

27 октября 1859. СПбургъ

Мой точный адресъ: Аптекарській переулокъ, противъ Круглого рынка, домъ принца Ольденбургскаго, подъ воротами, на-лѣво, кв. № 10.

Благодарю Васъ, дорогой братъ Пантелеймонъ Александровичъ, за сообщеніе вашего „предувѣдомленія“. Я тотчасъ же исполнилъ Ваше желаніе: отзывается мой и Николая Ив. сообщаю ниже, а Эдуардъ Юліановичъ хотѣлъ написать самъ. Я получилъ (вчера) письмо Ваше о 300 р. и о прочемъ. Изъ него видно, что Вы еще не получили, въ то время, двухъ моихъ писемъ. Одно изъ нихъ было адресовано въ магазинъ Щепкина, а другое на настоящую Вашу квартиру.—Не знаю, измѣнится ли Вашъ взглядъ на вопросъ объ изданіи журнала въ 1860 г. и о вашемъ собственномъ предпріятіи, по прочтеніи тѣхъ писемъ; мой, какъ бы я этого ни желалъ, измѣниться не можетъ. „Якъ погано орать—то лучче випрягти“. „Трудно прать противъ рожна“. Житейская мудрость состоитъ въ уразумѣніи дѣйствительности и въ успѣшномъ примѣненіи опыта къ жизни. Въ наше критическое время, для прочности необходима строгость къ себѣ и осмотрительность, а не торопливость. Съ этой дороги, съ этого убѣжденія я не сойду; а вы—думайте какъ знаете. Вы, какъ литераторъ, увлекаетесь желаніемъ—скорѣй напечатать то, что вамъ нравится; я, какъ редакторъ, обязанъ заботиться не о частности, а о общемъ,—смотрѣть на конецъ,—на своевременность,—на дѣйствительную пользу. Гармоническое соединеніе общаго съ частнымъ, или въ нашемъ случаѣ—литераторовъ съ редакторомъ создаетъ прочное, полезное и достойное дѣло. Какъ будетъ, что запишется въ исторію нашего просвѣщенія—посмотримъ.

Первая половина (возвращаемой) *) программы мнѣ очень нравится. Она есть изящно выраженный отпечатокъ самыхъ благородныхъ убѣжденій современной науки (въ томъ числѣ и политической экономіи) и искусства. Но такъ какъ эти убѣжденія еще не проникли въ нашу дѣйствительную жизнь, такъ какъ большинство нашихъ будущихъ читателей видитъ въ нихъ одну темную сторону, видитъ даже опасность,—то я не думаю—чтобъ ваша программа не была сильно исковеркана. Если бы даже она и прошла во всей цѣлости, то—по моему и Николая Ив. мнѣнію—ее не слѣдовало бы печатать. При нынѣшней борьбѣ изъ-за вот-

его дѣйствій. Б—скій же, сдѣлавшись редакторомъ, „возомнилъ себя быти мудрѣйше паче всѣхъ земнородныхъ“. Между ними стали возникать разныя недоразумѣнія и несогласія“. „У могилъ Кулиша и Бѣлозерскаго“. Кіев. Ст. 1899. IX. Ст. 358).

¹⁾ *Шенрокъ* О. С. К. Стар. 1901. VII. ст. 47—48. 24 квітня 1861 р. Куліш писав до О. Бодяньского: „Основа снується Богъ знаетъ какъ, чому я не причастень, удалихся бо и умыхъ рудѣ отъ всѣхъ распоряженій и даже совѣтовъ“ (К. Ст. 1897. XII ст. 470). А до Марко Вовчокъ Куліш писав: „Журналъ Василю Михайловичу разрѣшенъ; но Вас. Мих хочеть издавать его въ духѣ примиренія съ панами... Онъ хочеть ублажить пановъ и полюбиться имъ своимъ журналомъ, тогда какъ панское негодованіе я считаю заслугою укр. литературы, по преимуществу демократической... Я даю себѣ слово стоять на стражѣ“.

*) Сю минуту получилъ записку М. Т., которому вы разрѣшили прочтеніе. Удерживаю программу, чтобъ возвратитъ съ письмомъ Эд. Юл.

чинныхъ интересовъ, при сильнѣйшемъ, когда либо у насъ бывшемъ возбужденіи страстей и опасеній,—каждая строчка программы, высказанной такъ человѣкомъ въ вашемъ положеніи, будетъ перетолкована противъ васъ, противъ нашей литературы и противъ всѣхъ вообще людей, которые искренно любятъ народъ и Россію. Читая вашу программу, предназначенную для печати, прежде всего поражаешься невниманіемъ къ дѣйствительности, посреди которой вы живете; кажется—какъ будто вы пишете гдѣ-то за границей. Вы, безъ сомнѣнія, писали подъ вліяніемъ кабинетныхъ размышленій, разговоровъ и по соображенію съ тѣмъ, что печатается въ большихъ, дорогихъ, для массы недоступныхъ журналахъ; но развѣ можно всѣмъ этимъ руководствоваться, въ особенности вамъ? Развѣ вы не знаете, что, оставляемое безъ вниманія въ журналѣ, не пропускается въ дешевой книгѣ; что дозволяется москвичу—вамъ вмѣстѣ въ вину; что Громекъ, нпр, воспрещено писать о томъ, о чемъ онъ писалъ?—Я, право, не понимаю—какъ можно до такой степени пренебрегать опытомъ человѣку, который искренно желаетъ пользы и добра себѣ и другимъ? Какъ же можно подавать поводъ къ преслѣдованіямъ и подозрѣніямъ—если не справедливымъ—то могущимъ найти себѣ оправданіе въ глазахъ большинства. — Это уединеніе въ жизни, это устраненіе отъ людей, которымъ вы—по видимому—гордитесь,—вводило и вводитъ васъ в большія, весьма вредныя ошибки и—дай Богъ—чтобъ не довело до бѣды. Съ дѣйствительною жизнью нельзя шутить; она имѣетъ свои права, она возьметъ свое насильно, и не спасетъ отъ нея никакая нравственная сила, никакая чистота добрыхъ намѣреній (которыми, по пословицѣ, адъ вымощенъ), никакая, самая возвышенная, теорія. Зачѣмъ же вы хотите не шутить, а дразнить дѣйствительность?

Я считаю своею обязанностью предостеречь васъ, вовсе не увлекаясь увѣренностью, что вы меня послушаетесь (хотя не я одинъ то же думаю); примете ли вы или не примете во вниманіе мои слова — прошу васъ объ одномъ: не печатайте вашей программы до того времени пока не получится разрѣшеніе журнала,—потому что она прямо и положительно будетъ вредить благоприятному исходу дѣла. Попечитель на дняхъ пріѣдетъ изъ округа, и я употреблю всѣ средства къ немедленному разрѣшенію, и не буду послѣ того печатать своего объявленія, до тѣхъ поръ, пока вы своего не напечатаете (т. е. недѣлю, полторы).

На самой программѣ я отмѣтилъ мѣста, которыя намъ показались неумѣстными.

Письма вашего, съ совѣтомъ Н. Ив., я еще не могъ показать. Пусть онъ самъ оправдается отъ упрека. Онъ еще не утверждёнъ. Эдуардъ Юл. напишетъ вамъ особо завтра.—А Николай Ив. поручилъ вамъ сказать, что онъ не оправдываетъ вашего отдѣленія и что *concordia res parvae crescunt*, что диссиденціи ни къ чему хорошему не ведутъ. Онъ уже написалъ отвѣтъ на статью Соловьева о козачествѣ.—Мнѣ понравилось замѣчаніе Р. Вѣстника предъ статью Якушкина. Як—нѣ личность дѣйствительно подозрительная и не симпатичная, по многимъ здѣшнимъ отзывамъ.—Р. Вѣстникъ только безпристрастенъ. Въ позднемъ полученіи 300 р. спрашивайте отвѣта отъ Каменецкаго, который получилъ ихъ 26-го іюля.

Сашу обнимаемъ и цѣлуемъ. Напрасно она причисляетъ насъ къ счастливымъ, не могущимъ уразумѣть и сочувствовать ей. Коли наше не въ ладъ... Я скоро буду писать къ ней, теперь, ей-ей, нѣтъ времени. Сынъ цалуесть ей ручки“.

Лист П. О. Куліша.

(Вас. М. Бѣлозерскому)

Отвѣтъ на письмо отъ 27 окт.

„Съ печатаньемъ программы я обожду. Что касается до „житейской мудрости“, то результатъ всей жизни покажетъ, кто сдѣлалъ больше мудрыхъ, а кто псевдо-мудрыхъ дѣлъ. Не намъ съ вами это взвѣсить. Я положительно считаю вреднымъ Вашъ способъ дѣйствовать; что Васъ, конечно такъ же удивляетъ, какъ удивило бы митрополита Филарета, еслибъ ему сказали, что онъ не христiанинъ. И въ отнош. къ правит., и въ отн. къ общ., и въ отношеніи къ сотрудникамъ Вы дѣйствуете во вредъ дѣлу. Да избавить насъ Господь отъ такихъ дѣятелей, кот. на то только и существуютъ, чтобы не давать другимъ вести дѣло инымъ пут. В истор. просвѣщ. долженъ вписаться сперва 1846 годъ, въ кот. Вы, мимо моего вѣдома, отвергли мой способъ дѣйствовать на пользу народа, и, мимо моего вѣдома, составили великолѣпный планъ, кот. одного Васъ не выбросилъ изъ рельсовъ. Всѣ мы обязаны Вашему неумѣнно исполнять предначертанья люд., призв. къ дѣлу,—тѣмъ, что жили въ ссылкѣ и отупѣли въ солдатахъ. Вотъ что исторiя просвѣщенія помѣститъ на своихъ страницахъ, прежде тѣхъ подвиговъ, которые Вы совершите по Вашей новѣйшей системѣ.

Нѣтъ, я не горжусь своимъ одиночествомъ, какъ преимуществомъ положенія, полезнаго для авторства. Я горжусь имъ, какъ ссылкой со стороны такихъ людей, какъ Вы, которые ни въ чемъ не хотятъ видѣть чистаго и возвышеннаго, а все истолковываютъ во вредъ моей личности. Толкнувшись въ одно, въ другое, въ третье сердце, я нашель только могильный холодъ и лукавство. Я пересталъ искать людей и стою одиноко въ жизни, потому что не надѣюсь быть счастливѣе прошлаго въ своихъ искан. Но никогда еще никто, ищущій моего совѣта, помощи, участія, не былъ мною отвергнутъ и не услышанъ. Только—и мои совѣты, и моя помощь, и мое участіе—все это люди, подобные Вамъ, заподозривали и закидывали грязью со дна своихъ душъ, не вѣрующихъ въ чистое и святое въ моей натурѣ. Оскорбивъ меня, оттолкнувъ меня, поругавшись во мнѣ надъ самой пламенной жадной безкорыстнаго добра, нечего Вамъ увѣщевать меня не быть одинокимъ. Одиночество и неодинокство мое будетъ зависѣть отъ того, найдутся, или не найдутся люди, кот. повѣрятъ мнѣ, ч. я точно люб. и люблю дѣло жизни, а не себя только, какъ въ этомъ Вы убѣждены по своему тупоумію.

Слова Ваши о Якушкинѣ діаметрально противоположны моему взгляду и взгляду многихъ въ Москвѣ. Это—дѣло подлое со стороны Р. Вѣтника! А что Якушкинъ—личность подозрит. и не симпат., то я увѣр. ч. это пошло или отъ Срезневск., или отъ подобнаго ему негодяя. За Якушкина говор. одинъ факт: что онъ добиваясь (тщетно) дозвол. заняться пѣснями, накопившимися въ Геогр. Общ., оставилъ условіемъ, чтобы его имя вовсе не б. упомянуто при отчетѣ объ эт. трудѣ или гдѣ бы то ни б. печатно. Еслибъ Якушкинъ б. челов. *comme il faut*, то я увѣренъ, что онъ былъ бы личностью, оч. симпатичною.

Итакъ, по вашему взгляду на вещи, по вашей *условности добра и зла*, я вижу, ч. намъ вмѣстѣ дѣл. нечего. Идите. Вы своей дорогой, а я пойду своей, т. е. той, съ кот. Вы гуртомъ чуть не свели меня въ могилу“!

Ці листи малюють нам не тільки картину того, в якій напруженій і важкій атмосфері незгод і непорозумін між головними співробітниками „Основи“ починалося видання цього часопису, але вкупі з тим в цих ли-
Україна, кн. 1—4.

стах ми знаходимо перші прояви тих настроїв, що привели Куліша до розриву з українським рухом. Коли вже року 1859-го Куліш не хотів рахуватися з думками інших діячів українського громадського руху і готовий був розірвати з суспільством, увійти в самоту хуторського життя, то в 1864-му році це негативне відношення до „громадської думки“ виявилось ще гостріш, але з тією, правда, різницею, що вони з Вас. Білозерським помінялись ролями—вже не Білозерський закликав Куліша рахуватись з дійсністю й не грати в опозицію, а Куліш обвинувачував Білозерського в непотрібному „лібералізмі“ й небезпечному „будированні“.

„Можеть быть,—писав Куліш до своєї дружини,—Имшенецкій еще не со общилъ Вамъ объ отношеніяхъ Васи и Олимпія съ Милютинымъ. Скажу вкратцѣ, что они выразили ему свое разномысліе съ видами правительства относительно Польши. Я съ ними не входилъ въ диспутъ, не имѣя къ тому никакой цѣли въ виду, но для тебя, для Викторки, для Николая Даниловича выскажу свой взглядъ на него. Положимъ, что какое-нибудь государство черезъ 100 лѣтъ неизбѣжно должно разрушиться отъ своей ошибочной политики. Слѣдуетъ ли мелкимъ личностямъ не принимать „въ ней участія, чтобы не содѣйствовать разрушенію, которое можетъ и не случиться“.

1) Назвавши Вас. Білозерського „Донъ-Кихотомъ“, Куліш додає: „Люди бредятъ на яву несбыточными ожиданіями. Скучно и жалко слушать нынѣшнихъ бесѣдъ прогрессистовъ“. Шукаючи захисту в історичних студіях („Одни только занятія исторією защищаютъ меня отъ этой болѣзни“), він рішає їхати у Варшаву. „Я радъ, каже Куліш,—уїхати въ Варшаву отъ нашихъ Кихотовъ“. „Надобно їхати въ Варшаву,—повторює він,—если мнѣ дадутъ такую должность, какую я желаю“.

Шляхъ у Варшаву був для Куліша дорогою в Каносу, відмовленням од опозиції й переходом до тенденцій антиліберальних. Шукаючи в 60-х роках захисту од „прогрессивнаго бреда“ в студіях історії, Куліш кінцем кінцем прийшов до „Исторіи возсоединенія Руси“ з її апологією Петра I та Катерини II і осудом козацтва.

1) Ми друкуємо неопубліковані уривки. У Шенрока о. с., К. Ст. 1901. кн. VII—VIII ст. 67—68 опубліковано цього листа, але деякі цікаві подробиці не подано.

Шевченко в процесі 1847 р. і його папери.

I. Шевченко в процесі 1847 р.

День 3-го березня 1847 року мав надто сумні в житті Шевченка наслідки.—До попечителя київського учебного округу Траскіна прийшов був студент місцевого університету Олексій Петров і подав доноса про існування таємного товариства в Києві. У доносі, між иншим, згадано, що один з членів товариства читав на зібранні вірші Шевченка змістом своїм „явно противузаконные“. На запитання Траскіна та його помічника Юзефовича:—„Чи маєте-ж ви згадані вірші? Як нема, то де їх знайти можна? Який зміст отих віршів?—Петров одповів, що віршів Шевченкових він не має, але їх можна достати у студента Навроцького; він, Петров, затамив зміст тільки двох поезій: в одній Шевченко „въ самыхъ рѣзкихъ словахъ изливаеъ свою ненависть на царскую фамилію“ („Сон“), у другій — „старается возбудить Малороссіянь къ возстанію“ („Послание“...) Крім того у доносі зазначено було, що Гулак вкупі з Шевченком поїхали до Петербургу.

Ось перші обвинувачення проти поета, зібрані місцевою владою в Києві.

Справу пущено в хід... 17-го березня III Відділ одержав звістку від генерал-ад'ютанта Бібікова про існування Слов'янського Товариства, якого мета була ширити ідею слов'янської єдності й установити на території Росії республіканський лад. Того-ж дня повідомлено про це наслідника цесаревича, і начальник III Відділу граф Орлов одержав наказа арештувати Гулака й розглянути його папери. На другий день петербурзький обер-поліцеймейстер Кокошкін і Дубельт заарештували Гулака. На першому допиті „сей молодой человекъ отзывался совершеннымъ невѣдѣніемъ всего, о чемъ его спрашивали“. Але коли слідчі-чиновники знайшли в його паперах статут товариства, рукопис „Законъ Божій“— „въ высшей степени преступнаго содержания“, перстень з написом „Св. Кирил і Методій“, а також листування „въ духѣ Славянскомъ“ з Кулішем, Білозерським, Марковичем та Павлом Ашаніним, то Гулак не маючи більш змоги обстоювати за своєю безвинність—почав був казати, що він подав слово не виявляти „ни времени, ни мѣста, ни лицъ, о которыхъ его спрашиваютъ“ і рішуче „отъ дальнѣйшихъ показаній“ зрікся.

Знайдене в Гулака листування давало III Відділу низку нових прізвищ і особливу увагу звертало на Шевченка. Так у листі Василя Білозерського з дня першого травня 1846 року до Гулака згадувалось, що Куліш скомпонував „христіанскія правила“, а Шевченко написав поему Іван Гус. „Я, пише Білозерський, поневолѣ пріятно призадумался надъ тѣмъ, какого геніальнаго человека мы имѣемъ въ Тарасѣ Григорьевичѣ, ибо только геній, посредствомъ одного глубокаго чувства, способенъ угадывать потребности народа и даже цѣлаго вѣка,—къ чему не приведетъ никакая наука, ни знанія, безъ огня поэтическаго и вмѣстѣ религіознаго“. У дру-

гому листі (І. Х. 1846) Білозерський просив Гулака докладно повідомити його про Шевченка й питав: „Гдѣ онъ теперь, чѣмъ занятъ?“

Справа з Гулаком уявлялась Орлову і Дубельту важливою та й досить таки небезпечною. Усі дані (розгляд паперів, допити) красномовно свідчили ніби про серйозність справи і притягом вимагали негайних та рішучих заходів на зліквідування відкритого несподівано Товариства. III Відділ енергійно розпочав свою роботу. Двадцятого березня Микола I дав наказа князю Долгорукову естафетою арештувати Навроцького. В той же день Бібіков прислав у III Відділ власного доноса Олексія Петрова. Розглянувши доноса, гр. Орлов дозволяє Бібікову розглянути в Києві папери тих братчиків, яких прізвища згадано в Гулаковім листуванні; зокрема, наказано розшукати Шевченка, котрий ніби, як стояло в доносі Петрова, поїхав з Гулаком до Петербургу, а як казав Гулак, лишився в Борзенському повіті. Але Писарева наказ із 21 березня не задовольнив. У справах III Відділу збереглась його власноручна записка, вона свідчить за те, що Шевченко не даремно в своєму „Щоденнику“ обізвав камергера „ренегатом“. — „Слѣдовало-бы приказать: арестовать въ Полтавѣ Бѣлозерскаго, котораго письмо показываетъ значительное участие его въ славянскомъ направленіи; со всѣми бумагами доставить въ С.П.Б. *Кромъ сею приказать обыскать Шевченку, если онъ находится въ Черниовской губерніи, какъ показалъ Гулакъ*“.

I дійсно, 23 березня кн. Долгорукова повідомлено про „Высочайшій“ наказ, щоб негайно затримати Білозерського та Шевченка і зо всіма паперами їхніми привезти до III Відділу. При кінці березня місцева влада поробила арешти братчиків у Києві. 6-го квітня III Відділ одержав про це звістку од Бібікова, де згадувалось також, що художник Шевченко не вернувся ще до Києва.

А тим часом Шевченко безжурно перебував на Чернигівщині, не знаючи про вчинені арешти: бояринував на весіллі у Куліша, чаркував з Віктором Забілою та малював портрети поміщиків Борзенського повіту. Потім переїхав до Чернигова, звідтіля у Седнево до Андрія Лизогуба.

В перших днях квітня поет виїхав із Седнева і, вертаючись з Чернигівщини 5-го квітня, трапив просто в жандарські лабеті: „у в'їзді въ городъ Кіевъ“ Шевченка заарештовано.

Арешти братчиків на Україні та в Царстві Польському доходили кінця. Дев'ятого квітня в III Відділ привезли з Варшави Куліша. Проти ночі з дев'ятого на десяте і весь другий день урядовці переглядали папери Куліша, Білозерського і робили з них докладні витяги. Ми вже знаємо, які мав III Відділ докази проти Шевченка. Донос Петрова й листування Гулака в очах слідчих малювали поета, як людину, що зажила надзвичайної поваги та любови серед братчиків і писала „противузаконные“ вірші. Перегляд паперів Куліша й Білозерського ще більше ствердив думку, що Шевченко близький був з арештованими: перечитуючи ті папери, вони знаходять „Сон“, „Кавказ“ і інші вірші Шевченка соціально-політичного змісту,—себ-то до рук III Відділу попадає той фактичний „противузаконный“ матеріал, про який згадував у своєму доносі Петров. До того-ж, урядовці набігли на знайому вже їм картину: вдруге знайдено „Законъ Божій“, статут і правила Слов'янського Товариства, а в листуванні та й не раз згадувано ім'я поета.

„Шевченко, какъ жетя, до сихъ поръ не воротился въ Кіевъ, а въ немъ главный источникъ свѣдѣній“—повідомляє Чуйкевич Куліша.

„Да, я счастливъ своею женою: такая Украинка, что просто восхищеніе! Шевченка наизусть знаетъ“—писав до Чуйкевича з Варшави Куліш.

Побіжний розгляд віршів поета та сусідство їх у здобутому матеріалі з іншими „преступними“ рукописами *вперше* дали можливість III Відділу угледіти в них *аїтаційні заміри*. З приводу цього урядовець-слідчий запротоколював у журналі такі рядки: „10-е апрѣля... Окончено разсмотрѣніе бумагъ Кулѣша и Бѣлозерскаго... Между бумагами... оказалось нѣсколько стихотвореній на малороссійскомъ нарѣчіи, сочиненныхъ, какъ должно полагать, художникомъ Шевченкою; въ нихъ говорится о страданіяхъ, о пролитой крови, цѣпяхъ, кнутѣ, о Сибири и проч.; онѣ исполнены ненавистію къ правительству и, *вѣроятно сочинены съ тою же цѣлію постыгать неудовольствіе къ властямъ въ народѣ*“.

11-го квітня до III Відділу з Київа привезено ад'юнкта Костомарова й студента Андрузького. Другого дня урядовці розглянули їх папери, а тако-ж київські свідчення Посяди й Тулуба. Останній признався, що опріч балачок про релігію, Слов'ян, державних кріпаків, особливо часто братчики провадили розмови про „Кобзаря“, та „Гайдамаків“ Шевченка, про народність і мову українську. Шевченко на їх думку—відроджував до життя рідну мову, виявляючи в своїх віршах характерні риси української нації. Папери Костомарова надзвичайно цікаві для вияснення ідей Кирило-Методієвського Братства, але ми будемо брати з них тільки те, що безпосередньо звязано з іменням Шевченка. Серед них виявились переписані рукою Костомарова „Сон“, „Посланіє до живих і мертвих“, уривок з „Великого Льоху“, починаючи з слів „Як була я молодою та Присяю звалась“ і кінчаючи—„А на завтра, як царь вийшов, мене поховали“.

Далі йшли вірші поета зібрані в двох книжках; одна з них рукописна, чудово ілюстрована гр. Де-Бальменом і Башіловим, друга—друкована (примірник „Кобзаря“ видання 1840 року і „Гайдамаків“ 1841 р.) Поезії рукописної книжки писані латинськими літерами, і за винятком поеми „Гамалія“ ті-ж самі, що в друкованому примірникові.

В листуванні Костомарова знову фігурувало ім'я поета. Про Шевченка питались, його співчували, ним захоплювались, його виспівували віршами і прозою. „Возвратился ли Шевченко и будетъ на лѣто въ Каменецъ? Поклонъ ему отъ меня“—пише Чуйкевич Костомарову. „Увѣдомьте меня ради Бога о Шевченкѣ—проситъ историка Кулѣш.—Неужели онъ въ самомъ дѣлѣ навѣки умочивъ морду? Это ужасно!“—„Почув недавно,—оповідає Метлинський Костомарова, що Кулѣш за границею, а Шевченко зазнався съ чарочками (шкода!)... буду подписчикомъ на Шевченка и хорошія сочиненія... Кланяюсь панові Шевченкові і посилаю оцей подарунок. (Вірш Александрова, присвячений поету). Де винъ блукає, Богъ ёго знає: перешли до ёго“.

Того-ж безшасного для Шевченка 12 квітня урядовці III Відділу допитували студента Андрузького. На першому побіжному допиті „онъ объяснилъ, что въ Кіевскомъ Университетѣ существуетъ какъ-бы эпидемія политическая: почти всѣ студенты заняты мыслями о государственномъ преобразованіи и у многихъ находятся проекты разныхъ конституцій; что въ Кіевѣ славянское общество имѣетъ двѣ главы: Костомарова и Шевченку, изъ которыхъ первый принадлежитъ къ умѣренной партіи, а второй къ неумѣреннымъ; что главное правило Шевченки: „кто преданъ Государю—тотъ подлець, а кто либераль, тотъ благородный человекъ“; что славянисты раздѣляются еще по племенамъ: на малороссіянъ, поляковъ и русскихъ, но изъ нихъ многочисленны только первыя двѣ партіи, а изъ русскихъ занимаются идеями славянства не болѣе четырехъ или пяти студентовъ; что кіевскіе профессора не подають студентамъ повода къ либерализму и читають лекціи весьма осторожно, идеи же либерализма

привозять къ нимъ молодые люди изъ столицъ; что въ Москвѣ считается главный корень славянства, хотя тамъ съ этимъ не соединяють политическихъ идей, а занимаются только изслѣдованіемъ древностей и исторіей славянскихъ племенъ; Шевченко же распространялъ въ Кіевѣ то мнѣніе, что и въ Петербургѣ и въ Москвѣ всѣ слѣдуютъ его правилу, то есть всѣхъ преданныхъ Государю называютъ поддєцями, а либераловъ благородными людьми“.

Щирістю, одвертістю й повнотою потрібних III Відділові відомостей—свідчення Андрузького було направду „одкровенням“. Зокрема в Шевченкову справу воно вносило чимало нових деталей і виразно називало поета головою „неумѣрної партії“ в Кирило-Методієвському Братстві. Через два дні Андрузький зафіксував своє свідчення на папері, додавши нових до його штрихів. Він згадував, що Шевченко на вечірках у Костомарова читав свої „пасквили“ й давав їх зписувати Навроцькому; немилосердно ганьбував Хмельницького та вихваляв Мазепу; поет ніби-то докоряв Костомарову за те, що він „часто говорив, а дѣйствувалъ слабо“. З приїздом Шевченка до Кієва відроджувалась знову забута Костомарівська думка про журнал, відразу все оживало й кипіло, тим що поет спонукав Товариство до більшої діяльності. Шевченка підносили до небес. „Его поетическія слова гремѣли по всей Малороссіи; его ставили выше Жуковскаго, надѣялись имѣть въ немъ своего Шиллера“. Я сам, додає Андрузький—плакав, читаючи його „Думи“ й „Катерину“. Навроцький мало що не напам'ять знає твори Шевченка, а Куліш і Посяда визнають його найбільшим поетом. Андрузький згадував тако-ж, що Шевченко в той час „кутилъ напропалую во всѣхъ концахъ Малороссіи“, балакав про „попойки“ з художником Сажиним і писав „пошлые стихи“. Зовсім не такі були свідчення інших братчиків. Мати у себе „противузаконные“ вірші Шевченка, признаватися в поширюванні і декламації отих „пасквилів“, заявляти про близьку знайомість із поетом—усе це, звичайно, було не в інтересах братчиків. Кожен із них, бажаючи спекатися підозріння та обвинуваченнїв за це, виправдувався перед III Відділом, як умів і міг... Братчики зовсім не мали спеціальної мети зберегти для України поета, як писав про це не раз потім Куліш; однекуючись од участі в Товаристві й саме навіть Товариство одкидаючи, вони тим самим вигорожували й Шевченка. Так Куліш, наприклад, запевняв слідчих, що він ніколи не бачив і не читав віршів „За горами гори“ та інших; вони мовляв, опинились серед його паперів зовсім випадково й належать, мабуть, Білозерському.

Знайомість з поетом Куліш поясняв самими-но літературними інтересами. Коли-ж про це саме запитали Білозерського, то він таку дав відповідь: „Тетрадка належить мнѣ, но я имѣлъ ихъ (вірші) не потому чтобы согласался съ чувствами и понятіями въ нихъ выраженными, а единственно съ цѣлью выписать изъ нихъ неизвѣстныя мнѣ слова для малороссійскаго словаря, который я намѣривался составить и представить академіи наукъ“. Так само й Костомаров поясняв знахідку серед своїх паперів Шевченкових віршів („Сон“, „Великий Лях“, „Посланіє до живих і мертвих“...) „Сочиненія эти я держалъ болѣе для языка, но раздѣлять гнусныхъ мыслей въ нихъ изложенныхъ я не могъ никогда. Я имѣлъ намѣрєніє давно уже составить словарь малороссійскихъ нарѣчій въ сравненіи съ другими нарѣчіями славянскими“... І тому збирав для словника „всякій сбродъ на малороссійскомъ нарѣчій“. Знайомий з Шевченком був ніби-то поверхово; іноді хіба поет розказував йому сміховинні анекдоти про своїх земляків та їх обряди, але ніколи в розмовах з Шевченком вони не чіпали соціально політичних питань („не говорили

ничого ни благонамѣреннаго, ни злонамѣреннаго“). Опанас Маркович, у якого в паперах теж знайдено було мало не всі політичні вірші Шевченка, ще в Києві, одписуючи на „пункты“, чистосердечно признавався: „Стихи эти сочинилъ Шевченко; получилъ я ихъ, сколько припоминаю, отъ кого-то изъ моихъ товарищей, кажется, отъ Навроцкаго, а имѣлъ ихъ у себя по любопытству, столь обыкновенному въ молодыхъ людяхъ, въ чьмъ сердечно и раскаиваюсь и прошу великодушнаго прощенія. Списывать никому ихъ не давалъ“. Але Навроцький на допитах уперто казав, що поезії „Сон“ він не читав, навіть зовсім не знає цього твору; Шевченко ніколи віршів своїх на схованку не доручав йому, і взагалі про життя поета він мало знає.

Звичайно, III Відділ не дуже-то поняв братчикам віри, але одностайність їх відповідей, як побачимо згодом, усе-ж заважила в Шевченковій справі, збивши до якоїсь міри свідоцтво Андрузького про належність поета до Кирило-Методієвського Братства.

Ще до того, як привезено Шевченка до III Відділу, Орлов запрохав офіційним папером Президента Академії Мистецтв Герцога Максиміліана Лейхтенберзького повідомити його про те „не находится ли означенный Шевченко и нынѣ при академіи, такъ и о мнѣніи на его счетъ ближайшаго его начальства.“ 15 квітня Орлов одержав від герцога відповідь; для пояснення справи поета вона не дала нічого нового, навпаки — відповідь виразно суперечила матеріалам III Відділу й була Шевченкові сприятлива.

„Художникъ Шевченко, писав герцог Лейхтенберзький, учился въ Императорской Академіи Художествъ съ 1838 по 1845 годъ, въ которомъ году признанъ Художникомъ. и съ того времени, занимаясь свободно искусствомъ, отъ Академіи не зависитъ.—Къ сему нужнымъ считаю присовокупить, что Шевченко имѣеть даръ къ Поэзии и на Малороссійскомъ языкѣ написалъ нѣкоторыя стихотворенія, уважаемыя людьми знакомыи съ малороссійскимъ языкомъ и прежнимъ бытомъ этого края; почитался онъ всегда человекомъ нравственнымъ, быть можетъ, нѣсколько мечтателемъ и читателемъ Малороссійской старины, но предосудительнаго на счетъ его ничего не доходило до свѣдѣнія Академіи“.

Інакше на Шевченка та на його поезію 1838—1842 років глянули в III Відділі. Коли для Академії Мистецтв з Шевченка за ті роки був тільки ентузіаст рідної старовини, то на думку графа Орлова, поет вже тоді визначався зіпсованістю своєї натури, бо недурно він ще з 1837 року почав писати бунтарські вірші. В докладі гр. Орлова вираз: „Шевченко началъ писать свои возмутительныя сочиненія еще съ 1837 года“...зовсім не порожня фраза; до цього висновку III Відділ прийшов по детальному студіюванні Шевченкового „Кобзаря“, „Гайдамаків“ та „Гамалії“. Кожну поезію літературний з III Відділу критик перекладав на російську мову і пильно розглядав її ідейний зміст. Звичайно, вірші поета оцінювались з погляду „законности“, але ця тенденція для нас особливо цікава тому, що вона підкреслює в поезіях Шевченка ті думки та ідеї, які на гадку III Відділу повинні були „возмущать умы Малороссійянъ“ проти законної влади.

Свої погляди на твори поета ранньої доби (1838—1842) третеотділенський критик зформулював так:

„Авторъ постоянно слѣдуетъ принятому направленію: непрерывно жалуется на страданія Украйны въ настоящемъ ея положеніи; желаетъ возбудить ненависть къ владычеству русскихъ и, вспоминая о прежней свободѣ, подвигахъ и славіи казаковъ, упрекаетъ нынѣшнее поколѣніе въ равнодушіи“.

17 квітня о третій годині вдень художник Шевченко під сильною вартою прибув до III Відділу; слідчі-урядовці зараз узялися до розгляду його паперів. На щастя поета, там не було знайдено ні рукопису „Законъ Божій“, ні закликів та статуту Товариства, ні інших паперів, які-б свідчили про належність Шевченка до Кирило-Методієвського Братства. Серед речей поетових не було відомого вже нам персня, ні образу св. Кирила й Методія. В опису паперів Шевченкових з приводу цього розчаровано позначено: „Изъ бумагъ его обращаютъ на себя вниманіе стихотворенія его, и только частію письма“.

Але, як на правду, то й листування поетове було лояльне, а „протизаконные“ його вірші III Відділу майже всі були вже відомі. Не додаючи до „справи“ власне чогось нового, Шевченкові папери тільки ще раз наочно стверджували те, що вже мали і що знали чиновники з III-го Відділу. По розгляді паперів, Шевченка взято на допит. Поводження поета на допиті, його признання та відповіді так зхарактеризовано і записано в журналі:

„При первоначальномъ словесномъ допросѣ Шевченко, соглашась въ неблагопрістойности своихъ сочиненій, самъ называлъ ихъ „мерзкими“. При этомъ виновный рассказалъ случай, по которому онъ получилъ свободу изъ крѣпостного состоянія. Карлъ Брюловъ написалъ портретъ В. А. Жуковскаго, который представилъ его Государю Императору. Его Величество и прочіе члены Августѣйшей фамилии сдѣлали складку и деньги послали черезъ Жуковскаго Брюлову, а Брюловъ на эти деньги выкупилъ Шевченка на свободу.—Убѣжденный въ III-мъ отдѣленіи, Шевченко, еще болѣе почувствовалъ раскаяніе въ гнусной неблагодарности своей къ особамъ оказавшимъ ему столь важную милость.

Впрочемъ раскаяніе это ограничилось только въ отношеніи стихотвореній, о Славянскомъ обществѣ и участіи въ ономъ Шевченко показлъ упорное несознаніе, отзываясь, что ему не было извѣстно ни о какихъ замыслахъ друзей его“.

В рукахъ III-го Відділу набралось досить доказового матеріалу проти Шевченка. Взагалі треба сказати, що в Шевченковій справі „перелом“ настав уже після одвертихъ признаннів Андрузького 12 і 14 квітня; період збирання та поверхового ознайомлення зо „слідчим“ матеріалом закінчився, і з приїздом Шевченка до Петербургу III Відділ приступив до детального студіювання паперів та свідченнів поета; притягаючи новий матеріал од сторонніх людей (запитання гр. Орлова до Академії Мистецтв), урядовці обмірковували, аналізували й порівнювали весь слідчий матеріал з оповіданнями братчиків. 19-го квітня Шевченкові поставлено знамениті „вопросные пункты“. 21-го поет дав на їх відповідь.

Цікаво простежити, на яких підставах III Відділ оті „пункты“ збудував, що казав на допиті Шевченко і які-ж були наслідки його свідченнів?

На 21 квітня майже всі братчики так або инакше виявили свої відношення до поета. Їх відповіді, як ми бачили, носили подвійний характер: Андрузький виразно називав Шевченка членом Слов'янського Товариства, найгарячішим та найактивнішим, що тішився надзвичайною популярністю серед братчиків та й взагалі на Україні за свої вірші.

Інші братчики про належність поета до Товариства нічого не казали, а знайомість свою з Шевченком поясняли літературними інтересами. Але III Відділ поки що не няв віри їх свідченням і покладався більш на „чистосердечное признаніе“ Андрузького. „Вопросные пункты“, поставлені Шевченкові, були зкомпоновані виключно на підставі:

- a) свідчень Андрузького — (питання—2, 12, 14, 15, 19).
- b) де-яких свідчень-оповідань самого Шевченка — (п. 1).
- c) його віршів.—(п. 16, 17).
- d) його листування.—(п. 20, 21).

І тільки одним-одне питання 18-ге засновувалося на паперах інших братчиків—Гулака, Куліша, Костомарова, Білозерського, Марковича та інших. Останні одинадцять — (питання: 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13 і 22) були загального характеру—ці запитання чиновники III Відділу ставили майже всім головним членам Товариства.

Отже-ж бачимо, що прихильні до Шевченка свідчення братчиків та думка Академії Мистецтв зовсім не відбилися на „вопросных пунктах“.

Не треба тут докладно зупинятися на відповідях Шевченка—вони загально-відомі. День 21-го квітня докладно занотований у журналі III Відділу; з цього запису добре видно, що саме й як оповідав Шевченко, тако-ж яскраво виявляється й те, як у III-му Відділі поставилися до оповідань поета.

„Апрѣль 21. Художникъ Шевченко окончилъ свои отвѣты, но его показанія нисколько не объясняютъ дѣла. На всѣ главные вопросы о Славянскомъ Обществѣ, членахъ онаго и замыслахъ ихъ, онъ отвѣчалъ рѣшительнымъ незнаніемъ. По его словамъ, онъ былъ знакомъ съ Гулакомъ, Костомаровымъ, Кулѣшемъ и другими только случайнымъ образомъ и будто бы вовсе не слышалъ отъ нихъ никакихъ противозаконныхъ разговоровъ, равно и самъ будто-бы не предавался никакимъ политическимъ идеямъ. Относительно наглыхъ стихотвореній, онъ повидимому, изъявляетъ раскаяніе, и то въ самыхъ грубыхъ выраженіяхъ. На вопросъ почему онъ дозволилъ себѣ дерзости противъ Высочайшихъ Особъ, которые сверхъ двященной великости своего сана, были еще личными его благодѣтелями, ибо выкупили его изъ крѣпостного состоянія, онъ отвѣчалъ: „я началъ ругать Государя потому, что слышалъ какъ ругаютъ Его и въ Петербургѣ и въ Кіевѣ“.

„Шевченко утверждаетъ, что Костомаровъ, Кулѣшь, Бѣлозерскій уважали его потому только, что имъ нравились его стихотворенія. Но изъ всѣхъ писемъ этихъ лицъ видно, что уваженіе ихъ превосходило мѣру достоинства стиховъ его. Безъ сомнѣнія не стихи Шевченки нравились молодымъ людямъ, замышлявшимъ народный переворотъ, но его наглость и буйныя, возмутительныя мысли, по которымъ они могли считать его важнымъ для себя орудіемъ при распространеніи идей своихъ“.

З наведеного уривка досить легко можна помітити, що Шевченко на допиті 21-го квітня сказав трохи не те-ж саме, що й 17-го квітня. Додавши хіба де-які пояснення на запитання слідчих, поет свої відповіді будував переважно на тих даних, що були в його листуванні та віршах; додаючи сюди трохи авто-біографічного матеріалу, напевне III-му Відділу добре відомого, Шевченко не мудрував даремне, не говорив багато, а головне,—не плутовався в відповідях на „вопросные пункты“. Не знайшов III-й Відділ у паперах поета фактичних доказів про належність його до Братства. Шевченко на всі допитування з цього приводу рішуче й уперто казав: „Показанія, що я участвую въ замыслахъ Славянскаго Общества, несправедливы“. III-й Відділ мав у руках „противузаконные“ вірші Шевченка і знав про викуп його з кріпацтва царською родиною—поет не суперечив, згожувався що-до „непристойности“ своїх творів, виявляв каяття й сам розповідав історію цього викупу. Була спроможність вивертатися, замовчувати—він хапався й за це. Шевченкові відповіді не задовольнили III-го Відділу. Але слідчі на якийсь час дали поетові спокій і не турбували його новими допитами аж до 15-го травня. Винятком з

цього був лише один несподіваний випадок. 12-го травня III-й Відділ одержав з Київа звістку, що в арештованих повинні бути на тілі ознаки гетьманської булави. На другий день братчиків роздягли, оглянули і, розуміється, ознаків не виявили.

Тим часом справа братчиків ішла своєю дорогою. Куліш і Білозерський кінчали свої додаткові свідчення. З Київа до III-го Відділу приїхав Олексій Петров; він давав пояснення до першого свого доносу та докази провинності Костомарова й Навроцького.

На кінець квітня III-й Відділ, можна гадати, вже мав загальні відомості про те, коли й як саме повстало Братство, яку ідеологію мало й скільки винен був кожен з братчиків. Цей згогад можна підперти й документальними даними.

Першого травня ввечері в Орлова були міністр народньої освіти граф Уваров та його товариші, князь Ширинській-Шихматов.

Шеф жандармів прочитав присутнім „всеподданнїйшіи“ доклад, статут Братства, рукопис Білозерського, який, здається, пояснив статут, „Законъ Божїй“, „преступнїйшіе“ вірші Шевченка та його друковані твори.

Процес Кирилометодієвців вийшов на певний шлях. Оставалося лише з'ясувати де-які дрібниці і різноголосиці в свідченнях братчиків. На десяте травня вироблений був *поширений* доклад про Кирило-Методієвське Братство і скомпоновані проекти „очныхъ ставокъ“. Через п'ять день, в присутності графа Орлова, Шевченка поставили віч-на-віч з Андрузьким. На підставі свідчень останнього від 12-го та 14 квітня III-й Відділ склав резюме-обвинувачення, характеризуючи провинність поета такою формулою.

„Андрузській говорилъ: Шевченко былъ неумѣреннымъ представителемъ Малороссійской партїи въ Славянскомъ Обществѣ, которое имѣло цѣлью возстановить Гетманщину, если возможно отдѣльно, а если нельзя, то въ Славянщинѣ; в послѣдствїи меньше нападалъ на ляховъ и былъ непрочъ отъ Славянщины; онъ всѣхъ монархистовъ называлъ подлецами; побуждалъ къ большей дѣятельности Славянское общество; предположеніе Славянистовъ издавать журналъ на Славянскихъ или, по крайней мѣрѣ, на Русскомъ и Малороссійскомъ языкахъ, съ отъѣздами Шевченки изъ Кїева прїостанавливалось, а съ возвращенїемъ его оживлялось; Шевченко изъ Малороссійскихъ Гетмановъ превозносилъ Мазепу и на вечерахъ у Костомарова читалъ пасквильные стихи“. Відповідь поета в паперах „очної ставки“ записана трохи неясно: „Шевченко, сознаваясь въ сочиненїи имъ дерзкихъ и возмутительныхъ стиховъ, во всемъ прочемъ совершенно отвергъ показанїе“. Отже ж виходить ніби Шевченко тільки 15-го травня повинився в компонуванні „возмутительныхъ“ віршів, тоді як поет на зводах з Андрузьким ствердив лише те, що він казав раніш на допитах у квітні.

Більш цікавий запис про „очную ставку“ знаходимо в журналі: „Май 15... Шевченко и Кулѣшъ, виновные въ особыхъ преступленїяхъ: первый въ сочиненїи дерзкихъ и возмутительныхъ стиховъ, а второй въ напечатанїи книгъ, могущихъ поколебать спокойствїе и вѣрность Малороссїи... при очныхъ ставкахъ признавали свою виновность въ этихъ предметахъ“. В журнальному запису, як бачимо, не згадується про обвинувачення Андрузького; Шевченкові інкримінується лише писання бунтарських віршів; провинність поета відрізняють, Шевченка відокремлюють од братчиків.

Думка, що пояснює неналежність поета до Кирило-Методієвського Братства, склалася у слідчих III-го Відділу звичайно не відразу, і не під час зводів, а значно раніше— тим, що самі обставини процесу склалася для Шевченка сприятливо.

По-перше: чиновники III-го Відділу не знайшли в Шевченкових паперах фактичних доказів, які-б наочно свідчили про належність поета до Братства. Наприклад: статут Товариства, рукопис „Законь Божій“, пресловутий перстень та інше. Не малу роллю відіграло тако-ж уміння Шевченка триматися на допитах, ота упертість поетова і відсутність у нього Костомарівської плутанини в відповідях на „вопросные пункты“.

По-друге: після „чистосердечного“ свідчення Андрузького (12 квітня) і Білозерського (18 квітня)—напружена атмосфера в III-му Відділі спала. Взагалі, можна з певністю сказати: III-й Відділ на протязі майже місяця не мав відомостей про ідеологію та плани Кирило-Методієвського Братства. Неясність, напруженість і гострота становища — відчувались слідчими з дня першого допиту Гулака (18-го березня), аж до 18-го квітня. Про це свідчить записка графа Орлова до Бібікова, помічена зазначеним вище днем. „По ходу въ настоящее время дѣла о Славянскомъ Обществѣ не встрѣчается надобности здѣсь Г. Дѣйствительнаго Статскаго Совѣтника Писарева, а потому онъ можетъ отправиться съ Вашимъ Высокопревосходительствомъ в Кіевъ“. Інтересно, що вже після 18-го квітня картина починає мінятися, у слідчих почувається твердий під ногами ґрунт. 20-го квітня Костомаров давав на „вопросные пункты“ відповідь. І ось як саркастично зхарактеризовано її в журналі: „Ад'юнктъ Костомаровъ окончилъ отвѣты на предложенные ему вопросы. Показаніе его составляетъ соединеніе видимо ложныхъ объясненій, противурѣчій, темныхъ полусознаній і общаго заpirationьства. Главное стараніе его устремлено на то, чтобы все объяснить въ дозволенномъ видѣ и выставитъ себя человекомъ невиннымъ; но онъ между тѣмъ невольнымъ образомъ выказалъ противъ себя столько обвиненій и, говоря ложное, столько спутался, что самъ себя описалъ почти въ томъ же видѣ, въ какомъ является изъ всѣхъ свѣдѣній по дѣлу о Славянскомъ обществѣ, т. е. однимъ изъ важныхъ лицъ въ злоумышленіи славянистовъ“. Коли-ж Білозерський 25-го квітня остаточно закінчив своє свідчення, справа „Україно-Славянскаго Общества“, як охрестив гурток братчиків граф Орлов, стала для III-го Відділу вповні з'ясована¹). Товариство, на думку III-го Відділу перебувало в стадії організації, воно не встигло ще широко розвинути агітацію серед молоді. Братчики рішуче заперечували закидами Петрова та Андрузького що до революційности своїх методів боротьби з владою. До того-ж Андрузький і Петров зробили неприємне вражіння на Дубельта та Орлова. Про це виразно свідчить та характеристика оцих добродіїв, яку знаходимо в докладі графа Орлова. „Андрузскій, имѣющій отъ роду 19 лѣтъ, показываетъ по уму и характеру всѣ признаки дѣтства“...

...„Петров, подобно Андрузскому, нѣсколько увеличилъ дѣло въ своемъ донесеніи, какъ по молодости лѣтъ своихъ, такъ и потому, что сужденія, происходившія у Гулака, онъ слышалъ частію изъ-за стѣны, и слѣдовательно могъ ошибочно понять мысль разговоръ“.

Між тим більшість братчиків виявили каяття, а Білозерський, на погляд влади, виказав благородство і одвертість. Розуміється, Орлов та

¹ До речі: Очевидно згодом III-й Відділ зробив на Костомарова „нажим“ (про це згадує і сам історик у споминах) та так, що 2-го травня історик заслаб. „Арестантъ показываеъ признаки помѣшательства ума“—записав у журнал третевіддільський літописець. Того-ж дня, вечером, по Височайшому наказу оглянув Костомарова відомий лейб-медик Аренд і найшов, що історик дійсно „подвергался душевному разстройству, доходившему до омраченія ума, но нашель, что онъ почти уже совсѣмъ освободился отъ этихъ припадковъ и достаточно поправился въ своемъ здоровьи“. Другого вже дня Костомаров „изъявилъ желаніе изложить все ему извѣстное, въ разказѣ самомъ откровенномъ, просилъ дозволить ему составить новое показаніе“. Порівняйте цей запис з Автобіографією та споминами Костомарова!

Дубельт після признання братчиків глянули на донос Петрова і свідчення Андрузького зовсім іншими очима, ніж на початку процесу Кирилометодієвців. Все це повинно було одбитись і на Шевченковій долі. Отоді, гадаємо, III-й Відділ узяв до уваги свідчення інших братчиків про Шевченка, яким раніш не надавав ваги.

Після зводин — справа Кирило-Методієвського Братства фактично закінчилась. На протязі від 15 до 28 травня не було нічого такого, що примусило б III-й Відділ змінити свої погляди на цю справу. За цей час Гулак, нарешті, заявив про належність свою до Братства, кажучи, що він, Костомаров і Білозерський на останку 1845 та на початку 1846 років організували Товариство Кирила та Методія; диспутували про сполучення Слов'ян з Росією і прагнули досягнути цієї мети, виключно шляхом освіти. До III-го Відділу привезли слав'янофіла Чижова, але його негайно звільнили з-під арешту.

Справа йшла мляво, наближався кінець. Тільки Бібіков жваво листувався з III Відділом, запевняючи графа Орлова про „демократическій образъ мыслей“ — відомого громадського діяча й поміщика Григорія Галагана.

Нарешті Орлов і Дубельт вирішили закінчити процес братчиків, не чекаючи приїзду до Петербургу Марковича й Савича. 28-го травня Микола I затвердив доклад графа Орлова про „Украино-Славянское Общество“. Зокрема про Шевченка Орлов висловлювався в докладі так:

„Шевченко, вмѣсто того, чтобы вѣчно питать благоговѣйныя чувства къ особамъ Августѣйшей фамилии, удостоившимъ выкупить его изъ крѣпостного состоянія, сочинялъ стихи, на Малороссійскомъ языкѣ, самаго возмутительнаго содержания. Въ нихъ онъ выражалъ плачь о мнимомъ порабощеніи и бѣдствіяхъ Украйны, то возглашалъ о славѣ гетманскаго правленія и прежней вольницѣ казачества, то съ невѣроятною дерзостію изливалъ клеветы и желчь на особъ Императорскаго дома, забывая въ нихъ личныхъ своихъ благодѣтелей. Шевченко пріобрѣлъ между друзьями своими славу знаменитаго Малороссійскаго писателя, а потому стихи его вдвойнѣ вредны и опасны. Съ любимыми стихами въ Малороссіи могли посѣяться и вполсѣдствіи укорениться мысли о мнимомъ блаженствѣ временъ гетманщины, о счастіи возвратити эти времена и о возможности Украйнѣ существовать въ видѣ отдѣльнаго государства... Все дѣло доказываетъ, что Шевченко не принадлежалъ къ Украино-Славянскому Обществу, а дѣйствовалъ отдѣльно, увлекаясь собственно испорченностію“.

Орлов визнав Шевченка за одного з головних злочинців; посилаючись на міцну будову тіла, Начальник III-го Відділу прибрав для поета відповідну кару: „Художника Шевченку, за сочиненіє возмутительныхъ и въ высшей степени дерзкихъ стихотвореній, какъ одареннаго крѣпкимъ тѣлосложениемъ, опредѣлить рядовымъ въ Оренбургскій отдѣльный корпусъ, съ правомъ выслуги, поручивъ начальству имѣть строжайшее наблюденіє, дабы отъ него, ни подъ какимъ видомъ, не могло виходити возмутительныхъ и пасквильныхъ сочиненій“.

Микола I до цього коротко додав: „Подъ строжайшій надзоръ съ запрещеніемъ писать и рисовать“. Шевченкові твори наказано було конфіскувати з продажу і заборонено нове їх друкування.

30-го травня року 1847 братчикам вирекли височайшій присуд:

Вольний художник Шевченко став салдатом.

* * *

Про Шевченкову участь в Кирило-Методієвському Братстві, його арешт та царський присуд написано не мало, але рахуватися серйозно доводиться з статтями небагатьох дослідників.

Серед них перше місце безумовно належить Кониському, авторові відомої монографії про життя Т. Г. Шевченка. Той матеріал, що подає Кониський в своїй „Хроніці“, значно переважає ті відомості, які ми знаходимо за братчиків у книжках М. Драгоманова й М. К. Чалого. В розпорядженні цих дослідників не було й клаптика документально архівного матеріалу. І Драгоманов, і Чалий про події 1847 року розказують виключно на підставі мемуарної літератури та Герценівського „Колокола“. Кониському довелося працювати над Шевченковою біографією в 90-х роках минулого століття. В його руках була багата лектура про Шевченка. Крім ширшої мемуаристики, в пресі з'явилися тоді офіційні документи з Кирило-Методіївської справи: височайший доклад графа Орлова „объ Украино-Славянскомъ Обществѣ“, статут і правила Товариства. Варто також відзначити, що Кониський вив особисті бесіди про Братство з Пильчиковим і користувався недрукованими матеріалами з архіву київського генерал-губернатора. Тільки знайомі чиновники-архівісти могли подати йому певні відомості про Шевченків допит 1847 р. у III-му Відділі, звідни поета віч-на-віч з Андрузьким і т. и... Звістки оці уперше опублікували Щоголів та М. С. Грушевський вже після смерті Кониського— (перший в журналі „Былое“ за 1906 рік, другий в ювілейному Збірникові пам'яті Тараса Шевченка. Київ 1915 р.).

На підставі широкого матеріалу Кониському пощастило в своїй „хроніці“ яскраво змалювати Шевченків арешт і накреслити загальні контури ідеології Кирило-Методіївського Товариства. До 1911 року (розумію статтю В. Семевського: „Кирилло-Методіевское Общество“. „Русское Богатство“ 1911 г. №№ 5 і 6) „Хроніка“ Кониського була найдокладнішою, цікавою книжкою про братчиків, справжнім джерелом для дослідника в цій справі. На жаль Кониський не завжди строго поводився з фактами. Особисті політичні переконання біографа та щирий шепет до Шевченка примушували його іноді хибити, вживати казуїстичних, адвокатських прийомів, замість історичної перспективи давати читачеві позиційно-ліберальну балаканину. З цього погляду особливої уваги заслуговує стаття Кониського „Чотири кари“, спеціально присвячена конфірмації 1847 року. Висновки статті занадто парадоксальні. Наприклад, в докладі графа Орлова заборона писати Шевченкові вірші сформульована чітко й ясно. Кониський каже: „Можна гадати, що й автор докладу і цар Микола під заборону писати розуміли писання тільки творів і то лише не саме писання, а властиво друкування їх“ (стор. 84).

Що проти цього можна сказати?—Коли-б дійсно Кониський так думав, то можна було-б посилатися на те, що сам Шевченко крадькома писав на засланні вірші, або краще на оренбурзький трус та арешт поета в 1850 році... Але все це Кониський добре знає, навіть сам про це пише в „Хроніці“¹⁾. Що до права вислуги, дарованого Шевченкові, так Кониський його не визнає, він просто каже: „се була фікція“. Заборону „писать и рисовать“ з'ясовує таким легковажним здогадом: „Мені здається, що царський додаток виник от з чого. Перечитавши доклад, цар мабуть спитав: які і про що саме „баламутні і пашквільні вірші“ написав Шевченко? Відповіли йому, що Тарас, пишучи „Сон“, з самого царя і цариці „змалював карикатуру“. Словом „алював“ цар взяв *бу-квально* і з серця додав абсолютної заборони *малювати*,—та й доки живий був не спромігся забути про оте „змалював карикатуру“ і не хотів скинути з Шевченка тяжкої заборони малювати. Нічим іншим, додає Кониський, не можна з'ясувати причину отцієї мстивої кари“.

1) „Хроніка“, т. II; стор. 48.

Між тим відомо, що Микола I пильно доглядав за справою „Україно-Славянського Общества“, читав доклади графа Орлова і слідчий журнал Дубельта. Кару, присуджену Шевченкові на конфірмації, Кониський вважає надзвичайно жорстокою й. беззаконною. Він пише: „Розглянути присуд і обміркувати його поглядом *права і закону*—річ цілком не можлива. Бачимо, що в „докладі“ шефа жандарів ніже єдиним словом не згадано про який-будь закон, немов у Росії жадного закону нема. Тим часом, коли в Росії організовано інституцію жандарів, так потребу її доводили нічим більш, як потребою доглядати, щоб в Росії панував закон. Доклад графа Орлова перш за все знехтував ґрунтовний закон російський, що ні в кого і ніхто, окрім певного суду, не може одібрати приналежних йому прав горожанських, та й суд може одібрати тільки за злочинну подію, заборонену законом, доведена перед судом певними доказами, кваліфіковану судом і припасовану до відповідного їй закону карного. Бачили ми, що у Шевченка одібрано *без суду* права горожанина і художника і призначено йому кару, якої жаден закон не призначає.

На Шевченка наложено чотири кари: заслання без терміну, заслання в салдати, заборона писати і заборона малювати“. („Хроніка“, т. I, стор. 244—245).

Розуміється, оці міркування не мають за собою ніякого ґрунту. Політичну справу за часів Миколи I Кониський сміливо прирівнює до права і закону кінця XIX століття!

Братчиків покарано не судом, а по височайшому наказу в адміністративному порядку. Практика Миколаєвського режиму завжди вживала суворих заходів проти лібералізму. Заслання на далеку чужину та салдаччина—це за часів Миколи I загальна міра, звичайний присуд для кожного політичного злочинця. Пригадаймо кару Полежаєва, або петрашевців—Достоевського, Плещеева... Сибир, Кавказ та Киргизькі степи—це загальні місця для заслання. Сибирське, кавказьке та оренбурзьке військо—це той осередок, де проходив „стаж“ кожен „бунтар“, що наслідком було руйнувати порядок і закон самодержавія Миколи I. Наведу приклади з архівних матеріалів III-го Відділу. Ось за яку провинку попали до Новопетровської Поляки Фіолковський та Пшевлочкий, про яких Шевченко згадує в своєму „Щоденнику“.

„*Фіолковскій Феликсъ*. Унтеръ-офіцеръ Оренбургскаго линейнаго № 5-го бат. Из дворянъ Радомской губерніи. За побѣгъ за границу, съ намѣреніємъ присоединиться къ Венгерскимъ мятяжникамъ, отданъ в 1848 году въ военную службу. Въ 1856 году произведенъ въ унтеръ-офіцеры“.

„*Пшевлочкій Северинъ* рядов. Оренб. лин. № 5 бат. Изъ дворянъ Люблинской губерніи. Имѣлъ тайныя, неблагонамѣренныя связи съ политическими преступниками, читалъ зловредныя сочиненія, въ томъ числѣ „Слово Божіе къ Польскому народу“, декламировалъ по квартирамъ патріотическіе стихи и велъ вредные разговоры о правительствѣ. За это въ 1849 г. отданъ въ военную службу“.

Коли ми візьмемо на увагу наведені приклади і пригадаємо, що Микола I був найпослідовніший консерватор-легітиміст, принципіальний ворог революціонерів—то не можна погодитися з думками Кониського що до Шевченкової конфірмації. Присуд Миколи I не був особливо жорстокий на ті часи. В порівнянні з карою петрашевців та Поляків він здається навіть „гуманним“... Між тим Шевченкова провинність, головним чином, відноситься до зневаги величності імператора та його дружини, Таке злочинство каралося тоді вельми суворо: мінімум заслання на каторжні роботи, а то й смерть.

Останніми часами знову поширюється тенденція представити справу так, ніби Шевченко не належав до Кирило-Методіївського Братства (Порів. „Історики ще й досі змагаються над питанням, чи входив Шевченко до братства, чи ні. Для нас не важний цей формальний бік справи, бо формально ледве чи й саме братство існувало“... Анд. Річицький. „Тарас Шевченко в світлі епохи“. Космос, 1923, стор. 88). Це якимсь непорозумінням. Думка про неналежність Шевченка до братства фактично будується на словах доповіді графа Орлова („Двое, Шевченко и Кульшъ, оказались также не принадлежащими къ Украинно-Славянскому Обществу, но они виноваты по своимъ собственнымъ отдѣльнымъ дѣйствіямъ“), також на плутаних Костомарівських споминах, і особливо на категоричних заявах Куліша. Останній писав:

...„змовились вони (себ-то братчики) не показувати Кулішеві уставів і до братства його не зазивати. Так же само і Шевченка держали вони оддалік що до братства“ („Правда“, 1868, ч. 25; стор. 298).

„Обох нас не прийнято в тайне політичне общество за-для того, що ми й самі по собі працюватимемо для славянської і української свободи, а тим часом, на случай ігемонського гонення, до нас ніхто не причепиться“ („Хуторна поезія“. 1882, стор. 28).

„Вмѣстѣ съ этимъ онъ сообщилъ мнѣ (себ-то Білозерський), что ни я, ни Шевченко, не были причислены къ тайному обществу, изъ пощады къ намъ, работавшимъ и безъ того въ пользу всеславянской идеи. Дѣйствительно, мы оба не принадлежали къ этому обществу, хоть и печатають въ газетахъ до сихъ поръ, будто-бы членомъ его состоялъ „безсмертный украинскій поэтъ Шевченко“ („Новь“. 1885, т. IV. № 13; стор. 67).

Раніше ми бачили, які причини примусили III-й Відділ визнати неналежність поета до таємного товариства. До Кулішевих оповіданнів уже Кониський поставився скептично. „Приєднати Шевченка до цього товариства, пише він, було вельми легко. Грунт до того був заздалегідь виготовлений: сам Шевченко був перенятий тими національними, славяно-фільськими і демократичними ідеями, що Костомаров поклав як основу братства... Таким чином, скоро Костомаров розповів Шевченкові свої думки і заходи коло товариства, поет зараз згодився пристати до останнього, хоча до ідеї поєднання з москалями стосувався задириливо і нетолерантно... Що Шевченко належав до товариства, як братчик, про се говорив мені і Пильчиков, нарешті в листі до Костомарова, писаному в Борзні 1 лютого р. 1847, Шевченко говорить: „О братстві не пишу, бо нічого й писать“. Я певен, що ні про яке більш братство говорить тут Шевченко, як не про Кирило-Методіївське!“ („Хроніка“, т. I; стор. 199—200). Пізніші дослідники цілком повторюють оці спостереження Кониського і, по правді кажучи, небагато додали від себе чогось нового. Ми з свого боку нагадаємо про коротеньку недруковану звістку, яка свідчить, що Шевченко в 1847 році вів розмови з Віктором Забілою про братство в розумінні любови до найменшого брата та про знищення кріпаччини. Оцю згадку записав від Забіли М. Білозерський в 50-х роках XIX віку.

Яка-ж роль належала Шевченкові в братстві?

Ще в 70-х роках минулого століття Драгоманов надзвичайно тонко висловився з цього приводу. Проаналізувавши відповідний мемуарний матеріал він прийшов до такого висновку:

„Можна думати, що не вчені братчики йшли попереду поета, а поет випередив їх. Через що? Звісно не через науку, а через більш гарячу натуру, та через те, що йому на своїй шкурі довелося витерпіти долю України. „Солодко“ було вченим братчикам слухати „ненапечатані“ твори

поета, — та й „страшно!“ Ось через що мабуть вони й „держали його оддалек од братства“, бо гарячий поет дуже б скоро попхнув учених сла-в'янщиків „у політику“, та ще й у мужицьку. Що й Шевченка часами брала досада на своїх учених приятелів, можна бачити по словам у „Посланії“ до земляків“:

- І Коляра читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганку,
І в слав'янофіли

Так і претесь, і всі мови
Слав'янського люду,
Всі знаєте, а своїї
Дасть-біг!...

„Мужик Шевченко стояв попереду вивчених приятелів, київських слав'янофілів, і гарячою громадською думкою, й таким же українством. До того він більше за їх бачив світа не тільки в мужицтві, а й у Росії взагалі. Він бачив і Петербург із царем, бачив і панство, на яке братчики покладали надії. Не можна не звернути уваги на те, що „Сон“, у якому Шевченко явно виступив проти царства, написаний був ще в Петербурзі, в 1844 р., до знайомства з Костомаровим, який, звісно, мусів бути найголовнішим у київському слав'янолюбському гуртку. Значить, є багато правди в словах земляка, які згадує С-о, що Шевченко приїхав на Україну з Петербурга з готовими думками про волю України од московських царів“. (М. Драгоманов. „Шевченко, українофіли й соціалізм“ К. 1914 р. стор. 31—32). Міркування Драгоманова здебільшого ствердились. Такі дослідники, як Семевський або Щурат ¹⁾ докладно з'ясували нам, що Шевченко, живучи в Петербурзі, брав участь у революційних гуртках студенської молоді, мав знайомство з Поляками і підлягав впливам польської революційної літератури. Таким чином, Шевченко за декілька років до сформування Кирило-Методіївського Братства мав уже цілком революційний світогляд. Свідчення Андрузького 15-го травня на зводах проти Шевченка дають приблизно реальний підсумок тих думок та планів поета, з якими мабуть не раз він виступав тоді у товаристві.

Кониський та інші дослідники ще до цього часу не розв'язали питання: за що саме Микола І заборонив Шевченкові малювати. Сам поет в листах та „Щоденнику“ не раз згадував про цю заборону. „Не атраментом, а пекучими слізами та гарячою кров'ю“ писані його спогади. „Я (писає Шевченко Л. В. Дубельту в січні 1850 р.) прошу милостиваго ходайтства Вашего передъ Августѣйшимъ Монархомъ нашимъ, прошу одной великой милости—позволения рисовать. Я въ жизнь мою ничего не рисовалъ преступнаго, свидѣтельствуюсь Всемогущимъ Богомъ!“ В-осени 1852 року Шевченко жалівся Бодянському на гірку свою долю: „кругомъ горе, пустыня, а въ пустынѣ казармы, въ казармахъ солдаты, а солдатамъ какая радость къ лицу! въ такой-то сферѣ, друже мой, я теперъ прозябаю. И долго ли еще продлится это тяжкое испытаніе! Не жаль бы было, если бѣ терпѣль да зналъ за что! а то, ей-Богу, не знаю; напримѣръ, мнѣ запрещено рисовать, а я всю жизнь мою одной черты не провель предосудительной“. Ще більш рішуче висловився Шевченко в „Щоденнику“: „бездушному сатрапу и наперстнику царя пригрезилось, что я освобожденъ отъ крѣпостнаго состоянія и воспитанъ на счетъ царя, и въ знакъ благодарности нарисовалъ карикатуру своего благодѣтеля... Надо думать, что басня эта сплелась на конфирмаціи, гдѣ въ заключеніи приговора сказано: строжайше запретити писать и рисовать. Писать запретили за возмутительные стихи на Малороссійскомъ языкѣ. А рисовать и самъ верховный судія не знаетъ за что запрещено“²⁾. Але

¹⁾ Василь Щурат.—Шевченко і поляки. Основи взаїмних звязків. Л. 1917.

²⁾ Твори Т. Шевченка, т. II, стр. 157. С.П.Б. 1911.

з другого боку ми маємо тепер не менш авторитетне свідчення Дубельта: „При осмотрѣ бумагъ этихъ господь (себ-то братчиків) найдены въ портфель Шевченка дурно нарисованныя, самыя безнравственныя картинки, большая часть изъ нихъ составляла карикатуры на особѣ Императорской фамиліи, и въ особености, на государыню императрицу, а самыя неблагопристойныя стихи на счетъ ея величества. Когда спросили Шевченку: что это? онъ отвѣчалъ: „Простите, впредѣ не буду!“¹⁾

Як бачимо свідощтва про спірне питання виходять з двох протилежних, навіть ворожих лагерів. Суб'єктивізм і тенденція обох звісток очевидні. Досліднику загрожує небезпека однобічно вирішити справу. Базуватися без перевірки на такому хисткому матеріалі неможливо²⁾. Вказівка Дубельта про Шевченків портфель з карикатурами здається нам не зовсім певною і точною. Перш за все опис паперів поета нічого не каже про портфель з карикатурами. Коли-б злочинних карикатур було чимало, то чому про них не згадується в докладі графа Орлова та слідчому журналі Дубельта? Чому на допитах 17 й 21 квітня Шевченка не розпитували в III-му відділі за оці карикатури? Дубельт мабуть помилково прив'язує „карикатури“ до того портфелю з „рисунами Київських видовѣ“, що Шевченко перед арештом залишив у Фундуклея. В червні 1847 року Бібіков надіслав ці малюнки та ящик з фарбами до III Відділу. Очевидно сюжети малюнків відзначалися фривольним характером, бо недаром Орлов, переглянувши їх поклав таку резолюцію: „Оставить подь сохраненіемъ при дѣлѣ. Такая дрянъ, что нечего показывать“. Але після заслання портфель Шевченкові вернули. Ось його власноручна розписка: „Портфель съ моими рисунками получилъ обратно изъ третього отдѣленія. Его Величества Канцеляріи. Т. Шевченко. 1859, генваря 29“. Коли-б характер цих малюнків був вольнодумний, коли-б це були карикатури на височайших осіб, Шевченко ні в якому разі назад портфелю не одержав би з III-го відділу. Та фактично все це не розв'язувало-б і справи,—бо портфель надійшов до III відділу після 30 травня, коли вже конфірмація відбулася.

Ідемо далі. „Кобзарь“ ілюстрований Де-Бальменом і Башіловим зараз належить Українській Академії Наук. Це та сама „рукописная книга“ про яку запитували Шевченка на допиті 21 квітня р. 1847. Збірка написана польськими літерами і прикрашена гарними малюнками. Зміст її такий: 1) „Думи мої, думи мої... 2) „Перебендя“, 3) „Катерина“, 4) „Тополя“, 5) „На що мені чорні брови“, 6) „До Основ'яненка“, 7) „Іван Підкова“, 8) „Тарасова ніч“, 9) „Гайдамаки“, 10) „Гамалія“.

Розуміється, тут ми не знайдемо „безнравственныхъ картинокъ“ на осіб імператорської фамиліи, бо нема в цьому збірнику вольнодумної поеми „Сон“, що дає матеріал для карикатури. Коли Дубельт веде річ про Шевченкові карикатури, так це мабуть відноситься до тих лише малюнків-карікатур, що знаходяться в рукописному збірнику поета „Три літа“. Збірка дійсно дає нам щось подібне до карикатури на чиновників, дає

¹⁾ „Замѣтки г.-л. А. В. Дубельта“. „Голосъ Минувшаго“. 1913 г. № 3, стор. 170.

²⁾ Відомо, що Кониский в цьому питанні став на Шевченків бік. Отже версія про малювання карикатури не зникла. Ще за життя Кониського, М. С. Грушевський критично поставився до його поглядів. З приводу цього він писав: „...чув я з поважного джерела про карикатуру Шевченка: в актах суду над Шевченком, що переходять в архіві III відділення імператорської канцелярії, є карикатурний образок імператриці Александри Федоровни (жінки імп. Миколая) в виді чаплі. Чому-ж Шевченку, як се показано в студії д. Кониського, не признавав за собою вини малювання „злочинних“ малюнків? Він міг або забути про сей малюнок, або не надавати йому значіння. В своїм „Сні“ Шевченко прирівнює царю до „чаплі між птахами“; чи згаданий образок не був ілюстрацією де-небудь на маргінесі віршів?“. З, Н. Т-ва ім. III., р. 1897. т. XVII. стор. 5.

карикатуру військової людини, єсть тут і власні автопортрети Шевченка. Я не беру на себе сміливости запевняти, що сердита постать військового—це й є карикатура на Миколу І. У Києві не можна знайти повнішої збірки портретів Миколи. Відома праця Шільдера „Николай І“ доведена лише до кінця 30-х років ХІХ в. Залишаючи це питання відкритим, я тільки устанавлюю факт: рукопис „Три літа“ має карикатури. Вони належать Шевченкові. Звертаю увагу на инше. Шевченків альбом, що двічі побував у руках ІІІ-го відділу—має досить фривольні (не хочу казати порнографічні) малюнки і невеличкі соромицькі вірші народньої і власної композиції, де оспівуються переп'ятовські залицяння Шевченка з дівчатами. Записів раніш було більше. Де-що писане олівцем навмисне затерто. Гадаємо, що оці факти теж могли вплинути на резолюцію Миколи І про заборону Шевченкові малювати. В офіційних паперах та справках „О рядовомъ Шевченкѣ“ частенько трапляються непохвальні вирази про особисту вдачу поета. Напр., „при нетрезвой и безпорядочной жизни совершенно развратилъ умъ свой“, „дѣйствоваль отдѣльно, увлекаясь собственною испорченностію“. Або: „Князю Репнину, которая принимаетъ участіе въ Шевченкѣ, не приличное по его порочнымъ и развратнымъ свойствамъ, предупредить—какъ о неумѣстности такового ея участія, такъ и о томъ, что вообще полезно было бы ей менѣе вмѣшиваться въ дѣла Малороссіи“. Орлов так і писав до Репніної... „Вы принимаете въ немъ участіе, не приличное по его порочнымъ и развратнымъ свойствамъ“. Службові справки про Шевченка, починаючи з року 1850 аж по 1858-й уперто підкреслюють малювання „неблагопрістойныхъ сценъ“. Привід для цих чиновничих міркувань про аморальність поета та його потяг до фривольних малюнків, дали знов ІІІ відділу ті альбоми, що забрала в Шевченка під час трусу в Оренбурзі військова влада. Повідомляючи князя Чернишова про височайший наказ в цій справі, 27 червня року 1850 Орлов між иншим писав:... „стихи же и рисунки, помѣщенные въ отобранныхъ у него двухъ альбомахъ, не заключаютъ въ себѣ ничего преступнаго, кромѣ только того, что на некоторыхъ рисункахъ изображены неблагопрістойныя сцены“. Один із двох альбомів, принаймні той, де єсть записи соромицьких віршів і „неблагопрістойні“ малюнки—Орлов і Дубельт розглядували ще в 1847 році. Таким чином думаємо закиди ІІІ-го відділу про „порочные и развратные свойства“ Шевченкової натури вийшли з його власних альбомів.

ІІ. Шевченкові папери.

Збірка матеріалів, що її подаємо далі, це частина слідчої справи „Объ Украино-Славянскомъ Обществѣ“ присвячена виключно Шевченкові. Скромна, офіційна назва збірки—„Дѣло о художникѣ Шевченко“ не зовсім відповідає дійсності. Окрім звичайних офіційних документів, справок, записок, „вопросныхъ пунктовъ“—ми знайдемо тут незвичайно цінний матеріал до біографії й творчости як самого Шевченка, так і його друзів: вона вводить нас в інтимне життя їх, в обстанову Шевченкової творчости і думки, як ні одно инше джерело. Напр. Шевченкові археологічні записи на Чернигівщині та Полтавщині, котрі поет робив з доручення київської археографічної комісії. Це зовсім новий матеріал; він не тільки поширює наші відомості про характер діяльності Шевченка в археографічній комісії, але й дає, часом, цінний коментар до російських повістей („Наймчка“, „Близнецы“, „Музыкантъ“) і де-яких віршів поета. Порівняйте напр., оцей запис з натхненними рядками поезії „Сон“:

„Переясловъ и окрестности его могли бѣ (быть) чрезвычайно интересны своими укреплениями и курганами, но о нихъ сохранились только названія и почти никакихъ преданій въ народѣ.

По кievской дорогѣ въ пяти верстахъ отъ Переяслова надъ самой дорогой три высокіе кургана, называемые *трибратні могили*. По Золотоношской дорогѣ въ семи верстахъ отъ города высокій курганъ, называемый Богданова могила. И тутъ же недалеко въ падаеть въ древнее русло Днипра безконечный валъ, неизвѣстно когда, и для чего построенный“.

Або згадки Шевченка про Успенську церкву в оповіданні „Близнець“ з записом „Переясловъ“.

„Онъ („Сокира“) сталъ ѣздить къ обѣднѣ въ Успенскую церковь, въ ту самую въ которой въ 1654 г. далъ присягу Зиновій Богданъ Хмельницкій со всякаго чина народомъ на вѣрность московскому царю. Но когда возобновляли историческій памятникъ этотъ и изъ шести куполовъ уничтожили пять, экономии ради, то онъ сталъ ѣздить къ Покрову“...

„Близнець“; стр. 152. (Див.: „Поэмы, повѣсти и рассказы Т. Г. Шевченка, писанныя на русскомъ языкѣ“ К. 1888).

„Вечірне сонце гай золотило
Дніпро і поле золотом крило;
Собор Мазепин сяє, біліє;
Батька Богдана могила мріє
Київським шляхом верби похилі
Требратні давні могили вкрили“.

„В цитадели древней крѣпости, или въ вышнемъ городѣ, церковь Успенія пресвятыя богородицы. Та самая въ которой присягаль Богданъ Хмельницкій на вѣрность Московскому царю. Сгорѣла и на томъ мѣсти въ 1760 году построена новая по образцу древней, деревянная о девяти византійскихъ куполахъ съ крещатыми окнами въ фронтонахъ, а при Ѳеодіи (sic!) пресвященномъ Переяславскомъ въ 1825 году возобновлена, внутренность осталась въ прежнемъ видѣ, а наружность къ сожалѣнію до варварства искажена. Невозможно смотрѣть на нее, а не только рисовать и еще больнѣе и т. д.

„Переясловъ“.

Варта великої уваги й передмова Шевченка до „другого Кобзаря“, певне до збірки „Три літа“ з гарячим закликком до громадянства працювати „разумно во имя матери нашей Украины безталанной“, де поет виказав свої погляди на рідне письменство й мову. Цікаві також чернетки двох його псалмів на листах від Репніної та Кухаренка, що дають дослідникові можливість слідкувати за процесом творчої роботи поета і допомагають установити точнішу хронологію „псалмів“ у „Кобзарі“.

Чималий літературний і громадський інтерес мають і інші папери, забрані у Шевченка під час його арешту. Це переважно віршові „послання“ до Тараса молодих, другорядних письменників та листування друзів і знайомих Шевченка: Квітки-Основ'яненка, Куліша, Кухаренка, Репніної, Штрандмана та інших.

Розуміється, наша збірка матеріалів про арешт поета 1847 року не являється чимсь абсолютно новим, несподіваним. Офіційні документи були вже здебільшого надруковані П. Щоголевім в журналі „Былое“ за 1906 р. кн. 8, і М. С. Грушевським в „Збірнику памяти Тараса Шевченка“,

К. 1915. Послання Віктора Забіли й листування Квітки-Основ'яненка Куліша — проф. Стороженко опублікував на сторінках ІХ книжки „Київської Старини“ за 1900 рік. Отже повної документальної справи в руках дослідника й громадянства ще не було. Але ми передруковуємо відомі матеріали не з-за одної лише повноти. Щоголів і Стороженко поставились до опублікування Шевченкових паперів не зовсім уважно. Напр., замість правильного читання в передмові до „другого Кобзаря“ ..., *а женщины* то поганше“... у Щоголева маємо: ..., *а нанцини* то поганше“... другі дослідники читання Щоголева виправили так: ..., *а на панцини* то ще поганше“... Особливо багато помилок і неохайности знаходимо у проф. Стороженка. Він не тільки дає свою ортографію листам Квітки-Основ'яненка, Куліша, Забіли — але й самовольно поправляє їх стиль, викидає з листів окремі слова, рядки, *postscriptum*'и.

Квітка-Основ'яненко.

Стороженко.

„Пишите жъ, пишете ще...“

„Пишеть же, пишеть еше“...

„е пыльнее дило до Вас“...

„е пыльнї дила до Васъ“...

„...вирши е преотмѣнные-ста,

„вирши е преотмѣнны-ста,

а з правды уси першихъ писачокъ,

а уси шлють ёму“...

уси шлють ёму“...

Иноді Стороженко друкує листи без належної датировки. Пригадаймо, напр., великий лист Куліша до Шевченка, що починається словами: „Перечитывая нѣсколько разъ здѣсь въ Петербургѣ Вашего Кобзаря“... Далі ми не розуміємо, чому саме Стороженко з листів Квітки-Основ'яненка та Куліша викинув отакі уступи:

„Сейчасъ прочиталъ Евгения Павловича Сеню и мы обое съ женою хохотали очень. Чудесна штука.

Утопленицу Вашу и усе гарнее получили якъ треба. Буде у Молодику, нашему Альманасі“. (Лист Кв.-Основ'яненка до Шевченка від 29/IV, 1842 р.).

„Въ Киевѣ обо мнѣ можете справиться въ Училищѣ. Вмѣстѣ съ картинками, пришлите Сенчиллѣ для меня *Кобзаря* Вашего. Это одно изъ Вашихъ сочиненій, которое я уважаю.

Не купить ли какой-нибудь книгопродавецъ у меня рукописи подъ заглавіемъ *Повѣсти П. Кульша*. Тутъ помѣщены напечатанные нѣкогда въ Киевлянинѣ и одна нигдѣ не напечатанная, подъ заглавіемъ: Самое обыкновенное происшествіе. Томъ этотъ составитъ около 250 страницъ іп — 8. Цѣна рукописи 80 р. сер. Я желалъ бы, чтобъ эта книжка предшествовала моему роману, которымъ наконецъ я благополучно разрѣшаюсь отъ бремени. Упомянутая рукопись уже процензурована Киевскимъ цензоромъ“. (Лист Куліша до Шевченка від 31. XII. 1844 р.).

Наведені приклади оправдують, думаємо, передрукування частини вже відомого матеріалу. Але нам здавалось, що Шевченкові папери на фоні цілої документальної справи матимуть більшу цінність і ширше значіння. В такому вигляді „*Дѣло о художникѣ Шевченко*“ дає загальне уявлення про літературні й громадські інтереси не тільки самого поета, але й почасти української інтелігенції 40-х років минулого століття.

А. Власноручні записи Шевченка.

Переяслов. въ цитадели древней крѣпости или въ вышнемъ городѣ, Церковь Успенія пресвятыя богородицы. Та самая въ которой присягалъ Богданъ Хмельницкій на вѣрность Московскому царю, Сгорѣла и на томъ мѣсти въ 1760 году построена новая по образцу древней, Деревянная о девяти византійскихъ куполахъ, съ крещатыми окнами во фронтонахъ. а при Θεодосіи (перше було: „Георгіи“) преосвященномъ Переяславскомъ въ 1825 году возобновлена, внутренность осталась въ прежнемъ видѣ, а наружность къ сожалѣнію до варства изкажена. Невозможно смотрѣть на нее а не только рисовать. и еще больнѣе, по описи видно въ что прежней церквѣ хранились древніи серебряные вещи, изъ которыхъ здѣланы шаты на намѣстные образа, Поцщадилы только три вещи и то по причинѣ не высокой пробы серебра. Первая. Лампада съ греческой вокругъ надписью, 1664. вторая образъ изъ трехъ тонкихъ серебряныхъ досточекъ скрѣпленныхъ гвоздями, съ слѣдующею надписью Сія икона зопсована отъ перехрестъ которую казалъ оправить его мость панъ повковникъ Переяславскій стефанъ сулима. буквы въ надписи перемѣшаны русскіе съ латинскими. Икона величиною в 5 и 4 вер(ш)ка. Живопись порядочная, изображены пречистая дѣва съ предвѣчнымъ младенцемъ, святитель Николай, и святые Димитрій, прокопій, Пантелеймонъ и георгій. Третья. Чаша серебряная вызолоченная, на нижнихъ краяхъ съ слѣдующею польскою надписью.

Marina chalecka piotrowa redzierzaska na czesc panu bogu najswietszej matce jego offjaruje do koscioła kollegi vm pinskiego S. I. roku 1638.

Крестъ серебряный вызолоченый вышиною въ аршинъ, прыдѣланный къ бунчуковой булавъ. Съ надписью на нижнимъ концѣ.

Сей честный крестъ бывший славуный И много грѣшный рабъ божій создалъ артеміи огрызко вѣйтъ Переяславскій и отдалъ до церкви божои, пресвятыя богородицы въ городъ Переяславъ для процесии. року отнародзенья сына божого *дхн*

Евангеліе писанное черниломъ и киноварью красивыми славянскими буквами въ родѣ Почаевскихъ, на послѣднемъ листѣ написано скорописью подтитлами. во имя отца и сына и святого духа аминь. Изволеніемъ божіимъ и —святаго и животворящего духа за держанья великого кроля третьего жыкгьмунта а при пануваню его милости Пана кѣвского Адама старосты — вроку *дх* — и — Оправлены чорнымъ бархотомъ съ грубими желѣзными украшениями.

въ той же цитадели церковь С: Михаила по преданію бывший монастырь построеный какимъ то кня(зе)мъ черниговскимъ Михаиломъ. Ни снаружи ни внутри не осталось никакихъ признаковъ ея древности, окромѣ колокольни и при ней трапезы, гдѣ теперь помѣщается уѣздное казначейство. Бывший монастырь, ныни Соборная церковь во имя вознесения Господня, построеная 1701. года Гетманомъ Мазепою. великолѣпная снаружи и до не возможности искажена внутри возобновленіями. въ ризницѣ хранится удивительное по работи Евангеліе, приношеніе Гетмана Мазепы. московской печати *дх* чи года. съ надписью на оправѣ славянскими буквами.

Сіе Евангеліе справилось коштомъ и накладомъ: его царского пресвѣтлого величества войска Запороского Гетмана, и славного чину святого апостола андрея кавалера іоана Мазепы року *дх* іюня въ *д* день. дѣлалъ иноземець Дробусъ.

въ той же ризницѣ хранится плащаница шитая шолкомъ и золотомъ, приношеніе какого то Господаря молдавского, Петра. съ надписью

кругомъ, славянскими буквами, въ конецъ выставлено 333. року. надпись (я прочитатъ не могъ по тиснотѣ и ветхости буквъ).

въ скромной семинарской библиотеки хранится два Евангелія, писанны на пергамене изящными славянскими буквами. черниломъ и киноварью—съ прекрасными разноцвѣтными рисунками позолоту. первое писано в 7053 году съ надписью въ ко(н)цѣ евангелиста Марка.

Изволеніемъ отца и поспішаніемъ сына и свершеніемъ святаго духа, Благочестіви и христовобивіи Іоанъ Петръ воевода Божію милостію Господарь земли молдавскія сынъ старого Стефана воеводы сътвори и скова (!) сей тетроевангелъ, и даде его въ мольби себѣ въ новозданной своей цер(к)ви о срѣди трга сучавского идиже е храмъ святаго великомученика Мироточиваго Дмитрія. въ лѣто 3311 мисяца Генваря 5 день. ниже Сіе тетроевангелъ списано михайломъ Діакономъ.

Второе, Евангеліе также на бергамене изящніе и роскошніе первого, писанно Малоросійскимъ наречіемъ. 4455 года, съ надписью на краяхъ первыхъ листовъ.

Сіе Евангеліе прислано и дано отъ ясневельможного Его милости пана, пана Іоана Мазепы, войскъ его царского пресвѣтлаго величества запорожских, обоихъ сторонъ Днипра Гетмана, и славного чина святаго апостола андрея кавалера. до престола Переясловского Епископского, который отъ егожь милости созданъ отъновленъ, и драгоцѣнными утварями украшенъ при Преосвященномъ епископи захаріи Корниловычи року 4441 апрѣля 31 день.

Это Евангеліе подробно описано Г. Бодянскимъ въ Журналы Министерства Народного Просвищ. №: 5 1838 года м. май.

Переясловъ и окрестности его моглибъ чрезвычайно интересны своими (перше було: „памятниками“) укреплениями и курганами, но о нихъ сохранились только названія и почти никакихъ преданій въ народѣ. По кievской дорогѣ въ пяти верстахъ отъ Переяслова надъ самой дорогой три высокіе кургана называемые *трибратни мошлы*.

По Золотоношской дорогѣ въ семи верстахъ отъ города высокій курганъ, называемый Богданова могила. и тутъ же недалеко въ падаетъ въ древнее русло Днипра безконечный валъ, неизвѣстно когда, и для чего построенный.

Между мистечками Березанью и Яготыномъ въ 15 верстахъ отъ Переяслова. огромное древнее земляное укріпленіе, планъ которого никакъ понять нилзя по различнымъ направленіямъ валовъ. преданіе говоритъ, что какая-то княжна Переясловская домна, защищалась здѣсь отъ неприятелей (не извѣстно отъ какихъ) и была ими побиждена и укрѣпленіе разрушено почему и названо *выбле* то есть выбылое оставленное.

На мѣстѣ гдѣ по преданію убитъ князь борисъ построина недавно церковь (отсутствіе всякого понятія о изящномъ, и снаружи, и внутри) въ ней стоитъ у иконостаса величиною въ три аршина сѣрого гранита крестъ съ высиченною надписью.

Сей крестъ здѣ на мѣстѣ семь убіенно святаго страсготерпца христова Бориса великого князя російскаго. водрузи Григорій Бутовичъ протополь переяславскій. споспѣшествованъ во ономъ селивана кириловича Билого, головы стрѣлецкого, лѣта отъ сотворенія міра 3311 отъ Р. X: 4434 мая к' дня. На оборотѣ. а дѣлалъ крестъ сей Харько безпалчій мельникъ съ товарищемъ своимъ мартыномъ.

Телепень. Между Яготыномъ и Пирятыномъ Къ сѣверу отъ большой дороги въ 13 верст. Большое земляное укріпленіе расположенное довольно

правильно—називається *Телепень* по имени разбойника укравшагося здѣсь въ половини прошедша(го) столѣтія. Замѣчательно, что въ этомъ укрѣпленіи остались слѣды каменныхъ построекъ—кирпичъ обыкновенной формы.

Лубны. 1. Кроме монастыря (который хорошо описанъ въ Полтавскихъ вѣдомостяхъ 1845. августа 30) остались земляные укрѣпленія, называемые замкомъ. внутри укрѣпленій есть провалъ но еще никѣмъ не розвѣданный.

2. въ семи верстахъ за Сулою село Солонцы гдѣ взяты въ плѣнъ Гетьманъ Наливайко. Къ сѣверу невадалікъ небольшое укрѣпленіе.

3. въ Сорока верстахъ отъ лубенъ надъ Сулою мистечко *Лукомья*— между земляными укрѣпленіями осталась незначительной величины каменная четырехъ угольная башня, обращенная въ колокольню. На верху въ мѣсто креста московскій Орель.

Хорола. въ 20 ти верстахъ отъ хорола въ имѣніи Г: родзя(н)ко. надъ рѣкою хороломъ на горѣ—поросшее ясиновымъ лѣсомъ и заваленное кирпичомъ укрѣпленіе, называемое *мечеть*. не давно стояла тамъ круглая высокая башня, но владѣлецъ искавши клада, подрылъ фундаментъ и она разрушилась. невадалікъ высокій курганъ тоже розритый и заваленный кирпичомъ...

Миргородъ. Между Г: миргородомъ и мѣстечками Богачкой, Устывицей и Сорочинцами всѣ возвышенности заняты разной величины укрѣпленіями, я нащиталъ боліе сорока, исключая сторожевыхъ кургановъ, нѣкоторые изъ нихъ имѣютъ названія, какъ-то *Мордачевы, Дубовы, Королевы*, но когда длячего они построены народное преданіе молчитъ, Самое огромное изъ этихъ укрѣпленій это Королевы могилы, близъ мѣстечка Сорочинець.

Черниговъ. 1. въ Цитадели древней крѣпости, безъ лафетовъ лежатъ три большихъ крепостныхъ пушки, довольно грубой работы, безъ украшеній и надписей, къ которому времени они относятся не извѣстно.— такіе же пушки есть и въ Городни.

2. Храмъ, спаса, Заложень Мстиславомъ удалымъ, между 1026 и 1036 годами. достроенъ племянникомъ его святославомъ Ярославичемъ въ 1060 году. Послѣ разоренія Батыемъ, 1240 простоялъ въ запустеніи 436 лѣтъ, т. е. до 1675 года и возобновленъ генеральнымъ обознымъ Василиемъ Дунинъ—Борковскимъ, внутри храма ничего не осталось, кроме двухъ буквъ Ѡ и І, вѣроятно была надпись которая во время обновленія заложена кирпичомъ.

3. При копаніи фундамента для колокольни въ нѣсколькихъ шагахъ отъ храма Спаса, найдены два серебряныхъ идола, изъ которыхъ по воли Гетмана Мазепы, здѣланы царскіе врата, съ надписью внизу 1702 года оныя врата наданы въ теплую Борисо-Глѣбскую церковь.

4. Борисоглѣбская церковь (по лѣт: Нестора) построена въ 1123 году Черниговскимъ княземъ Давидомъ Святославичемъ, но сохранились ли стены древней церкви не извѣстно. во время владычества поляковъ церковь эта была обращена въ Кляшторъ Доминикановъ, по изгнаніи поляковъ, Архіепископъ Лазарь Барановъ обновилъ и освятилъ церковь, и въ 1693. погребенъ въ ней. Феодосій Углицкій почитаемый святымъ тоже архіе: Черни: погребенъ 1695, въ этой же церкви.

5. Церковь успенія божіей матери (въ Елецкомъ монастырѣ) построена въ 1060 году. Княз. Святославомъ Ярославичемъ. Церковь и монастырь были разорены Батыемъ, а завладычества поляковъ. въ 1671 году Церковь и монастырь возобновлены, кромѣ стѣнъ ничего не осталось отъ первобы(т)ного величія этого монастыря.

6. Противъ означеннаго монастыря въ саду курганъ воспѣтый нѣмцевичемъ, преданіе говоритъ, что еще до христіанства тамъ погребена княжна Чарна—или Цорна.

7. Троицкій монастырь (внѣ города) Благословеніемъ Лазаря Барановича Построенный гетьманомъ Мазепою въ архіерейской ризницѣ хранятся многіе рѣдкіе утвари, но къ сожаленію безъ надписей, въ числѣ любопытныхъ вещей: ковчегъ даръ Мазепы въ коимъ хранится рука С: Онуфрія.

8. Церковь св: Параскевіи именуемой Пятницею, коей построеніе относятъ ко временамъ владычества поляковъ. кѣмъ и когда построена не извѣстно, въ ней находится чаша даръ Гетьмана Ивана Мазепы съ слѣдующей надписью

въ благовременное реіментарство щасливого пануванія своего, ясневель його мылость панъ Іоанъ Мазепа Гетьманъ войскъ его Цар: Пресв: велич: запорозькыхъ; сей кельхъ до храму пресвятыя богородицы во весь Мохнатинъ наданъ. року 1697 м. Іюня 23.

9. При Ільинской церкви около Троицкого монастыря есть пещера вырыта святымъ Антоніемъ, гдѣ онъ скрывался отъ Кіевского князя, Изяслава.

10. Домъ семинаріи прежде принадлежавшій Полковнику Павлу Полуботку. бібліотека при Семинаріи изъ латинскихъ и греческихъ книгъ.

11. Горностай Польскій полководецъ въ 1612 году разорилъ Черниговъ такъ что онъ оставался необитаемъ 12 лѣтъ. (приписка оливцемъ: у Голятовского.

12. Между многими рѣдкими вещами Архіерейской ризницы, есть стопа серебряная вызолоченная съ слѣдующей надписью.

чаша сія трапезная; на трисвятоѣ вчинися въ монастыру троицкому Густынскому при отцу игумену авксентіѣ року 1483 декаб: ка вышина 8 вершк. въ діаметр. 3 верш.

Б. Передмова до Кобзаря.

Воскреснемъ ли когда отъ чужевластья модь?

Чтобъ умный, добрый нашъ народъ,

Хотя по языку насъ не щиталъ за нѣмцевъ.

А. Грибоводовъ.

Випускаю оде въ люде другого Кобзаря своего, а шобъ не спорожніми торбами, то наділяю ёго предисловіемъ. До васъ слово мое, о братія моя Украинская возлюбленная.

Великая туга осила мою душу, чую, а иноди й чытаю, ляхи друкують, чехи, сербы, Болгаре, Черногоры, москали, вси дрюкують, а въ насъ а ни телень нынче всимъ зацпило, чога се вы такъ Братія моя? може злякалысь нашествія иноплеменныхъ журналистивъ. не бійтесь, Собака лае а витерь несе. воны кричать чомъ мы по московскій не пи шемо? а чом москали самі ничего не пишуть по своему, а тилько переводяють, та й те чортъ зна по-якому. на товкмачать якихсь *индивидуализмивъ* то що, такъ що ажъ языкъ отерпне покы вимовишь, кричать о братствіи а грызуця мовъ скажени собаки. Крычать оединой Славянской литературы, а не хотять и заглянуть шо робиця у Славянъ!

Чи розибралы воны хочъ одну кныжку Польску, Чещску, Сербску, або хочъ и нашу? Бо имы таки слава богу не нимци! не розибралы, чомъ? Тымъ шо не тямлять. наша кныжка якъ попадеця у ихъ руки то воны ажъ репѣтують та хвалять те шо на й поганеце. а наши патріоты хуторяны й соби за ными—*преочарователно* въ чарахъ тыхъ ось що. жиды, шинки, свыни, и пьяни Бабы. може це по ихъ *утонченной* натурі,

и справди добре. А на наши мужицьки очи то дуже погано. воно й то правда, шо и мы сами тутъ трохи винни. бо мы не бачимо нашого народу. такъ якъ его богъ сотворивъ, у шинку и нашъ и москаль и навить нимецъ вси похожи на свиню — а жєнщини то ще поганше, У хату прыйты до ёго, або до себе покликать по братерській не можна, не можна бо винъ злякаєця, та може ще й те шо винъ пизнає дурня у жупани.

Прочиталы соби по складахъ Энеиду та потынялись коло шинку, та й думаютъ шо отъ колы вже мы распизналы своихъ мужикивъ. Э ни братику, прочитайте вы думы, письни, послушайте якъ вони спиваютъ, якъ вони говорятъ межъ собою шапокъ нескидаючи, або на дружнєму бенкету якъ вони згадуютъ старовину и якъ вони плачутъ. нынче справди въ турецькій неволі Або у польского магнатства кайданы волочатъ. то тойди и скажите—шо Энеида добра а всетаки смиховина на московській штальтъ.

Отакъ то братія моя возлюбленная. Шобъ знать людей то треба пожитъ зными. а шобъ ихъ списувать то треба самому стать чоловикомъ, а не марнотрателемъ черныла и паперу. Отойди пышитъ и дрюкуйте, и трудъ вашъ буде трудомъ честнымъ.

А на москаливъ не вважайте, нехай вони соби пишуть по своему а мы по своему. у ихъ народъ и слово И у насъ народъ и слово. а чіє крашче нехай судять люды. вони здаюця на Гоголя шо винъ пише не по своему а по московскому. або на вальтер Скотта. шо й той не по своему писавъ, Гоголь вырись в нижени а не въ малоросіи—а свого языка не знає.—а В: С: въ Эдемборгъ а не въ шотландіи—а може и ще було шо небудь. шо вони себе одуралысь. не знаю. а Борнцъ усе таки поэтъ народній и велькій. и нашъ Сковорода такимъ бы бувъ, якби ёго незбила з плыву латынь а потим московщина.

Покойный Основьяненко дуже добре прыглядався на народъ, та не прислухався до языка, бо може его не чувъ у колысци одъ матери, а Г: Артемовській хотъ и чувъ, такъ забувъ, бо въ паны пострыгся. Горе намъ! безуміє насъ обуяло отымъ мерзенымъ и богу противнымъ панствомъ, Не хай бы вже оти *кирпы-нуцкошиєнки* сутяги—ихъ богъ, за тяжкіє грихи наши, ще до зачатія во утроби матерній, осудить киснуть и гныть въ чернилахъ, А то мужи мудри, учени... Проминялы свою добру-ридну матиръ—на пьяныцю непотребную, а въ придатокъ ще и вѣ додалы Чому В. С. Карадж: Шаф; и иные, не постриглись у нимци (имъ бы зручнше було) А осталысь славянами, щирими сынами матерей своихъ, и славу добрую стяжалы. горе намъ! но братія не вдавайтесь въ тугу, а молитесь богу, и работайте разумно, во имя матери нашої Украины безталанной. Аминь.

Седневъ.

1847, марта 8.

а шобъ вы знали, шо трудъ вашъ не мимо идѣ—и шоб не дуже чванылась московская братія своею Ро(с)топчиною—то отъ вамъ *свяченая вода* написано панночкою та ще й хорошою тильки не скажу якою, бо воно ще молоде боязливе.

А перевернить пудови журналы та пошукайте чи нема тамъ чога небудь такого я. С: В: и не турбуйтеся бо ей богу не найдите.

Примітка: Слова і фрази набрані у нас розрядкою—були підкреслені олівцем у III-му Відділі; курсивом відзначаємо те, що сам Шевченко власноручно підкреслив в оригіналі.

В. Листи до Шевченка і його чернетки на них.

Лист Я. Кухаренка:

Стан: Уманська 25 Мая 1845 года.

Курънный Товаришу! Брате! Тарасе Грыгоровичу! Изъ Таганрога двѣ дороги на нашу вкрайну, перша: прямо черезъ море Байдаками, на

Ейску Косу (якъ я вже писав тобі); друга—На Ростовъ и Кушовку (140 верстѣ). Одъ Ростова до Кушовки прыѣдешъ на извошкови, азъ Кушовки Курѣнный Отаманъ Моргунъ, до якого ты прямо и ѣдъ, домчыть тебе до мене чымъ-знатеме, бо йому вже сказанно Колыжь ѣхатемышь на Ейску Косу то пытай пана Ломевского—той тебе прийме и домчыть до мене. Моя резиденція въ Уманьскѣй, а якъ що тутъ мене незастанешъ, то пытай мого Отютанта (бо тутъ мой Штабъ), то и будешъ тамъ де и я. Зъ Таганрога пышы брате до мене. Таганрозька Трупа, грае мѣй Побыть. Приѣзды будь ласкавъ до насъ подывытись нашихъ потомкивъ, котри два вѣкы рѣзались зъ Ляхамы, а третій зъ Черкесами. Нѣчого бѣлшь тобѣ не скажу, надѣюсь балакаты побачывшись, а до того часу будь здоровъ якъ вода, богатый якъ земля: бый лыхомъ объ землю якъ швецъ мокрою халявою объ Лаву; а я покы свита сонця Тоби Брате! Буду шыро слугуваты Я. Кухаренко.

На звороті цього листа Шевченко писав 149 псалом:

149.

Псаломъ новый господеви	и мечи въ рукахъ добри
И новую славу	(в рук. помилково: „дубри“).
Воспоемъ честнымъ соборо(мъ)	Остры обоюду
Сердцемъ нелукавимъ	15 на отмщеніе языкамъ
5 во псалтыри и тымпани	на науку людямъ
воспоемъ благая	окують царей несытыхъ
Яко богъ кара неправыхъ	въ зализные пута
Правымъ помагае	И ихъ славныхъ оковами
Преподобныи вослави	20 ручными окрутять.
10 И на тихи(хъ) ложахъ	И осудятъ губителейъ
радуются славословягъ	Судомъ своимъ правымъ
хвалять имя боже	И во вики стане слава
	Преподобнымъ слава.

20 дека(бря).

Друкується вперше.

Рядки: 17—22 підкреслені у III-му Відділі.

Лист В. Репніної:

Милостивому Государю Тарасу Григорьевичу Шевченкѣ.

Мы такъ бѣдны и литературными и искусственными запасами что посылка моя будетъ очень неудовлетворительна: вотъ два номер. Отечественныхъ записокъ которыхъ и не читали я думаю: краски вамъ какіе да это правда что Богъ благословилъ Глафиру: женихъ ее вамъ знакомъ это Петръ Дмитриевичъ Дунинъ Борковскій котораго вы видѣли у насъ Вы видите что быть женой и артисткой не удобно по состоянію Глаф. красотки:—Сожалѣю что не могу прислать вамъ чегонибудь по пріятнѣе для чтенія. Но я совершенно ничего не читаю, а очень бы желала прочесть ваши новыя произведения:—Жаль очень что вы такъ легкомысленно отказались отъ добраго дѣла для родныхъ вашихъ:—жаль ихъ и совѣстно передъ всѣми которыхъ я завлекала въ это дѣло:—Но то хорошо что у васъ есть занятіе; пора вамъ въ самомъ дѣлѣ отказатья не отъ поэзіи но отъ того что вы называете поэтической жизнію:—Но прощайте пора мнѣ возвратиться къ своему дѣлу состоящему въ убираніи бумагъ Всѣ у насъ такъ и сякъ; Да хранитъ и наставитъ васъ Господь.

Варвара Репнина

9-о декабр. 1845 года.

На звороті листа княжни В. М. Репніної—Шевченко написав:

Межъ царями судіями	Одъ рукъ насытыхъ.—Нехотятъ
На ради великій	познатъ розбиты тьму неволи
Ставъ владыкъ земныхъ судыть	15 И всеу господа глаголы.
Небесный владыка	И всеу трусыця земля
5 Дали будьте стяжаты	Цари, рабы, однакови
И кровъ невынну розливать	Сыны передбогомъ
Людей убогихъ—а багатымъ	И вы вмрете якъ и князь вашъ
Судомъ лукавымъ помагать	20 И вашъ рабъ убогій.
вдови убогій поможите	встанъ же боже суды землю
10 не осудите сыроты.	И судей лукавыхъ
И выведить изъ тисноты	на всимъ свити твоя правда
На волю тихихъ. заступите	И воля и слава.

Рядок 1: Въ рукопису перше було: „Межъ царями земные бога“.

Рядок 5—7: В рукопису перше було:

„Дали будьте княжата
Людей не праведно карать
Давить убогихъ—...“

Рядок 12 В рукопису перше було: „убогихъ тихихъ...“

Рядок 13 В рукопису перше було: „одъ рукъ лукавыхъ...“

Рядок: 5—8; 16—18; підкреслені в III-му Відділі Друкується вперше.

Спить Украина та руины	Щежъ писни не повмиралы...
Нови що день личытъ,	Чы тожъ на забаву
Гине слава... тай ту славу	Въ ихъ спивають святу славу
Усяке каличытъ.	20 Козацькую славу?
5 Не вернеця дидивщина...	Спыжъ у люху, въ привытыци
Нехай невертаця—	Велика руино,
За щожъ зъ теи старовины	Спы небого сердешная
Святой згнушата?	Маты Украина!
Грихъ великий... Чы вже жъ дарма	25 Поки зорють останнюю
10 Славніи Гетьманы	Могылу у поли
Умиралы въ лютыхъ мукахъ	Поки й (писня?) забуденця
Закути въ кайданы?..	Про вольную (одно слово вирвано)...
Чы вжежъ дарма въ насъ муш-	Тяжко... глянешъ людъ якъ люде,
кеты,	30 Нибы все раді(е)
Гарматы гремилы?	А придивисся... жаль, туга
15 На щожъ всюды де не глянешъ	Усю землю крые...
Вырслы могылы?	Друкується вперше.

Рядки: 10—12; 24; 25—32, підкреслені червоним олівцем у III Відділі. Вірш належить Костомарову.

А. Чужбинського:

Шевченкови.

Гарно Кобза твоя грае	И чогось сумуе...
Любий мій земляче!	Ни не люде тебе вчылы
Вона голосно спивае,	10 Мабуть сама доля,
Голосно и плаче;	Степъ та небо та могилы
5 И сопилкою голосыть,	Та шырока воля.
Бурею лютеу	Мабуть часто думка жвава
И чогось у Бога просыть	Гробы роскрывала

Рядок 1 „Мозолик“: „...твоя кобза...“

Рядок 14 „Молодик“: „Труны..“

15 И казацька давня слава
 Якъ сонечко сяла.
 И вставалы зъ домовыны
 Закути въ кайданы—
 Вирны диты України
 20 Козаки й Гетьманы...
 И святы кисткы билыли
 Спаленыхъ въ Варшави
 И могылы кровавыи,
 Прадида безглави...
 25 Мабуть ты учывсь спиваты
 На руинахъ Сичи
 Де ще ридна наша маты

1843. Іюля 30. Мосевка.

Рядок 23 „Молодик“ „И могила кровавила“.

Рядок 10—24; 33—34 підкреслені червоним олівцем у III-му Відділі.

Рядок 29 „Молодик“: „... бидна мати...“.

Вірш „Шевченкові“ в „Молодику“ має иншу дату: „1841 Ноября 26 Чугуевъ“.

В. Забіли:

1844 по полученіи Записки, въ тотъ день написано а отправлено

21 Іюня.

Защо ты лаеся Тарасу,
 Що ненайшовъ въ Борзни припасу,
 Якого ты тогди бажав?—
 Самъ ты такой якъ мене лаешъ.
 Защо? ты може попытаешъ:
 Зате що въ хуторъ незабігъ.—
 Якій же ты землякъ? Якій же ты
 писака

Неначе гнавъ тебе собака,
 Боявся день подаровать—
 Щобъ побувать у мене въ хати,
 Щобъ писень вмисти заспиваты,
 Якій серце нам грызуть.—
 Мыбъ на бандурци забрынчали,
 А цыганчата бъ танцювали:
 Хочь бы вже зъ лыхомъ пополамъ.
 Ябъ радъ бы бувъ тоби якъ брату,
 Якъ бы забигъ до мене въ хату,
 Неначебъ сваху шановавъ!!!
 Вмене худобы дуже мало,
 Дашебъ найшов: горилку, сало!
 Изъилыбъ трошки, й запылы!—
 Даросказав-бы дещо гарне:
 Про землякивъ, не иностранне;
 Бо я до языкивъ не давсь,—
 Дакъ ни!.. Зазнався бачъ зъ па-
 намы,

А земляка дакъ и забуду.—
 Бодай тоби, за сюю штуку;
 Послалы видьмы отцю муку,
 Послухай, заразъ искажу:
 Борщу, вареныкивъ, ковбасъ, лы-
 тивки,

Зазырае въ вичи...
 Де та маты бидна просыть
 30 Кожну душу шириу
 Хто по свиту Кобзу носыть
 Щобъ спивалы мыру
 Про козацтво незабутне
 Вирне стародавне
 35 Про жыття козацьке смутне,
 Смутне але славне.
 Знаю жъ братику ридненький
 Якъ учывсь ты граты:
 Ты послухавъ теи ненькы
 40 Та й ставъ намъ спиваты.

Чужбинский.

Сеньги, чахони и скубрійки,
 Зъ пивгоду щобъ не коштувавъ.
 Щобъ цилый день не пывъ горилки,
 Недовелось щобъ и наливки,
 Хочь разъ одинъ, ковнуть насмихъ,
 Да щобъ приснылось: бужанына,
 Вьюны, лоскирка и свинына,
 Зъ сметанкою, да изъ хринкомъ!!!
 Отгыи щы! щобъ ивъ ты руськи!
 Отгыи совусы храньцюзьки!!!
 Що тылки въ животи бурчать.—

Лютую я на тебе дуже,
 Тобижъ дакъ може и байдуже,
 Менежъ за серце зачепывъ!!!

Ище скажу словце Тарасу:
 Бида жить въ свити безъ запасу,
 Грошима люде що зовуть.—
 Ябъ ще побувъ у Петенбурси,
 И побувавъ бы въ вашій бурси,
 Що Академіей зовуть.—
 Побачивъ бы тебе тараса
 Того, що написавъ *Горкватю Тасса*,
 Того що славный медальеръ!??—
 Тамъ Григоровичъ е добряга,
 Да щебъ найшовся бъ чоловяга,
 И серце бъ трохи пожило.—
 Тамъ Глынка, той що добре грае;
 Що Писень всякихъ вынъ спивае,
 Якъ бы весною вси Птахи.—
 Дакъ щожъ робыть, немаю доли;
 Живу у свити якъ въ неволи,

Якъ пташка въ клитци, такъ и я!!!! Прощай! Нехочу бильшь пысаты,
 Спивають пташки и въ неволи, Паперу быльшь щобъ непсоваты,
 Да все не такъ якъ бы на воли, Нехай судовыки псують!!!
 Що ажъ звири, танцюють имъ. Викторъ За(бѣла)

Прошу покорнѣйше отвѣта, а лицамъ сдѣсь помянутымъ, мой усерд-
 нѣйшій поклонъ равно и себѣ прошу засвидѣтельствовать *

* довольно трудное обстоятельство, но надо исполнить.

погано безъ грошей :

Г. Андрузького:

Скажи мени батьку,
 Шо діється зъ нами—
 Якъ на тебе глянемъ
 Мовъ не тиі станемъ:
 5 Ясными очами
 Дывимось и сердцю
 Вирыться въ судьбину:
 И намъ дасться доля
 Кольсь слава, воля,
 10 Навида Вкрайину!
 Мы повеселилы;
 Ты жъ усе марнієшь:
 Ты хочєшь сміятысь,
 Та ба! ты не вмєшь
 15 Биду забуваты!
 И намъ важко бачыть
 Якъ гыне Вкрайна
 А ии дытына
 Скризь шука порады
 20 По свиту блукає
 Господа благає,
 Бо е мылость Божа
 Е на билимъ свити!

р. 5—перше було: „Свитылыми..“

р. 8—перше було: „Що намъ..“

р. 9—перше було: „Ще разъ слава..“

В. Александрова:

Брате-голубе Тарасе!
 Счастливый ты въ Бога:
 Богъ давъ тоби слезы й слово—
 Спивай, яко мога
 Счастливый ты, що умієшь
 Горе выливаты
 Що умієшь такъ прикладно
 Спиваты-ридаты.
 Ще ты, брате, й тымъ счастливый
 Що живєшь въ чужини:
 Що небачуть твои очи,
 Якъ на Украйни.
 А я живу, брате, дома;
 Чого бъ сумуваты?!..

Е у Украйны
 25 Добри, любви диты!
 Мы може межъ нымы
 Найгирши, хто знає;
 А все жъ такы край свій
 Погыблый хохаємъ!
 30 А всё жъ тоби рады,
 Дывыся: мы плачемъ
 И просымъ порады!
 Скажи чи побачымъ
 Счастье на Вкрайини?
 35 А чи сумоваты,
 Свій викъ прокльнаты,
 Покры не загынемъ?
 Чи за край *слюбодный*
 Втрапиться молытысь?
 40 Чи може по нѣму
 Вичне намъ журытысь?
 Не знаєшь сердего,
 Шо намъ и казаты!
 Ты самъ насъ про тее
 45 Хотівъ бы спытаты!

Г. Андрузскій.

Друкується вперше.

р. 23—перше було: „Та на..“

Рядки: 1—4; 28—39 підкреслені в рукопису
 червоним олівцем у III Відділі.

А якъ гляну кругомъ себе...
 Беда, пане-брате!
 Та шей й страшно заридаты,
 Бо дурня укажуть,
 Объ тимъ, що е... (Паньське дило!)
 Беда, пане-брате!
 А що було въ старовину,
 Намъ того незнаты;
 Бо мы люды неписьменни—
 Беда, пане-брате!
 А гиршь всёго, що невмію
 Я такъ заспиваты,
 Якъ ты спивав на здоровья—
 Беда пане-брате!

Якъ бы вмивъ я!.. И батечку!!!
Я горе-бъ розбухавъ:

Усебъ спивавъ, усе бъ спивавъ,
Никого бъ неслухавъ!..

Владиміръ Александровъ.

Друкується вперше. Цього вірша беремо з Костомарівської справи 1847 р.

Лісти П. О. Куліша до Шевченка:

1. Милостивый Государь Тарасъ Григоріевичъ!

Писаль я къ Вамъ два раза изъ Украины, но вѣрно Вы не получили ни одного моего письма. Я написалъ первую часть Украины. Это составитъ отдѣльную малороссійскую поему до Богдана Хмельницкаго, Хмельницкій составитъ вторую, междуособія третью, Мазепа и Шведчина четвертую. Знающіе люди восхищались первою частью и уговорили меня скорѣе печатать, что я недѣлалъ: *Украина* печатается въ Кіевѣ и скоро выйдеть въ свѣтъ. Посылаю вамъ 30 билетовъ. Раздайте *пожалуйста* въ Петербургѣ, а я Вамъ экземпляры немедленно вышлю. Изъ своей поѣздки извлекъ я величайшіе результаты. Вы это со временемъ увидите. О гайдамакахъ я записаль прекраснѣйшіе рассказы, которые вмѣстѣ съ другими составили томъ и будутъ изданы подъ заглавіемъ: *Малороссійскія преданія*, etc. Вашего дѣдуса я не нашель въ Чигиринѣ. Напишите пожалуйста, что хорошаго видѣли и слышали Вы въ Малороссіи. Шкода, що не будете въ Кіевѣ.

А мнѣ бы очень пригодилося поговорить съ Вами кой о чемъ.

Съ истиннымъ уваженіемъ имѣю честь быть Вашимъ покорнѣйшимъ слугою.

П. Кульшъ.

1843, окт. 20. Кіев.

P. S. Пишу это письмо прихваткомъ. По полученіи отъ Васъ отвѣта, напишу Вамъ кой о чемъ подробно.

2. Коханный Земляче!

Спасибі за книжечку *Тризну*. Де-що в ѳй промовляє до самого сердца. Ще жду *Гамалѣи*, *Кобзара* и *Гайдамака*. Де хочъ бери, а не пришлешъ, то й нѣ очі мѣнѣ не показуйсь. Ой, якъ же я зрадѣвъ, до вѣдавшись зъ твоеи суплѣки, що ты не маришь дармо часу у тѣй Петровой Бурсѣ! Нехай тобѣ, пріятели, Господь помагае на все добре, а объ мѣни будь певень, що вже я не грѣтимусь даромъ коло твого куреня; чи дровецъ, то й дровецъ принесу; чи пшона на кашу, то й пшона придбаню; сказано — що Богъ пославъ! Аже жъ недурно ведеться помѣжь людьми та гуторка, що колись Богъ посажавъ людей кругомъ ваганка зъ кашею, да й подававъ такіи ложки, що держано довше руки (а треба за самый конецъ держати); то премудрый Салимонъ и сказавъ: „Будете, каже, вы всѣ голодны, якъ коженъ объ собѣ только промышлятиме; а годуйте одинъ одного сими ложками, то не загинете зъ голоду“*). — Розумны були стародавни люде! багацько въ ихъ було такихъ приказокъ, що буцѣмъ такъ собѣ вытребенька, а розмѣзкуй лишъ, до чого воно йде, такъ ой, ой, ой! Оттакъ же й намъ, що взялись протирать очи своимъ землякамъ, треба одинъ одному пособляти, одинъ одному радити; ато не буде добра зъ нашего писання. И латыны добре знали, що робиться одъ конкордіи, а що одъ дискордіи; да й батько козацькій, старый Хмельницкій, не згорше того Латыша Саллюстія, промовинъ умираючи:

*) Се вже опѣсьля перевернули его старосвѣтську гуторку на запорозцѣвъ, що буцѣмъ ихъ такъ годовала Матушка.

„Тымъ и сталась, каже, страшная козацькая сила,
 Що у васъ, панове молодцѣ, була воля й дума єдина!“

Теперь не така вже година на(с)тала, щобъ брязкотать шаблоками. Ляховъ и Татарву мовъ дѣдько злизавъ, усе втихомирилось; пришла пора поорудовать ще головою. Нуте жъ робить усе такъ, щобъ и Богу була хвала за те, що давъ намъ розумъ, и людямъ темнымъ було видно кругомъ, якъ одъ свѣчки, що стоить на високому лихтарѣ. Не противъ чо́го жъ то й читається в Євангеліи: *Тако да просвѣтитъ свѣтъ вашъ предъ чело́вѣки, яко да видятъ ваша добрая дѣла и прославятъ Отца вашего, иже на небестхъ.*

Бду зновъ на три мѣсяци на Украину. Присылайте Ваши картинки въ *Чиширинъ* зъ надписомъ: *Михаилу Грабовскому*. Я въ ёго буду, и вонъ знатиме, куды мѣнѣ ихъ переслать, да розтолкуйте мѣнѣ хорошенько, що и якъ вы хочете робить; а то не второпаю, що для васъ компоновати. Бувайте жъ здоровы!

Щирый землякъ *П. Кульшб.*

Р. П. 1844, Юня 5 дня, зъ Кіева. —

Рука власна.

Бду черезъ три днѣ.

3. Милостивый Государь Тарасъ Григоріевичъ!

Вы получили бы отвѣтъ гораздо скорѣе, еслибъ я не отлучался изъ Кіева. Теперь опять выѣзжаю и возвращусь въ Кіевъ въ первыхъ числахъ февраля. Михайло Владиміровичъ довольно охотно роздалъ Ваши билеты и если Вы не получили денегъ, то это потому что онъ не зналъ Вашего адреса, о которомъ спрашивалъ какъ-то у меня, да, вѣрно, и забылъ. Вы можете прислать часть на его имя, а часть (назначенную для передачи книгопродавцамъ) на имя Алексѣя Фроловича Сенчиллы-Стефановскаго или лучше на имя *Осипа Дмитрѣвича Иванишева* для передачи Сенчиллѣ. Иванишевъ — смотритель училища. Этотъ же адресъ можетъ Вамъ служить и для сношеній со мною.

Мнѣ досадно, что Вы, не списавшись со мною, объявили мое имя въ числѣ сотрудниковъ, тогда какъ я понятія не имѣю о Вашемъ литературномъ предпріятіи. Объявленіе Ваше пахнетъ такъ сильно спекуляціею, что я рѣшился было, какъ только выдетъ въ свѣтъ Ваша Украина, написать рецензію и указать всѣ ошибки, какихъ безъ сомнѣнія будетъ бездна въ текстѣ Вашей скороспѣлой книжки. Но время уменьшило мое негодованіе. Вы, господа, принимаясь съ ребяческимъ легкомысліемъ за Малороссію, безъ совѣтовъ людей, серьёзно занятыхъ этимъ предметомъ, вредите во мнѣніи публики самому предмету и компрометируете насъ. Выбачайте за сю мову!

Въ Харьковѣ предположено издавать *Записки о Южной Россіи* по Славянахъ. Издатели: Н. Костомаровъ (онъ же и І. Галка), П. Кульшбъ, А. Метлинскій (онъ же и Могила) и И. Срезневскій. Тамъ будутъ помѣщаться, кромѣ статей ученаго содержанія и статьи въ прозѣ и въ стихахъ по малороссійски. Не извѣстно, сколько издадимъ въ годъ книжекъ. Если Вы имѣете что-нибудь новое, просимъ до гурту. Ваше имя также поставимъ въ числѣ издателей на заглавномъ листкѣ. Присылайте въ Кіевъ на мое имя, по извѣстному адресу.

Чи въ васъ тамъ на столицѣ всѣ такіи дурніи, якъ Подберезкій? Разомъ зъ Вашимъ и отъ него получилъ я письмо.

Съ должнымъ уваженіемъ Вашъ покорнѣйшій слуга *П. К.*

1844, дек. 31 Кі(евъ).

Въ Кіевѣ обо мнѣ можете справиться въ Училищѣ. Вмѣстѣ съ картинками пришлите Сенчиллѣ для меня *Кобзаря* Вашего. Это одно изъ Вашихъ(ъ) сочиненій, которое я уважаю.

Не купитъ ли какой-нибудь книгопродавецъ у меня рукописи подъ заглавіемъ *Повѣсти П. Кувльша*. Тутъ помѣщены напечатанные нѣкогда въ Кіевлянинѣ и одна нигдѣ ненапечатанная, подъ заглавіемъ: Самое обыкновенное происшествіе. Томъ этотъ составитъ около 250 страницъ in-8. Цѣна рукописи 80 р. сребр. Я желалъ бы, чтобъ эта книжка предшествовала моему новому роману, которымъ наконецъ я благополучно разрѣшаюсь отъ бремени. Упомянутая рукопись уже цензурована Кіевскимъ цензоромъ.

4. Милостивый Государь, Тарасъ Григоріевичъ!

Перечитывая нѣсколько разъ здѣсь въ Петербургѣ Вашего *Кобзаря* и *Гайдамаки*, я отъ души восхищался ими и многія мѣста заучилъ наизусть; но въ то же время замѣтилъ осязательнѣе, нежели прежде, и ихъ недостатки. Одни изъ этихъ недостатковъ происходятъ отъ Вашей безопасности, небрежности, лѣни, или чего-нибудь подобнаго; другіе отъ того, что Вы слишкомъ много полагались на врожденныя Ваши силы и мало старались согласить ихъ съ искусствомъ, которое само по себѣ ничтожно, но въ соединеніи съ такимъ талантомъ, какимъ Богъ одарилъ Васъ, могло бы творить чудеса еще поразительнѣе тѣхъ, какія оно творило въ соединеніи съ талантомъ Пушкина. Ваши созданія принадлежатъ не однимъ Вамъ и не одному Вашему времени; они принадлежатъ всей Украинѣ и будутъ говорить за нее вѣчно. Это даетъ мнѣ право вмѣшиваться въ семейныя дѣла Вашей фантазіи и творчества и требовать отъ нихъ настоятельно, чтобы они довели свои созданія до возможной степени совершенства. Вы можете мои замѣчанія принять и отвергнуть; по крайней мѣрѣ я исключу себя изъ общества толпы, которая восхищается Вами безусловно и которой восхищеніе для сознающаго свое достоинство поэта должно быть также ничтожно, какъ и „гоненье низкаго невѣжды“.

Самое мужественное изъ Вашихъ произведеній въ *Кобзарѣ*, самое оконченное и самое народное по складу и простотѣ есть *Тарасова Ночь* (безъ пропусковъ). Съ нимъ могутъ поспорить *Тополя* и *Думка*, но здѣсь исторія важное дѣло!—Потомъ нужно поставить *Перебендю*, какъ превосходную характеристику поэта вообще и Украинскаго въ особенности.—Оба ваши введенія, къ *Кобзарю* и къ *Гайдамакамъ*, какъ бы ни противорѣчили тому-другому, но это, по живости чувствъ и рѣчи, такія огненные созданія, на которыя ни одинъ эстетикъ не осмѣлится наложить руки. Я только замѣчу, что начало введенія къ *Гайдамакамъ*, до стиха: „И про вашу долю любила спѣвать“, слѣдовало бы поставить эпилогомъ послѣ Гайдамакъ, два слѣдующіе стиха уничтожить, а начать просто: „Сыны мои Гайдамаки!“ и пр.

—Первая часть *Ивана Подковы* пришла бы введеніемъ къ *Гамалѣ*, вторую же часть нужно уничтожить, потому что въ ней и отдѣльно нѣтъ поэтическихъ красотъ (кромѣ стиха, нигдѣ вамъ не измѣняющаго; но вспоминая великаго Пушкина, не щадите стиха для цѣлости созданія), а послѣ *Гамалѣ* она совсѣмъ становится неинтересною.—Въ посланіи до *Основьяненка* нужно исправить на стр. 92 стихъ: „На степи казачій“. Къ рѣимъ *плаче* придется и украинскій родъ: *на степу казачѣмъ*. Далѣе на н 93 стр. вы превозносите Головатаго,—лицо не очень важное и мало извѣстное народу и историкамъ. Не лучше ли напечатать:

Наша пѣсня, наша дума
Не вмре не загине:

Отъ де люди. наша слава,
Слава України!

(NB. На стр. 8 нужно переправить стихъ 19 такъ: Только слёзы за *Вкраину*, а не за *Украйну*).

Добираюсь теперь до двухъ самыхъ трудныхъ для Васъ передѣлокъ: *Катерины* и *Кобзара*. Если вы сможете пересоздать вторую половину *Катерины* совсѣмъ, да поможетъ Вамъ Богъ; если жъ нѣтъ, то ее можно усилить только исключеніями. По моему слѣдовало бы затереть слѣдующіе стихи: на стр. 45—46, отъ стиха: *Правда ваша правда, люди!* до ст. 3ъ *Ивасемъ мандруе*. Эти стихи ослабляютъ то чувство, какое вложено въ душу читателя предыдущими. Пушкинъ въ этомъ отношеніи долженъ служить всѣмъ намъ образцомъ. Какъ только онъ тронулъ въ душѣ читателя желанную струну, тотчасъ останавливаетъ себя съ удивительною властью надъ своею фантазіею: иногда онъ броситъ только зерно въ наше сердце и отходитъ къ другимъ трудамъ, увѣренъ будучи, что собственные наши силы его раскроютъ и возрастятъ въ мысль или образъ.—На томъ же основаніи нужно исключить на стр. 48—50 отъ стиха: *Люди инуться, якъ ти лозы* до стиха: *Де жъ Катруся блудить?* (вездѣ нужно разумѣть включительно). А слѣдующіе за тѣмъ стихи написать такъ:

По-пѣдъ тынью Катерина
Не разъ ночувала.

Стихи, осужденные здѣсь на исключеніе, могли бы сдѣлать честь иному поэту; но вы, Тарасъ Григоріевичъ, должны быть подобны богачу, который, наслаждаясь только лучшимъ въ яствахъ, бросаетъ то, что другіе охотно бы съѣли. На стр. 50—56 исключить отъ стиха: *Полетѣла, зострѣлася* до стиха: *Що Москаля кличе*. Тутъ есть нѣкоторыя частности, годящіяся къ дѣлу, но вообще эти страницы замедляютъ драматическое движеніе потому что нѣтъ здѣсь равносильныхъ предыдущему чертъ, а словъ много. Шекспиръ такъ умѣлъ располагать заманчивѣйшіе вещи въ своихъ пьесахъ, что нигдѣ онѣ не навалены грудю въ ущербъ другимъ мѣстамъ, и новыя впечатлѣнія у него слѣдуютъ въ скрытомъ механизмѣ драмы со скрытою разсчитанною послѣдовательностью. На этомъ основывается равновѣсіе частей, цѣлость, единство впечатлѣнія и вообще гармонія во всякомъ эпическомъ и драматическомъ произведеніи.—Послѣ означеннаго пропуска нужно на 57 стр. переправить 3-й стихъ такъ: *Зупинилась середѣ шляху*.—Чтобъ усилить сцену между любовниками, нужно выпустить на стр. 58 стихи: 1—4, и на стр. 59 стихи: 11—18, а 20 стихъ переправить такъ:

„Куды жъ ты помчався?“

На стр. 62—63 вы скажете больше, если исключите стихи 9—12 и потомъ отъ стиха: *Що осталося...?* до конца главы. Глава V превосходна!

Теперь *Гайдамаки*. О введеніи я уже сказалъ. На стр. 26—27 исключить отъ стиха: *Выбачайте, люди добры* до стиха: *Що тамъ робиться*. Изъ послѣдняго стиха слово *Жидюга* должно остаться; чтобъ составить полный стихъ, Вы чтонибудь къ нему прибавите.—На стр. 40—41 исключ. отъ ст. *Ажъ обридло слухаючи* до стиха: *Обнявшись сумуе*. На стр. 42 въ стихѣ 23 вмѣсто *въ улу* нужно напечатать: *въ кутку*. На стр. 50 исключ. отъ начала до пѣсни Волоха. Оставить только въ скобкахъ слова: *Кобзаръ спѣває*.—На 51 стр. уничтожить стихи: 7—11.—На 54 уничтож. отъ начала до словъ: *Ляхѣвъ бачишъ рѣзати*. Потомъ написать такъ *Гайдамак*. *Добре, ей Богу добре!* и пр. В словахъ этого гайдамака исключить темную пословицу: *нехай стара вязне* и пр.—На 72—73 исключ. отъ ст. *Кругомъ пекло; гайдамаки* до ст. *Гайдамаки; йде Ярема*. На 78 исключ. отъ ст. *А Залъзнякъ Гайдамакамъ* до конца страницы. Потомъ уничто-

жить всю главу *Гупаливицина*. Повѣсть любви въ ней не развивается, а драма Колѣвщины не выигрываетъ ни одной новой черты. Вамъ хотѣлось сохранить преданіе о червонцѣ Залѣзняка. Такія вещи нужно говорить мимоходомъ или основать на нихъ часть драмы, а дѣлать эпизодъ во вредъ драматическому ходу нѣ нужно. Вообще она слаба, и ее не жаль уничтожить.—Освобожденіе Оксаны весьма слабо и темно. Нужно передѣлать если можете. А мотивъ тутъ прекрасный, и во 1-хъ: *Шкода муру! старосвѣтська штука*; во 2-хъ: противоположность веселости съ бѣдствіемъ Ляховъ и мученіемъ Галайды за свою Оксану; въ 3-хъ: опасеніе читателя, чтобъ козаки не вздумали рано пойти на приступъ; въ 4-хъ *черезъ греблю повалили*. Воспользуйтесь переходомъ черезъ греблю въ моемъ переводѣ съ польскаго, заставьте Ляховъ, невыпросившихъ пощады рѣшиться на отчаянное предпріятіе пробиться. Заставьте Ярему найти свою Оксану или на мосту въ рукахъ Ляха, или въ пылающей крѣпости. Это будетъ лучше. А то вѣдь замѣтите, что въ вашей драмѣ нѣтъ борьбы силъ; Ляхи вездѣ трусы, никакого отпора, вездѣ гибнутъ. Отъ этого читатель не сочувствуетъ торжеству побѣдителей, ибо это торжество мясниковъ, а драма ваша—кровавая бойня, отъ которой по неволѣ отворачиваешься. Вспомните стихъ: „На беззащитныя сѣдины не поднимается рука“ у кого же? у разбойника по ремеслу! Слѣдовательно кровь здѣсь должна быть только слѣдствіемъ борьбы, а не предметомъ жажды. Дайте побольше челоуѣчества вашимъ Гайдакакамъ. Посмотрите у Шекспира: одно лицо въ слѣпотѣ звѣрской ярости проливаетъ кровь своихъ враговъ, а другое говоритъ голосомъ челоуѣчества; иногда тоже самое лицо содрогается и тѣмъ доказываетъ истину, что челоуѣческое начало никогда не подавляется звѣрскимъ. Постигните, Тарасъ Григоріевичъ (не въ гордости мнимаго превосходства это говорю, а въ простотѣ сердца художника-брата), постигните соотношеніе между созданіемъ поэта и душою читателя; тогда вы будете истинно великимъ! Не полагайтесь на природныя силы. Задача всякаго смертнаго—заслужить наслажденіе совершенствомъ. Вамъ много дано отъ природы; нужно много и потрудиться; а вы часто впадаете въ совершенно ошибочныя мнѣнія о творчествѣ. Не одніи книги даю я вамъ въ руки; читайте цѣлый мѣръ, но пусть Ваша душа безпрестанно бодрствуетъ. (NB. Для этого нужно отвергнуть многія знакомства или лучше сказать препровожденіе времени съ людьми будто бы образованными).—Но это другое дѣло. Обратимся къ Гайдакакамъ. Если вы не возгорите желаніемъ передѣлать эту часть поэмы, то исключите по крайней мѣрѣ на стр. 86 стихи: 15—18, на стр. 87 стихи: 2—5; на стр. 95—97 отъ стиха: *Якъ була я молодою приподбницею* до ст. Да пошукай броду, броду; на стр. 104 исключить ст. 12—23; на стр. 106—107 отъ ст. *Пекла мало! люди, люди!* до стиха: *Ляглы Ляхи трупомъ*. На стр. 124 конецъ отъ ст. *Только часомъ у вечері*. Послѣ торжественнаго стиха: *На те Божса воля* никакой стихъ не годится. (NB. Если не до ладу вамъ покажется поставить эпилогомъ начало введенія,—какъ эпилогъ уже, можно сказать есть,—то можно оставить это поэтическое мечтаніе особою думою; но въ началѣ введенія она нейдетъ ни къ дѣлу, ни къ тону).

Вотъ вамъ голосъ челоуѣка, отъ всей души желающаго, чтобъ Украина имѣла поэта, который бы всему свѣту сказалъ за нее свое могучее, гармоническое слово. Примете вы его или нѣтъ, по крайней мѣрѣ надѣюсь, что вы не усомнитесь въ благородствѣ моихъ побужденій къ строгой рецензіи вашихъ несравненныхъ созданій и къ рѣшительному тону совѣтовъ.—Прошу васъ не уничтожать этого письма, а спрятать его, такъ чтобъ оно вамъ могло попастьъ въ руки лѣтъ черезъ 5, когда вы

насытитесь куреніями всеобщихъ похвалъ и внутренній вашъ челоуѣкъ возжаждетъ иныхъ наслажденій поэтическихъ, наслажденій глубокимъ со- знаніемъ красоты творчества, недоступной для публики. Можетъ-быть тогда они наведутъ васъ на такія мысли, которыя мнѣ никогда и не приснятся!—Если же вы согласитесь теперь исправить Кобзара и Гайда- маки, то я бы желалъ во время моего пребыванія за границею напеча- тать ихъ для Славянскаго міра съ нѣмецкимъ переводомъ, со введеніемъ и коментаріями на нѣмецкомъ языкѣ: да славится Украинское имя во всѣхъ языкахъ! А вы бъ намалёвали свою персону, то й персону вашу ябъ штихомъ нѣмецкимъ изобразивъ. Гроши на изданіе я найду, коли захоче Н. Ив. да ще де хто; а коли й нѣ, то отъ вамъ козацьке слово, що своимъ власнымъ коштомъ надрукую, хочъ бы не выручивъ опѣсля ни копѣйки! Якъ же бъ якому Нѣмцю продавъ, то не взявъ бы собѣ й копѣйки, а доставивъ бы вамъ.

Року 1846, іюля 25 дня. Зъ С. Петербурга.

П. Кулъшь рука власна.

Я желалъ бы, чтобъ это осталось между нами, такъ чтобъ дома и не знали, какимъ образомъ явились ваши сочиненія въ Нѣмеччинѣ!

Лист О. Штрандмана:

Яготинъ 14 декабря (1845.)

Необыкновенныя вещи, просто чудеса на свѣтѣ дѣлаются! Вообрази Тарасъ Григорьевичъ, носятя слухи, что я ѣду въ Петербургъ, а самъ я о томъ, свѣдушь столько какъ и вы, *бачуть* даже что ѣду недалѣе какъ въ Субботу... Впрочемъ вѣроятно въ Ковалевкѣ будутъ говорить о томъ обстоятельнѣе и внятнѣе. Пріѣзжай Бога ради въ Яготинъ хоть на денекъ, както больно разстаться непростясь, при томъ кто знаетъ когда свидимся?

Хотѣлось бы много, много побесѣдовать съ вами—удалый поэтъ, добрый—дружище, *остатній изъ козаковъ!* но время спѣшное, да и переписываться изъ Ягодина въ Ковалевку—както негоже.—Право пріѣзжайте въ Яготинъ!

Непоминай лихомъ Сашки Штрандмана.

Если разбогатѣлъ такъ пришли грошей рубливъ 30. бо—жутко приходится.

На звороті: Тарасу Григорьевичу Шевченку отъ Штрандмана.

Друкується вперше.

Лист І. Гудовського:

санкт. петербу. 1845-го сеньт. 22.

Дай боже здравствовать

Тарасъ Григоровичъ.

Ажъ ось коли пришлось изъ вами побалакать попереду ось объ чимъ получив я видъ васъ двадцять пять карбованьцивъ отдавъ Служин- скому 35 руб. 60-ко зовсимъ роштитавсь а печатать ему николи, дакъ я ледви отдавъ долгову данезнаю чи такъ зробивъ вы мини пишете щобъ прислать 35 екз. дакъ я щитаю усякій Экземпляръ изъ 6 ти картинъ дакъ такъ и розсылать буду таше купивъ 10 арш. полот. по 1 руб. 40-ко за арш. 12 листо(въ) бумаги за 3—50-ко посылаю вамъ дивчину и кар. Рембранта да мабудъ бы пропала якъ бы ми съ Карпомъ не були на име- нинахъ у старухи глядь а вона на стини прибыта да я ледви видуриувъ; Езучевскій и галуза вамъ кланяюця картина ще нерозиграна я узаявъ у езучевского 30 карб. и отдавъ Кузми котори вы були виновати а ост- тини винъ каже чий зберу бо обещаюця багато а дають мало я хотивъ

у его попросить д(л)я вашего дила да яқось совисно у його у хати усе болизнь то диты то жинка дакъ и винъ невеселый; у григоровича я двичи бувъ и винъ общався усе зробить якъ треба отиславши до васъ посланку дарозплачуся изъ печатникомъ у мене для розсылки ничего неостанеця а у мене своихъ нема е зароблены да неполучивъ. Колы до присильки отъ васъ получу то на свои розишлоу. пришлить карбов. 10. долговъ бере по 10 руб. отъ сотни картинъ спасиби вамъ що незабулы побачиця зъ моею матусею и сестричкою. Хивричь вамъ низенько кланяеця винъ гарно рисуе даучиця погано да ему треба непременно ходитъ учиця куди не-будъ щобъ давалы чубковон. а батько его чудни чоловикъ до мене ничего непише а пише стороннимъ щобъ дивились защо винъ гроши плотить тай его уписьмах балуе, попова ще нема у петербурси, а Кузьма видъ насъ одийшовъ до кунилакиса дай тамъ невжився уже натретю перейшовъ никого неслухае, Григорий Кондратовичъ вамъ кланяеця а ми тожъ перейшли надругу квартиру живимо собы у сякъ а при чарди и васъ згадуемо здаеця ус(е). бувайте здоровы пийте вишнивку и жте ковбасы той мы сыти будемъ, дуже щирый вамъ услужувать

иван Гудовскій.

Друкується вперше.

Лист М. Карпа:

Отамане нашъ
Тарасъ Григоровичъ!

Дуже дякуемъ Вамъ, за те, що Вы не забулы до насъ написать, тай довгожъ дожидалы видъ Васъ письма, тай така була думка, що може вы про насъ забулы зувсимъ, ажъ ни. Мы Васъ дожидалы що придете, та опять кутно вмисти справлять будемо та ме, вы будете краще видъ насъ бенкетувать, мы на кватыри у Матвѣева, у того молоденького кацапчика що вы колысь съ нимъ балакалы про Теорію изящныхъ, зима пидходить та холодно, а топить ничимъ. про грешей нема. Якъ будете у Харькови зимувать, то не кажить Пани Матуси про те що знаете, про мене, бо Богъ що подума. Дудыревъ ще ходе до нас, мы объ Васъ часто балакаемъ, винъ приказавъ Вамъ низенько кланяются, Кузьма пресвята теже.

Остаюсь до вику любящій Васъ *Михайло Карпо.*

Приписка оливцем: Тай уси знающи Васъ велилы Вамъ кланяются. Друкується вперше.

Листи Квітки-Основ'яненка до Шевченка.

22. ноября, 41. Основа.

1. Будьте зъ пылыпивкою здоровы, мій любезный паночку! Спасыби Вамъ за Ваше письмо и усяку добру мову написану тамъ. Читавъ у Лит. Газетѣ, що Ваша дивчина, що черезъ тынь ворожыла у цыганки, предалась, та и зрадовався, бо я такъ и надіявся. Спасыби Вамъ, що не дивитесь у вичи от-тымъ дурнямъ, кацапамъ, що, не змивши нашої мовы и не розибравшы у ней ничего, кричатъ мовъ жыды у шабашъ: „штю, да штю эта навернякано? Мы не понимаемъ-ста ничаво!“ Спасыбы, що плюете на се, та не перестаете писаты. Пышитъ, пышитъ; нехай Вамъ Господь поможе. Вельке спасыби скажу, колы пришлете хочъ подывытысь, а вже не втерплю,—прочытаю. Та дежъ Ваши билеты? Пишете, що посылаете есте тай нема. Чурхнитъ, кете, ихъ до насъ. Може таки якый небуду десятокъ збудемо. Ажъ трычи спасыби попереду кажу за обидянку, намелѣваты мою сотныкивну; се якъ змалюете, та пришлете, то ще дужче дяковаты буду за добру Вашу памъять и дивлячися и любуючися на ней, буду завсегда дяковаты Вамъ.

А нуте теперъ е пынее дило до Васъ. Глядитъ же зробить по нашому, а не по кацаповському: скажить: „добре“, тай зробить худенько. Знайшовся и въ насъ парень друзяка, до дила штепный, та й хоче збыты збирныкъ, по паньскому „альманахъ“ и давъ ему именья „молодыкъ“ и хоче назбираты усякихъ штукockъ и по московскому и по нашому написанныхъ. Московськи штучки и вирши е преотмѣнные-ста, а зъ правды, уси першихъ писачокъ, усі шлютъ ёму, такъ насъкихъ ще трошки. Будте ласкави, пришлите ёму яку думку Вашу, або видорвите видъ готового чого який шматочокъ, та й пришлите на мое имя ажь у самисинькій Харькивъ. Велике Вамъ спасыби скаже!

Объ симъ попросить видъ мене и видъ усихъ люблящихъ читаты усе добрее, нашего Евгения Павловича Гребенку; нехай утне яку приказку насъку. Не будете жалковаты, у чесній кумпаньи, та межъ добрыми людьми будете. Та колыбъ хутенько, бо вже скоро видошле у Цензуру. Здилайте милость ище скажить пану Гребенкъ, що ёго билеты не дуже повзуть зъ рукъ. Тилки скажешъ кому, то заразъ и втнуть: знаемъ мы сю; се петербурци. А де ихъ Исторія руськаго народу? а де пять, десять?“ Той кажешъ: Та ни, батечки! се вже не... се добра, честна, правдива душа, не збреше. Такъ ни. Подай книжку, озьму и гроши знесу. Отъ якои спивають. Та колы хоче и нашъ край надилиты своимъ *Богданомъ*, то нехай присыла; заразъ збудемо;—А *Ластивки* его нема тутъ овси. Поклянявся Вамъ панъ Артемовскій. Я ёму казавъ, що вы писали про него, а винъ сказавъ: Ни я тилки прочитавъ его Кобзаря, та й знаю, яку винъ мае душу и яке сердце въ нёго и знаю ёго думки. От-такъ казавъ. А панъ Корсунъ троха самъ не писавъ до васъ. Отъ и усе. Бувайте здорови и не переставайте любыты и не забувайте щиро Вамъ преданного

Григорія Квитки.

29 Апрелья 42. основа.

2. Милый и добрый мій Паночку, Тарасъ Григорычъ.

Ну, вже такъ що порадовалы Вы насъ своими Гайдамакамы! Якъ кажу: читаешъ, та й облызуешся. Якъ разъ къ великодню прислалы Вы намъ сюю писанку; а я заразъ и розиславъ по рукамъ. Панъ Артемовскій, ажь пидскакуе, та хвалить. Якъ такого добра не хвалыти? — Пишите-жь, паньчу, у усю руку; напишите намъ ище таке, дайте виддохнуты видъ московськихъ брехень, що читаешъ-читаешъ, та або заснешъ гарненько, або на животи затошнитъ, а на зубы паде оскома, що три дни не хочется дивиться на книжку.—Артемовскій самъ хотивъ до Васъ пысаты—и не збреше напише, бо дуже похваляе.—Корсуна писля того не бачивъ.

Билеты Ваши уси цили лежать у мене ни хто не взявъ ни одного, кажутъ: нехай книжки пришлеть.—Бисова Москва провчила: грошики зчититъ, а книжки—овва! Записалося у мене душъ зъ пятнадцять, що певно дадутъ гроши; пришлите десяткивъ зо-два, то гроши заразъ и вышлю. Билеты и Вамъ, певно вышлю. Пысавъ и про Богдана. Е. П. Гребинки? кажутъ, давай, кажутъ, книжки—тогда и гроши.—А де винъ? Вже я писавъ—писавъ до него мовчытъ, такъ я и годи сказавъ. Може сердыця? за що? А щобъ ёго Богъ любивъ!—або нехай Богъ боронить, обмоскалився, у ихъ виру уступивъ А спытайте ёго видъ мене, коли побачете: що вин дума?

Пославъ бы я, батечку, Вамъ и десять своихъ книжокъ, такъ нема ихъ у мене. Уси у Москаливъ: ни грошей, ни книжокъ не бачу. Обдурили добре? Колы хочете, то отъ писулька; по ній дадутъ Вамъ. Пи-

шите-жъ ще; потишайте наши души такимъ смашнымъ, та „Гайдамакивъ“ шлить до мене я Вамъ грошики вышлю. Та не розлюбляйте щиро Васъ кохающаго
Григорія Квитку.

Сейчасъ прочиталь Евгенія Павловича Сеню и мы обое съ женою хохотали очень. Чудесна штука.

Утопленицу Вашу и усе гарнее получили якъ треба. Буде у молодиду, нашему Альманаси.

Від Харківського Університету:

Министерство
Народнаго Просвѣщенія
изъ правленія

Господину Издателю Живописной
Украины, Шевченку.

Императорскаго
Харьковскаго Университета
Ноября 13 дня 1844 года
№ 2613
Харьковъ.

Правленіе Императорскаго Харьковскаго Университета, желая приобрѣсти для Университета издаваемую Вами въ картинахъ Живописную Украину, покорнѣйше проситъ Ваше Высокоблагородіе, по выходѣ въ свѣтъ сказанныхъ картинъ, доставлять таковыя въ правленіе Университета въ двухъ экземплярахъ, за каковое изданіе, слѣдующія деньги, будутъ къ Вамъ высылаемы, за картины сего года, по полученіи оныхъ, а за продолженіе изданія въ слѣдующіе годы—по полученіи годового изданія.

Синдикъ Университета Голубановскій.

Секретарь Іосифъ Якубинскій.

Друкується вперше.

Реестр Шевченкових паперів:

- I. Церковно-археологічні записи Шевченка на Полтавщині та Чернігівщині.
- II. Передмова до „другого Кобзаря“.
- III. Лист Я. Кухаренка до Шевченка (від 25. V. 1845 р.).
- IV. „149 псалом“.
- V. Лист. В. Репніної до Шевченка, (від 9. XII. 1845 р.).
- VI. „81 псалом“.
- VII. Вірш М. Костомарова. („Спить Украина та руїни нови що день личить“...).
- VIII. Вірш. Чужбинського „Шевченкові“.
- IX. Вірш. В. Забіли. („Защо ты лаєся тарасу“...).
- X. Вірш Андрузького. („Скажи мені батьку“...).
- XI. Вірш В. Александра. („Брате-голубе Тарасе!“).
- XII. Листи Куліша до Шевченка.
  1. від 20. X. 1843. Київ.
  2. „ 5. VI. 1844. „
  3. „ 31. XII. 1844. „
  4. „ 25. VII. 1846. Петербург.
- XIII. Лист Штрандмана до Шевченка, (від 14 декабря [1845 р.]).
- XIV. Лист Гудовського і Карпа до Шевченка (від 22. IX. 1845).
- XV. Листи Квітки-Основ'яненка до Шевченка.
  1. Від 22. XI. 1841. Основа.
  2. „ 29. IV. 1842. „
- XVI. Офіційний лист з Правління Харківського Університету до Шевченка, (від 13. XI. 1844).

Офіційні документи III отдѣленія:

№ 81 ч. 6.

1847

Архивъ

1. експедиціи.

III Отдѣленія.

Собственной

Его Императорскаго Величества
канцеляріи

Объ Украино Славянскомъ Обществѣ

о Художникѣ Шевченко.

1847.

1. Честь имѣю довести до свѣдѣнія Вашего Императорскаго Высочества, что художникъ Шевченко учился въ академіи художествъ, и, сколько извѣстно, занимался живописью подъ руководствомъ профессора Брюлова. До 1845 г. былъ въ С.-Петербургѣ; въ томъ же году прибылъ въ Кіевъ и изъявилъ желаніе поступить въ университетъ преподавателемъ рисованія, въ каковую должность назначенъ министромъ Народнаго Просвѣщенія въ началѣ нынѣшняго года, но еще въ оную не вступилъ.

Докладывая о семъ Вашему Императоркому Высочеству, и встрѣчая необходимость имѣть о Шевченкѣ ближайшія свѣдѣнія, долгомъ считаю покорнѣйше просить удостоить меня, сколько возможно, поспѣшнѣйшимъ увѣдомленіемъ какъ о томъ, не находится ли означенный Шевченко и нынѣ при академіи, такъ и о мнѣніи на его счетъ ближайшаго его начальства.

Подписалъ генераль-адютантъ графъ Орловъ.

Скрѣпилъ: генераль-лейтенантъ Дубельтъ.

Съ подлиннымъ вѣрно: Надворный совѣтникъ Нордстремъ.

12-го Апрѣля 1847 г.

Его Императорскому Высочеству,
Герцогу Максимилиану Лейхтенбергскому.2. Министерство
Императорскаго Двора
Императорская Академія Художествъ.Господину Генераль-
Адъютанту Графу Орлову.

14 апрѣля 1847 г.

№ 448.

Въ слѣдствіе вопроса, въ запискѣ Вашего Сіятельства, отъ 12 сего апрѣля о Художникѣ Шевченкѣ мнѣ сдѣланнаго, симъ отвѣтствую, что Художникъ Шевченко учился въ Императорской Академіи Художествъ съ 1838 по 1845 годъ, въ которомъ году признанъ Художникомъ и съ того времени занимаясь свободно искусствомъ, отъ Академіи не зависить,

къ сему нужнымъ считаю присовокупить, что Шевченко имѣетъ даръ къ Поэзіи и на Малороссійскомъ языкѣ написалъ нѣкоторыя стихотворенія, уважаемыя людьми знакомыми съ малороссійскимъ языкомъ и прежнимъ бытомъ этого края; почитался онъ всегда человекомъ нравственнымъ, быть можетъ, нѣсколько мечтателемъ и читателемъ Малороссійской старины, но предосудительнаго на счетъ его ничего не доходило до свѣдѣнія Академіи. Президентъ Герцогъ М. Лейхтенбергскій.

3. Министерство
Внутреннихъ Дѣлъ.
Начальника Кіевской губерніи.Секретно.
Въ III-е отдѣленіе Собственной Его
Императорскаго Величества Канцеляріи.

По канцеляріи.

6-го Апрѣля 1847 г.

№ 660.

Въ числѣ лицъ, на которыхъ, по полученному мною предписанію отъ Г. Кіевскаго Военнаго, Подольскаго и Волынскаго Генераль-Губер-

натора, обращено было вниманіе, указанъ былъ художникъ С.-Петербургской Академіи Тарасъ Григорьевичъ, сынъ Шевченко.

Художникъ этотъ при возвращеніи изъ Черниговской губерніи былъ задержанъ вчерашняго числа у вѣзда въ городъ Кіевъ и представленъ прямо ко мнѣ.

Между бумагами его оказалась рукописная книга съ Малороссійскими, собственнаго его сочиненія стихами, изъ коихъ многіе возмутительнаго и преступнаго содержанія. Почему, какъ эти, такъ и всѣ прочіе, оказавшіеся у Шевченко стихи, равно частную его переписку я почелъ обязанностію представить въ III-е Отдѣленіе Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

Вмѣстѣ съ симъ препровождается и художникъ Шевченко подъ строгимъ карауломъ при одномъ полицейскомъ офицерѣ и одномъ рядовомъ жандармѣ. Гражданскій Губернаторъ Фундуклей.

Описаніе бумагамъ художника Тараса Шевченка, препровождаемымъ при отношеніи отъ 6-го апрѣля 1847 года за №...

- 1) Связка стиховъ, писемъ и разныхъ бумагъ на ..... листахъ.
- 2) Книга писанныхъ стиховъ, подъ заглавіемъ:
Три Літа.
- 3) Маленькій альбомъ со стихами и рисунками.

Гражданскій губернаторъ Фундуклей.

4.

Квитанція. дана сія

Квартальному Надзирателю Кіевской Полиціи Гришкову въ томъ, что доставленный имъ, въ сопровожденіи одного Жандарма изъ Кіева, Художникъ Шевченко съ его бумагами и вещами, принятъ въ исправности въ III-е Отдѣленіе Собственной Его И. В. Канцеляріи. —

Апрѣля 17-го дня 1847 г. № 607.

Под. Старш. Чиновн. Поповъ.

Вѣрно: Надворный совѣтникъ Нордстремъ.

5. О бумагахъ художника Шевченко.

17 апрѣля, въ 3 часу пополудни, доставленъ изъ Кіева въ 3 Отдѣленіе художникъ Шевченко, со всѣми его бумагами. Къ разбору оныхъ тотчасъ было приступлено.

Въ бумагахъ его не оказалось ни устава Славянскаго общества, ни рукописи „Законъ Божій“, ни другихъ бумагъ, важныхъ для открытія подробностей тайнаго общества; а въ вещахъ—ни кольца, ни образа во имя св. Кирилла и Мееодія.

Изъ бумагъ его, обращаютъ на себя вниманіе стихотворенія его, и только частію письма. Замѣчательнѣйшія изъ нихъ—суть слѣдующія:

1. Рукописная книга стихотвореній самаго Шевченко. Особенно два стихотворенія, *первое* и называемое: „Сонъ“, исполнены противозаконныхъ и возмутительныхъ мыслей:

Въ *первомъ* онъ говоритъ:

„Для чего боролись мы съ Ляхами, для чего рѣзались съ Татарами, для чего изъ пушекъ коробили ребра Московскія, засѣвали поля и кровью поливали, и саблями борошили? Чтожъ на нивѣ уродилось? Трава, трава, воли нашей утрата!“ Далѣе, описывая запускъ Украины, онъ выражаетъ надежду, что подрастутъ гетманы и можетъ быть взойдутъ (на нивѣ) и выростутъ ножи обоюдоострые“.

Въ стихотвореніи „Сонъ“ Шевченко представляетъ 1) себя заснув-

1) Въ рукоп. слово це выправлене олівцем на „представляль“.

шимъ и перенесеннымъ сначала в Сибирь, потомъ въ Москву и наконецъ въ С.-Петербургъ. Въ Сибири онъ видитъ преступниковъ въ рудникахъ и цѣпяхъ, гибнущихъ подъ ударами наказаній; въ Москвѣ описываетъ изнуреніе войскъ на парадѣ, а въ С.-Петербургѣ—собраніе во Дворцѣ. Нигдѣ клеветы его столько не дерзки и не наглы, какъ при описаніи Дворцоваго собранія. Въ этомъ собраніи ¹⁾, по его словамъ ждали Государя Императора съ трепетомъ, и когда Онъ вышелъ, „Ось и самъ высокій, сердитый выступаете“, всѣ вельможи, молча, окружили Его; разговоръ шелъ объ отечествѣ, петлицахъ и послѣднихъ маневрахъ; каждый старался стать ближе къ Императору, чтобы удостоиться получить отъ Него пощечину, или хотя полпощечины; Государь подошелъ къ самому старшему, ткнулъ его въ лицо; вельможа съ своей стороны ткнулъ слѣдующаго за нимъ, этотъ слѣдующаго, и такимъ образомъ толчекъ сверху обошелъ всѣхъ отъ перваго до стоявшаго у дверей; а въ собраніи раздалось: ура, ура, ура! Въ другомъ мѣстѣ, козаки у него выражаются: „О царю поганый, царю проклятый, лукавый, аспиде несытый! Шевченко прибѣгаетъ ко всѣмъ ѣдимымъ и пасквильнымъ выраженіямъ, гдѣ только касается ²⁾ Государя Императора и вообще Русскихъ. Въ концѣ „Сна“, онъ представляетъ себя передъ памятникомъ, воздвигнутымъ Петру I-му Екатериною II, и изливаетъ желчь свою какъ на того, такъ и на другую, говоря, что Петръ I подавилъ свободу Малороссіи, а Екатерина II довершила начатое имъ.

2. Тетрадь стихотвореній *Шевченко* незамѣчательнаго содержанія; но въ предисловіи къ одному изъ нихъ, онъ бранитъ Русскихъ, и между прочимъ говоритъ: „Промѣняли мы свою добрую родину на пьяницу непотребную (:Россію):!

3. Два листочка его же стихотвореній и въ его же духѣ.

4. Стихотвореніе, писанное кѣмъ-то другимъ, въ которомъ говорится, что „Украина спитъ въ развалинахъ, главные гетманы умерли въ мукахъ, заклепанные въ кандалы“; а въ концѣ родъ плача объ Украинѣ.

5. Стихотвореніе *Чужбинскаго* въ которомъ тоже говорится о погибшей козацкой славѣ, о кандалахъ, и присоединена просьба: „Про козацтво забудьте“.

6. Стихотвореніе Виктора *Забѣллы*; онъ описываетъ въ видѣ пасквиля секретаря Академіи художествъ *Григоровича*, сочинителя Торкватто Тассо (:вѣроятно Кукульника), какого-то медальера и самого *Шевченко*.

7. Стихи Андрузскаго (:о которыхъ онъ самъ упоминаетъ въ своемъ показаніи), поднесенные имъ *Шевченко*; въ нихъ говорится также о погибшей будто-бы Малороссіи.

8. Четыре письма *Кульша* къ *Шевченко*; въ первомъ изъ нихъ *Кульшъ* выражаетъ глубочайшее свое уваженіе къ Шевченко; во второмъ говоритъ, что онъ, *Кульшъ*, извлекъ изъ своего путешествія по Малороссіи „величайшіе результаты, вы это со временемъ увидите“; въ третьемъ, на Малороссійскомъ нарѣччіи, пишетъ, что если они взялись прояснить глаза своимъ землякамъ, то должны дѣйствовать, одинъ другому помогая, по правилу *Хмельницкаго*: „Тѣмъ и сталась страшная козацкая сила, що у васъ панове, молодце, була воля и дума единая“ въ четвертомъ сообщалъ (еще въ 1844 году), что въ Харьковѣ предполагалось издавать записки о Южной Россіи и о Славянахъ, и что въ сотрудники вызывались *Костомаровъ*, *Кульшъ*, *А. Метлинскій* и *Срезневскій*

9. Письмо *Штрандмана* къ *Шевченко*, въ которомъ первый называетъ второго „Остатній изъ козаковъ“.

¹⁾ Зверху рядка олівцем додано—„самъ пишець онъ“.

²⁾ Раніш було: „какъ только доходить“.

10. Письмо Михаила Карпо къ Шевченко; первый, называя второго: „Отамане нашъ“ приглашаетъ его къ себѣ попить и говоритъ: „мы на квартирѣ у Матвѣва, молоденькаго кацапчика“.

11. Два письма Шевченко уже умершаго литератора Григорія Квитки (Основьяненко). Этотъ писатель, — повѣсти котораго весьма уважались Русскими, отзывался о Русскихъ чрезвычайно дурно и почти вездѣ называетъ ихъ *кацапами, дурнями!* Друкуеться вперше.

6. Апрель 16-е. Разсмотрѣны и переведены съ малороссійскаго на русскій языкъ, изъ числа стихотвореній Шевченка

1) Кобзарь. 2) Перебѣдня (sic!). 3) Катерина. 4) Тополь.

1) *Кобзарь*, бѣдный мужикъ музыкантъ, — сѣтуетъ, что пѣсни его ложатся на бумагу; что никто не пойметъ ихъ. Ему не хотѣлось пѣть внѣ родины, въ снѣгахъ, и онъ оставляетъ свои пѣсни на Украинѣ, гдѣ была свобода, и гдѣ теперь, надъ выросшею могилою, сторожитъ черный орелъ. Тамъ пѣсни его найдутъ привѣтъ и славу, а онъ, скрытно отъ враговъ, поливать будетъ слезами чужое поле, пока не засыпятъ его чужимъ пѣскомъ.

2) *Перебѣдня* (sic), слѣпой бандуристъ, груститъ и поетъ въ степи, о быломъ и объ уничтоженіи запорожской сѣчи.

3) *Катерина*. Небольшая поэма, посвященная В. А. Жуковскому. Героиня этой поэмы полюбила русскаго и прижила съ нимъ сына, но русскій ушелъ въ походъ и не возвратился. Она ждетъ, плачетъ, сосѣдки надъ нею смеются, родители выгоняютъ изъ дому. Катерина съ младенцемъ въ рукахъ, идетъ въ Россію отыскивать своего Ивана. Прохожіе стращаютъ ее Россію, русские насмѣхаются. Наконецъ она встрѣчаетъ Ивана, но онъ не хочетъ ее слушать и уѣзжаетъ. Она оставляетъ дитя среди дороги, а сама бросается въ воду и утопаетъ. Мальчикъ водить нищаго-бандуриста по Кіевской дорогѣ, — мимо ихъ проѣзжаетъ Иванъ, съ женой и семействомъ, и узнаетъ въ малюткѣ своего сына, но отворачивается отъ него.

Поэтъ совѣтуетъ дѣвицамъ не любить русскихъ: они чужіе, введутъ въ бѣду, насмѣются и уйдутъ.

На свѣтѣ нѣтъ счастья, нѣтъ свободы, — того и другаго не знаютъ и тѣ, которые царствуютъ...

Хотѣлось бы любить людей, но они одного связываютъ, другого рѣжутъ, — некуда дѣваться; онъ залѣтъ несчастье серебрянными слезами, а неволю ногами затопчетъ.

Эта пьеса возбуждаетъ ненависть къ русскимъ.

Мысль поэта, кажется, была та, что казаки-запорожцы, какъ брошенные обольщенною и презрѣнною матерью сироты, остались въ степи, безъ отечества, съ горемъ и нищетою.

4) *Тополь*. Въ степи, на краю дороги, гнется отъ вѣтра стройная тополь; она выросла одинокая и погибаетъ, какъ сирота на чужбинѣ. Авторъ рассказываетъ дѣвицамъ, какъ эта тополь выросла: Дѣвица любила козакъ, онъ оставилъ ее и скрылся. Проходитъ два года, она все ждетъ его и вянетъ. Мать хочетъ выдать ее за богатаго старика, но дочь не соглашается и идетъ къ ворожеѣ.

Старуха даетъ ей напитокъ отъ болѣзни и для возвращенія козака; — дѣвица не дождала его и зелье превратило ее въ тополь. Пѣвецъ запрещаетъ дѣвамъ узнавать будущее: — сердце знаетъ кого любить, пускай вянетъ, — жизнь не долга.

Апрель 19. Изъ числа стихотвореній Шевченка разсмотрѣны и переведены съ Малороссійскаго на русскій языкъ:

5) Элегія. 6) Основьяненкѣ. 7) Иванъ Подкова. 8) Тарасовская ночь.

Содержаніе и достоинство этихъ пьесъ слѣдующее:

5) *Элегія* заключаетъ въ себѣ сѣтованіе обманутой дѣвицы: „тяжело жить сиротѣ, никто не принимаетъ въ ней участія, не смотритъ на ея слезы. Несите вѣтры плачь ея къ измѣннику“. Смыслъ этой элегіи объясняется въ посланіи къ *Основьяненкѣ*.

6) *Основьяненкѣ*. Сирота—Украина: она плачетъ и никто этого не видитъ; лютой врагъ смѣется над нею,—все погибаетъ. „Тяжело жить съ русскими; борются съ ними нѣтъ силы“.

Могилы спрашиваютъ у вѣтровъ: гдѣ козацкія дѣти? и призываютъ ихъ... Не возвратятся! отвѣчаетъ море,—они погибли.—Правда, продолжаетъ авторъ, не возвратятся, ни свобода, ни Гетманы; но слава разгласитъ что произошло и чья правда!

Обращаясь къ *Основьяненкѣ* поэтъ спрашиваетъ, вѣрны ли эти слова? и приглашаетъ его пѣть о быломъ, чтобы весь свѣтъ узналъ о славіи и гибели Украины.

7) *Иван Подкова*,—небольшое стихотвореніе, въ двухъ отдѣленіяхъ, по видимому не конченное.—Подъ начальствомъ Гетмана, прозваннаго *Подковою*, запорожцы отправились на разбой въ Царь-Градъ.—„Умѣли запорожцы господствовать,—восклицаетъ Шевченко,—умѣли пріобретать свободу и славу!—Хорошо было въ Украинѣ, но миновалось это время; остались однѣ могилы!“

8) *Тарасовская ночь*. Въ кругу молодыхъ людей поэтъ музыкантъ, что Украина была подъ игомъ поляковъ: Гетманы погибли,—вѣра продана жидамъ.

Тарасъ Трясило вызвался спасти отечество—и побѣжденъ;—но потомъ напавъ, ночью, на ляховъ, истребляетъ ихъ.

Эта пьеса написана съ явною цѣлю сравненія тогдашняго быта Малороссіи съ настоящимъ.—Авторъ говоритъ, что козаки подъ властію русскихъ,—и восклицаетъ: „Украина! болитъ сердце о твоей участи! Гдѣ твоя свобода, Гетманы, козачество? Развѣ море затопило горы, могилы? Они молчатъ—плачьте козацкія дѣти!“

Апрѣль 29. Изъ числа стихотвореній *Шевченки* разсмотрены и переведены остальные: 9) Гайдамаки. 10) Гамалѣя.

Гайдамаки представляютъ картину убійствъ и зажигательствъ, произведенныхъ въ 1768 году толпою запорожцевъ, крестьянъ и разбойниковъ, или гайдамаковъ, подъ начальствомъ Атамана *Зализняка* и Уманскаго сотника *Гонты*, который подъ предлогомъ освобожденія родины отъ польскаго ига, опустошилъ часть западной Украины отъ Кіева до Умани. Авторъ начинаетъ жалобой, что ему некуда дѣваться отъ грусти и посылаетъ дѣтей своихъ, гайдамаковъ, въ Украину, для того, чтобы на чужой сторонѣ не насмѣхались надъ ними.

Поляки, обвиняя Короля Понятовскаго въ измѣнѣ и угожденіи Россіи, составили сто конфедераций. Руководимые *Пулавскимъ* и *Пацомъ*, конфедераты разошлись по польшѣ и украинѣ, и грабили жителей.

У жида—корчмаря въ М. Ольшанахъ служитъ козакъ *Ярема*. Онъ любитъ и любимъ дочерью церковнаго старосты, *Оксаною*. Конфедераты врываются ночью въ корчму; похищаютъ *Оксану*, а Ярема уходитъ къ Гайдамакамъ.

Близъ Чигирина, въ лѣсу собрались Гайдамаки, скрываютъ оружіе въ возахъ. На разсвѣтѣ дня Маккавѣевъ, духовенство благословило ихъ на освобожденіе отчизны,—и они прошли, огнемъ и мечомъ до Умани. Въ М. Лысянкѣ они взорвали замокъ, въ которомъ укрылся *Пацъ* съ конфедератами.

Тамъ была и *Оксана*, но ее спасъ эсауль Галайда, бывшій *Ярема*, и женится на ней.—Гайдамаки идутъ въ Умань, истребляютъ тамъ всѣхъ жителей; *Гонта* убиваетъ даже двухъ сыновей своихъ за то, что обращены своєю матерью въ католичество.

Авторъ въ заключеніе говоритъ, что самъ былъ сиротою и желалъ бы промѣнять настоящее время на прошлое. „Хорошо погуляли гайдамаки,—говоритъ онъ,—посѣяли они хлѣбъ, но другіе собрали жатву,—уничтожили сѣчь и Украина уснула вѣчнымъ сномъ!“

Гамалля,—эпизодъ освобожденія запорожцевъ изъ турецкаго плѣна. Въ Скутари казаки томятся въ тюрьмѣ, ожидая близкой смерти. Ночью, неожиданно, нападаетъ на турковъ *Гамалля*, истребляетъ гарнизонъ, зажигаетъ Скутари и освобождаетъ плѣнныхъ.

Этою пьесою заключаются стихотворенія, помѣщенные подъ общимъ заглавіемъ: Кобзарь.—Авторъ постоянно слѣдуетъ принятому направленію: непрерывно жалуетъ на страданія Украины въ настоящемъ ея положеніи; желаетъ возбудить ненависть къ владычеству Русскихъ, и вспоминая о прежней свободѣ, подвигахъ и славѣ казаковъ, упрекаетъ нынѣшнее поколѣніе въ равнодушіи.

Друкується вперше. Огляд Шевченкової поезії за рр. 1838—1842 належить ген.-лейт. Дубельту. Ми беремо його з „Журналу“ слідчої справи про Кирило-Методієвців 1847 року.

7. Содержащійся подъ арестомъ *Шевченко* показалъ, что онъ прежде принадлежалъ помѣщику Кіевской губерніи Звѣнигородскаго уѣзда, гвардіи полковнику Павлу Васильевичу Энгельгардту, (селеніе Кириловки). Выкупленъ у него, по ходатайству графа Віельгорскаго, Василья Андреевича Жуковскаго и профессора Брюлова, щедротами Августѣйшей фамиліи, пожаловавшей за него помѣщику, какъ онъ слышалъ, 2,500 руб. асс.

21 апр. 1847.

8. Вопросы, предложенные художнику Шевченку.

Апрѣля 21-го года 1847 года.

Вопросъ. 1. Опишите ваше происхожденіе, случай, по которому вы освобождены изъ крѣпостнаго состоянія, воспитаніе ваше въ Академіи Художествъ, занятія ваши по выпускѣ изъ Академіи, поѣздки по Малороссіи и причины, склонившія васъ къ занятіямъ болѣе стихотворнымъ, нежели живописью.

Отвѣтъ. Я сынъ крѣпостнаго крестьянина; въ дѣтствѣ лишился отца и матери; в 1828 году былъ взятъ помѣщикомъ во дворъ; въ 1838 г. былъ освобожденъ отъ крѣпостнаго состоянія Августѣйшей Императорской фамиліей, чрезъ посредство Василія Андреевича Жуковскаго, Графа Михаила Юрьевича Віельгорскаго и Карла Павловича Брюлова. Брюловъ написалъ портретъ Жуковскаго для Императорской фамиліи, и на эти деньги я былъ выкупленъ у помѣщика. Учился я рисованію и живописи въ Академіи Художествъ по 1844 годъ. По выпускѣ изъ Академіи опредѣлился въ Кіевскую Археологическую комиссію сотрудникомъ по части рисованія и собранія народныхъ преданій, сказокъ и пѣсенъ, въ Южно-Русскихъ губерніяхъ.

Стихи я любилъ съ дѣтства и началъ писать въ 1837-мъ г. Первое мое стихотвореніе, подъ названіемъ „Катерина“, посвящено Жуковскому, которое возбудило энтузіазмъ въ Малороссіянахъ, и я сталъ продолжать писать стихи, не оставляя живописи.

Вопросъ. 2. Противъ васъ имѣются показанія, что вы участвовали въ замыслахъ Славянскаго общества св. Кирилла и Меодія. Объясните подробно: когда и кѣмъ было учреждено это общество, а если предпо-

ложеніе объ учрежденіи его еще не приведено въ исполненіе, то кѣмъ и когда дѣлаемы эти предположенія.

Отвѣтъ. Показанія, что я участвую в замыслахъ Славянскаго общества, несправедливы.

Вопросъ 3. Кѣмъ сочинены и въ чемъ именно состояли уставъ и правила Славянскаго общества, кто распространялъ и у кого находились экземпляры ихъ?

Вопросъ 4. Не было-ли у васъ тетради, называемой „Законъ Божій“ съ возмутительными воззваніями въ концѣ и кто распространялъ экземпляры оной.

Вопросъ 5. Кѣмъ изобрѣтены символическіе знаки общества: кольца и образа во имя св. Кирилла и Меодія, кто именно имѣлъ и не было ли у васъ оныхъ?

Вопросъ 6. Въ чемъ состояли подробности предположеній Славянистовъ, какимъ образомъ надѣялись они соединить Славянскія племена, возстановить самобытность каждаго племени и особенно Малороссіи.

Вопросъ 7. Какіе замыслы были противъ настоящаго образа правленія въ Россіи, и какое правленіе предполагалось ввести въ Малороссіи и вообще въ Славянскихъ земляхъ.

Вопросъ 8. Какимъ образомъ Славянисты предполагали распространять образованіе между крестьянами и тѣмъ готовить народъ къ возстанію.

Вопросъ 9. Кто и въ какомъ видѣ хотѣлъ учреждать школы для простаго народа, сочинять книги и какого содержанія, кто собиралъ деньги для этихъ цѣлей и не предназначались ли эти деньги для какихъ-либо другихъ преступныхъ цѣлей?

Вопросъ 10. Не было ли предположеній дѣйствовать оружіемъ, и если было, то когда и какимъ образомъ намѣрены были употребить это средство.

Вопросъ 11. Кто изъ приверженцевъ Славянства наиболѣе дѣйствовалъ, склонялъ и возбуждалъ къ преступнымъ замысламъ, и не было ли одного, который всѣмъ руководилъ?

Вопросъ 12. Правда ли, что *Костомаровъ* былъ представителемъ умѣренной Славянской партіи, а *Гулакъ* его послѣдователемъ, и что вы съ *Кульшемъ* были представителями неумѣренной Малороссійской партіи Славянскаго общества.

Отвѣты 3-й, 4-й, 5-й, 6-й, 7-й, 8-й, 9-й, 10-й и 12, мнѣ совершенно неизвѣстны.

Вопросъ 13. Опишите подробно всѣ дѣйствія *Костомарова*, *Гулака*, *Кульша*, также *Бьлозерскаго*, *Навроцкаго*, *Андрвзскаго*, *Марковича*, *Посяденка*, помѣщика *Савича*, бывшаго профессора *Чижова* и другихъ извѣстныхъ вамъ лицъ, каждаго особенно и о каждомъ все, что знаете, въ отношеніи къ замысламъ Славянистовъ?

Отвѣтъ. Съ *Костомаровымъ* я познакомился въ прошедшемъ году въ Кіевѣ, весною; на лѣто онъ уѣзжалъ въ Одессу лѣчиться; въ Августѣ мѣсяцѣ онъ возвратился въ Кіевъ, и я съ нимъ невидѣлся до Декабря мѣсяца, потому, что я ѣздилъ по порученію комиссіи для срисовыванія Почаевской лавры; а 9-го января текущаго года я опять отлучился изъ Кіева и послѣ того я съ нимъ не видѣлся; переписки съ нимъ не имѣлъ, кромѣ одного письма. *Гулака* я почти не знаю, потому, что видѣлся съ нимъ всего раза три въ Кіевѣ, да проѣхалъ съ нимъ отъ Кіева до Борзны, и послѣ того не видѣлся. Съ *Кульшемъ* я познакомился въ Кіевѣ въ 1842 г., весною, во время отлучки моей изъ Академіи, и не видѣлся съ нимъ до Декабря 1846 г. въ Кіевѣ; переписки съ нимъ не

имѣлъ, кромѣ письма, въ которомъ онъ мнѣ совѣтуетъ поправить нѣкоторые мѣста въ моихъ печатныхъ сочиненіяхъ. *Бѣлозерскаго*, *Навроукаю*, *Андрозскаго* и *Марковича* весьма мало знаю; съ *Посяденкомъ* и *Чижовымъ* со всѣмъ не знакомъ. Помѣщика *Савича* я встрѣчалъ два раза у *Костомарова*. Объ обществѣ Славянистовъ я никогда ни отъ кого не слышалъ ни слова.

Вопросъ 14. Правда ли, что Славянистовъ въ Кіевѣ вы побуждали къ большей дѣятельности, что въ отсутствіе ваше нѣкоторые изъ нихъ охладѣвали въ замыслахъ своихъ, а съ возвращеніемъ вашимъ снова приходили в движеніе; что вы не знали границъ въ выраженіи преступныхъ мыслей и всѣхъ монархистовъ называли поддѣлами.

Отвѣтъ. Не правда, потому что когда я былъ въ Кіевѣ, то всегда былъ занятъ рисованіемъ; никуда не выходилъ, и къ себѣ никого не принималъ, чѣмъ свидѣтель товарищъ мой художникъ *Сажинъ*, съ которымъ я постоянно жилъ вмѣстѣ.

Вопросъ 15. Съ какою цѣлію вы сочиняли стихи, могущія возмущать умы Малороссіянъ противъ нашего правительства; читали эти стихи и разные пасквили въ обществахъ друзей вашихъ и давали имъ списывать оныя. Не сочиняли ли вы эти стихи для распространенія идей тайнаго общества и не надѣялись ли приготовить этимъ возстаніе Малороссіи?

Отвѣтъ. Малороссіянамъ нравились мои стихи и я сочинялъ и читалъ имъ безъ всякой цѣли; списывать не давалъ, а былъ неостороженъ, что не пряталъ.

Вопросъ 16. Какими случаями доведены вы были до такой наглости, что писали самыя дерзкія стихи противъ Государя Императора и до такой неблагодарности, что, сверхъ великости Священной Особы Монарха, забыли въ Немъ и въ Августѣйшемъ Семействѣ Его лично вашихъ благодѣтелей, столь нѣжно поступившихъ при выкупѣ васъ изъ крѣпостнаго состоянія?

Отвѣтъ. Будучи еще въ Петербургѣ я слышалъ вездѣ дерзости и порицанія на Государя и Правительство. Возвратясь въ Малороссію я услышалъ еще болѣе и хуже между молодыми и между степенными людьми; я увидѣлъ нищету и ужасное угнетѣніе — крестьянъ помѣщиками, посессорами и экономами шляхтичами, и все это дѣлалось и дѣлается именемъ Государя и Правительства; я всему этому поверилъ и, забывъ совѣсть и страхъ Божій, дерзнулъ писать наглости противъ моего Высочайшаго благодѣтеля, чѣмъ довершилъ свое безуміе.

Вопросъ 17. Кто иллюстрировалъ рукописную книгу вашихъ сочиненій и не принадлежитъ ли тотъ, кто столько занимался вашими сочиненіями, къ злоумышленнымъ Славянистамъ?

Отвѣтъ. Иллюстрировалъ мои сочиненія Графъ Яковъ *де-Бальменъ*, служившій адъютантомъ у одного изъ Корпусныхъ генераловъ и убитъ на Кавказѣ въ 1845-мъ г. и нѣкто *Башиловъ*. Съ первымъ я видѣлся одинъ разъ, а второго со всѣмъ не знаю.

Вопросъ 18. Почему стихотворенія ваши были въ такомъ уваженіи у друзей вашихъ, тогда какъ они лишены истиннаго ума и всякой изящности; не поклонялись ли они вамъ болѣе за ваши дерзости и возмутительныя мысли.

Отвѣтъ. Стихотворенія мои нравились, можетъ быть, потому только, что по Малороссійски написаны.

Вопросъ 19. Съ какою цѣлью вы побуждали въ Кіевѣ *Костомарова* и другихъ Славянистовъ къ изданію журнала на всѣхъ Славянскихъ нарѣ-

чіяхъ, вызиваясь сами участвовать въ ономъ, и не было ли при этомъ намѣренія распространять посредствомъ журнала преступныхъ идей.

Отвѣтъ. Не я, а бывший ректоръ Кіевскаго университета *Максимовичъ* просилъ меня и *Костомарова* участвовать въ его журналѣ или составить сборникъ изъ статей, относящихся къ Южной Россіи, на великороссійскомъ и Малороссійскомъ нарѣчіяхъ.

Вопросъ 20. Между бумагами вашими находятся стихотворенія *Чужбинскаго* и *Забѣллы*, перваго возмутительныя, а втораго пасквильныя. Кто такіе Чужбинскій (если это не псевдонимъ) и Забѣлла.

Отвѣтъ. Чужбинскій псевдонимъ; фамилія его *Афанасьевъ* Александръ, помѣщикъ Полтавской губерніи, Лубенскаго. *Забѣлла* Викторъ тоже помѣщикъ Черниговской губ., Борзенскаго уѣзда.

Вопросъ 21. Кто такіе *Шtrandманъ* и *Карпо* и почему они въ письмахъ своихъ называли васъ: первый „Остатнимъ изъ казаковъ“, а второй „Отамане нашъ“. Не участвовали ли и они въ замыслахъ Славянистовъ?

Отвѣтъ. Съ *Шtrandманомъ* я познакомился въ Яготинѣ у князя Рѣпнина: онъ былъ тамъ домашнимъ учителемъ, а теперь не знаю гдѣ онъ. Почему онъ называетъ меня „Остатнимъ изъ казаковъ“, не знаю; *Карпо* ученикъ Академіи художествъ, онъ и еще два ученика жили со мною на одной квартирѣ, и какъ я былъ старше ихъ лѣтами, то они и называли меня „отаманомъ“.

Вопросъ 22. Не извѣстно ли вамъ, сверхъ предложеннаго въ предыдущихъ вопросахъ, еще что-либо о Славянистахъ, ихъ тайномъ обществѣ и замыслахъ?

Отвѣтъ. Сверхъ всего, что я объяснилъ я больше ничего не знаю.

Художникъ Тарасъ Шевченко.

9. Очная ставка Шевченки съ Андрузскимъ.

15-го мая 1847 г.

Андрузскій говорилъ: Шевченко былъ неумѣреннымъ представителемъ малороссійской партіи въ Славянскомъ обществѣ, которая имѣла дѣлю возстановить Гетманщину, если возможно отдѣльно, а если нельзя, то въ Славянинѣ; впослѣдствіи меньше нападалъ на Ляховъ и былъ не прочь отъ Славянины; онъ всѣхъ монархистовъ называлъ подлецами; побуждалъ къ большой дѣятельности Славянское общество; предположеніе Славянистовъ издавать журналъ на Славянскихъ или, по крайней мѣрѣ, на Русскомъ и Малороссійскомъ языкахъ, съ отѣздами *Шевченки* изъ Кіева приостанавливалось, а съ возвращеніемъ его оживлялось; *Шевченко* изъ Малороссійскихъ Гетмановъ перевозносилъ Мазепу, и на вечерахъ у *Костомарова* читалъ пасквильныя стихи. Андрузскій при дальнѣйшихъ объясненіяхъ, показалъ, что заключеніе о принадлежности къ Славянскому обществу онъ вывелъ только изъ того, что Шевченко былъ знакомъ со всѣми Славянистами.

Георгій Андрузскій.

Шевченко отвѣчалъ: Шевченко, сознаваясь въ сочиненіи имъ дерзкихъ и возмутительныхъ стиховъ, во-всемъ прочемъ совершенно отвергъ показанія Андрузскаго.

Тарасъ Шевченко.

10. *Шевченко*. Художникъ С. Петербургской академіи художествъ Тарасъ Шевченко. Этотъ художникъ, вмѣсто того, чтобы вѣчно питать благоговѣйныя чувства къ особамъ Августѣйшей фамиліи, удостоившимъ выкупить его изъ крѣпостнаго состоянія, сочинялъ стихи, на Малороссійскомъ языкѣ, самага возмутительнаго содержания. Въ нихъ онъ то выра-

жалъ плачь о мнимомъ порабоженіи и бѣдствіяхъ Украины, то возглашалъ о славѣ гетманскаго правленія и прежней вольницѣ казачества, то съ невѣроятною дерзостію изливалъ клеветы и желчь на Особу Императорскаго Дома, забывая въ нихъ личныхъ своихъ благодѣтелей. Сверхъ того, что все запрещенное увлекаетъ молодость и людей съ слабымъ характеромъ, Шевченко приобрѣлъ между друзьями своими славу знаменитаго Малороссійскаго писателя, а потому стихи его вдвойнѣ вредны и опасны. Съ любимыми стихами, въ Малороссіи могли посѣяться и вполсѣдствіи укорениться мысли о мнимомъ блаженствѣ временъ гетманщины, о счастіи возвратити эти времена и о возможности Украинѣ существовать въ видѣ отдѣльнаго государства.

Судя по этому чрезмѣрному уваженію, которое питали и лично къ Шевченко и къ его стихотвореніямъ всѣ Україно-Славянисты, сначала казалось, что онъ могъ быть если не дѣйствующимъ лицомъ между ними, то орудіемъ, которымъ они хотѣли воспользоваться въ своихъ замыслахъ; но съ одной стороны эти замыслы были не столь важны, какъ представлялось при первомъ взглядѣ, а, съ другой, и Шевченко началъ писать свои возмутительныя сочиненія еще съ 1837 года, когда Славянскія идеи не занимали Кіевскихъ ученыхъ; равно и все дѣло доказываетъ, что Шевченко не принадлежалъ къ Україно-Славянскому обществу и дѣйствовалъ отдѣльно, увлекаая собственною испорченностію. Тѣмъ не менѣе, по возмутительному духу и дерзости, выходящей изъ всякихъ предѣловъ, онъ долженъ быть признаваемъ однимъ изъ важныхъ преступниковъ.

По Высочайше утвржденному рѣшенію постановлено: Шевченко опредѣлить рядовымъ въ Отдѣльный Оренбургскій корпусъ, съ правомъ выслуги, подъ строжайшей надзоръ, съ запрещеніемъ писать и рисовать, и чтобы отъ него ни подъ какимъ видомъ не могло выходить возмутительныхъ и пасквильныхъ сочиненій.

Шевченко переданъ Военному министру 30 мая 1847 г.

11. Бывшій художникъ Шевченко, при объявленіи ему Высочайшаго рѣшенія объ опредѣленіи его рядовымъ въ Отдѣльный Оренбургскій корпусъ, принялъ это объявленіе съ величайшею покорностію, выражалъ глубочайшую благодарность Государю Императору за дарованіе ему права выслуги и съ искреннѣйшимъ раскаяніемъ, сквозь слезы, говорилъ, что онъ самъ чувствуетъ, сколь низки и преступны были его занятія.

По его словамъ, он не получилъ никакого воспитанія и образованія до самаго того времени, когда былъ освобожденъ изъ крѣпостного состоянія, а потомъ вдругъ попалъ въ кругъ студентовъ и другихъ молодыхъ людей, которые совратили его съ прямой дороги. Онъ обѣщается употребити всѣ старанія вполнѣ исправиться и заслужити оказанное къ нему снисхожденіе...

...Мая 1847 года.

12. Его Сіятельству Кн.

А. И. Чернышеву.

№ 876.

30 мая, 1847 г.

Секретно.

М. Г.

Князь Александръ Ивановичъ

Художникъ С. Петербургской Академіи Художествъ Тарасъ Шевченко, сочинялъ на Малороссійскомъ языкѣ стихи, въ которыхъ то выражалъ плачь о мнимыхъ бѣдствіяхъ Украины, то описывалъ славу Гетманскихъ временъ и прежнюю вольницу казачества, присоединяя къ тому многія возмутительныя мысли, то изливалъ клеветы и желчь даже на особы, къ которымъ обязанъ былъ чувство питать благоговѣннѣйшаго уваженія.

Государь Императоръ Высочайше повелѣтъ соизволилъ: опредѣлить Шевченку рядовымъ въ Отдѣльный Оренбургскій Корпусъ, съ правомъ выслуги, подъ строжайшій надзоръ, съ запрещеніемъ писать и рисовать, и чтобы отъ него, ни подъ какимъ видомъ, не могло выходить возмутительныхъ и пасквильныхъ сочиненій.

О таковой Монаршей волѣ доводя до свѣденія Вашего Сіятельства, и препровождая при семъ подъ строгимъ арестомъ Шевченку, съ приложеніемъ находившихся при немъ метрическаго свидѣтельства и отзыва къ нему общества поощренія художествъ, для зависящаго съ Вашей стороны распоряженія, имѣю честь покорнѣйше просить Васъ, М. Г. удостоить меня увѣдомленіемъ, куда именно Шевченко будетъ отправленъ на службу.

Примите увѣреніе и проч. под. Графъ Орловъ.

Вѣрно. Кол. Сов. Константиновъ.

Друкується вперше.

2 іюня 1847 г.

1248.

13. Министерство Военное.
Департаментъ Инспекторскій.

Секретно.

Канцелярія столъ 2.

30-го мая 1847.

№ 304.

Милостивый Государь,
Графъ Алексѣй Ѳеодоровичъ.

Сдѣлавъ распоряженіе къ отправленію съ фельдъегеремъ, присланнаго при отношеніи Вашего Сіятельства № 876, бывшаго художника С.-Петербургской Академіи художествъ Шевченка, къ командиру Отдѣльнаго Оренбургскаго Корпуса, для зачисленія рядовымъ въ одинъ изъ Оренбургскихъ линейныхъ баталіоновъ, я имѣю честь увѣдомить о семъ Ваше Сіятельство.

Покорнѣйше прошу принять увѣреніе въ моемъ совершенномъ почтеніи и преданности.

В. Адлербергеръ.

Его Сіятельству Графу А. Ѳ. Орлову.

Друкується вперше.

14. Реестръ препровождаемымъ, пакету, вещамъ и деньгамъ.

Росписка въ принятіи.	
Секретный пакетъ на имя Г. Военнаго Министра, за № 876. При семъ слѣдуетъ арестантъ Шевченко. Разныя вещи и деньги триста пятьдесятъ четыре рубля шестьдесятъ двѣ копейки серебромъ, принадлежащія Шевченко	Арестанта и вещи принялъ поручикъ Гусевъ.
	Деньги триста пятьдесятъ четыре рубля шестьдесятъ двѣ копейки серебромъ принялъ Помощникъ казначея Романовъ.
	Конвертъ за № 876 принялъ Старшій Адъютантъ подполковникъ Сабомай. (?)
Друкується вперше.	

15. Употреблено:

На столъ съ виномъ и водкой, Гулака съ 18 марта по 1 апрѣля, поручиковъ: Бушена съ 7-го по 20 и Ашанина съ 15 по 18 апрѣля, Кулѣша съ 9 Навроцкаго съ 10, Костомарова и Андрузскаго съ 11-го, Шевченко съ 17, Бѣлозерскаго съ 18 и Посяды съ 29 апрѣля по 31 мая, Чижова съ 14 по 27 мая и Марковича съ 2 по 5 Юня всего 221 р. 10 к. сер.

Куплено для арестантовъ чаю, сахару, сливокъ и булокъ . 33 р. 17 к.

Куплено: очки, бандажъ, пивокъ, горькой воды, коньяку, бумаги Ватманской Шевченкѣ, графинъ, сигаръ, папирось, табаку и за бритые арестантовъ всего употреблено . . . . . 22 „ — „

Заплачено за стирку арестантскаго бѣлья . . . . . 6 „ — „

Употреблено: на извожиковъ по дѣлу арестантовъ и на отвозъ ихъ въ каретахъ . . . . . 15 „ — „

На содержаніе студента Петрова съ 26 апрѣля по 1 Юня заплачено въ гостинницѣ . . . . . 60 „ 53 „

Дано на содержаніе въ дорогѣ 6-ти арестантовъ . . . . . 28 „ — „

Отправлено въ маѣ мѣсяцѣ матери студента Петрова . . 125 „ — „

Сверхъ того:

Куплено 12 халатовъ изъ бѣлаго пике . . . . . 97 „ 80 „

„ 8 фланелевыхъ одѣяль . . . . . 34 „ 40 „

„ 6 подушекъ . . . . . 12 „ — „

„ 12 рубахъ . . . . . 24 „ — „

„ 12 паръ подштанниковъ . . . . . 10 „ — „

„ 6 тюфяковъ . . . . . 30 „ — „

„ 6 простынь . . . . . 8 „ — „

„ 7 наволочекъ . . . . . 3 „ — „

„ 5 занавѣсокъ . . . . . 3 „ — „

Шкафъ для бѣлья краснаго дерева . . . . . 18 „ — „

2 кровати . . . . . 10 „ — „

. . . . . тикъ 33¹/₂ арш. мочаль и за передѣлку старыхъ тюфяковъ . . . . . 20 „ 20 „

„ самоваръ . . . . . 10 „ — „

Чашка для умыванья, чайникъ стаканы, горшокъ и проч. . . 2 „ — „

Казначей Клица. . . . . Итого . . . . . 793 „ 20 „

Друкується вперше.

Документа цього беремо з справи „Общія распоряженія по производству слѣдствія и исполненію рѣшенія“. (1847 г. Україно-Славянское Общество).

16. Кіевскій военный Губернаторъ доставилъ нѣсколько бумагъ и вещей, принадлежащихъ бывшему художнику (:нынѣ рядовой:) *Шевченкѣ*.

Б у м а г и.

1-я. Отношеніе правленія Харьковскаго университета, о присылкѣ въ университетъ двухъ экземпляровъ картинъ, подъ названіемъ „Живописная Украина“, которыя, какъ видно, предполагалъ издать Шевченко.

2-я. Нѣсколько листовъ, на коихъ описаны церкви, евангелія, кресты и другія священные предметы въ Малороссіи. Это описаніе Шевченко составлялъ, вѣроятно, для того же изданія Живописной Украины.

3-е. Нѣсколько подлинныхъ древнихъ бумагъ, большею частию начала XVIII вѣка. Здѣсь есть выписки о крѣпостныхъ людяхъ и земляхъ разныхъ владѣльцевъ, просьбы и другіе акты. Вѣроятно Шевченко хранилъ эти бумаги какъ рѣдкости или образцы древней письменности. Вообще въ означенныхъ бумагахъ нѣтъ ничего ни законопреступнаго ни важнаго.

В е щ и.

1-е. Небольшіе табакерка и чарочка. 2-е. Два пистолета и третій изломанный. 3-е. Бритвы, перочинный и столовой ножи. 4-е. Соковыя краски. 5-е. Карандаши и рисовальныя кисти. 6-е. Старые портфель, папки, кошелекъ, тесемки и другіе мелочи, кои можно назвать хламомъ.

Справка. Прежде присланныя изъ Кіева рисунки и краски Шевченка, по незначительности ихъ, оставлены при дѣлахъ 3 Отдѣленія.

Примѣчаніе. Генералъ-адъютантъ Бибииковъ прислалъ еще книги и скрипку, принадлежащіе губерн. секретарю *Петрову*. Вещи эти выданы Петрову подъ его росписку.

Друкується вперше.

Реєстръ бумагамъ находящимся въ этомъ дѣлѣ.

Число 1847	№	
Апрѣля 12	---	Копія съ записки Ген. Ад. графа Орлова къ Г. Президенту Императорской Академіи Художествъ, о Шевченкѣ.
14	448	Отношеніе Его Императорскаго Высочества Герцога Лейхтенбергскаго къ Ген. Ад. графу Орлову.
Апрѣля 6	660	Отношеніе Кіевскаго гражданскаго губернатора въ 3-е Отдѣленіе Собственной Е. И. В. Канцеляріи и при немъ опись бумагамъ художника Шевченки.
Апрѣля 17	607	Отпускъ съ квитанціи, выданной надзирателю Кіевской Полиціи Гришкову.
—	—	Пакетъ съ бумагами Шевченко. („Дивись: Шевченкові папери“).
—	—	Записка о бумагахъ художника Шевченки. Содержаніе стихотвореній, изданныхъ художникомъ Шевченко.
21	—	Записка о бывшей принадлежности Шевченко къ крѣпостному состоянію.
Апрѣля 21	—	Вопросы, предложенные художнику Шевченко и отвѣты его
Апрѣля Мая 15	—	Очная ставка Шевченка съ Андрузскимъ.
30	—	Записка о мѣрѣ виновности художника Шевченко.
Мая ”	—	Записка о сдѣланномъ объявленіи Шевченкѣ на счетъ его участи и объ изъявленной имъ покорности.
30	876	Отпускъ съ отношенія Ген.-Адъют. Графа Орлова къ Военному Министру.
Мая 30	304	Отношеніе Ген.-Адъют. Адлерберга къ Графу Орлову.
Мая —	—	Росписка въ принятіи Шевченко и принадлежащихъ ему вещей и денегъ.

Д о д а т о к :

1. Рахунок...
2. Реєстр паперів і річей, що належали Шевченкові.

Примітка. Друкуючи Шевченкову справу, ми залишаємо офіційний розпорядок документів і заховуємо їх ортографію. Тільки в одному випадкові ми відступили од цього принципу. „Пакетъ съ бумагами Шевченка“—винесли в окремих розділ з власною назвою „Шевченкові папери“.

Дещо про Шевченкову мову.

Спроба в'яснити декотрі сумнівні моменти Шевченкової вимови.

Здається, важко й прибрати відомішу річ із обсягу української культури, як „Шевченкова мова“, а проте ми й досі не маємо а ні єдиної, навіть дрібної праці, присвяченої виключно цій мові, за винятком примітивного й сирового „Словничка Шевченкової мови“ Нестора Літописця (Миколаїв, 1916 ¹) та замітки М. Сулими в 10 ч. „Черв. Шляху“ за 1924 р.

Та й у інших численних працях про Шевченка й його твори небагато можна знайти принагідних путящих уваг про його мову, і з цього боку тільки „Критичний розслід над текстом „Кобзаря“ Шевченка“ В. Доманицького становить щасливий виняток, подаючи багато матеріалу за для характеристики Шевченкової мови ²).

А чи-ж треба доводити, що мова Шевченкова потребує як найдетальнішого вистудіювання з усіх боків і то не тільки з чисто наукових міркувань, а й із чисто практичних, коли взяти на увагу, що „установче“ значіння мови таких письменників, як Шевченко, безсумнівне? Адже, якими-б новими шляхами не пішла українська літературна мова наших часів, якими-б безглуздими не здавались вимоги „шевченковського язика“ в географіях то-що, мова Шевченка таки й насправді є й буде найцікавішим моментом у тому, що зветься „українська мова“ взагалі і зокрема за-для літературної мови. І не тільки тому, що вона належить найбільшому поетові нашому, а ще й тому, що та територія, де складалась і формувалась Шевченкова мова, займає осередне місце всієї сучасної території України ³) і всієї історії українського народу (Київщина). В'яснити всі складові елементи Шевченкової мови й їх джерела, зокрема ступінь народности її та діалектичну основу й фізіономію, а також динаміку—ось одне з чергових завдань української лінгвістики. Повне і всебічне вистудіювання Шевченкової мови, певна річ, не швидко ще настане уже хоч би через те, що найкраще джерело до такого вистудіювання—автографи Шевченкові—розкидані по всіх усядах, і немає жодного видання творів Шевченкових, придатного до лінгвістичних студій, особливо таких галузей, як фонетика, лексикологія.

При такому становищі сейчас можливі хіба що „спроби“, оперті не на всьому потрібному матеріалі, або не на першорядному. В кожному разі, думаю, такі спроби не неможливі й не зайві, оскільки вони хоч будитимуть інтерес до справи, викликать уваги і таким чином підготують справу вивчення Шевченкової мови.

В оцій своїй статті я й спитуюсь подати спробу опертої на більш-менш певний, хоч і далеко не повний матеріал, характеристики деяких

¹) Принаймні в бібліографічних покажчиках Комарова й Яшека ми не знаходимо вказівок на це.

²) Надрукована праця Доманицького в журн. „Кіевская Старина“ за 1906 р. т. 94 (кн. 9—12) і окремо відбиткою.

³) Коли етнографічну карту українського народу обмежити лініями географічної широти й довготи (меридіани й рівнолежники), то центр клітки припадає побіля Звеногородки.

звуків відзнак Шевченкової мови. Властиво я ставлю собі завдання оскільки можливо точно визначити тільки ті особливості Шевченкової фонетики, що можуть викликати або викликають сумнів до себе, щеп-то кінцець-кінцем ті, що являються діалектичними, хоч у деяких випадках я торкнувся і інших, непевних через неусталеність нашого правопису взагалі і зокрема правопису в різних виданнях „Кобзаря“.

Матеріали—підстави моєї розвідки—це насамперед копії з автографів Шевченкових, зняті з дипломатичною точністю для секції української мови при Науково-дослідчій кафедрі мовознавства в Харкові, а крім того 12 фотографічних знімків (карток) з автографів¹⁾.

На цім от матеріалі головним чином і робитиму ті чи інші висновки що до сумнівних і непевних звуків та звукосполучень у мові Шевченка. Разуміється, тільки фотографічні знімки являються чисто документальною основою висновків, копії вже не можуть мати того значіння (принаймні для деяких висновків), хоч як-би старано й совісно їх зроблено. Річ у тім, що Шевченко іноді писав дуже недбало й не чітко, і тому при аналізі деяких звукових явищ треба-б гостро відмежувати написи цілком ясні від написів сумнівних (напр., іноді в його автографах ту саму літеру можна читати за *ы* й за *и*). Що правда, копії це й зазначають не раз, та все-ж не може бути повної певності в випадках незазначання, як це й підтверджується зіставленням фотографічних знімків із копіями тих самих текстів. Отже, свідчення копій матимуть значіння для моїх висновків не абсолютне, а вірогідність висновків стоятиме в найбільшій залежності від кількості посвідчень.

Оскільки вся моя розвідка про звукові особливості Шевченкової мови базуватиметься на автографах (копіях), то першим питанням виступає графіка Шевченкова.

В своїй основі Шевченкова графіка є звичайна тогочасна українська графіка з усіма її характерними відзнаками. Це конгломерат із графіки староукраїнської та тогочасної російської і при тім конгломерат досить несталій: той сам звук або звукосполучення означається на письмі раз так, то знов инак. Головніші графічні прикмети Шевченкових рукописів такі. 1. *ы* вживається поряд із *и* для означення того самого звука „и“²⁾, незалежно від його походження. *ы* далеко частіше вживає Ш. в рукописах до 1845 р. 2. Літера *и* вживається поряд із *і* для означування „і“, причому *і* вживає Ш. не тільки в позиції перед голосним або *й*, а іноді й перед приголосними „як у значінні „і“, так і „ї“: *лілея* 1₁₉³⁾, *німіи* 13₃₂, *Київъ* 8₁₂ то-що.

Таким чином літера „и“, у Ш. має два основні значіння: то значіння „и“, то „і“, а крім того також уживається і для „ї“:

*До зеленої неділи
Въ байракахъ билили*

*Снии били тойдижъ ото
И очаковъ брали
Москали 4₂₀₄₋₅.*

¹⁾ Частину копій знято з Київських автографів, а саме 2, 103 рядки віршів. Ці копії поробили О. та А. Андрієвські, а звірив з оригіналами В. Ганцов. 1825 рядків віршів та 18 листів, писаних українською мовою, скопійовано з Чернігівських автографів. Робили ці копії й перевіряли І. Капустянський, М. Пилипенко й В. Зіза. Фотографічні знімки пороблено заходами І. Капустянського.

Усім згаданим особам від імени Секції укр. мови складаю щирю подяку.

²⁾ Літерами в лапках означуватиму звуки сучасної літературної української мови.

³⁾ Великими цифрами умовно означую твори, відкіля наводжу приклади. Під цими цифрами в кінці статті подаються назви творів і вказівки про автографи (зроблено так за-для економії місця).

Малими цифрами означую рядки, що з них береться приклад, як от: *лілея* є в 19-ти рядковій автографу „Лілея“ в зошиті „В“, що в Києві.

3. „е“ вживає Ш. по приголосних у значінні „е“, а на початку складу в значінні „є“: *єдиный* 1₃₂, *билее* 1₈₉ і ин. Для означування-ж „е“ в початку складу вживає Ш. літери Э: за *Элеколмъ* 4₂, *поэму* 4₁₀. 4. „ю“ вживає Ш. для означення „е“ по пом'якшених приголосних: *синь море* 3₆₁, *у сынне море* 5₁₁₀ й ин. Але один раз у Ш. тут стоїть *е*: *Будить бо знае колишне* 35₇. Крім цього, „ю“ вживає Ш. іноді і в значінні „і“: *Роиньда* 3₁₈₂. *Роиньда* 3₁₉₆ і тут-же *до Роиниды* 3₁₈₀, *на чужимъ поль* 7₃₈₈, *мьстахъ* 7₄₃₈ і декілька інших. Таким чином „ю“ вживає Ш. то під впливом російської азбуки (= „є“), то так, як його з давніх давен уживали українці і як Ш-а, без сумніву, вчив і дяк (ю=„і“), що й відбилось на таких написах: *сиричъ* 66 і 67. Через цю двозначність „ю“ в мові Ш-а іноді виникає трудність—як читати те „ю“: *зарань* 52₆ („стари заранъ повмирали“). Можливо „зарані“ (є у словн. Грінченка), але не неможливо й „заранне“, зважаючи з одного боку на напис *зараньнъ*¹⁾, а з другого на звичайність у мові Ш—а таких форм, як *звичайне* 8₂₈ (=звичайно), *марне* 7₁₂₉ (=марно) *одно стайне статы* 35₂₄. 5. Для означування „йо“ Ш. послуговується то *йо* (найчастіше), то *ё*, то *е*: *йому* 3₈₃, *ёму* 29₆₁, *ею* 36₁₀ і ин.

Для означування-ж „о“ по пом'якшених приголосних Ш. вживає найчастіше *ё*, рідше *е*, а іноді й *йо*: *слёзою* 1₂₀, *всёго* 7₁₀₁, *всего* 4₃₄₄, *слёзою* 2₂₀ (*йо* усього 4 рази). 6. Для означування звуків „дз.“ і „дж.“ Ш. вживає *дз.* (раз *дц*: *гудциками* 36₂₉₂) і *дж*: *подзвизъ* 8₁₃₉, *мусянджовим* 36₁₇₁. Для звука-ж „г“ окремої літери або старого сполучення „кг“ не вживає: *на дзилыку* 36₃₄₅, *дзшари* 36₃₉₈, і таким чином на підставі автографів не можна сказати, як вимовляв Ш. в цих словах те *г* (див. ці слова в словнику Грінченка) і взагалі, чи було „г“ в його мові. 7. Сполучення губних приголосних із „я“, „є“, „і“ Ш. здебільшого пише етимологічно: *помяне* 4₃₁₂, 49₂₅, *ропялы* 8₃₀, *пятьсотъ* 45₂₇, *тимя* 28₂₈, *семья* 44₆, *семьи* 51_{21,22}, *вянуты* 37₁₂, але й *вьяла* 1₃₆, *зовьянь* 50₂₃, *полумьямъ* 36₁₇₁, *полумы* 8₆₁.

В іншому графіка Шевченкова не потребує особливих уваг, хіба що крім *ф* і *л*: Ш. пише *филя* 27₃₄, *фили* 38₂₈, *волфе* 28₁ (але звичайно *хвалыть* 4₃₁ і ин.), виявляючи цим, очевидно, що звука „ф“ в його мові зовсім не було. Що-ж до *л* перед приголосними, то тут Ш. традиційно здебільшого вживає його без ь: *билшь* 4₂₆₆, й ин.²⁾

Але ближче ознайомлення з Шевченковими автографами (копіями) показує, що його правопис був хисткий не тільки в цих от випадках, а й у цілому ряді інших, і що ці останні дають можливість визначити деякі сумнівні звукові прикмети його мови. Нема ніякої потреби доводити, що Ш. ніколи і ніде не „вчився“ української мови, як також і правопису, що українську мову йому „дала“ рідна його Звенгородщина, що коли ще лексично він збагачував її з інших джерел, то така річ, як морфологічна структура, а особливо звукова система цілком завдячують Звенгородщині. Коли вкраїнські письменники навіть далеко пізніших часів дуже помітно відбивають діалектичні прикмети місця свого походження, і надговірковий тип нашої літературної мови ще тільки починає властиво складатись, то тим паче зрозуміле панування над мовою Шевченка Звенгородської мовної стихії. А відсутність сталої графіки й правопису (не кажучи вже за „граматичні“ норми) повинні були тільки сприяти тому, щоб у Шевченкових автографах як-найдуше відбилися природні елементи

1) Див. В. Доманицький.—Критичний розслід над текстом „Кобзаря“ Шевченка, стор. 476 („Кіевская Старина“ т. 94).

2) Не можна не пожаліти за тим, що це не вийшло в сучасний правопис, бо „білше“, „далше“, „силний“, „палцем“ далеко краще віддає характерну вимову „л“, ніж наші „сильний“...

його мови, зокрема його вимови, бо хоч як неусталена була тогочасня графіка українська, але-ж в основі вона була фонетична. До того-ж усього III. писав досить „безграмотно“, і безграмотність ця в більшості випадків є цілком природна, як от, наприкл., написання допоміжних слів (енклитик) разом (*навляраини, невторапою* то що). Все це дає можливість робити деякі висновки що до його мови досить точно. Ми, напр., з цілковитою категоричністю можемо сказати, що III. не знав не тільки змішування дієслів II-ї групи з дієсловами I-ї, коли ми не зустрічаємо а ні єдиного разу в його автографах таких форм, як „говоре“, „носе“ (особливо характерних для слобожанських письменників, як Грінченко, Щоголів, Олесь), а навіть і таких явищ, що очевидно дуже широко відомі в Звенгородщині й південній Канівщині, як, напр., тільки *сизжу* 8₈₃, *вхожу* 8₂₆₈, *спущу* 8₃₉₄ і т. и., а не „сидю“ то-що, як уживає хоч-би А. Кримський в своїх оповіданнях ¹⁾, або тільки *бизять* 3₁₉₃, *бачать* 4₁₀₈, *пищать* 7₁₄, *кричать* 7₇₆, а не „біжать“, „крячять“ то-що, як уживають А. Кримський, Ів. Нечуй-Левицький ²⁾, або дієприкметники тільки на „—ений“ (розуміється, від дієслів на —ти та —ити): *перетлумачене* 7₆, *крадыне* 4₉, *пидстрелено* 4₂₂₁, *знивичений* 7₃₈₂ і ин. (про *ы* зам. *е* див. далі), а не на „—яний“, „—аний“, як дуже часто (хоч і не послідовно) вживають обидва вище згадані письменники з Київщини ³⁾. Зважаючи на зазначену „безграмотність“ (фонетичність) автографів Шевченкових, неймовірним здається, щоб III. вживав таких форм у своїй живій мові і ні разу не відбив цього на письмі.

Може не завжди з такою категоричністю (тим паче, що в нашому розпорядженні немає усього потрібного матеріалу) можна встановити деякі інші факти Шевченкової мови, неоднакові в українських говорах узагалі, або просто сумнівні з яких-будь причин, але все-ж, думаю, спробу зробити можна і зупиняюсь тепер на таких фонетичних моментах.

1. Ненаголошене „е“ й „и“.

Як відомо, „е“ й „и“ в сучасних українських говорах розрізняються, як окремі фонемі ⁴⁾, здебільшого лише під наголосом, ненаголошені-ж звичайно змінюються в вимові в напрямі зближення до себе. В подробицях це цікаве звукове явище ще не досліджене, як слід, хоч уже й тепер можна говорити з певністю про кілька типів його: в одних говорах це явище характеризується тим, що змішування ненаголошених „е“ й „и“ відбувається як „и-кання“, тоб-то ненаголошене „е“ наближається до „и“, в інших навпаки, знов-же в інших говорах на зміну ненаголошених „е“ й „и“ дуже впливає позиція їх у слові, наприкл., перед наголошеним „е“, перед наголошеним „и“, у відкритому визвучі. На підставі автографів Шевченкових до деякої міри можна відповісти на питання—як рефлектувалися ненаголошені „е“ й „и“ в мові Шевченка? Що це явище (змішування „е“ й „и“ ненаголошених) було дуже хара-

¹⁾ Див. характерне місце в оповід. „Сирота Захарко“ на 117 ст. „Повісток та ескізів з українського життя“ 5-е вид. 1919 р.

²⁾ Див. 76 стор. „Граматики українського языка“ ч. I. Ів. Нечуй-Левицького.

³⁾ *мерезисена* 29₅ і *мерезисаная* 29₁₃ не можуть служити вказівкою на те, що в мові III-а були дієприкметники на „—аний“, „—яний“, бо ті форми пояснюються наявністю в українській мові „мерезити“ й „мерезати“ (див. словн. Грінченка).

Що-ж до твердження А. Кримського, що „теперь в мр. языкѣ окончаніе страд. причастій *яный, аный* всюду преобладаетъ надъ паралельнымъ. все еще не исчезнувшимъ окончаніемъ *ений*“, то перебільшеність його видно й із лівобережних українських говорів, безпосередньо відомих мені, де зовсім немає *аний, яный* у таких випадках. (А. Кримський. Українская Грамматика I, ² ст. 405).

⁴⁾ Див. Л. Щерба. Русскія гласныя въ качественномъ и количественномъ отношеніи. §§ 1—15.

ктерне для мови Шевченкової, про це свідчать численні випадки змішування літер *e* й *и* (*и*) в його автографах: я відмітив по-над 100 випадків *e* замість етимологічного *и* (*и*) й навпаки *и* (*и*) замість етимологічного *e*, не рахуючи таких випадків, що не можуть вважатись свідками звукового змішування „*e*“ й „*и*“, також сумнівних¹⁾.

На *e* зам. *и* (*и*) й *и* (*и*) зам. *e* припадає майже порівно з помилок (на *и* (*и*) трохи більше). Отже, на підставі цих даних можемо сміливо сказати, що без наголосу в мові Ш-а не було двох фонем „*e*“ й „*и*“, що таким чином літери *и*, *и*, *e* в ненаголошених складах означають середній звук по-між „*e*“ й „*и*“, хоч і не однакового звукового значіння, як показує ближчий розгляд тих помилкових написів Шевченка. Що це звук не сталої й певної артикуляції, а власне відтінок то фонемі „*e*“ (наголошеної), то фонемі „*и*“ (наголошеної), то, нарешті, такий звук, що дійсно його можна визначити, як проміжний поміж „*e*“ та „*и*“, однаково близький і далекий до обох цих, свідчить *кількість* помилових написів *и* (*и*) замість *e* й навпаки в різних позиціях. Так, у відкритому останньому складі слова (ненаголошеному) звук „*и*“ в мові Ш-а очевидно наближався до звука „*e*“, коли Ш. аж 15 разів написав тут *e* замість етимологічного *и* (*и*) і тільки двічі навпаки—*и* зам. етимологічного *e*: *замкнувшє* 3₃₉, 3₁₅₇, *ніколе* 3₂₃₆, 4₂₉₉ 4₃₈₇, 8₂₀₅, *подумавше* 4₁₇₃, *всюде* 4₃₈₉, *загарбате* 3₆₁₀ („Мовь свить увесь хоч загарбате“), *їдучє* 9₁₈ („А диточки обидь несуть. Та їдучє колоски збирають“), *вихожаяучє* 12₂₀, *поторкувашє* 13₄₁, *схопивше* 14₂₆, *інколе* 70, *опускаючє* 4₃₇₈; *дивочи* 50₁₅ („серце твое тихе добре дивочи“²⁾), *всуи* 61₁₆.

Хоча деякі з наведених слів і не можуть бути безсумнівними доказами вказаного звукового явища³⁾, але в цілому, на мою думку, вони свідчать за те, що визвукове ненаголошене „*и*“ Ш. вимовляв як „*e*“ (звук проміжний по-між „*e*“ й „*и*“, але ближчий до „*e*“, ніж до „*и*“). Звичайно, в величезній більшості випадків Ш. пише в кінці слова *и* (*и*) етимологічно вірно, і це мабуть, пояснюється не тільки графічною й зоровою звичкою. Хоча що-йно наведені написи Ш-а й дають право сказати, що „*и*“ в кінці слова він артикулював ослаблено (наслідком чого й з'явилося „*e*“), що фізіологічно процес цей цілком зрозумілий і так-би вимовити природній, а до того, здається, й доволі поширений в українській мові, та все-ж не можна відкидати й фактора протичинного-психологічного, а саме асоціації деяких морфологічних категорій з етимологічним ненаголошеним „*и*“ з тотожними формами при „*и*“ наголошеному. Так, напр., Ш. міг і не вимовляти в визвуці „*e*“ в таких формах як „руки“, „ноги“, „гори“... під впливом форм з наголошеним закінченням—„книжки“, „ложки“, „хатки“... або: „з діброви“, „коло хати“, „од комори“... коли в його психіці існував довгий ряд „з гори“, „коло голови“, од води“... Словом, фізіологічний процес обниження артикуляції ненаголошеного „*и*“ в деяких категоріях слів міг у більшій чи меншій мірі перепинятись, затримуватись при наявності відповідних асоціацій.

1) Сюди я відношу, напр., дуже часто написання в Шевченкових автографах *ниначе* (ніначе), бо тут *и* (*и*) не з *e*, а з *e+и* (не иначе), також *христа* (від слова „хрест“), бо це-ж так і повинно бути (з „крьста“) люде і люды то-що.

2) „дивочи“ надруковано й у Доманицького в „Розсліди“, але друкував Доманицький мабуть із іншого автографа, бо текст його де в чому відмінний супроти тексту чернігівського автографа—див. „Кіевская Старина“ т. 94, ст. 333.

3) Так, „*e*“ в слові „всюде“ можна виводити з старого „*e*“ (див. „Етимологічскій словарь русскаго языка“ А. Преображенскаго). Але вважати діеприслівники „-ре“ і „-ше“ за називні множини чоловіч. р. з походження немає підстав, маючи на увазі, що під наголосом у Ш-а завжди *-чи*, а не *-че*: *живучи* 7₁₅ (рима до „у ночи“), *идучи* 29₄₅ („Тай заплакавъ сиромаха Степомъ идучи“) й ин.

Крім того, в живій мові (при балаканні) вказаний фізіологічний процес обниження визвукового ненаголошеного „и“ безумовно порушувався в мові Ш-а характером наступного складу дальшого слова (особливо складу наголошеного), як це буде видно згодом, але при записуванні це могло й не відбиватись через те, що длялий процес письма ізолоє слова, а значить і ослаблює вплив наступного складу¹⁾.

Звук „е“, очевидно, був у Ш-а з етимологічного „е“ й „и“ і в позиції перед наголошеним „е“, коли знаходимо 6 випадків помилкового напису *e* зам. *и* (*и*) і 2 навпаки: *стрєже* 13_s, *кричєте* 35₄₉, *вєшневий* 62₁, 44₁, *шенєли* 67, *незєнькій* 69; *заплєте* 4₂₃₆, *плєте* 13₈₀.

Але перед наголошеним „и“, в наслідок тієї-ж гармонійної асиміляції, маємо протилежну картину—14 випадків помилкових написів *и* (*и*) замість етимологічного *e* і 5 випадків *e* зам. *и* (*и*): *нечистивє* 2₅₅, *щитинки* 4₁₁₄, *зизлицєю* 5₅, *прильотить* 10₂₇, *невилщкого* 13₃₄, *шылщку* 7₈₀, *сорочички шила* 7₁₄₉, *ны снылось* 64, *жсинься* 34₁, 34₃, *сырсытый* 64, *выликодня* 66, *долотерпилывый* 7₂₅₅, *Яритыкъ* 69; *предыбалы* 3₂, *предыбайте* 3₂₂, *преснывся* 36₆₄, *розлєлы* 69, *прехилися* 8₄₇₉ („До когожь ты прехилися“). Коли взяти на увагу, що приросток „пре“ так пишеться мабуть головним чином із псевдоортографічних мотивів, і що в другій групі залишається лише один надійний приклад *розлєлы*, то фонетичне значіння помилко виступає зовсім ясно. Умовно такий відтінок звука означає „ие“.

Чи асимілював звук „и“ попереднє ненаголошене „е“ (власне чи наближав до себе) сказати з певністю не можна, бо маємо лише по 2 супротивних надійних помилки: *перелытила* 40₂₆, *вывыдить* 61₁₁, *вєспивує* 74, *пастєри* 13₇₄ (=пастирі). Але маємо ще 11 написів *мыни* 32₁, 36₆₄, 36₂₀₉, 36₄₂₄, 36₄₅₃, 39₅, 64, 66 (чотири рази)²⁾.

З деякою обережністю можна припустити, що й у цій позиції в мові Ш-а був звук „ие“.

Усі інші випадки змішування в рукописах Шевченкових *e* й *и* (*и*), тоб-то перед *a*, *o*, *y* (наголошеними й ненаголошеними), *e^u*, *e^e* та в ненаголошених останніх закритих складах, майже порівно поділяються поміж *e* зам. етимолог. *и* (*и*) й навпаки: 31 раз *и* (*и*) й 27 разів *e³*). Отже, в цих позиціях на місці ненаголошених „е“ й „и“ етимологічних у мові Ш—а був звук середній між ними.

Само собою розуміється, що ці 3 відтинки з етимологічних „и“ й „е“ є лише найпомітніші відтинки, що виразної межі (і артикуляційної і акустичної) поміж ними немає, що відтінків цих з рештою могло бути, як і насправді є в живій мові, безліч.

1) Крім проклітичних слів, розуміється, чому ці останні, як от *не—ны* (*ни*), і не можуть ілюструвати характеру обниження визвукового „и“.

2) На можливість у мові Ш-а дуже поширеної в українських говорах форми „міні“ немає ніяких указівок в його автографах, де крім *мыни* й *мени* не знаходимо інших написів („мыни“). [Під автографами розумію вище зазначені копії й зникли].

3) Ось ці помилки: *лычынъка* 2₁₈, *лєдачє лыдащо* 35₅₆, *кынщя* 36₃₆₇, *загострина* 36₃₆₆, *кошыня* 36₃₆₇, *выкрасавъ* 45₄₃, *кыпыає* 49₁₂, *очинята* 50₁₁, *кошыня* 8₁₇₆, *лытять* 27₇, *верныця* 28₉, 28₁₃, *постєналы* 3₂₁₉, *предалася* 8₉₅, *зє залєману* 29₂₃, *керпатєньку* 80, *пидкравшєся* 4₁₅₁, *поклонывшєся* 67, *Версавєя* 3₆, *Версавєя* 3₇₀, *Версавія* 3₇₈, *намистычко* 3₂₀₉, *рышотки* 43₈, *ныполюбило* 7₂₇₄, *интузіастомъ* 66, *ни то роблю що, ни то гуляю* 66, *позєрнуть* 36₆₇, *прєблуда* 7₅₂, *прєблуду* 8₁₃₈, *лытатєму* 36₃₆₂, *падатєму* 36₃₆₆, *прєрослы* 40₃₉, *годємось* 76, *прєдуркувата* 76, *прєбуду* 80, *кравдыне* 4₀, *єдинє дитя* 7₁₃₈, *будытє* 61₅ („Дали будытє стяжаты“), *знывичєный* 7₃₂₂, *ныревуть* 29₂₁, *кыжычкы* 67 („ны однысьной кыжычкы“), *вєпрещємъ* 2₂₁₁, *пєкинєры* 4₁₈₆, *пострєжємося* 3₂₃₁, *лазытєлє* 8₄₀₂, *оженєтє* 71, *побачєтє* 67, *незнатымышъ* 7₃, 7₉₄, *брєшищъ* 35₆₇, *плачищъ* 36₁₂₁, *поганиць* 76, *бвдищъ* 79, *повинищъ* 67, *узьявшєся* 3₄₉, *усмихнувшєся* 8₉₈, *вернувшєся* 8₁₈₃.

2. Ненаголошене „о“ й „у“.

Змішування ненаголошених „о“ й „у“ хоч і доволі характерне й поширене в українських говорах (фізіологічно воно рівнобіжне з поперебним), але майже ніколи не виступає так яскраво, як перше. Доволі слабо відбилось воно й у автографах Ш—а. Тільки в наростку—*ува—(ова-)* цілком ясно виступає „у-кання“ (30 випадків уживання—*ува—і 12—ова—*, напр., *мордувалась 126, годувати 242, помиркувавши 1341, турбувалась 319* та ин., *домиркувались 3150, покутовати 7383* та ин.), і це свідчить за те, що в таких випадках хоч може й не було в мові Ш—а чистого „у“, але старе „о“ змінилось у напрямі до „у“ („у^о“), тоб-то в тім самім напрямі (фізіологічно), що й „е“¹⁾.

Але інші випадки змішування літер *о* й *у* в рукописах Ш—а кажуть, що по-за наростком—„ова“—ненаголошені „о“ й „у“ в його мові розрізнялись доволі ясно, і є лише кілька випадків напису *о* зам. *у*: за *моштрували 3623, моштруюця 36266, моштрувались 36496, покоштував 66, боцимъ 3669* („Дывлюся такъ боцимъ сова“)²⁾.

Звичайно ж Ш. пише етимологічні „о“ й „у“ ненаголошені вірно. Причина більшої виразности ненаголошених „о“ й „у“—більша артикуляційна й акустична відстань їх проти звуків „е“ й „и“³⁾.

Напрямок змішування у Ш—а *о* й *у* (*о* замість *у*) наче свідчить за те, що ненаголошене „у“ Ш. артикулював з ослабленою лабіялізацією. Що-ж до—*ува—*, то тут, як це вже давно вияснено, „у“ з'явилося головним чином у наслідок асоціації з такими формами, як „купую...“⁴⁾, а що це—*ува—* в мові Ш—а вже було стало (певно, як—*у^ова—*), свідчать такі прикметникові форми, як *придур^уувата 76, предур^уувата 76*.

3. Закінчення в називному відмінку множини твердих нестягнених прикметників.

В літературній українській мові ці закінчення вживались та й тепер уживаються в двох формах—або в формі „-її“, або „-иї“, що очевидно відбиває дві стадії історії закінчення *иць* (знахідн. множ.)⁵⁾.

У мові Ш. доволі часто зустрічаються нестягнені прикметники, але-ж невідомо достові, як саме вимовляв Ш. форми називних множини—чи як „-її“, чи як „-иї“. Знов-же тільки автографи його можуть дати надійний ключ до вирішення цього питання. Але при поверховому перегляді рукописів Шевченкових висновки що до цього можна зробити різні й протилежні, і тільки детальніше вивчення—написів цих форм у Ш—а дає можливість точно встановити це закінчення. Річ у тім, що в автографах Шевченкових це закінчення пишеться різно—часто *-иї*, рідше *иї*, іноді *-ые*, по 1 разу *-іє* й *-иї*. Що до *е* в цьому закінченні, то зважаючи на його ненаголошеність та нечисленність і випадків напису його (6 разів), можна сміливо сказати, що ним Ш. означував „її“ своєї мови з мотивів псевдоортографії. Що-ж до першої літери закінчення (*і—иї*), то *иї* тут не показує на звук „иї“ („-иї“), а показує на щось інше. Ось ці ви-

1) Мабуть чи не безпідставна увага В. Доманицького про те, ніби то „Ш. скрізь пише: *малювала*, як і взагалі в глаголах на: *ювати*“ („Кіевская Стар.“ т. 94, ст. 34): в моїх копіях раз тільки *пльовали 256*, а тричі *ю—плювали 156, 5958, царювати 1347*. А вже безумовно безпідставна: „Шевченко не любив форм на *увати*, а мало не скрізь уживає: *овати*“ (ib. 36 стр.).

2) Не характерні за-для цього явища такі написи: *пазори 3160, 3618, 4295, зостричати 3195, 3699, 36114, 497, парубкомъ 4177, яблучко 7166, 66, озубає 1380, сусіды 4546, 4012, богилю 4014, богилюва 3014*.

3) Див. St. Smal-Stockyj und Th. Gartner. Grammatik der ruth. (ukrain.) Sprache. § 3. В. Богородицькій.—Общій курсъ русской грамматики“ ст. 377...

4) Див. А. Кримській.—Украинская грамматика I, 2, ст. 481.

5) Див. А. Шахматовъ.—Курсъ истории русскаго языка ч. III (літограф), ст. 489—91 та Smal-Stockyj und Gartner, Grammatik. § 120.

падки напису *ы* в прикметниках: *святыи оти цари* 3₂₁₇₋₁₈, *праведный люде* 4₂₈₅, *цшане .. вольные спивалы* 8₂₇₋₈, *святыи луи* 10₆₋₇, *незрячи прозрять, а ривые...* 10₂₉, *шляхи святыи* 10₄₂, *квиты молодый* 36₂₅, *злы люде* 39₁₉, *дрибный росы* 41₁₅, *лита молодый* 50₉, *злыи* (люди) 50₇, 50₁₇, *за темные люде* 60₁₀.

На мою думку ці написи з повною очевидністю свідчать за те тільки, що „н“, „д“, „т“, „л“ в мові Ш—а перед „і“ з „ы“ (ыѣ) не були м'які, а тверді (або напівтверді), що ці помилки Шевченкові як єсть і викликані тим, що Ш. добре відчував відмінність поміж складами; скажім, „ті“ в таких словах, як „хаті“ і „святі“ і, не знаючи иншого способу відзначити „ті“ з нем'яким „т“ перед „і“, як через *ы* зам. *і* (*и*), так і писав. Кидається-ж бо в вічі те, що ці „помилки“ трапляються як раз по *н, д, т, л*, після-ж инших приголосних (а часто так само й після *н, д, т, л*) він пише звичайно *-и (-іе)*, як от „не верстовіи, а волнніи, широкіи скризь шляхи святыи“ 10₄₀₋₄₂. Єдиний випадок „кривые“ мабуть пояснюється просто тим, що це трапилось у вірші на біблійну тему, і Ш. міг так написати під впливом мови псалма, як свідомий або несвідомий слов'янізм¹⁾, як це мабуть пояснюється й *е* в виразі *младіе вдовы* 3₄₃.

На користь моему твердженню про те, що *ы* в називн.-знахідн. відм. множини твердих нестягнених прикметників означає звук „і“ після твердих зубних (*н, д, т, л*) кажуть і *ы* з стар. „о“: *на вольный воли* 34₅, *помагай у бидный Ярыни* 64 (хоч звичайно не тільки після инших приголосних, а й після зубних тут *ій*: *на тій преславній України, на тій веселій сторони* 4₄₀₇₋₈, *Отакъ и ій одній единій ще молодій мойй князини* 7₁₂₆₋₇ то-що²⁾).

Що-ж до прикметників стягнених, то в називн.-знахідн. відмін. множ. у Ш—а звичайне закінчення *и* (*чорни косы* 2₅₁, *вдовы... чорноброви* 3₄₃₋₄, *люде гор.и неправедни* 8₄₉₉ і т. и.) і тільки двічі в листах трапилось *ы*: *будьте ласкавы* 65 і *бувайте здоровы* 66 (хоч там-же в листах часто ці слова Ш. пише з *и*). Чи свідчать ці випадки з *ы* про те, що в мові Ш—а спорадично були тут закінчення „и“, а не „і“, чи це просто механічні „русизми“ — сказати з певністю поки-що не можна. Але можна з цілковитою певністю сказати, що „і“ в цих формах прикметника у нього було звичайне, тоб-то, що його *и* значить тут „і“. За це категорично свідчать називні відм. множ. присвійних прикметників, де Ш. пише *ы*: *царевы князи* 3₃₇ *грихи батьковы* 7₃₈₅, *адамовы диты* 36₄₁ і тільки один раз *и* — *ханови... стрилы* 5₂₀³⁾. Отже, в присвійних прикметниках у називн.-знах. відм. множ. у Ш—а було закінчення „и“, а не „і“⁴⁾. Свід-

¹⁾ До того-ж це *ы* в моїй копії трохи розмазане, то може в оригіналі тут і не *ы*. а *и*, або просто непевний знак.

²⁾ Можна-б іще послатись і на аналогічні написи в „фонетичних“ передруках Шевченкових автографів у В. Доманицького, як *вз зеленый дуброви, чорный бровы, вси святыи, злыи люды, злыи лита, злыи диты, вз нетоплений хати*, як також і що до змішування *е—и*, як *бриши, бувальщину, мавше, матемишъ, грошинятъ* то-що (див. Київская Ста . т. 94, ст. 200, 204, 338, 418...), але це матеріал не дуже надійний, бо передрукував Доманицький здебільшого з копій автографів, а не з самих автографів. Але в цілому дані цих передруків не перечать моїм висновкам, а навпаки, як також дані й инших передруків, як от *по тымъ боци* в „Україні“ 1907 р. ст. 143, *уже пи(в)ныче* в „Києвск. Старині“ 1905 р. юнь, ст. 237—9.

³⁾ *Мовъ Йорданови святыи луи зелени береги* 10₆₋₇ приклад непевний. бо „Йорданови“ можна виводити і з „Йорданів“ і „Йордановий“.

⁴⁾ Закінчення „и“ в цих формах, неприняте в сучасній літературній мові, доволі поширене в українських говорах (лівобережних²⁾), як, напр., на Катеринославщині, на Слобожанщині, що відбилось і на мові письменників з цих земель, як от у Б. Грінченка звичайно „и“.

чить за те саме і напис *просвищены* Зб³⁰³ у мові перевертня („Сон“ — „только знаешь мы братъ просвищены“), чим Ш. ясно показав відмінність закінчення в російських аналогічних формах прикметників проти його, Шевченкових, де, як уже сказано, в таких випадках майже виключно буває *и* (*дрибни, мали...*).

Таким чином на підставі всіх оцих даних, думаю, можна зробити певні висновки (почасти вже сформуловані):

а) В називн.-знахідн.-кличн. відмінку множини твердих нестягнених прикметників у мові Ш—а були „—її“, а не „—їі“, принаймні як типова його форма, так само й у формах стягнених „і“, а не „и“.

б) Зубні „н“, „д“, „т“, „л“ в твердих прикметниках перед тими „-ї“ й „-їі“ були не м'які, що видно з написів *святѣи* то-що.

Чому це не відбилось на написах стягнених прикметників (тоб-то чому немає таких написів, як „дрибни слѣзы“ або-що), а тільки на нестягнених? Думаю, з мотивів психологічних: в нестягнених прикметниках перед голосним останнім Ш. мусив-би за традицією писати — *и* (що він часто й робить), а з *і* в'яжуться асоціації пом'якшености попереднього приголосного (*синіе, зеленіють...*), і тому то Ш. іноді „помилявся“ під впливом чимсь викликаного відчуження твердості приголосного і бажання означити ту твердість — заміняв одну недосконалу графіку („святїи“) другою („святѣи“), досконалішою що до означення приголосного і гіршою що до означення голосного. У стягнених-же формах твердих прикметників з основою на *н, д, т, л* Ш. послідовно покіше *и*, мабуть, не випадково, а тому, що літера *и* асоціювалась в однаковій мірі як із твердими попередніми приголосними, так і пом'якшеними, ба навіть дужче із твердими, як це видно з уживання літери *і* в автографах Шевченкових Річ у тім, що після повороту з засланя Ш., мабуть, під впливом П. Куліша, пише іноді *і* й не перед голосними та *й*¹⁾, але майже виключно в м'яких складах: *німіи* 13³², *дітей* 70, *сині горы* 71, *матірью* 7²⁹³ (що-правда, в цьому останньому випадкові *і* не ясне), *ість* 7²²⁸, *за неї* 7²⁹⁶, *приїхатъ* 76 і деякі інші. Тільки один раз написав Ш. *і* в твердому складі перед приголосним: *нічѣ* 14²⁵.

Усе це, здається, дає підстави до твердження, що зубні „н“, „д“, „т“, „л“ в мові Ш—а були нем'які перед „і“ з „о“ та „ыѣ“. Чи були нем'які перед таким „і“ й інші зубні—важко сказати: є лише один приклад, що ніби натякає на це: *розыбѣ* 35⁶⁷.

4. Рефлекси праслов'янських плавних („л“, „р“) + „ъ“, „ь“ між приголосними у відкритому складі.

Хоча в автографах Шевченкових ми знаходимо, крім фонетично правильних „ри“, „ли“, і *ро, ре*, все-ж не може бути сумніву, що форми з *о* й *е* зам. *и* (*ы*) суть або чисто графічні явища, або прості „русизми“, бо „ри“ й „ли“ тут це-ж характерна українська (і білоруська) прикмета¹⁾.

До „русизмів“ треба віднести такі форми, як *дрожала* 8³³, *кровавыхъ* 43¹², уживані може навіть без певної мети й свідомости. Що-ж до *е* зам. *и* (*ы*) в таких словах, як *охрестила* 8²⁰¹, *скрегоче* 36²³⁸, то його треба розуміти тільки як „и“, і то не тільки з загально-фонетичних міркувань, а на підставі самих автографів Шевченкових, а саме на підставі тих форм, де те „и“ буває під наголосом. Так, як свідчить В. Доманицький, і в М. і в В. автографах Шевченкових стоїть *нехрїщени диты*

¹⁾ До повороту-ж в автографах Шевченкових трапляються такі випадки лише в чужоземних словах, як от *лілея* (в усіх 3-х автографах), *Ізраиль* 3³⁶ та небагато інших.

²⁾ Див. А. Шахматовъ.—Очеркъ древнѣйшаго періода історіи русскаго языка. (Энциклоп. Славян. Филології, вып. 11), § 372.

(„Княжна“ ряд. 16), з наголосом над *и*¹⁾, хоч у „Кобзарі“ редакції того-ж Доманицького вже „нехрещені діти“ — не тільки без наголосу а й із невірним „е“²⁾).

5. Скорочення довгих приголосних.

Характерні довгі приголосні української мови (з — *ть* — між голосними) в мові Ш—а очевидно зберігались у повній силі, як про це свідчать доволі послідовні написи, напр., *запорозьжя* 4₂₀₈, *безталанья* 8₁₁, *роздолья* 4₃₄₄, *одъ шльли* 7₂₂₄, *безталання* 4₂₆₃ і інші (кільканадцять разів), при чому один раз *понадвирьрю* 4₃₂₁ (тричі *матирью* 7₁₃₃, 4₅₂₅, 7₂₉₃). Тільки 5 разів написав Ш. ин-як: *набезлюдь* 7₃₈₉, *въ зеленому баговини* 8₁₆₉, *цвилью* 27₂₈, *нальють* 27₆₈, *привитаня* 70 і це можна розуміти як звичайний пропуск літер, що у Ш—а трапляється частенько.

Але довге „ць“ в дієсловах (—„ться“) у вимові Шевченковій певно було скорочене, коли він так на диво послідовно одноманітно означає його через — *ця*: *траюця* 3₁₈₆, *дивуюця* 1₉, *сньюця* 7₁₉₄ і баг. инш. Та й ще одна вказівка є на те, що рефлекс — *ться* в мові Шевченковій був ув останній стадії зміни (ться > *цьця* > *ця*). Маю на увазі його *бацьця* 8₃₀₄ („дитей бацьця годувала“) — це-ж хронологічно очевидно пізніше стягнення супроти — *ться* (*бачить* + *ся* > *бачицьця* > *бачиця* > *бачця* > *бацьця*) і тому ще не в останній стадії (— *ця*). Скорочення маємо й — *сься* із — *ш* + *ся*: (*ти*) *непроспись* 8₁₅₉, *злякаеся* 8₃₆₂, *прехилися* 8₁₇₉ Сказати щось певніше про „чц“, „тц“ заважко, бо тільки один раз трапилось *вкпоуци* 4₁₂₆, *квчастый*, *заквичалысь*... Ш. завжди пише з одним ч, але *Туреччина* 8₁₉₇.

6. Губні приголосні.

Губні приголосні в Шевченковій мові певно нічим не відзначаються проти звичайної української вимови, але треба відмітити, що дуже поширеного в укр. говорах переходу „мй + голосний“ на „мнь + голосний“ Ш. очевидно зовсім не знав, коли послідовно пише: *помяне* 4₃₁₂, *на... полумья* 8₆₁, *тима* 28₂₈, *полумьямъ* 36₁₇₁, *семьи* 40₂₇, *семья* 44₆ й ин.

7. „р“ і „л“.

Про отвердіння „р“ в кінці складу в мові Ш—а говорити не можна: таке отвердіння в його мові, як і взагалі ствердіння „р“ помічається лише як спорадичне явище, що характерно за-для східних і подніпрянських укр. говорів. Може тільки трохи більше було в його мові це ствердіння, бо крім таких звичайних форм, як *матирь* 1₈₃, 13₉₆, *теперъ* 4₁₇₂, *Сибиръ* 4₅₅₂, ми знаходимо й *ликаръ* 67, *ликарувати* 8₄₅₂³⁾.

Що до характеру „л“ в мові Ш., то заважко щось певне сказати на підставі автографів, крім того, що такі написи, як *билшъ* 4₂₆₆, 76, 58₂₃, 11₁₂, *билше* 66, *далшъ* 8₃₂₉, *возмутителна* 70 свідчать у кожному разі за те, що тут м'якого „л“ у мові Ш—а не було.

8. Праслов'янські „о“ й „е“ в нових закритих ненаголошених складах та ненаголошене „ѣ“.

Беручи на увагу, що діалектична батьківщина Шевченкова займає місце хоч і не на території північно-українського наріччя, але все-ж доволі близьке до перехідних на північній основі говорів⁴⁾, цікаво вивчити, в якій мірі в Шевченковій мові відбивається найхарактерніша фонетична

1) „Кіевск. Стар.“, т. 94, ст. 387.

2) Що до різнозначности „нехрищений“ і „нехрищеній“, то див. *О. Синявський*. Український язык, § 12, II, 2.

3) Див. ще в В. Доманицького ст. 46 („Кіевская Стар.“, т. 94).

4) Див. Діалектологічну карту України в кінці розвідки Вс. Ганцова „Діалектологічна класифікація українських говорів“ (Записки Історично-Філологічного Відділу Укр. Акад. Наук, кн. IV).

прикмета північного наріччя незмінність старих „о“ й „е“ в ненаголошених закритих складах та перехід „ѣ“ в „е“ в ненаголошених складах ¹⁾. Само собою розуміється, що в мові Шевченкової можна шукати не більше, як прослідків цієї північно-української ознаки, але прослідків може й дещо більших, ніж, напр., у літературній українській мові. І справді, автографи дають доволі вказівок для припущення, що вплив північних українських говорів у цім саме був досить помітний у тому говорі, що до нього належав Ш., що в мові останнього ненаголошені „о“ й „е“ замість південно-українського „і“ (з $\bar{o}$, $\bar{e}$, $\bar{\text{ѣ}}$) хоч і не були правилом, розуміється, але становили досить помітну стихію. Ось ці дані: *яворъ* 12₂, 12₁₃, 14₃, *реготъ* 7₃₁₃, *обокъ ёю* 36₃₁₄ (*обокъ* — проклітика), *самотный* 7₄₂₃, *крепачкою* 8₂₃₁, *корень* 12₆, *семья* 44₆, 40₂₇, 51₂₁, 51₂₂, *межъ ными* 3₁₆₃, 3₁₆₄, 3₁₆₆, 3₁₆₉, 12₂, 12₃, 27₇₂, *гордость слипая* 67₁₅, *щирость* 67, *сиротъ* 69, *двоюродный* 77. Може сюди слід додати й *Киевъ* 8₃₆₇, 7₂₃₇, 45₆₁, що вживається у Ш-а поруч із *Київъ* (*Кивъ*) 8₄₁₂, 8₂₅₂, 8₁₉₉. [Про це слово є дуже цікава, хоч безумовно не точно зформулована, увага В. Доманницького: „До повороту з заслання Ш. на письмі уживає скрізь Київ, або Кієв, але з р. 1857 у нього помітно перемену, і з того часу скрізь уже він пише Київ“ („Кієвск. Старина“ т. 94, ст. 33): як що це спостереження вірне хоч би при тій умові, коли-б ті „скрізь“ позамінювати відповіднішими „здебільшого“, то тоді воно може служити для визначення ще й динаміки Шевченкової мови, бо рідна говірка, очевидно, яскравіш відбивалась замолоду].

Хоча деякі з наведених слів з північно-українськими ознаками (як „крепак“, „сем'я“) й дуже поширені в південно-східних українських говорах і таким чином не можуть ще сами собою характеризувати мови Шевченкової, але всі вони разом свідчать, що в його мові цей північно-український елемент був хоч і спорадичним явищем, але значно дужчим, ніж, напр., в говорах південної Полтавщини або Запоріжжя ²⁾.

Що до *о* й *е* під наголосом замість потрібного українського „і“, то як-би їх не пояснювати, але здебільшого вони взагалі в тих самих випадках відомі в багатьох або й ув усіх монофтонгічних говорах, як от *вольные* 8₂₈ то-що, *народъ* 3₃₈, *лош* 4₂₀₂, *пидстрелено* 4₂₂₁. Дивовижними й незрозумілими являються в автографах Шевченкових лише *осеньнѣю* 8₂₄, *весеннь* 43₁, *весенній* 62₁, *вечерня* 44, 62₇.

Що до дрібніших звукових прикмет Шевченкової мови, то можна ще відзначити такі:

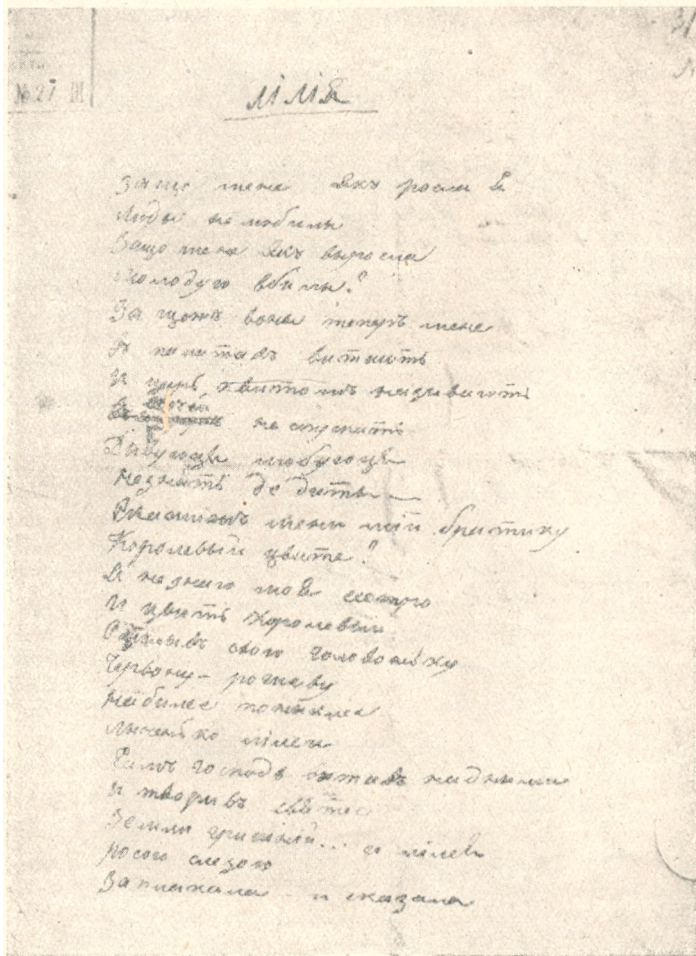
а) *д* перед глухими не переходить на *т*: *людьски* 3₁₄₃, 3₂₂₀, 4₄₀₀, 8₇, 36₁₅₅, *видсиль*, *видтиль* 4₈₁, *оспочине* 4₁₆₂, *двадцятю* 36₁₄₈; але *очиньлись* 36₅₃₉.

Важко щось певне сказати за *з—с* у приростках та прийменниках перед глухими приголосними, коли бачимо затемнення звукозмін „правописом“: *съ тобою* 1₂₂, *зъ тобою* 2₂₂, *розкажи* 4₆₉, *розказали* 4₂₈₁, *сбились* 7₃₇₁, *съ ворогомъ* 3₂₁₄ то-що. В кожному разі увага В. Доманницького, що „у Ш. скрізь перед *к*, *п*, *т*—не *з*, а *с*“ не точна й поверхова („Кієв. Стар.“ т. 94, ст. 33).

¹⁾ Ibid., II, 1), 2).

²⁾ Для ілюстрації північних елементів у мові Ш-а не можна наводити такі от ще випадки. як прийменники—приростки *од* (у Ш-а завжди *од*, за винятком таких тільки. як *видкиля* 8₃₃), *зогнать* 3₁₃, *зобивъз* 4₉, *зовью* 41₂, *вопьеця* 4₂₃₄, *дождуся* 45₂₂, *зовсего* 4₃₄₄ й баг. инш. подібних. бо чергування *о—і* в них обумовлюється праслов'янським чергуванням *отъ—от*, *объ—об* то-що, що потім поширилось і на такі слова, де первісно такого чергування не було (*до*, *по*)—див. „Етимологическій Словарь русского языка“, Преображенского (*отъ*, *об*, без...)

б) В дієсловах „умирати“, „збирати“... в мові Шевченковій було очевидно лише „і“, а не „и“, бо в автографах немає написів із літерою *и*, а завжди з *и*¹⁾.

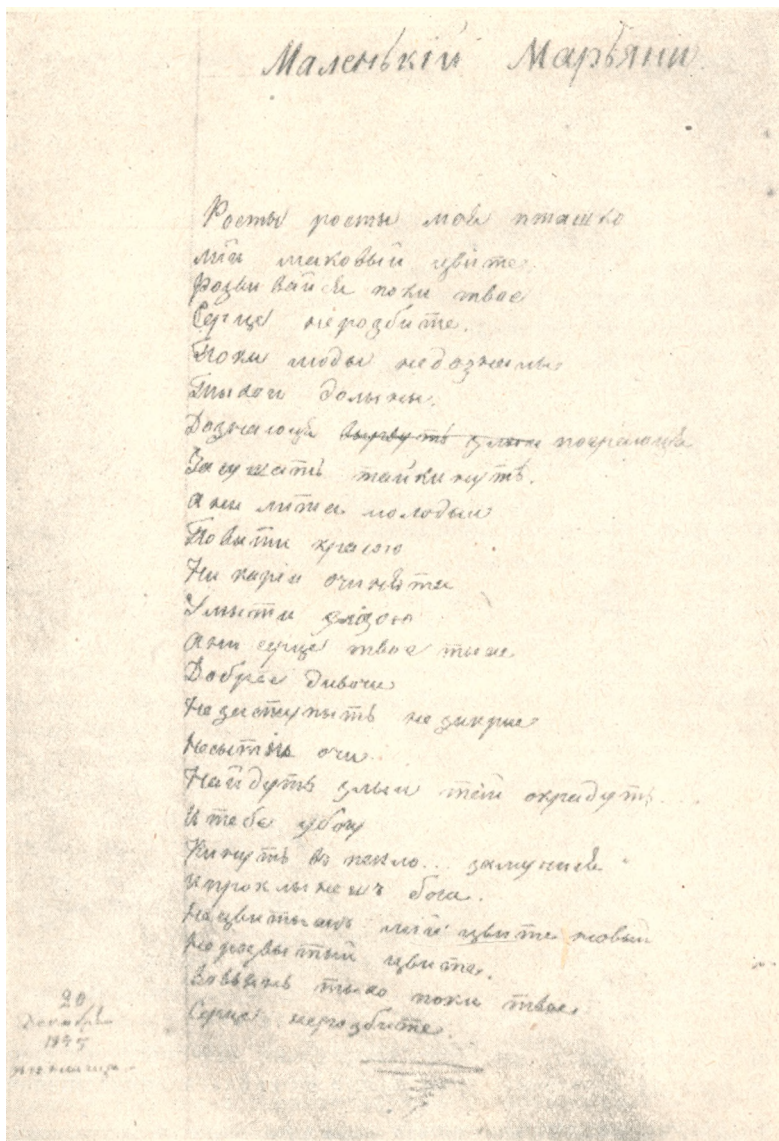

Усі ці уваги мають як чисто теоретичне значіння, так і суто-практичне. З погляду наукового дуже важно як-найдетальніше визначити зву-

1) Нумерація копій з Шевченкових автографів з указівками, де можна, коли автографи писано і де вони.

1) Лілея в автогр. В. в Київі	—
2) Лілея „ „ М. „ „	—
3) Царі „ „ В. „ „	(1848 р.?)
4) Москалева Криниця в автогр. В. в Київі	1857 р.
5) Плач Ярославни „ „ В. „ „	—
6) Думи мої, думи-мої „ „ В. „ „	—
7) Княжна в автогр. В. в Київі	1858 „
8) Вільма „ „ В. „ „	1858 „
9) Сон (На панщині) в автогр. В. в Київі	1858 „
10) Ісаія. Гл. 35 в автогр. В. в Київі	1859 „
11) NN в автогр. В. в Київі	1859 „
12) Над Дніпровою сагою в автогр. В. в Київі	—
13) Саул в автогр. В. в Київі	(1860 р.?)
14) Тече вода з-під явора та І день іде в автогр. В. в Київі	—

кову систему найвидатніших письменників, і що до цього, то подані уваги становлять лише „дещо“ за-для наукової характеристики Шевченкової

мови. Мої висновки де в чому ще треба перевірити й деталізувати на сьогочасних живих говірках колишньої Керелівки та Моринців то-що, а

27) Чигрине, Чигрине	}	автогр. у музеї ім. Гар- новського у Чернігові	1844 р.
28) Заворожи мені, волхве			1844 "
29) У неділю не гуляла	"	"	1844 "
30) Гоголю	"	"	1844 "
31) Розрита могила	"	"	1843 "
32) Чого мені тяжко	"	"	1844 "
33) Не завидуй багатому	"	"	1845 "
34) Не женися на багатій	"	"	1845 "
35) Холодний Яр	"	"	1845 "

одночасно визначити—кудою від Шевченка йдуть ті говірки, тоб-то динаміку їх ¹⁾).

З другого боку в виданнях „Кобзаря“ натрапляємо на таку фонетичну різноманітність і неусталеність, що в кожного уважного й чутливого до цієї сторони справи читача повстає питання—де кінчається Шевченкова мова й починається редакторова або й інших причетних до видання людей? Справді, в численних виданнях Шевченкових творів до останнього часу знаходимо багато нічим не виправданих „чужомовних“ (тоб-то з інших укр. діалектів) звукових елементів. Ось кілька прикладів:

В нестягнених прикметниках знаходимо значіння *-иї* (такої...) в „Кобзарях“ Празькому (1876 р.), Огоновського, Доманицького (а за ним і в

36) Сон (У всякого своя доля)	” ” ”	1844	”
37) Ой, одна я, одна	” ” ”	1847	”
38) За байраком байрак	” ” ”	1847	”
39) Мені однаково	” ” ”	1847	”
40) Не кидай матері	” ” ”	1847	”
41) Чого ти ходиш на могилу	” ” ”	1847	”
42) Ой, три шляхи	” ” ”	1847	”
43) Костомарову	” ” ”	1847	”
44) Садок вишневий	” ” ”	1847	”
45) Не спалося	” ” ”	1847	”
46) Рано вранці новобранці	” ” ”	1847	”
47) В неволи тяжко	” ” ”	1847	”
48) Чи ви ще зійдетеся знову	” ” ”	1847	”
49) По-над полем іде	” ” ”	1847	”
50) Маленькій Мар'яні	” ” ”	1845	”
51) Як умру	” ” ”	1845	”
52) Ми вкупі гралися	” ” ”	—	”
53) Доля	} ” ” ”	1858	”
54) Муза			
55) Слава			
56) Сон (На панщині)	” ” ”	—	”
57) І Архімед і Галілей	” ” ”	1859	”
58) Не гріє сонце на чужині	” ” ”	1859	”
59) Лілея	” ” ”	1846	”
60) Іван Гус (уринок)	” ” ”	—	”
61) Між царями, судіями	” ” ”	1845	”
62) Садок вишневий	” ” ”	—	”
63) Пророк	” ” ”	1859	”
64) Лист братові Микиті	} автогр. у музеї ім. Тарновського у Чернігові	2/ III	1840
65) ” Тарновському		” ” ”	26/ III
66) ” ”	” ” ”	25/ I	1843
67) ” Лазаревському	” ” ”	20/XII	1847
68) ” Максимовичу з віршем „Полякам“	” ” ”	—	—
69) ” Максимовичу	” ” ”	22/ IX	1858
70) ” Максимовичевій	” ” ”	—	1858
71) ” Тарновському	” ” ”	28/ IX	1859
72) ” ”	” ” ”	8/ X	1859
73) ” Сошенкові	” ” ”	9/ X	1859
74) ” Макарову	” ” ”	—	—
75) ” В. Шевченкові	” ” ”	22/ III	1860
76) ” Тарновському	” ” ”	—	1860
77) ” Честаховському	” ” ”	—	—
78) ” Ткаченкові	” ” ”	30/ V	1860
79) ” ”	” ” ”	28/ IX	1860
80) ” ”	” ” ”	4/ I	1861
81) ” ”	” ” ”	12/ I	1861

¹⁾ Хочеться тут висловити побажання, щоб київські діалектологи (їм ближче й зручніше) як-найдетальніше описали мову Шевченківщини, принаймні найважливіших сіл, і то не тільки з фонетичного боку, а також і що до морфології, синтакси, лексики. Про це слід-би подбати нашій Академії.

усіх, хто передруковує); *e* в „хрестилась“, „хрещені“... у Франка, Лепкого, Доманицького; „кричать“, „пищать“ (*я* по *ж, ч, ш, щ*) у Франка, Огоновського¹), „гріхи батькові“ (*i* в наз. множ. присвійних прикметників) у Лепкого, Франка, Огоновського.

Можна-б іще багато навести зразків різних нешевченківських звукових прикмет у друкованих Шевченкових творах, але не можна навести видання, де-б відбилась тільки Шевченкова фонетика. Звичайно, нівелюючого впливу ортографії не може уникнути нічия мова, але по-за цим мова принаймні таких письменників, як Ш., повинна бути незаймана.

---

¹) Кричать... і в „Кобзарі“ Семеренка (1860 р.), але-ж чи Шевченкові належить це?

Шевченко як маляр¹⁾.

Як уже можна, при сучасному стані історії мистецтва,—говорити про незмінні закони цієї молоді галузі знання, то, на мою думку, варто було б відзначити закон, який можна було б назвати *закон наступництва*. Його можна було б формулювати так: „ні один новий стиль у мистецтві не виникає самостійно,—незалежно від одного чи кількох попередніх стилів“. Інакше кажучи, кожний новий маляр починає завше з наслідування тих праць, які зробили на нього, в часи підготовчого періода,—найбільше вражіння. Лише в пізнішому своєму розвитку він відходить від цих взірців під впливом інших, більш сильних течій у малярстві, або піддається силі свого власного творчого генія й стає на путь утворення нового, до того часу ще невідомого напрямку в мистецтві.

Присутність та продуктивність цієї доби в життю кожного мистця обумовлюється не тільки мірою його талановитости, але й де-якими, надзвичайно важними, факторами; до цих факторів належать насамперед властивості та відмінності тої малярської школи, до якої він належав по своїй освіті. Ясно, наприклад, що який небудь найталановитіший маляр, що росписував фресками мури старовинних єгипетських гробниць або русько-візантійський маляр XII-XIII ст., що малював ікони,—навіть коли б вони мали величезний талант,—навіряд чи змогли б виявити себе чимсь таким, що залишилося б назавше в пам'яті нащадків. А прецінь в інші часи та при інших умовах, як, наприклад, наприкінці XV ст. в Італії, або в першій половині XVII ст. в Нідерландах, такі виявлення траплялися досить часто,

Отже поставивши собі завданням освітити головні моменти дуже недовгої діяльності Т. Г. Шевченка, яко маляра, ми спинимося насамперед на характері того шкільного напрямку, який він виніс, залишаючи мури Петербурзької Академії Художеств.

Треба сказати, що поступаючи зараз же після звільнення від кріпацтва в склад учнів Академії, Шевченко не приносив із собою абсолютно ніяких чужих Академії традицій. Їх не могли дати йому ні один із сільських дячків, у яких він учився, ні хвилева знайомість з майстернями Віленського та Варшавського малярів, ні Петербурзький цеховий малярний мастер Ширяєв, до якого в науку на 4 роки Шевченко був відданий поміщиком Енгельгардом.

На четвертому році цієї науки, в ясну літню ніч, маляр Сошенко, земляк Тараса, зустрів його босого, без шапки, в тиковому халатику, замащеному фарбами, в Літньому саду; він сидів на відрі й рисував контури мармурових статуй. Ця зустріч рішила долю Шевченка.

Спостерігши в Шевченка не-аби який талант, Сошенко зумів зацікавити його долею найвидатніших людей з артистичного кола: маляра Венеціанова, конференц-секретаря Академії Художеств Григоровича, поета

¹⁾ Стаття ся була автором названа „Шевченко і Рембрандт“, але що Редакція мала вже статтю під такою назвою для сеї ж книжки „України“ (що друкується низче), а стаття пок. Щавинського має ширший характер, то Редакція дозволила собі дати їй ширшу назву.

Жуковського й навіть світове світло того часу—Карла Павловича Брюллова. Брюллов і взяв Тараса у свою особливу опіку. Щоб мати змогу викупити його в поміщика, він намалював портрет Жуковського, який був куплений царською родиною за 2.500 карбованців¹⁾. Діставши, нарешті, в 1838 р. відпускну від поміщика, 24 літній юнак уперше став систематично знайомитися з малярством, запопадливо відвідуючи класи Академії Художеств та майстерню свого великого оборонця та учителя,—впливу якого він віддався цілою душею. Крім мистецьких засобів „Карла Великого“, як звав Брюллова Жуковський, а за ним і інші, у талановитого учня цехового майстра маляра не було-та й не могло бути—ніякого іншого мистецького ідеалу. Щоб зрозуміти це, треба згадати, якого розголосу набрало й якої слави здобуло це ім'я по всій Європі, коли в Римі вперше був виставлений його образ „Останній день Помпеї“,—образ, яким захоплювалися і який хвалили й прославляли спочатку в Італії, а потім і по всій Європі. Майстерню Брюллова в Римі відвідували Коммуніні, Вальтер-Скот та інші славні особи, які захоплено вигукували перед його образом: „Брюллов, ви колос!. „Це не образ, це ціла епопея!“ Такої слави не заживав в Італії ніхто з часів Тиціана. Брюллов міг без квитка ходити в театри, у нього не питали паспорта при переїзді через кордони.

Побувавши в Парижі, „Останній день Помпеї“ прибув до Петербургу. Вже наперед його бігла його слава, а в Петербурзі його зустріли захопленнями похвалами Кукольник, Пушкін, Гоголь, Жуковський і всі хто мав хоч якийсь відношення до мистецтва. Ця „геніяльність на Помпея“, це „ясне відродження малярства“ ще довго викликала ентузіазм суспільства; виставлена вона була спочатку в Зимньому палаці, а потім в Академії Художеств. Слава її творця залишилася незахитаною до самої його смерті, роблячи, священним і бездоганим абсолютно все, щоб він не робив.

Для нас важна тут лише одна сторона течії російського мистецтва, яка здобула такий блискучий триумф і якої головним представником був Брюллов, а саме його здатність до дальшого розвитку, його життєздатність.

Щоб вяснити собі це, треба трохи ознайомитися з напрямком, який в літературі має назву класицизму або псевдо-класицизму.

Не затримуючися на історії його розвитку, яка починається ще в XVI ст., ми просто почнемо з його остаточної фази, яка поклала свій невитравний відбиток на культуру першої половини XIX ст. всієї Європи й яка більше відома під назвою стилю імперії (Empire).

Основна риса цього стилю *наслідування*. Одиноким джерелом справжньої краси уважалося мистецтво грецьке; все, що не було з ним звязане, уважалося незначним і не гідним уваги маляра.

Така неперушність ідеалу, взятого з давньої давнини, поставила непереможну перешкоду всякому поступові, бо ідеал цей, для сучасного прогресу, ніяк не міг бути стимулом для дальшого розвитку. „Іліяда та Одисея, пише з цього приводу один німецький історик мистецтва²⁾, „геніяльні твори. Але кожна „Ilias post Homerum“ нічого не варта. Цілком можливо, що люде ніколи не утворять нічого кращого за Венеру Мілоську. Але тому одинокий спосіб бути самим собою, бути самотнім—забути про Венеру Мілоську“.

В часи царювання Миколи I в С.-Петербурзькій Академії Художеств, яка була організована на основах урядової субординації, класицизм

1) По другим відомостям—за 2.400 карб.

2) Р. Мутер.—Історія живописи в XIX вѣкѣ Пер. Э. Венгеровой. СПб. 1899 стор. 107.

безповоротно задубів у форму „академічного класицизму“, який убивав усе живе. На сторожі його стояли професори Академії Шебуєв, Єгоров, Андрій Іванов та ін., які запопадливо переслідували все, що виходило по-за межі непохитного канона. Всякий прояв індивідуальної думки чи смаку вважався недозволеним і навіть просто таки злочинним.

Учитель Шевченка Карл Брюллов з 9 років підлягав цій суворій академічній дресировці, яка в решті зробила з талановитого хлопчика щирого прихильника казенної академічної мертвоти. Перебування в Римі не прищепило Брюллову більш життєвого мистецтва. Апогей його слави „Останній день Помпеї“ образ, скомпонований по приписам академічного канону, виникнув у нього під впливом постановки опери Пуччині „L'ultimo giorno di Pompei“. Він повний штучних театральних ефектів, в ньому багато з'єднань барв, що аж кричать, але було б марною тратою часу шукати там слідів душевних переживань того моменту, образ якого він хотів утворити, або загального настрою гармонії барв. У пізнішій своїй діяльності Брюллов не утворив нічого більш видатного, так само як не утворив нічого вартого уваги—ні один із його учнів. Творча основа загубила всю свою силу в лабетах класицизму. Прірва між казенним мистецтвом, що зовсім одійшло від життя, і самим життям,—була занадто велика, щоб її можна було відразу перескочити.

От у таке то жахливе по своїй „косності“ коло, що вбивало все живе попав наш молодий маляр, який прагнув мистецтва й лише мріяв про нього. Це коло захопило його всього. Крім суто-офіційних відносин до Академії, у нього швидко повстали дуже близькі, приятні відносини з головою її Брюлловим. Шевченко став його найулюбленішим учнем. Ця вся обстановка, разом із почуттям подяки до Брюллова за своє звільнення від кріпацтва, не давали йому змоги віднестися критично до такого розуміння завдань мистецтва, мети його й засобів для досягнення тих завдань. Вони здавалися всім, хто оточував Шевченка, єдиними, про які можна лише гадати, хоч жива душа молодого маляра цілий час прагнула до волі. Взаємовідносини учня та учителя надзвичайно гарно змальовані в багатьох місцях автобіографічного оповідання Шевченка „Художник“¹⁾. От одно з них, де він оповідає про „Історію хрестоносних походів“ Мішо, яку він як раз прочитав: „Я зробив ескіз, як Петро Пустельник веде юрбу перших хрестоносців через одно із німецьких міст, додержуючися засобів малювання та костюмів Печі; показав Карлу Павловичу, але він мені як найсуворіше заборонив брати сюжети з чого б то не було иншого, крім біблії, старовинної грецької та римської історії. „Там“, сказав він, „все простота та краса, а в середній історії аморальність і шкарадність“. У мене тепер на помешканю, крім біблії, ні одной книжки нема. Подорож Анархасиса та Історію Греції Галіса я читаю у Карла і для Карла Павловича, і він завше слухає з однаковою приємністю“. Читав Шевченко тоді, як Брюллов, на замовлення Академії, малював копію з образу Домінікіно „Іоанн Богослов“. Образ цей подобався Шевченкові й здавався йому кращим за копію. „Але ні“, пише він далі, „це грішна думка, Домінікіно ніколи не міг бути вище за нашого божественного Карла Павловича. Мені иноді хочеться, щоб скорше забрали оригінал“²⁾.

Ту ж саму глибоко трагічну нотку внутрішньої боротьби молодой души проти гніту авторитета, чути і трохи низче, де Шевченко пише про приїзд молодого маляра Штернберга, якого як раз тоді чекали: „Хоч би вже скоріше Штернберг приїхав. Я не бачивши полюбив його, Карл Пав-

1) Надруковано в журналі „Кіевская Старина“. 1887, січень-лютий-березіль.

2) „Художник“ К. С. стр 195—196.

лович для мене занадто колосальний і, не дивлячися на його добрість та ласку, мені *иноді здається, що я один*. Це сумне почуття душевного незадоволення та самотності часто охоплювало молодого маляра за працею над нудною-пренудною фігурою академічного натурщика і він кидав її, щоб поринути в іншу, радісну царину поетичної творчості, де він почував себе цілковито незалежним і вільним.

Згадуючи в заслання ті часи, коли він жив у майстерні Брюллова, Шевченко, під впливом туги за малярством, докоряє собі: „І що ж я робив? Чим займався у цій святині? Дивно згадати... я займався тоді складанням українських віршів, які потім такою страшною вагою впали на мою убогу душу. Перед його гідними подиву творами я думав і виховував у своєму сердці свого сліпого кобзаря та своїх кровожадних гайдамаків. В його прекрасно-роскішній майстерні, як у гарячому дикому степу надніпрянському, передо мною миготіли мученицькі тіні наших бідолашних гетьманів. Передо мною стлався степ, засіяний могилами“¹⁾.

Період, коли переважав вплив Брюллова (гарними зразками його можуть служити портрети Маєвської, княгині Кекуатової, дітей Репніних та де-які біблейські композиції), тягнувся одначе в Шевченка не довго. Талант його був зовсім не такого сорту, щоб його могла знищити навіть Миколаївська академічна дисципліна. Від класичної мертвоти, від Брюловських театральних галасливих композицій — його невпинно тягло до життя, до справжнього народнього життя, в унісон з яким ніколи не переставало битися його серце. Його зовсім не цікавить ні одна з переходових форм, за поміччю яких західно-європейське мистецтво хоче урятуватися від кайданів класицизму. Його не цікавлять ні копачі могил — назарейці, ні романтики з їх чарівними казками,²⁾ ні навіть блискучий представник французької школи історичних малярів Поль де-ля Рош³⁾, якого дуже рекомендував Шевченкові, — щоб заспокоїти його бунтарську душу, — сам Карл Павлович. Всі ці псевдо-ідеалістичні течії абсолютно нічого не промовляють його душі, яка бачить лише одно справжнє джерело краси це життя рідного пригніченого народу.

Ще будучи студентом Академії, влітку 1843 і 1844 рр. Шевченко зарисовує багато специфічно-українських пейзажів, оживляючи їх типічними фігурами, і творить навіть складні скомпоновані сцени з народнього життя — „Судня рада“ і „Старости“, які потім і штихує (1844 р.) Композиції ці такі природні, такі зворушливо-близькі до дійсності, яку він малює, що являються якимсь анахронізмом для російського мистецтва 40-х років. Великий звязок з Академією в цих образах, остаточно порваний; його можна встановити лише на основі більш ранніх образів: „Катерини“ та, почасти, „Знахаря“, які мають на собі, — особливо „Катерина“ — безсумнівні сліди Брюловської театральности. В той же час він мріє про велике стихарське видання; темою його повинна була бути Україна, освітлена з 3-х боків: — пейзажного, побутового та історичного. „Чи я Вам розказував“, пише він у березні 1844 р. до Бодянського, — „що я хочу рисувати нашу Україну, коли не розказував, то слухайте. Я її нарисую в трьох книгах; в першій будуть види, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні; в другій — теперешній людський побут, а в третій — історію. Три естампи уже готові“⁴⁾.

Але цим як і багатьом іншим артистичним мріям молодого маляра, думки якого завше линули до України, — не дано було здійснитися. На

¹⁾ Щоденник Т. Г. Шевченка. Твори, т. II. Вид. В. Яковенка. 1911 р. с. 177.

²⁾ Виятком можна вважати, до певної міри, офорт „Казка“ (1844), яка також до певної міри є переклад німецького романтизму на українську мову.

³⁾ „Художник“ К. С. стор. 200—201.

⁴⁾ Твори, т. II, с. 348

весні 1847 р., через два роки по закінченню Академії, Шевченко був заарештований і незабаром був висланий, яко звичайний рядовий, до Закарпатської області, і при тому йому було як найсуворіше заборонено—по наказу самого імператора—не тільки писати, але й малювати. Так безглуздо був припинений процес розвитку молодого малярського таланту, який так блискуче подолав непереможні труднощі шкільних традицій і так швидко знайшов свою власну правильну путь.

Десяти років тяжкого життя в касарні, при виключно жорстоких умовах часу Миколи I, було більше ніж треба, щоб убити перші ліпші навіть великі здібності, але вони не вбили таланту Шевченка, як не вбила його раніше сувора академічна дресировка. Талант непохитно витерпів ці всі страхінтя і вийшов з них переможцем: вони його надломали, погнули, але не розчавили.

Коли нарешті знеможеного Шевченка повідомили, що його звільнять, він сумно міркує про своє будуче життя. „Про малярство мені тепер і думати нема чого“,—пише він у своєму щоденнику: „Це нагадувало віру в те, що на вербі виростуть груші. Я і раніше не був навіть середнім малярем, а тепер тим більше. Десять років, на протязі яких я не вправлявся зовсім, можуть зробити і із віртуоза самого звичайного шинкового баладаєчника. От же про малярство мені й думати нема чого. А я думаю присвятити себе цілого гравюрі аква—тинта“¹⁾.

Така непевність Шевченка в своєму знанні малярського мистецтва для нас надзвичайно показательна. Наслідкування класичним скульптурним пам'яткам привела по всіх усядах до занепаду вміння користуватися фарбами, як у розумінню знання технічних засобів, так і в розумінню смаку. „Перед нами явище, яке не має собі рівних в історії мистецтва“, пише з цього приводу німецький історик мистецтва, „величезні технічні знання попередніх часів, які в XIX в. збереглися у простих сільських малярів, позабуті професійними малярами“²⁾. В Росії цей занепад хоч і був менш помітний, але, у всякому випадку, не менш глибокий. Брюллов, правда, одійшов уже від брунатно-брудних засобів писання Шебуєва та Андрея Іванова, але він зовсім не розумів справжньої гармонії фарб і не уявляв її навіть собі. „Фарби його“,— пише історик російського мистецтва,— уявляють з себе неймовірний калейдоскоп райдужних кольорів, який ні в якій іншій країні не був би допущений, лише у нас, що звикли і вдома, і на вулицях до неможливого несмаку. Гарні—яскравість і ріжнородність барв, але ріжнородність та яскравість, не з'єднані в гармонію, в систему, — це варварство, яке досить таки муляє око“³⁾.

Шевченко дуже гостро відчував цю надзвичайно важну прогалину в своїй малярській освіті й тому, повернувшись до Петербургу, із запалом починає доповнювати її. В перші же дні, серед невпинної суєти радісних зустрічей, Шевченко часто ходить до Ермітажу й довго там просиджує. Ізо всіх найславніших майстрів пензля цього багатого зібрання образів найсильніше вражіння робить на нього Рембрандт⁴⁾. Чим же

1) Твори, т. V, с. 165.

2) Р. Мутер, с. 104.

3) А. Беґуа. Історія живописи в XIX в'їк'ї. Русская живопись. СПб. 1901, с. 70.

4) Захоплення Рембрандтом почалося в Шевченка ще в часи академічні, коли товаріші називали його, мабуть за захоплення штихарством за поміччю мічної, горілки, „русским Рембрандтом“. Як. близький до Брюллового учень Академії, Шевченко мабуть міг бачити в зачиненому тоді ще для публіки Ермітажі, образи Рембрандта. Правда, у своєму щоденнику Шевченко пише (26 червня 1857 р., ще будучи на заслання), що, повернувшись до Петербурга, він уперше побачить Ермітаж; але треба думати, що ці слова відносяться до нового будинку Ермітажа, який був відкритий під час його перебування на заслання.

можна пояснити цю симпатію? Чи була це радість для очей маляра, що знайшли нарешті в спокійних світлотіневих ефектах спочинок від галасливих з'єднань барв образів Брюлловської школи, чи це було споріднення душ двох — далеких по часу й близьких по душевних переживаннях—артистів-малярів? Мабуть і те, і друге.

Коли б зайнятися всестороннім та порівнюючим студіюванням Шевченка та Рембрандта, то можна б знайти в них дуже багато спільного. Обидва стоять на чолі національної культури, що як раз починає відроджуватися; обидва, працюючи для цієї культури, були дуже нещасливі в своєму особистому житті, що й поклало печать ліризму на всій їх творчості, обидва мали надзвичайно багато сторонні таланти: портрет, пейзаж-історичний і побутовий жанр—області для них в однаковій мірі приступні—чим не міг похвалитися ні один з їх сучасників; обидва, крім того, були найвидатнішими офортисстами свого часу і т. д. Але ми не будемо спинятися на цих паралелізмах, щоб не відходити від провідної нитки нашої розвідки. Нас цікавить вплив Рембрандта на Шевченка і це добре можна пояснити величезним значінням Рембрандта, як перед усім маляра, особливо ж його колористичними досягненнями. Цікаво зазначити, що до переваги світляних ефектів над колористичними, до так званого світлотіневого засобу малювання, як не сам Рембрандт, то його вчитель П. Ластман перейшов також від надзвичайно сорокато́го малярства в самих яскравих і негармонійних тонах. Послідовність в естетичному розвитку в обох випадках та сама.

Портрет, що стоїть перед нами—один із найкращих малярських зразків впливу Рембрандта на Шевченка. Знайдений він у Петербурзі в 1920 році. На верхній частині підрамника зберігся підпис майстра, що досить таки потерпів від часу: „Портрет Шевченка“, далі напів стерті слова, які, здається, можна прочитати: „Я писав сам“ і ще далі зовсім добре заховане продовження їх: „з себе“. 1859 ¹⁾.

Походження цього портрета вияснити не вдалося, але, завдяки розвідці С. П. Яремича виявилось, що він був виставлений в 1860 році серед офортів Шевченка (№№ 28—32) на Академічній виставці під № 33. ²⁾. На ньому ми бачимо, які безпідставні були побоювання Шевченка відносно своїх здібностей до малярства. Портрет написаний сильно, певною рукою. Найбільш близький до цього портрета—написаний вже перед самою смертю автопортрет 1861 р., який дійшов до нас лише у вигляді кепської копії ³⁾.

По повероті своїм із заслання, Шевченко мало працював олійними фарбами,—він займався штихарством. На де-яких з його офортів: „Сама собі господиня в хаті“ (59), „Спляча жінка“ (60), автопортрет із свічкою (60) можна помітити безсумнівні сліди впливу великого голандського майстра.

Оглядаючи побіжно весь процес розвитку малярського таланту Шевченка, ми насамперед дивуємося надзвичайній активності та многосторонності його. При самих несприятливих умовах, на протязі якихось п'яти років самостійної творчості, перерваної до того ще на дві частини 10-ма роками примусової бездіяльності, Шевченко, в своїх шуканнях

¹⁾ У правому нижньому розі рукою антиквара зроблений напис: Флавицькій. Розміри в 402, ш. 325. М. М.

²⁾ „Указатель художественных произведений, выставленных въ залахъ Императорской Академіи Художествъ“ Санктпетербургъ. Тип. Гогенфельдта и К-о. 1860.

³⁾ Ол. Новицький „Тарас Шевченко як маляр“. Львів—Москва. 1914 Ре-стр. праць № 23. Репродукований також у виданню „На спомин 50-х роковин смерті Т. Шевченка“ Москва 1912 р. с. 125.

артистичної правди, переживає таку складну еволюцію, яка в звичайних умовах, навіть у найталановитіших майстрів, відбувалася на протязі кількох десятків років. У всій історії мистецтва—це одинокий випадок такого роду.

Коли, як думав небіжчик Шероцький ¹⁾,—всю малярську діяльність Шевченка дійсно можна розбити на два періоди, академічний та Рембрандтовський ²⁾, то й тоді залишається цілковито безсумнівним, що не один із цих зовнішніх впливів ніколи не захоплював Шевченка так, щоб він забував про мистецтво, коріння якого вросли в народне життя рідної України, бо

„Здається—кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна“.

¹⁾ К. Ш. Брюллов і Шевченко. „Украинская жизнь“ 1913, II, с. 58.

²⁾ Не зважаючи на переписану копією монограмму III-1861, О. Новицький, не маючи ніяких відомостей про автопортрет 1859 р., про який каже каталог академічної вистави 1860 р., вважає, що ця копія писана з автопортрета 1859.

Шевченко та Рембрандт.

Давно вже помічено було де-що спільне у творах Шевченка та Рембрандта; ще за час перебування Шевченка в Академії його прозивали там „Русским Рембрандтом“, як тоді був звичай усякого руського артиста прозивать якимсь відомим чужоземним артистом, додаючи до того слово руський. Д. О. Ровинський, студіюючи офорти Шевченка, підкреслив велику спільність навіть у самій гравюрній техніці цих двох майстрів. Тому цікаво виявити оскільки вони подібні один до одного, та в чому саме полягає ця подібність.

Насамперед звернемо увагу на ті соціальні умови, в яких довелося працювати кожному з них.

В побуті голандського народу є багато спільних рис з побутом народу українського. У голандських майстрів вплив побуту відбився на пануванню в їхній творчості мотивів праці. Як що рівняти мистецтво голандців з мистецтвом сусідніх їм фламандців,— ми побачимо різкий перехід від мистецтва аристократичного напрямку до демократичного. Голандські картини призначалися не для просторих світлих церков (бо голандці були протестанти) ані для пишних палаців; вони містилися у тісних, напівтемних кімнатах. Тому-то вони завжди невеликого розміру, тому-то й зміст їх зовсім інший. Нецікаві були для голандця якісь античні міти, якісь грецькі або латинські боги; йому хотілося бачити в мистецтві своє власне життя, свої радощі та своє горе, або види своєї рідної країни.

Ehrt den König seine Würde, ehret uns der Hände Fleiss.

У таких саме умовах довелося працювати Рембрандтові.

Шевченко сам вийшов із селянства, й уся душа його належала до селянства. Йому теж не доводилося одержувати замовлення на розмальовування великих катедр, ані малювати картини для палаців. Усі його картини теж невеликого розміру, а найбільша частина його праць—лише малюнки олівцем.

Які ж характерні риси виробилися—у—кожного з них під впливом згаданих обставин?

Обидва вони не вибирали для своїх малюнків тем, відповідних кодексам античної краси: вони брали натуру таку, яка вона була перед ними, ані трохи її не прикрашуючи. Але остільки вони передавали її внутрішню красу, що чим більше придивляєшся до їх малюнків, тим більше вони приваблюють до себе. Візьмемо, наприклад, шевченківських киргизя перед грубкою, або киргизку, що б'є кумис. Самий тип киргизький ніяк вже не підходить під розуміння античної краси, але так виразно передано тут усе їх духове життя, що вони беруть глядача за душу, й не помічає він їх негарність. Теж і в Рембрандта.

Рембрандт дуже охоче малював нижчі верстви суспільства,— їх дрантя та бридота цікавили його своєю характерністю. Шевченко теж захоплювався типами старців: досить нагадати його „Старця на кладовищі“, або навіть першу його картину, що він намалював її ще в Академії „Хлопчика під парканом“; про те-ж свідчать і спомини про нього Чужбинського та инш.

Обидва вони багато малювали автопортретів. Про Рембрандта кажуть, що він тому малював їх, що це давало йому можливість раз-у-раз, коли це йому було потрібно, студіювати таке або інше освітлення чоловічого обличчя, такий або інакший його вираз. Про Шевченка ми не можемо сказати, щоб він робив собі навмисне якийсь штучний вираз свого обличчя,—він завжди виображає себе в натуральному вигляді, а що до вивчення таким робом, і не тільки освітлення, але й взагалі малярської справи, то це безумовно грало не малу ролю в такій праці. Дійсно, маляючи свій власний портрет, маляр нічого не має тут на перешкоді,—як він хоче, як йому це потрібно, так він і малює, з тими чи іншими деталями.

Що-ж до освітлення в картинах, то воно то власне й звернуло головну увагу тих, хто прозвав Шевченка „Руським Рембрандтом“. Тут саме між ними й є найяскравіша подібність, тут же є й певна ріжниця.

„Рембрандт, каже Верман, виображав душевні переживання у фарбах і світлотіні, котрі цілком-можливі самостійно, але позбавлені всякої прозаїчної реальності“. „Рембрандт, читаємо ми у С. Рейнаха, витворив світ, який належить тільки йому, світ можливий, хоч і не реальний, і в цьому золотому світі він затопив усю природу“. „Вплив таємного освітлення, для котрого нема реальних підвалин, каже Кнакфус, у Рембрандта невідбійний; джерело цього освітлення є художницька фантазія, що творить власне сонце“. Подібні ж думки висловлюють і інші вчені.

Шевченко перейняв у Рембрандта його гру світу й тіни, проте в нього завжди це яскраве освітлення й ці густі тіні мають цілком реальну підставу. З цього боку він більше реаліст, ніж Рембрандт.

Що до вибору тем для своїх малюнків, то обидва вони не обмежували себе. Вони малювали все, що тільки звертало на себе їх увагу.

У Шевченка ми бачимо й автопортрети, і портрети, і краєвиди, й побутові малюнки, й історичні й релігійні, і алегорії й мітологічні й навіть ілюстрації до літературних творів. Майже теж саме треба сказати й про Рембрандта. Але й тут є такі галузі, де між ними є велика подібність, але є й такі, де значна ріжниця.

У портретах і взагалі в чоловічих обличчях обидва вони, головним чином, дбали про передачу душевного настрою, обидва звертали головну увагу на обличчя, звичайно, особливо Шевченко, обмежуючися самим погруддям, хоч часом і той і другий дуже ретельно виписували й аксесуари, особливо Рембрандт. Але, коли справа торкалася археологічних речей, то тут між ними виявляється велика ріжниця. Рембрандт, хоч дуже любив збирати стародавні речі й мав свою власну велику збірку їх, але цікавився ними лише з художнього боку: йому байдуже було, чи відповідала яка річ сюжету картини, чи ні, аби тільки відповідала вона його художньому наміру. Шевченко ж, навпаки, завжди цікавився археологією, студіював її, оскільки це йому було можливе. Щоб написати тільки портрет Л. Кочубея, він перевернушив усі скарби Академії шукаючи там відповідного матеріалу.

Майже те-ж саме треба сказати й про мітологічні сюжети. Обидва вони дуже мало торкалися їх, але про Рембрандта треба сказати, що, коли він і зазначав де-коли свої твори мітологічними назвами, то в них, окрім назви, нічого спільного з мітологією не залишалося. Візьмемо наприклад його гравюру „Шлюб Язона й Креузи“. Він і взявся за такий сюжет тільки під впливом трагедії Сикса—„Медея“, й намалював зовсім не античний шлюб, а якусь мішанину християнського свята та східніх убрань, так що тільки підписані під ритиною вірші пояснюють нам замір автора. Він певне мало й знайомий був з античною мітологією. Шевченко ж не

міг не знати її, тому, що за перебування його в Академії, там усе було перейнято мітологією, всі артисти майже тільки звідтіля й черпали своє натхнення. Але вона мало його цікавила, й він дуже рідко торкався її та й то тільки за часів академічних.

У краєвидах обидва вони вміли знайти якусь таємну поезію у таких навіть місцевостях, де звичайне око не помітило б нічого цікавого. Безумовно, це легше було Рембрандтові, котрий малював рідну країну. Й Шевченкові легко було, коли він був на Україні, але коли йому довелося жити на чужині, де перед його очима було лише

Небо невмите, і заспані хвилі	де ...Не говорить,
І по-над берегом геть-геть,	Мовчить і гнеться, мов жива
Неначе п'яний, очерет	В степу пожовклому трава,
Без вітру гнеться.	

то тут треба було мати надзвичайно поетичну натуру, щоб утворити такі чудові картини, що порушують душу.

Таким чином, ми бачимо, що в Шевченка й мимоволі повинно було проявитися багато чого спільного з Рембрандтом. Але крім того, він і свідомо міг де-що перейняти у великого голандця: він знав і добре студіював його твори. Крім чудового офорту, що він залишив нам з ермітажної картини Рембрандта „Притча про виноградний сад“, ми маємо ще три його малюнки з гравюри Рембрандта „Смерть Марії“.

„Притча про виноградний сад“ має такий зміст: господар саду сидить за столом, у кімнаті, освіченій сонячним промінням на заході. Супроти нього сидить рахівник з великою розгорнутою книгою. Перед господарем стоять два робітники, з котрих один дорікає йому, що його покривджено платнею, другий зняв шапку, ніби-то дякуючи за платню. Далі ми бачимо ще сім робітників, з котрих четверо балакають проміж себе, останні за працею. На передньому плані скриня та паки, книжки та паперці; посередині біжить кішка, праворуч лежить собака; поверх стола висить клітка з пташкою. У правому нижньому кутку підпис „Rembrandt 1637“.

Це невеличка картина (31 × 42 см.) намальована на дереві. Шевченко награвірував її 1858 р. у розмір оригіналу.

16 квітня 1859 року, він подав до Ради Академії Мистецтв таке прохання: „Получивъ званіе художника въ 1844 г., съ того времени я постоянно занимался гравированіемъ на мѣди. Представляя на благоусмотрѣніе Совѣта двѣ гравюры моей работы, — одну съ картины Рембрандта, изображающую „Притчу о виноградарѣ и дѣлателяхъ“, другую съ картины Соколова „Пріятели“, покорнѣйше прошу Совѣтъ Императорской Академіи Художествъ удостоить меня званія академика, если мои работы будутъ признаны удовлетворительными, или же дать мнѣ программу для полученія сего званія“.

У відповідь на це Рада Академії спочатку ухвалила: „Шевченка, по представленнымъ гравюрамъ признатъ назначеннымъ въ академики по гравированію на мѣди“, а 2 вересня 1860 р. вирішила: „признатъ его академикомъ по гравированію“. Гравюру цю видано коштом графа О. С. Уварова. Як каже В. П. Горленко, є пробні відбитки з ледве наміченими фігурами, але мені не довелося таких бачити.

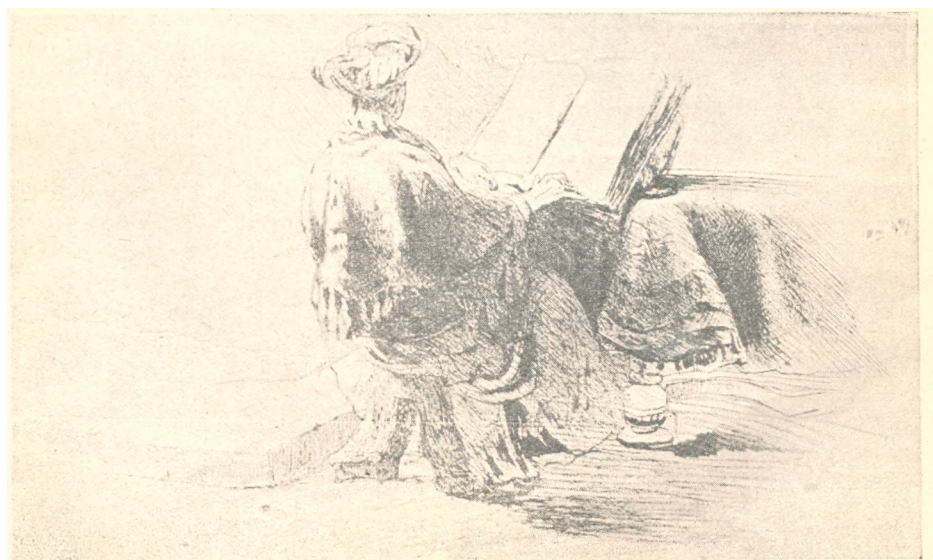
Що до „Смерти Марії“, то це велика гравюра, головна праця Рембрандтова за 1639 р. Тут Марія лежить на ліжку під балдахином. Праворуч стоїть священник у пишному фантастичному убранні, що нагадує католицьких єпископів, поруч його два хлопці, — один з патерицею, другий з одіжжю. Він склав опущені руки й задумливо дивиться на вмі-

Смерть Марії, гравюра Рембрандта, частинно копійована Шевченком.
La mort de Marie, gravure de Rembrandt en partie copiée par Shevchenko.

Шевченкові копії з гравюри Рембрандта.
Copies de Chevčchenko de la gravure de Rembrandt.

раючу. На передньому плані сидить чтець, у східньому вбранні; він зупинився читати, озирнувся на Марію, котра тільки що віддала духа; голова її безживно лежить на подушці, руки важко впали на ліжко. Апостоли стоять разом з жінками, котрі не припиняють плачу, ліворуч від ліжка. Попереду стоїть Петро, він підвів подушку з головою Марії та пробує затримати життя, даючи їй нюхати хустку з ліками. Лікар у чалмі пробує дізнатися по пульсу, чи є життя у тілі, що лежить перед ним. Але душа Марії не належить вже до землі. Тоді, як всі повні горя за земну смерть, з неба сходить хмара, з котрої йдуть хвилі світу на ліжко й на мертве тіло. Серед цього світу сходить янгол у супроводі маленьких янголочків і хоче взяти душу Марії. Долішні фігури вирисовано надзвичайно ретельно, але янголів і хмари лише трошки накреслено.

До нас, як згадано, дійшли малюнки Шевченка з трьох частин цієї гравюри, які досі ще не видано, й котрі ми тут і подаємо, а саме: фігура лікаря разом з сусідньою фігурою, чтець (обидва в Київському Історичному Музеї імені Шевченка) та священника з хлопцями (у збірці Є. Є. Рейтерна в Ленінграді).

Таким чином, повторюю, Шевченко добре студіював твори Рембрандта. Але все-ж таки головна вага спільности між цими артистами полягає у соціальних умовах: Рембрандт є виразник у мистецтві ідеалів робітничого голандського народу, за того часу, коли той тільки що одержав перевагу над своїми ворогами; Шевченко є виразник такогуж українського народу, за тих часів, коли почався його національний рух.

Шевченко і К. Б. Піунова.

Як і багато інших письменників, не зазнав Шевченко щастя в коханні. Ще малим хлопчиком зустрівся він з дівчинкою, яка привабила його своєю красою та „ніжними дитячими милощами“. Хвиливі захоплення відчував він не раз пізніш¹⁾. Теплі інтимні відносини були у нього і з Варварою Миколаєвною Репніною, яка писала про своє почуття до поета: „если бы я видѣла съ его стороны любовь, я, можетъ быть, отвѣтила бы ему страстью“²⁾. Далі, повертаючись з заслання, пізнав Шевченко в Нижньому молоденьку акторку Піунову; а в останні місяці свого життя мріяв про тихе спокійне щастя з простою селянською дівчиною³⁾. І так чи інакше, але не довелося Шевченкові знайти собі товаришку життя, і не раз відчув він гірке розчарування, швидко зникав той ореол, який надавав він спочатку жіночому образу.

В 1857 р. після довгих років заслання, коли не було біля нього людей, що мали б спільні з ним інтереси, опинився він у Нижньому. Хоч і не міг Шевченко почувати себе цілком вільним, люди, з якими він зустрічався, не тільки ставилися до нього, як до рівного, але й поважали в ньому людину й художника. З цілою низкою осіб встановлюються у нього приятельські відносини; Шевченко ніби-то спішить надолжити те, що пройшло мимо нього в засланні. І, хоч в довгі роки самотнього життя, віддаленість од жінок і утворювали умови сприятливі захопленню, розхристаний образ життя поета не давав йому змоги зосередити свою увагу. І тоді тільки, коли готуючись до приїзду Щепкіна, почав Шевченко вчити молоденьку актрису Піунову української роли, відчув він ще раз кохання. Під час зустрічі з поетом Катерині Борисовні Піуновій, як що йняти віри її свідченням, було всього 14 років⁴⁾. Родина її, як і сама вона, були тісно зв'язані з театром: бабка її, колишня кріпацька акторка князів Шаховських, довгі роки грала на нижегородській сцені. Сама Катерина Борисовна ще двохрічною дівчинкою з'явилася вперше в театрі, часто виступала й далі. Тут же в Нижньому, помітив її відомий московський актор Жівокіні, забрав з собою до Москви, де Піунова один всього рік вчилася в театральній школі. Повернувшись до Нижнього, вона стала таким необхідним членом трупи, що після пожежі, що знищила театр, вона разом з бабкою і всією трупю переїхала до Костроми, а згодом і до Пензи. Року 1856 опинилася вона знов у Нижньому⁵⁾.

1) А. А. Конисскій.—Жизнь украинскаго поэта Тараса Григорьевича Шевченка. Одесса, 1898, стор. 52, 72—80.

2) М. О. Гершензонъ.—Т. Г. Шевченко и В. Н. Репнина. „Русскіе Пропилеи“ М. 1916, т. II, 184.

3) А. А. Конисскій, с. 626—668.

4) „Родилась я въ Нижнемъ Новгородѣ, въ 1843 году 17 Ноября“ пише вона в своїх спогадах. Див. Н. Ф. Юшковъ.—Къ исторіи русской сцены. Е. Б. Піунова-Шмидгофъ въ своихъ и чужихъ воспоминаніяхъ. Казань, 1889. Цитую за „Артистом“, № 7, 1890, сентябрь, 176—181, де надруковані просторі витяги з цієї брошури. Скорочено, виключно те, що торкається Шевченка. подано в „Кіевск. Стар“ 1892, № 2, 321—323.

5) А. С. Гацисскій.—Нижегородскій театръ. 1798—1867, Нижній Новгородъ, 1867, стор. 59—60. Піунова (Артистъ... 178) пише: „1856—1857 годѣ играла я в Нижнемъ... Къ этому времени относится мое знакомство съ знаменитымъ поэтомъ Тар. Григ. Шевченко“. Очевидно, вона помилилася на рік.

Майже нічого не знаємо ми про ці дитячі роки театральної праці Піунової¹⁾, і перші більш певні відомості про її гру припадають на часи знайомства з Шевченком. Молодість та грація Піунової, безсумнівний акторський темперамент, були надзвичайно здатні для того, щоб передавати головні ролі репертуару тих часів — водевільних „простушек“, для яких не потрібно було драматичного таланту: найголовніше було весело і жваво провести ролю, приємно проспівати куплети та протанцювати щось не дуже хітре. І в першій же своїй замітці в Щоденнику Шевченко пише про Піунову: „Легкая, игривая роль ей къ лицу и по лѣтамъ“. (13 жовтня, Твори, видання В. Яковенко; II, 272). Про те, одвідуючи далі театр і в жовтні, і в листопаді, він нічого не пише про Піунову, хоч і згадує про Трусову, Васильєву, Климовського і Владімірова—акторів того театру. Беручи ж до уваги, що по провінціальних театрах майже всі автори грали що-дня, можна думати, що Піунова нічим особливим не звертала тоді на себе уваги поета, не відріжнялася з-між інших акторів.

Коли саме Шевченко познайомився з Піуною—точно зазначити не можна, очевидно це сталося не задовго перед тим, як приїхав до Нижнього Щепкін. „Чи не взяв би ти з собою рукопись Москаля Чарівника?—писав він йому 5-го грудня—тут єсть прехороша дівчина і таланлива артистка Піунова. То може ви чи не вшкварили б сього чарівника навдивовижу Нижегородськимъ людемъ?“ (Твори, II, 418). Ще в Петербурзі бачив він водевіль Котляревського, не забув, зрозуміло, і Тетяну-Самойлову, про яку навіть цілком сторонній до українства А. Вольф писав: „Она превосходно спѣла куплеты, но на малороссійскую крестьянку вовсе не была похожа и даже не усвоила себѣ украинскаго акцента“²⁾. Зрозуміло тому, що бажаючи успіху й п'єсі і Щепкінові з Піуною, що в ній мали грати, почав Шевченко сам розучувати цю ролю з нею. Із спогадів артистки³⁾ ми знаємо, що в розробці цієї ролі допоміг їй згодом і Щепкін. І, коли ми візьмемо до уваги всю цю підготовчу роботу, нам не буде дивним, що Піунова потім так легко і гарно провела ролю Тетяни. І Щепкін, як це переказує Шевченко, висловився, що „знаменитая Самойлова передъ скромною Піуною — солдатка“ (Твори, II, 295). Вказівки, які встиг дати Піуновій Щепкін⁴⁾, мусили дуже стати в пригоді артистці, яка не знала справжньої доброї школи (року перебування в московській школі було звичайно замало, до того ж була тоді Піунова ще дитиною). Й успіх, якого зазнала вона, граючи разом з Щепкіним, надав їй більше певности в своїх силах, що для молодії артистки не було звичайно зайвим.

Щепкін поїхав з Нижнього 29 грудня. За часи його гастролів, а також і за кілька днів перед тим, Шевченко очевидно що-дня бачив молоденьку акторку. 1-го січня він заносить до Щоденника: „Какъ благодѣтельно подѣйствоваль Михайло Семеновичъ на это милое и даровитое

1) „Г-жа Піунова—читаємо ми в допису Е. Садакова з Нижнього—обращаєть на себя внимание наивностью и симпатичностью своей игры въ роляхъ субретокъ“—Музыкальный и Театральный Вѣстникъ 1856, № 15 (од 10 березня).

2) А. Вольф.—Хроника Петербургскихъ театровъ съ конца 1825 до начала 1855 г. Спб. 1877, ч. I, 110.

3) У Піунової читаємо: „Тарасъ Григорьевичъ, а ему въ угоду и Михайль Семеновичъ, учили меня малороссійскому языку и вдобили роль Тетяны въ опереттѣ „Москаль-Чарівникъ“, такъ что я по сейчасъ ее, какъ „отче нашъ“ знаю. (Артистъ, 179). Щепкін був у Нижньому всього 5 днів; очевидно багато з цієї підготовчої роботи припало на долю Шевченка.

4) Піунова зазначає ще й головну ролю в п'єсі „Мірандоліна“, яку проходив з нею Щепкін („Артистъ“... 179). Щепкін в цій п'єсі в Нижньому не грав, і Піунова виступила в ній очевидно пізніш.

створення! Она виросла, *похорошгла*¹⁾, поумніла послѣ „Москаля-Чарівника“ (II, 295), а через 5 днів: „Съ роли Тетяны... она видимо совершенно ствуется, и если замужество ей не воспрепятствуетъ, изъ нея выработается *самостоятельная великая артистка*“ (II, 296), а через кілька вже днів Шевченко пише, що він точнісінько виконав „дружескую просьбу“ Щепкіна, „полюбить его милую Тетяню“ (II, 297). Далі часто згадує він про неї в своєму щоденнику (січень: 12, 14, 19, 21, 26) і нарешті 30 січня „иною рукою“ записано листа Шевченка до Піунової, в якому він знов повторює їй своє „предложеніє“. Очевидно протягом січня часто одвідував Шевченко Піунову і за цей час сформувалося його почуття до неї. Але звернімося до спогадів артистки.

Вона пише про своє знайомство з Шевченком, „осчастливившимъ меня тогда своимъ вниманіемъ и даже сдѣлавшимъ мнѣ величайшую честь—предложеніє стать его супругой... Тогда, 15-лѣтняя дѣвчонка, я, конечно, не могла оцѣнить этого великого человѣка, но зато всю жизнь потомъ гордилась и горжусь тѣмъ, что обратила на себя его вниманіє.

Тарасъ Григорьевичъ бывалъ у насъ каждый день, и всѣ его ужасно любили... Мои братья и сестры положительно, бывало, его облѣпять, и онъ съ ними по цѣлымъ часамъ забавляется, поетъ имъ малороссійскія пѣсни. Въ одно изъ такихъ обыденныхъ посѣщеній,—вдругъ Тарасъ Григорьевичъ заявляетъ, что ему нужно что-то сообщить важное, „Слушайте, батько и матко“ (онъ очень часто такъ называлъ, любя, моихъ отца и мать, и, говоря, обыкновенно мѣшалъ русскія слова съ малороссійскими) „и ты, Катруся“ (такъ онъ всегда звалъ меня),—прислухай. Вы давно меня знаете, видите: вотъ я какой есть—такой и буду. У васъ, батько и matka, есть товаръ, а я купецъ—отдайте мнѣ Катрусю!“... Какъ не любили мы всѣ Тараса Григорьевича, но тутъ вся семья свѣту Божьего не взвидѣла—вѣдь товару то 15—16 лѣтъ еще полныхъ не было, а купцу-то под 50!... Да и вообще, что въ немъ было жениховского?—Сапоги смазные, дегтярные, тулупъ чуть не нагольный, шапка самая простая барашковая, да такая страшная и, въ патетические минуты Тараса Григорьевича, хлопающаяся на полъ въ день по сотнѣ разъ. Послѣ долгихъ, жаркихъ разговоровъ рѣшили—ждать годъ, а то и два... Уѣхалъ Тарасъ Григорьевичъ вскорѣ въ Питеръ, и кто же не помнитъ, что творилось во время его приѣзда туда!... Много писемъ было получено моимъ отцомъ отъ Тараса Григорьевича,—а прямого отказа все не было, но... приѣхалъ изъ Екатеринбурга Максимильянъ Карловичъ Шмидгофъ и произвелъ на Катрусю сильное впечатленіє... Такъ что какъ-то на Пасхѣ послали Тарасу Григорьевичу отвѣтъ съ окончательнымъ отказомъ“²⁾.

Читаючи ці спогади Піунової легко одділити в них факти од бажання виправдати себе в тому, що погорджувала вона коханням поета, все значіння якого зрозуміла вона тільки згодом. І ширі сторінки щоденника, написані під вражіннями того, що переживав в ці часи поет, дають нам зрозуміло більш певний матеріал, що ним можемо ми коректувати спогади артистки.

Проте, у всякому разі наведений уривок заповнює прогалину в Шевченковому щоденнику; очевидно не довго перед 30 січня зробив Шевченко описану вище спробу свого сватання до Піунової. А наслідком цієї спроби і була осуда всієї родини до Шевченка, про яку трохи забували тільки тоді, коли він міг бути чимсь корисним³⁾.

1) курсив мій.

2) „Артистъ“, стр. 178—179.

3) Цікаво було-б з'ясувати якою—це „иною рукою“ вписано до Щоденника листа Шевченка до Піунової, беручи на увагу інтимний характер записів Шевченка, наряд чи

З цього ж таки вписаного до Щоденника листа знаємо ми, що Шевченко прийшов до Піунової, але її не побачив; вона навіть повернула йому, не читаючи ті книжки, що її приніс був до неї поет. Через два дні після цього одержав Шевченко листа од Щепкіна, з приводу вступу Піунової на харківську сцену¹⁾ Шевченко запросив до себе її батька, й Піунов з'ясував непорозуміння тим, що його дочка зрозуміла „внезапное предложение на театральную сцену“. (II, 302). І треба було бути занадто закоханим, щоб широко повірити цій нехитрій вигадці. „Настоящая актриса! — розчулився Шевченко, — она во всемъ видитъ свое любимое искусство, даже во мнѣ открыла она сценическаго артиста, тогда, когда я меньше всего похожъ былъ на актера“. І далі змагається він виправдати Піунову (II, 302—304).

Справу з переходом Піунової до кращого театру розпочав Шевченко. Коли 14-го січня зайшла розмова про дальший сезон, він запропонував Піуновій попіклуватись коло переводу її до Харкова. І, можливо, не тільки той випадок, що директор харківського театру був знайомий Шевченкові, Ів. Оп. Щербина, але й інші обставини примушували його дбати про переїзд Піунової до Харкова. Побачивши її в українській ролі, маючи сам надію одвідувати іноді Харків, натурально міг він бажати, щоб залишила вона далекий од звичайних його інтересів Нижній.

Щепкін охоче взявся допомогти Шевченкові в цій справі²⁾ І коли дізнались Піунови про лист старого актора, в якому він писав про умови Піунової, то, хоч це й було всього через 4 дні після того, як образила вона Шевченка, повернувши йому книжки, вона надіслала Щепкіну свій репертуар. „Во ім'я святого Бога і святого іскуства“ — пише разом з цим Шевченко — поможи їй, друже мій великий, вирватись із сього гнилого Нижнього. Мені тут аж жаль дивиться на неї“. (II, 422) Але умови, які вона, порадившись з своїм батьком, надіслала до Щепкіна, здивували старого з великим життєвим досвідом актора своєю надмірністю. Піунова хотіла 1500 карбованців на рік у той час, як у Харкові актриса того ж амплау, дружина дуже потрібного для дирекції актора, мала всього 850 та бенефіс. До того ж дирекція зовсім і не знала Піунової, а однієї рекомендації Щепкіна було звичайно замало.

Та й незалежно від сього радив він обережно поставитись до справи „...по праву дружбы, буду говорить просто: ваша милость вся такая по-этическая, огненная натура; ты по добротѣ своего пылкого сердца желаешь Піуновой болѣе жизненнаго простора, говоришь, что ее нужно вырвать изъ этого болота. Но вспомни, что въ этомъ болотѣ существуютъ люди, которые дали слово принимать въ ней участие и помочь развитію ея таланта, а это не бездѣлица. А съ практикой окрепнуть ея *маленькія* средства³⁾ и, при содѣйствіи этихъ добрыхъ людей, изъ нее выйдетъ много хорошаго“.

І далі в тому ж таки листі він обіцяє написати до Харкова Щербині, що він знає Піунову, що вона „з талантом і з грацією“ і ще в Post scriptum і додає де-які уваги, в яких радить обережніше поставитись до питання про переїзд Піунової.⁴⁾ Не обмежуючись цими клопатами, Шевченко написав з приводу бенефісу Піунової статтю, яку на-

можна думати, що були в нього такі приятелі, з якими він не тільки б радився з приводу своїх відносин до Піунової, але й показував би сторінки щоденника, куди без жадного утаїння записував усе, що робив і думав.

¹⁾ Листа цього очевидно загублено: його нема серед поданих в збірникові: „М. С. Щепкінъ. Записки его, письма, рассказы, материалы для биографіи и родословная“. Спб. 1914.

²⁾ Лист цей загублено.

³⁾ Курсив мій.

⁴⁾ М. Щепкін, зазначена книжка, 192—193.

друкував в „Нижегородскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“, а трохи згодом і в „Московскихъ“¹⁾.

Проте-ж, не вважаючи на всі ці заходи сердешні справи Шевченка не покращали. Він одержав відповідь од Щербини, хотів побачитись з Піуною, але тільки на другий раз пощастило йому це зробити, та й то на очах матері (II,305). Далі справи йшли ще гірше. Шевченкові так і не вдалося наодинці перебалакати з Піуною і вона й сама уникла цього, дбали про те ж і батьки... Це не перешкодило проте старому Піунову звернутись до поета, коли знадобилося вибрати матеріал для читання його дочці на вечері. (II,309).

Настрій Шевченка в звязку з цим був досить поганий. Кілька разів бачив він Піунову вві сні, кожного разу вид її був жалісний й викликав співчуття. „Будто бы она слѣпая, нищая, но такая молодая і хорошенькая. Стоить у какой-то ограды, или забора и протягиваетъ руку Христа ради... Это продолженіе роли Антуанетты,—ничего больше“. (5-го лютого, II,303). Через десять днів знов те ж саме: „Опять видѣлъ ее во снѣ слѣпою, нищею,—только уже не у церковной ограды, какъ въ первый разъ, а въ живой картинѣ, въ малороссійской свиткѣ и въ красномъ очипкѣ“. (II,308). Побачивши її втретє, Шевченко пише: „это уже не вслѣдствие роли Антуанетты, а вслѣдствие какихъ данныхъ,—не разумѣю. Сегодня представилась мнѣ она грязною, безобразною, оборванною, полунагою, и все таки въ малороссійской свиткѣ, но не въ бѣлой, какъ прежде, а въ сѣрой, разорванной и грязью запачканой... Не предсказываютъ ли эти ночныя грезы намъ дѣйствительную нищету?“ (27 лютого, II,310).

Цікава між иншим, оця асоціація Піунової з образом нещасливої української дівчини. П. І. Зайцев, який вважав, що Шевченко на ціле життя своє зберіг память про перше кохання, бачить і тут слід того ж таки почуття. „Несвідома робота мозку-пише він, де назавше запечатлівся образ занапашеної покритки—Оксани, декорував манірну Катюшу відповідними фарбами й обстановкою“²⁾. Але, не вважаючи оцю красиву гіпотезу „єдиного кохання“ за доведену, думаю, що коли в уяві Шевченка й одягалася Піунова в українські фарби, то очевидно виявилися отут інші асоціації. Заходившись коло думки про переїзд Піунової до Харкова, бажаючи з'єднати своє життя з нею, Шевченко мріяв про те, щоб допомогти їй „вырваться из сього гнилого Нижнього“ (II,422) і, коли відштовхнула його од себе Піунова, —майбутнє її уявлялося йому в сумних тонах³⁾. Придивившись до театрального провінціального побуту, не бачив він нічого гарного, що лишалося в ньому Піунова без серйозного

1) Нижегород. Губ. Вѣдомости 1857, № 5; частина передрукована в книжці А. Гагискаго, стор. 60—61; далі: „Московскія Вѣдомости 1858, № 18. Вторникъ 11 февраля; Прибавленія, стор. 151; в перекладі Кониського—Зоря. 1894, № 5.

2) П. Зайцев. Оксана ст. 22.

3) В архіві „Київської Старини“ (Всенарод. Бібліотека України, рукописний відділ, № 3866 та 3867) збереглися два листи П. Зуйченка (видавця одної катеринославської газетки) до Ф. Г. Лебединцева, в яких він сповістає, що має надію придбати з 20 невідомих листів Шевченка до К. Б. Піунової, що переховувалися тоді в адресатки (лист од 25 вересня 1885 р.). В другому листі він пише: „Переписку Шевченко съ Піуновой (Шмидгофъ) я уже два года никакъ не могу выкрутить, но имѣю во всякомъ случаѣ полныя надежды, что рано или поздно она будетъ составлять мою собственность Главная причина, почему эта баба, несмотря на наше давнее знакомство, не даетъ этой переписки, заключается въ скабрзности (sic!) нѣкоторыхъ писемъ, которыя она желаетъ удержать, а я наоборотъ, домогаюсь получения всего. Всѣ эти письма числомъ около 40 я лѣтъ 13 тому назадъ читалъ, получивъ ихъ для прочтенія отъ мужа Шмидгофъ и теперь сожалѣю за оплошность неснятія копій. Какъ только что добуду, то незамедлю сообщить Вамъ (лист од 5 жовтня 1885 р.).

керовника в сьому життю. І нема нічого дивного, що будучність її асоціювалася з героїнями його ж власних поезій-скривдженими дівчатами, покритками....

Досить фактів мав здається вже Шевченко, щоб впевнитись, що *та* Піунова, яку малювали його мрії і *та*, що була в дійсності, дуже далекі одна од другої. Але не так легко було йому покинути утворений образ. Нарешті, на другий день після того, як приснилася вона йому в останній раз — почув він, що Піунова, не чекаючи відповіді з Харкова од Щербини, підписала умову з новим директором нижегородського театру. „Если это правда — читаемо в Щоденнику — то въ какія же отношенія поставила она меня и Михаила Семеновича со Щербиною! Въ отвратительныя“ (II,311).

Це була остання крапля і терпець Шевченка урвався. На другий день зустрів він Піунову, і у нього „не хватило духу“ вклонитись їй. І після де-яких сумних думок приходить він до рішучого висновку: „Дрянъ госпожа Піунова, отъ ноготка до волоска дрянъ“ (II,311). На цьому і скінчився роман Шевченка. Через кілька днів поїхав він до Москви і в своєму щоденнику тільки ще одного разу згадує про любу колись „Тетясю“. Побачивши на сцені петербурзького театру в „Свадьбѣ Кречинскаго“ Снеткову 2, він зітхає: „Какъ бы хороша была въ этой роли моя незабвенная Піунова!“ (II,341). Очевидно не відчував він уже в цей час тої великої образи, що за три місяці перед цим примусила його схарактеризувати так сурово Піунову. І чи були власне підстави для такої характеристики?

Наведені вище уривки з спогадів артистки досить яскраво малюють її погляд на поета: „Да и вообще, что въ немъ жениховскаго“? Майже на 30 років старший од своєї любої, він міг цікавити її не більше Щепкіна. І коли додати до цього, що в Піунової, як це звичайно й бува у молодих артисток, головним бажанням було зробити кар'єру, то на Шевченка дивилася вона не більше, як на щирого приятеля всієї сем'ї, до того корисного їй своїми широкими знайомствами. І останнє обвинувачення її Шевченком можна вважати теж за непорозуміння. І вона сама і Шевченко наївно думали, що харківська дирекція може запросити її тільки покладаючись на рекомендацію Щепкіна. Коли ж Щербина обмежився запитаннями про її умови і пропонував їй приїхати, — то не мала вона, звичайно, ще гарантій в тім, що її візьмуть на харківську сцену і могла почувати себе вільно. Шевченко, як що відчув цей вчинок особливо болюче та гаряче, — то було це в звязку зо всим його розчаруванням в тих надіях, що покладав він на своє щастя¹⁾.

Що ж було далі з Піуновою? Чи виправдала вона всі рожеві прогнози поета?

Чимало тут неясного: протягом десятих днів кількість листів Шевченка подвоїлася. Не можна проте думати, щоб писав Зуйченко про листи, яких би він в дійсності не бачив. Але, коли-б саме і що міг писати Шевченко до Піунової? Очевидно, не листувався він з нею, а ні з її батьком з Петербургу, як це запевняє сама акторка: рішуче порвав він з нею ще в Нижньому. Можливо тому, що ці листи були не більше, як коротенькі записочки, що пересилав він їй в січні—лютому 1858 р. Що-ж до „скабрзности“, то розуміти її можна тільки умовно. В 70—90 роки мала Піунова де-які близькі звязки серед вищих кол казанського громадянства (за відомостями, що маю од проф. Б. В. Варнеке в листі од 11/VI. 1924, якому й складаю за це щирю подяку), тому й була вона очевидно за надто обережна до ріжних епізодів свого минулого.

¹⁾ Порівн. в *Кониського*, 16.501.502 та *М. Плевака*: Тарас Шевченко. Щоденник. Уривки: під редакцією, з примітками й вступною статтею М. Плевака. Книгоспілка. Харків—Київ. 1924. стор. 72. *М. К. Члий* (Жизнь и произведения Тараса Шевченка. К. 1882, 112—114), а слідом за ним й *Кониський* (стор. 498—501) подає де-які подробиці до історії взаємних відносин Шевченка й Піунової, але джерела їх невідомі, тому й лишив я їх на боці.

В згаданій вже рецензії Шевченка з приводу Піунової послався він між иншим і на те, що Щепкін ні з ким не грав Чарівника з таким задоволенням, як з Піуною. З наведеного вище стане нам ясно, що це задоволення в значній мірі поясняється тою підготовкою, якої зазнала Піунова.

Але ж у тій-же самій рецензії, хоч і дуже був захоплений поет Піуною, робить він де-які застереження молоденькій артистці: „Бенефіціантка обладаетъ всѣми задатками сценическаго искусства, а это вмѣстѣ съ молодостью ея, конечно подаетъ большія надежды и въ будущемъ. Но мы не скроемъ. что самыя успѣхи ея порождаютъ и большія требованія. Сколько можно судить г-жа Піунова съ большимъ пристрастіемъ выбираетъ роли наивно-милыхъ дѣвушекъ; слова нѣтъ, это лучшія ея роли; но она не должна забывать, что въ нихъ же кроется однообразіе и легкость, которыя могутъ вредить ея таланту. Мы искренно думаемъ, что она можетъ смѣло расширить свой репертуаръ; труда будетъ больше и вдумываться въ роли нужно будетъ серьезнѣе; но зато талантъ развернется шире“. Але там же читаємо ми характеристику її гри в драматичній ролі Антуанети (др. Парижскіе нищіе.: „у ней не было сочувствія къ роли“, далі зауважує він й де які хибі в дикції.

Рецензія, можна думати, дає справжній погляд Шевченка на акторську вдачу Піунової. В щоденнику, під свіжими вражіннями од її гри писав Шевченко те, що підказувало йому серце. Обміркувавши згодом свою вражіння, він поставився до них більш критично. І коли в щоденнику тому, як що й робив він акцент на будучині акторки, то в рецензії він більш підкреслює природні дані та їх неопрацьованість. „Простота и естественность миленькой“ актриси, її „юность и располагающая наружность“—і поруч з цим—нестатки в дикції, невміння охопити ролю, що одріжнялася од звичайного водевільного репертуару. І коли ми візьmemo до уваги ці висловлені в рецензії думки, то небагато ріжниці знайдемо між ними і „маленькими средствами“, „талантом і грацією“, які значав Щепкін.

Цікаво простежити й дальший шлях Піунової по сцені. Рік, коли зустрівся вона з Шевченком—був перший сезон її серйозних сценічних успіхів. З Нижнього поїхала вона до Казані, де прийняла її публіка дуже добре ¹⁾. Року 1860 одружилась вона з Максимильяном Карловичем Шмитгофом, актором-коміком. Разом з ним грала вона в Саратові, Воронежі, Харкові, Орлі і знов таки Саратові. В сезон 1863—1864 рр. в одній з нею трупі грала відома учениця Щепкіна, близька до його родини А. І. Шуберт. В її дуже цікавих мемуарах знаходимо ми згадки й про гру К. Б. Піунової „Знакомая орловской публикѣ и ея любимица“, Піунова „трудилась ужасно, кричала, визжала, однимъ словомъ переиграла“ ²⁾. Очевидно занадто провінціяльним уявився стиль Піунової вихованці суворого в своїх вимогах що до акторського мистецтва Щепкіна. І дійсно, ствердження такої характеристики зустрічаємо ми і в інших одзивах. „Это очень молодая, очень бойкая и очень недурная актриса для ролей всевозможныхъ Жанеттъ, Фантеттъ и Фаореттъ“—пише про неї Орловський кореспондент „Русской Сцены“ ³⁾. Влітку того ж таки року грала Піунова в Воронежі. „Г-жа Піунова въ первыя представленія свои

¹⁾ Нижегород. губ. „Вѣдомости“, жалкуючи про зuboжіння Нижегородської сцени сповідають між иншим, що Піунова в Казані „производитъ... фуроръ“, перший бенефіс дав їй 500 карб. сріблом та подарунками 100 (Н. Г. В. 1858 № 50, 6 грудня); такий збор на бенефіс був в ті часи надзвичайно гарний.

²⁾ А. И. Шуберт—Моя жизнь. Воспоминанія Спб. 1912 стор. СХІІ).

³⁾ Русская сцена, 1854. № 1, 33—34.

заставляла дѣлать заключенія далеко не въ ея пользу. Многія изъ ролей, большею частью водевильныхъ, она выполняла неотчетливо, небрежно и даже какъ-то апатично. Сверхъ того, г-а Шмитгофъ была безцеремонна съ публикою: она позволяла себе на сценѣ, во время игры разговаривать смѣяться...¹⁾ Очевидно після перших років гучнихъ успіхівъ ставилася Піунова иноді недбайливо до своєї праці. Згодом, проте поширювала вона свій репертуар, і вже в 1865 році орловський кореспондент „Р. Сц.“ ставився прихильно до її виступів в драмі, зазначаючи, що були-б вони варті серйозної уваги, коли-б „въ интонаціи ея не было слышно фальшивыхъ нотъ, происходящихъ не отъ непонимания дѣла, а отъ самообольщенія и претензій на эффектъ²⁾. Спробувала Піунова вже тоді побутові ролі, певний успіх мала вона в ролі Ліпочки в „Свои люди сочтемся“ Островського³⁾.

Далі бачив Піунову під час своєї подорожи по Волзі й сам Островський. В листі з Саратова він між иншим пише: „Мы пріѣхали наканунѣ бенефиса Піуновой (Шмитгофъ), у которой шла „Гроза“. Горбуновъ сейчасъ же, какъ учтивый кавалеръ, предложилъ свои услуги и сыгралъ Кудряша и доставилъ Піуновой полный сборъ. Да она и стоитъ того,—милая актриса и милѣйшая женщина, я вспомнилъ одни стихи, которые очень идутъ къ ней:

Не кори, что такъ развратенъ,
До тебя пройденный путь;
Но цѣлуй до синихъ пятенъ
Эту шею, эту грудь“⁴⁾.

Не торкаючись оцихъ останніхъ уваг, що характеризують її вже не яко акторку, а жінку, варто підкреслити, що славнозвісний драматург очевидно задовольнився виконаннямъ головної ролі в своїй коронній п'есі. Але грала Піунова Катерину напевно в побутовихъ тонах. Те чи инше драматичне виконання примусило б Островського зазначити щось більше в своєму листі. До того ж відомий артист та професор декламації М. І. Писарев свідчив, що в молоді свої роки Піунова була непоганою побутовою акторкою⁵⁾. Ці роки роботи зробили ім'я Піуновой досить популярне на провінції. Року 1866 дебютувала вона в Москві і, як сама про це згадує, „довольно удачно въ водевилѣ „Неутѣшная вдова“, такъ, что его поставили два дня подрядъ и я была принята на службу, но увы, оставалась на сценѣ не долго, уѣхавъ въ первую же осень въ Вильно, на очень большой окладъ жалованья, а по возвращеніи оттуда постомъ въ Москву и совсѣмъ вышла въ отставку, чего и сейчасъ простить себѣ не могу“⁶⁾. Хоч цього факту дебюту на московській сцені й передано очевидно точно⁷⁾, але не всі критики були її грою задоволені. Суворий

¹⁾ ib 1864, № 6, 118—119. ²⁾ ib 1865, № 3, 568. ³⁾ ib 1864, № 10, 123.

⁴⁾ Н. П. Кашинъ. А. Н. Островский въ письмахъ и воспоминаніяхъ. Ежегод. Импер. театровъ 1910. VI. 40—41.

⁵⁾ Таку характеристику Піуновой чув од М. І. Писарева проф. Б. В. Варнеке.

⁶⁾ „Артистъ“ 181.

⁷⁾ В допису з Вільни ми знаходимо отаку інформацію: „Изъ провинціальныхъ знаменитостей у насъ будетъ... г-жа Піунова Шмитгофъ. Послѣдняя, заключая уже контрактъ съ Вильной, поступила на службу въ Московскую Театр. Дирекцію, но съ разрѣшенія гр. Борха, командирована сюда на весь сезонъ. Еще о Виленскомъ театрѣ „Московск. Вѣдомости“ 1866 № 183. Порівн. „Антрактъ“, 1866, № 31. Виленський театр не був тоді звичайнимъ провінціалнимъ театромъ: „Начальникомъ западнаго края обращено особое вниманіе на устройство театровъ въ западныхъ губерніяхъ съ цѣлю сдѣлать изъ нихъ средство къ достиженію одной общей цѣли—обрусенія края“ (ib № 5).

Сповідивши про перехід Піуновой до Вільни в № 31, „Антрактъ“ друкує в № 31

і безсторонній А. Н. Баженов в своїй рецензії на дебют Піунової зазначає, що її виступ попереджала досить гучна слава. Проте, дебют її в Москві не виправдав цієї репутації.

„Теперь, получивъ понятіе объ игрѣ г-жи Шмитгофъ, мы окончательно отказываемся вѣрить въ провинціальныя авторитеты и знаменитости. Оказывается, что у г-жи Шмитгофъ даже очень мало природныхъ средствъ, необходимыхъ для артистки. Небольшая ростомъ и только—только что недурная собой, она говоритъ какимъ то неприятнымъ крикливымъ голосомъ, который во всѣхъ тонахъ отзывается рѣзкою визгливостью; не совсѣмъ удобный поэтому для обыкновеннаго разговора на сценѣ, голосъ артистки, по нашему, вовсе невозможенъ для пѣнія, хотя бы даже и водевильныхъ куплетовъ. Въ манерахъ г-жи Шмитгофъ на каждомъ шагу чувствуется отсутствіе необходимой сдержанности и дурной тонъ, чтобы не сказать тривіальности; желаніе казаться развязной и бойкою доходить у нея до неумѣренности и утрировки; искренней веселости, неподдѣльной живости и женственности въ игрѣ г-жи Шмитгофъ мы, признаемся не замѣтили вовсе.. Къ тому же, г-жа Шмитгофъ любитъ подчеркивать и неприятно выставлять на видъ двусмысленныя мѣста роли... Нѣтъ, скажемъ рѣшительно, такія знаменитости, какъ г-жа Шмитгофъ—не про нашу сцену: не намъ, не намъ! Наша публика, въ этомъ мы увѣрены, никогда не помирится съ подобною рутинною игрою и если игра г-жи Шмитгофъ вызывала одобренія, то далеко не со стороны всей публики, и рукоплесканія развязности и пѣнію дебютантки шли, какъ мы замѣтили больше всего изъ ложъ верхняго яруса (особенно усердствовала лѣвая сторона“¹⁾). Серйозна й многобічна рецензія Баженова дає нам певний образ артистки, що виробила в себе характерний провінціальний стиль гри. Ще Шевченко зазначав у неї де-які хибі в дикції і, як що можна було не закидати їх молоденькій акторці, цілком зрозуміло, що протягом років дали вони одню крикливу інтонацію, яку зазначали Шуберт, кореспондент „Рус. Сцени“ і Баженов. Граючи без солідної шкільної дисципліни по провінціальних сценах, догоджуючи смаку невибагливих глядачів, Піунова й зробилася нарешті звичайною провінціальною артисткою, одрізняючись од інших тільки розміром свого акторського темпераменту, що виявлявся іноді в досить вульгарному стилі.

Йшли роки. Піунова грала головним чином в Казані. Хоч і бракує в нас певних відомостей за 70—80 роки—можна гадати, що завоювала вона солідні симпатії глядачів. Кореспондент „Артиста“ з Казані пише 1889 року, що ця артистка безсумнівно оздоблює казанську труппу²⁾. Поміж провінціальних акторів, „она пользуется большою, хотя и не первоклассною извѣстностью. Это не выдающийся талантъ, но несомнѣнное дарованіе, при томъ соединенное съ опытностью и добросовѣстнымъ отношеніемъ къ дѣлу“. Граючи в натуралістичних тонах вона особливо гарно удавала найгрубіші риси людського характеру. Ролю купчихи Белотеловой в п'єсі Островского „Женитьба Бальзамина“ вона переда-

вірш: „Въ альбомъ одной оставившей театральную сцену актрисѣ“, що відноситься очевидно до Піунової: характерно, на які риси її акторської вдачі звертає увагу автор:

Зачѣмъ явились и сверкнули
На мигъ падучею звѣздой?
Какъ больно думать въ часъ разлуки,
Кто для иныхъ, не нашихъ странъ
Вы понесете Ваши звуки
И вашъ плѣнитсльный канканъ?

¹⁾ Антрактъ, 10 Апрѣля 1866; передруковано в „Сочиненіяхъ и переводахъ“ А. Н. Баженова. Москва 1869 т. I, 599—600.

²⁾ Мироновъ.—Артистъ № 4. 1889, декабрь, 168—169.

вала так натурально, що в де-яких місцях „женщины въ театрѣ невольно опускають глаза“. Те-ж саме зазначається і про Василису Мелентьеву Островского ¹⁾.

Автор цього допису, як бачимо не ставиться до артистки так суворо, як Баженов, але характеристика його тільки розвиває де-які тези з наведеної рецензії.

Далі зустрічаємо ми Піунову в Астрахані ще на ролях героїнь ²⁾; пізніш в Новочеркаську грала вона вже більш солідні ролі ³⁾. Вже „глубокою старухою“ бачив її в одному з надволзьких міст проф. Б. В. Варнеке: „Играла Кабаниху довольно внѣшне“. І так, майже до останніх днів своїх не кидала вона сцени. Нарешті, року 1909 читаємо в журналі „Театръ и Искусство“ коротеньку замітку: „27 Ноября скончалась извѣстная въ свое время артистка Екатерина Борисовна Піунова-Шмитгофъ, мать плеяды актеровъ Шмитгофъ. Имя покойной нѣкогда гремѣло въ театральной Россіи“ ⁴⁾.

---

1) Мироновъ.—„Артист“ № 6 1890, стор. 177.

2) Артистъ № 9, 1890, Октябрь, стор. 141.

3) ib. № 30, 1893, октябрь, 149; № 31. 1893, ноябрь, 183.

4) № 48 стор. 85, Е; в числі № 49 уміщено її портрета в старі вже роки (ст. 878).

Матеріяли і замітки про Шевченка.

Будинок, де жив Т. Г. Шевченко у Києві.

Відомо, що Т. Г. Шевченко не раз одвідував Київ і довгенько проживав у ньому. Але де саме він мешкав, в яких будинках, про це у біографів Т. Г. говоритьсь глухо, без точних вказівок.

Говориться, наприклад, що в 1846 році жив Шевченко на Козиному болоті, а до того жив „как разъ противъ института не на Хрещатикѣ, а на горѣ“, а потім на Хрещатику в будинку („Трактирѣ“) архітектора Беретти¹⁾.

Про 59 рік відомо, що Т. Г. оселився в помешканні худож. фотографа Гудовського, але пожив тут тиждень, поки перейшов на Преварку. Може бути, в цей час день чи два він перебув і на помешканні Ботвинівського, з яким познайомився у Гудовського²⁾.

От майже всі відомості, які можна найти у біографів Шевченка про його помешкання в Києві.

Найбільш вказівок збереглось про будинок на Козиному болоті, де проживав Т. Г. в 1846 році. Приїхавши до Києва в квітні 1846 р, Шевченко здибав свого старого приятеля художника Сажіна. Після короткого перебування в „номерах“, вони оселились на Козиному болоті в будинку Житницького³⁾, де було постійне помешкання Чужбинського під час його наїздів до Києва.

Шевченко надумав тоді змалювати найвидатніші архітектурні пам'ятки Києва та його околиць. Сажін взяв на себе обробку деталей і обидва художники що-дня пропадали з самого ранку.

„Вечері“, каже Чужбинський, „ми всі троє зходились. Нічого не могло бути приємніше од наших вечерів, коли ми, засівши коло чаю, переказували один одному свої денні пригоди“.

Прожив тут Шевченко до кінця вересня бо, принаймні 21 вересня він отримав командировку на Волинь та Поділля. (Зайцевъ, ст. 48).

Цей будинок зберігся й досі.

Під час обмірів старо-міщанських будівель м. Києва, що робили з мого завдання студенти архітектурного інституту, було обмірено і цей будинок (студ. Ф. Титаренко) і добуто де-які відомості про нього.

Стоїть він в самому центрі Києва, в сотні—другій кроків од Ісполкому на кривій, узькій, темній і неохайній улиці—Хрещатицькому проулку під числом 8-а (раніш Козинка, або Козине болото) посеред типових, київських сірих будинків в 3—4 поверхи.

Він привітно виглядає з двору, маленький, одноповерховий, оточений деревами.

¹⁾ П. И. Зайцевъ.—Шевченко-художникъ въ Киевѣ. Искусство въ южной Россіи. Граф. Живопис. Худ. Промыш. Киевъ, 1914. № 1—2, стр. 45.

²⁾ А. Я. Конисскій.—Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченка. Одесса, 1898 г. стор. 597.

³⁾ Чалый.—Жизнь и произведения Т. Шевченка. Киевъ. 1882 г., ст. 54—55.

Київ, Хрещатицький пер. № 8-а, дім, де жив Шевченко в 1846 р.
Maison à Kiev où Chevtchenko demeurait en 1846.

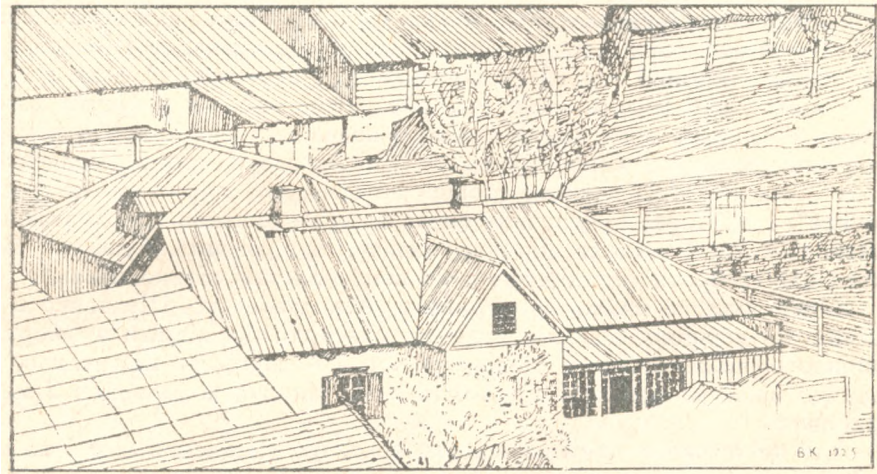

На вулицю виходить він узькою стороною з трьома вікнами й дверима, які ведуть через шклянну галерею до входу в помешкання.

По відомостях, що зібрав Ф. Титаренко від І. П. Петерсона, будинок цей збудував в 1830 р. Житницький протопоп, здається. Син цього Житницького, інженір, був одного часу гласний думи і подбав, щоб назву „Козине болото“ було переіменовано в скромний „Хрещатицький проулок“. В 1905 р. цей інженір (що був тоді в Москві) продав будинок Софії Павловні Петерсон, сестрі З. П. Петерсона, який подав нам ці відомості.

На фотографії 60 рр. знятій з Софійської вулиці й Козинки проф. Чугаєвичем (з колекції А. М. Сімзен-Сичевського) цей будинок на Козинці єсть, але має трохи инший вигляд, ніж зараз, очевидно первісний.

Будинок на Козинці з фотографії проф. Чугаєвича.

На цій фотографії дах будинку вкритий не бляхою, а деревом і над входом з двору має иншу форму перекриття (гострий фронтон). І тепер, не дивлячись на пізнішу переробку, будинок має витримані характерні риси міщанського оригінального будівництва початку ХІХ. Високий дах, гарні пропорції, мезонін, який виходить на обидва подовжні фасади, типова шкляна галерейка.

Будинок дерев'яний, тинкований, пофарбований охрою, одноповерховий з жилим цегляним підвалом і з мезоніном в дві кімнати, де, по вказівках Петерсона, жив Шевченко.

Фасад по вулиці виходить на південно-західній бік і має явні сліди пізнішого „облагораживання“. Скрізь по вікнах у дворі наличники прості без карнизів і кронштейнів, а на фасаді наличники далеко новіші від дворішніх, з різьбою а la grec з кронштейнами й карнизами. Двері ренесансові, а над ними, так званий, „фальшивий фронтон“. Фасадні кутки облицьовані пілястрами – все столярної роботи.

Замість гострого фронтона, який видно на фотографії Чугаєвича над дворішнім входом, ми бачимо тепер аттік.

Положення будинку в садибі показує, що вона була раніш більша. І. П. Петертон підтверджує це і каже, що садиба ч. 8-б колись належала до будинку Житницького і вкрита була старим садком.

Видно, також, в будинку сліди переробки і в парадному вході і в кімнатах.

До мезоніну хід з двору і з вулиці, по внутрішніх сходах.

Верхня площадка на цих сходах має підлогу на різних рівнях, які з'єднуються між собою двома ступінками з простою і цікавою архітектурною обробкою.

Зі слів Петерсона, Шевченко жив на цій мансарді в невеличкій кімнаті, вікно з якої виходить в садок.

Але в записках одного з сучасників і знайомих Шевченка, а саме Аскоченського єсть дані, які дозволяють думати, що жив Шевченко не на мансарді, а на першому поверсі.

Ці відомості, що так характерно подав Аскоченський, переказуємо за А. Я. Кониським¹⁾. „В липні, зайшовши на помешкання до Шевченка на „Козиному болоті“, Аскоченський на всьому оточенні помітив убожество та неохайність: на столі були самі ріжнородні речі: книжки, папір, тютюн, окурки сигар, краватка й носова хустка... а меж ними мідні й срібні гроші. В той час, коли Аскоченський сидів у Шевченка, до Шевченка, до вікна, підійшов сліпий старець з поводитирем. Аскоченський взяв з столу якийсь мідяк, щоб подати старцеві, але Шевченко не допустив його і, вставши з канапки, взяв полуімперіяла і подав сліпцеві. Старець помацав гроші, спитався щось свого поводитира і, повертаючи гроші Шевченкові, сказав: „Спасибі! Але я таких грошей не візьму: у старців таких грошей не буває“. Тоді Тарас Григорович подав йому полтинника і, повертаючись до Аскоченського, сказав: „Бачите, паничу, що значить бідність? Вона боїться навіть брати великі гроші, бо вони властиві тільки панам“.

З цієї розмови видно, що приймав Аскоченського Шевченко в помешканні на першому поверсі, а не на мансарді, бо підійти з двору до мезонінного вікна брати й подавати через його гроші неможливо, тим більш, що вікно на мансарді відділяється від кімнати коробкою в 2 метри завширшки.

Але це не виключає можливості того, що Шевченко жив і на мансарді, бо, мешкаючи з приятелями: Сажиним та Чужбинським, він міг користуватись не одною, а скількома кімнатами.

Сама мезонінна кімната Шевченка маленька з дуже низькою стелею й великою вікноюю коробкою (3 квадр. метри 80 сантим.), але досить світла, завдяки великому вікну. Квадратова площина кімнати 5 метрів 15 сантим. В кімнату врізається невеличка передня в 3 квадр. метри 60 сантим. Зараз в цій кімнаті проживає бідна прачка з хлопчиком.

Довжина всього будинку 18 метр. 44 сантим., ширина 9 метр. 75 сантим.

Будинок в дуже поганому стані, особливо з двору. Пооблуплювався тинк, викривились хідники, повиймані вікна в верхньому вестибюлі.

Дворова лінія фасада руйнується, через ями, що утворились поволі, від розмивання дощами підвальних криниць. Протікаючи через ці ями і заливаючи підвали, вода загрожує зруйнувати фундамент.

Але не дивлячись на зовнішню давність і на 96 років існування, будинок ще довго може стояти, бо зроблений він з дерева хорошого й тривалого. Йому тільки треба дати вчасний ремонт.

Тепер будинок арендує жилкоп.

Живе в ньому переважно біднота, неспроможна зробити ремонту.

Треба було-б звернути увагу, кому слід, на цей будинок, довести його до ладу і зафіксувати, що тут жив Шевченко, може б навіть варто було-б улаштувати будинок Шевченка з хатою-читальнею, музеєм і т. и., взявши на це будинок на „Козиному болоті“.

В. Кричевський.

2/1—25. Київ.

¹⁾ А. Я. Кониський.—Жизнь украинскаго поэта Т. Г. Шевченка. Одесса, 1898 г стр. 225.

Два портрети роботи Шевченка.

29 квітня 1924 року Колегія Наркомос'у постановила: „Визнати необхідним організацію при Першому Державному Музеєві (тепер Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Шевченка) Шевченківського Відділу. Пропонувати Чернігівському та Катеринославському Губоно передати Київському музеєві всі Шевченківські експонати, що у них маютьсся. Голуполітосвіті простежити за концентрацією цих матеріялів“.

Дійсно, давно пора скупити в одному місці всі матеріяли, що торкаються Шевченка. Це дало б можливість полегчити користування матеріяльною спадщиною Шевченка, що зараз пшматована та розкидана по цілій Україні й по-за межами її. З другого боку, це був би дійсний пам'ятник Шевченкові. Розуміється, найкраще було б присвятити Шевченкові окремий „Музей“, або „Дім“, як це давно робиться на Заході, та і в Росії що до видатніших людей країни. Але у нас на Україні здійснити це поки що досить трудно, бо на це потрібні чималі засоби (відповідний будинок, забезпечений від пожежі, окремий штат службовців, спеціальна охорона). Приходиться обмежитись утворенням принаймні окремого „Відділу“ в пристосованому будинкові, в культурному центрі. Таке місце й є Київський Всеукраїнський Історичний Музей.

В цьому музеї вже більш як десять років тому назад було покладено основу спеціальному Шевченківському відділові“. В 1911 році музеєм була улаштована виставка артистичних творів Шевченка на пам'ять 50-х роковин його смерті. Після виставки частина експонатів залишилася музеєві. В послідуючі роки до них прибавилося ще чимало експонатів (малюнки, рисунки, офорти, автографи і т. и.) і, таким чином, склався досить великий відділ.

Зараз цей відділ затверджений з боку влади і зроблено постанову про передачу з інших музеїв шевченківських експонатів. Як відомо, найбільша збірка шевченківських матеріялів в чернігівському музеї імени В. В. Тарновського. Ця збірка, в складі цілого музею, доставалася до Чернигова випадково: В. В. Тарновський був поміщик Чернігівщини; коли він складав свго заповіта, у Києві музея ще не було; він і зробив заповіт на користь чернігівського земства. Але, незадовго перед смертю (тоді саме у Києві будували музей), В. В. Тарновський казав мені, що хоче залишити свій музей у Києві, — смерть не дала йому здійснити свою думку. Музей В. В. Тарновського в цілому, не кажучи вже про Шевченківську збірку, має всеукраїнський характер і, йому не місце в Чернигові.

По інших музеях України переховуються тільки поодинокі речі Шевченка. Є кілька їх по російських музеях, чимало е у приватніх власників, а багато, особливо артистичних творів, — загинуло, бо до останніх часів наше громадянство мало цікавилось, мало звертало на них уваги.

Ясна, цілком бажана постанова Колегії Наркомос'у про об'єднання Шевченківської спадщини, при здійсненню, спіткалася з цілком незрозумілими перешкодами з боку місцевих установ. Ні чернігівська, ні катеринославська (зовсім невеличка) збірки, не вважаючи на всі заходи, до цього часу не з'єднані, і мабуть пройде ще чимало часу, поки буде переконаний цей, так мовити, „місцевий патріотизм“.

Поки що відіззався тільки один Золотоносський Окрмузей, який передав до Шевченківського Відділу два портрети, що видані в цій книжці.

За врятування портретів від певної втрати треба дякувати б. інспекторові музейних справ Золотоносської Округи А. Терещенкові (тепер

співробітник Всеукраїнського Історичного Музею), який знайшов їх серед кинутого в Золотоноші майна П. Максимовича. Від родичів П. Максимовича — Марковських А. Терещенко добув такі відомості про ці два портрети: Марковським відомо, що у Максимовичів, які жили в Прохорівці внизу під „Михайловою горою“ — садибою М. О. Максимовича, були малюнки Т. Шевченка тому що, коли Шевченко бував на горі у М. О. Максимовича, то одвідував й Максимовичів „нижніх“. До 1919 року малюнки переховувались в маєтку П. Максимовича в Прохорівці; в 1919 році П. Максимович перевіз все своє майно в Золотоношу до власної садиби; після відступу денікінців садиба з майном була взята на облік Комхозом серед ріжного майна й були по вказівках реквізиторів Золотоноського театру І. Стрюка знайдені малюнки й передані в квітні 1920 року А. Терещенком до Золотоноського музею.

На портретах нема власноручних підписів Шевченка, але характер роботи, пози, навіть розмір паперу (альбомний папір розміром 205 на 160), свідчать, що ми маємо тут безумовно твір Шевченка. Один з портретів рисований олівцем, другий — аквареллю; обидва портрети вставлені в тогочасні паперові рямці з намальованим орнаментом, та позолоченим бордюром.

Портрет, виконаний олівцем, має внизу, з лівого боку, напівстертий напис: „Р. Т. Шевченко 1845 год“. Напис зроблено не рукою Шевченка. Дата цілком відповідає дійсності — протягом цього року Шевченко подорожував по Україні і, як це було у нього в звичаю, дякував тим, у кого гостював, даруючи свої праці, переважно — портрети хазяїв. Що до того, хто нарисований на портреті, то, по відомостях Марковських, це Товбич, один з роду золотоноських дідичів Товбичів, маєток яких був поблизу с. Богодухівки.

Другий портрет — один із чудових малюнків Шевченка аквареллю. Внизу, в лівому кутку його, — напис олівцем — „Ясевич“. Коли напис цей означає прізвище намальованого, то цікаво було-б довідатись, — хто був цей Ясевич? Поки що таких відомостей ми не маємо, так само, як не знаємо, яким чином ці портрети досталися до родини Максимовичів, де зі слів тих же Марковських, відносилися до них з великою пошаною.

Портрети становлять цінне придбання „Шевченківського Відділу“ Київського музею. Треба звернути пильну увагу на збирання рештків спадщини Шевченка, не жалувати ні сил, ні коштів. У приватних власників є ще дуже цікаві й цінні матеріали, особливо з серії артистично-малярських творів Шевченка. Конче треба їх зібрати та зробити приступними для загального вжитку.

М. Біляшівський.

До портрета Шевченка опублікованого В. О. Щавинським.

В. Щавинський, як можна урозуміти з його слів, гадає, що це є той саме портрет, який був на академічній виставці 1860 р., а той портрет, що належав С. В. Лазаревському у Нижньому, й которий видано мною два рази (у вид. „На спомин 50-х роковин смерті Т. Шевченка“ 1912 р. і „Шевченко як маляр“. Львів-Москва 1914 р.), є копія з якогось автопортрету 1861 р.; при чому він додає: „Несмотря на сохранию копією і монограму 1861“ і т. д. Але тут є явне непорозуміння.

Цей, як він називає його „копіст“, є ніхто инший, як сам Шевченко, а що він копіював іменно автопортрет 1860 р. — це в мене цілком ясно сказано.

Портрети роботи Шевченка

Портрет Ясевича (?)
Акварель, 205x160.

Портрет Товбича (?)
Олівець, 202x160.

Deux portraits peints par Chevichenko.

За підставу для моїх висновок є відбиток статті: „*А. Лазаревський. Послѣдний день жизни Т. Г. Шевченка*“ (Извлечено из Сѣверной Пчелы. Спб. 1861 г.) подарований мені С. В. Лазаревським, з примітками Вас. Матв. Лазаревського. У цій статті ми читаємо: „Въ это время онъ (Шевченко) продолжалъ заниматься гравированіемъ, писалъ копію съ своего портрета, бывшего на выставкѣ и началъ портретъ одной дамы“. З приводу цієї копії, В. М. Лазаревський приписав: „Подлинный, его же работы, купленъ на выставкѣ В. К. Еленой Павловной за 200 руб. Копія розыграна в лотерею в кружкѣ близкихъ Тарасу людей (20 билетов по 10 руб.). Выигралъ архитекторъ А. И. Резановъ и подарилъ мнѣ“.

Крім того, Павло Зайцев знайшов у Ф. Л. Сулієва такий папір: „Господинъ Шевченко приглашается пожаловать в канцелярію государыни великой княгини Елены Павловны, в Михайловскомъ дворцѣ, въ пятницу, 25 сего ноября, отъ 11 до 2-х часовъ, для получения денегъ, слѣдующихъ за купленный Ея Императорскимъ Высочествомъ портретъ. 23 ноября 1860 г.“. Тут теж рукою Вас. Матв. Лазаревського приписано: „Этотъ портретъ Шевченка писанъ былъ имъ же и предполагался къ лотереи. Выручка предназначалась на полезныя изданія. Великая княгиня купила его на выставкѣ за 200 руб. Вмѣсто его Шевченко написалъ другой, который теперь принадлежитъ мнѣ. Этотъ послѣдний разыгранъ былъ въ лотерею (20 билетовъ по 10 руб.), — выигралъ архитекторъ Андр. Ив. Резановъ (впослѣдствіи ректоръ Академіи Художествъ) и подарилъ мнѣ, в Л. 1861“. Див. П. Зайцевъ, Новое о Шевченкѣ: „Русскій Библиофиль“. 1914 г. н. Іст. 20.

Таким чином ми маємо досить певні відомості так про оригінальний портрет, як і про авторську копію його, й це безумовно був зовсім не той портрет, що попав до В. Щавинського.

Щож до цього останнього портрета, то він дуже подібний до портрету 1859 р., що належав І. Дзюбину, а потім перейшов до С. Неклюдова й був вигравірований на дереві Матюшнім з копії Жебровського (вид. у „Русской Старинѣ“ 1891 р. т. XX, кн. 5). Настільки він подібний, що його можна було б прийняти за оригінал цієї гравюри. Але підпис: „Флавицький“ зразу ж порождає сумнів. В. Щавинський гадає, що цей підпис зроблено „рукою антиквара“. Не знаю, які він мав підстави для такого висновку. На мою думку, для антиквара було більше корисним видавати його за працю Шевченка, на яку легко можна знайти покупця, навіть не вважаючи на художню її вартість. Що ж до напису на підрамнику, зробленого олівцем, то це не є рука Шевченка; та й дивно було б, щоб сам Шевченко написав: „портрет Шевченка“. А крім того й техніка малювання не Шевченкова: він не вживав таких грубих мазків, особливо на обличчі, які ми тут маємо.

Моя думка, — що це є копія портрету подарованого Шевченком Дзюбину, і можливо, що зроблена Флавицьким, котрий, коли дійсно намалював його портрет, то міг намалювати лише копію, бо він повернувся з-за кордону 1862 р., коли Шевченка не було вже в живих.

Ол. Новицький.

Лист М. О. Максимовича до Т. Г. Шевченка, 1860-го року.

Лист, що ми друкуємо далі ¹⁾, писав Максимович за 11 місяців до смерти Тараса Григоровича. Лист цей свідчить, між иншим, що мало під-

¹⁾ Оригінал знаходиться в відділі рукописів Всенарод. Бібліотеки, підвідділ листування (III) № 4893.

став говорити, ніби в останню добу життя поета відносини його й Максимовича розладнилися.

До пояснення нагадуємо, що М. О. Максимович оженився 1853 р. із своєю землячкою Мар. Вас. Товбичевою. Син Михайла Олександровича Олексій, котрого народини оповіщаються цим листом, учився в 70-тих роках в І-шій київській гімназії (репетитором його був тоді ще студент В. П. Науменко), потім в Колегії П. Галагана, і пізніш проходив судову службу в Півн.-Західньому краю. Друга дитина Максимовича, Ольга Михайлівна (народ. в 1865 р. на початку сьомого десятка літ життя М. О—ча), як пригадуємо, була київська курсистка в середині 80-х років і трагічно скінчила життя тоді-ж молодою дівчиною.

Лист друкуємо, зберігаючи правопис Максимовича; пост-скриптом був надрукував С. Пономарьов в „Кіев. Стар.“ 1884 р. кч. 4, стор. 647 без яких-небудь уваг і приміток, а самий лист було надруковано в книзі М. К. Чалого—Жизнь и произведение Тараса Шевченка, Київ, 1882 р. стор. 177.

Року 1860-го, На святе Благовѣщенъе.

Тарасу Григоровичу Шевченку.

Именитому соотчичу моему и пріятелию моему вельми любимому, ознаймую симъ моимъ листомъ, ижъ Всеблагій Отець всѣхъ благословиль сѣго року феврала 22 дня звесилити старбсть мою, даровавши менѣ первороднаго сына Алексія, который сѣго 6-го марта уже сподобился святаго крещенія и причащенія, и которому да поможетъ Господь виростати въ добромъ здоровьи, свѣтлѣмъ разумѣ и во многѣй любви ко всѣму, що подобае любити доброму и честному челоувѣку и широму Украиньцю и прожити щастливый вѣкъ на радбсть и утѣху родителямъ и родичамъ своимъ, на пользу и славу своѣй отчизнѣ.

Того ж марта 6-го получили мы изъ Переяслова, то есть, я и жена моя Марья Васильевна, и старый Деркачъ Лев Павлович ¹⁾, получили по книзѣ Кобзаря ²⁾ вашого зъ надписомъ руки вашей власной и зъ приложеніемъ вашей персоны, и булы мы тому дуже рады, и вам за те сердечне дякуемъ, сподѣваючись, що и васъ самыхъ побачимо знову на Побережю нашому и въ сѣгорочное лѣто. За тѣмъ, прохаючи отъ Бога вамъ здоровья, пѣснотворческого духу и всякого благополучія, застаюсь навсегда вашимъ ширымъ пріятеlemъ и покорнымъ слугою

Михаилъ Максимовичъ.

Писано на Михайловѣй Горѣ, року, мѣсяця и дня вышепомененыхъ.

Р. S. Нашъ любый и благонадежный панъ Костомаровъ заѣвся зо мною за Яська, и выводитъ противъ мене цѣлу громаду за ёго, запрохавши до неи и вашу мощь; выбачайтежъ, що скажу вамъ; панове громада, чудна ваша рада! Якъ же вы Яська Яковомъ чи то Йосипомъ назвали, а про Ясона и не згадали? ³⁾ (У васъ у Петербурзѣ бувъ и профессоръ

¹⁾ Сусіда і родич М—ча (двоюрідний брат).

²⁾ Видання П. Симиренка 1860 р.

³⁾ Полеміка з приводу українських імен між Костомаровим і Максимовичем особливо загострилася в 1859—1860 рр. К—в друкував свої замітки в „СП-бургскихъ Вѣдомостяхъ“ 1859 р. ч. 122, 1860 р. ч.ч. 8 та 103; М—ч дав відповіді в листах „Про Богдана Хмельницького“ 3-му до Погодіна та 6-му і 7-му до самого Костомарова. Про Яська та Яцька М—ч. писав: „Ясько значить Иванъ... уменьшительная форма имени Яковъ—Яцько“; К—в Яська звав Яковомъ або Йосипом; М—ч на це одізвався: „Переберите все Малорос. лѣтописаніе отъ Грабянки и Велички до Бан-Каменскаго и Маркевича: вездѣ Яська или Иванъ“. Правда, це полонізм, але не по-польському, а по-українському Ясько—це ні що инше як Ясон (нар. Гасон, зм. Гасько—Яська). Останній лист полеміки підп. М—чем „Мих. гора 12-го марта 1860 р.“ Див Збірн творів Максимовича 1876 р. т. I. стор. 404, 421, 427—429, С. Пономаревъ—„М. Максимовичъ“ СПб., 1872 р. ст. 67, XVI.

Ясонъ Василевичъ Петровъ ¹⁾ извѣстный своєю ботаникою и анекдотомъ, что читаючи по книзѣ лекцію сперва о тростникѣ, перевернувши два листка вмѣсто одного, продолжав: зъ его строятся корабли... отъ, каже, яка натура у жаркихъ климатахъ, що й тростникъ, якъ дерево виростає! А далѣ дивиться, что написано про дубови жолуди, перевернувъ назадъ одинъ листъ,—да й поправився: „сказанное о тростникѣ, надо разумѣть о дубѣ! Таки то були колись професори.

Прошу передать мой поклонъ Марку-Вовчку ²⁾ и его подружю, а также панамъ Соколову и Трутовскому ³⁾.

Подав *И. Житецький*.

Шевченко і харківська молодь.

Тарас Григорович Шевченко в останній рік життя заходився складати українські підручники для сільських та недільних („воскресних“) шкіл. „Букваря“ свого він і видав наприкінці 1860-го р. В останніх листах поет все побивався за справу про підручники і в листі 4-го Січня, за півтора місяця до смерті, писав в Київ С. Чалому: „Посилаю вам на показ 10 екзем. мого Букваря, а із контори транспортов ви получите 1000 екземплярів. Добро було б, як би можна розпустити його по уїзднихъ та сільських школахъ. Та вже що хочите, то й робіть з ними, а як Бог поможе, збереже гроши та положить їх в касу наших воскресних шкіл ⁴⁾. Я і чув і читав, що високопреосвященний Арсеній дуже возревновав о сільських школах і жалується, що не печатають дешевих букварів. Покажіть йому мій Букварь, і як що вподобається, то я йому пришлю хоть 5000 екз., звичайно за гроши (по 3 коп.), бо це не мое добро, а добро наших убогих воскресних шкіл,—так і скажіть йому ⁵⁾.—Думка єсть за букварем напечатать лічбу (ариѳметику) і ціни, і величини такої ж, як і Букварь. За лічбою етнографію і географію по 5 коп., а історію, тільки нашу, може вбгаю в 10 коп. Як би Бог поміг оце мале діло зробити, то велике б само зробилося“ ⁶⁾.

Смерть вітала вже тоді над чолом Тараса Григоровича. Про те, як вразила вона гурток освічених Українців в Харкові, і як їх думка звернулася передусім до останніх його заходів коло народньої освіти, хочемо де-що сказати далі. В цьому місці, за давнього часу прихильнім до українства, в другий половині 50-х років склався невеликий, але ширій і енергійний, гурток молоді, що більш усього була захоплена просвітніми та етнографічними замірами,—вивчення народнього життя і навчання народу на рідній мові у всіх поділах знання. Крім відомих в наукових чи літературних колах харківчан першої половини минулого віку, треба зазначити працю і вплив на освічених Українців в Харкові в 40-х та 50-х рр.

¹⁾ Доктор медицини, проф. фармації і ботаніки Петербурзького у—ту в початку XIX-го в.

²⁾ Опан. Вас. Маркевич пробував тоді в Петербурзі з дружиною, письменницею М. О. Марко-Вовчок.

³⁾ К. Трутовський маляр—жанрист (1826—1893) відомий своїми малюнками з українського життя. Соколов, мабуть, Ів. Ів. ч., теж жанрист, проф. Академії мистецтв в 60-ті роки м. в.

⁴⁾ Див. також листи Шевченка (про подарунок по 50 примірників „Кобзаря“ недільним школам в Києві та Чернигові) до В. Тарновського 7-го Серпня 1859 р., 16 лютого 1861 р. до С. Чалого, 11 Серпня 1859 р.

⁵⁾ Мітроп Київський та Галицький Арсеній (1860—1876), в світі Шведір Павлович Москвін з Костром. губ. подавав якісь надії не одному Т. Гр—чу, як бачимо нижче, на прихильне відношення до народньої освіти, та ще й в національно-українському напрямкові.

⁶⁾ Див. також про те ж нагадування в листі до С. Чалого і від 12 Січня 1861 р.

Ніговського, збірача дум та иншого етнографічного матеріалу, людини близької до юнака, що тоді підростав і розуму набирався, Олександра Опанас. Потебні. Серед однолітків Потебні (нар. в 1835 р. магістр в 1860 р.) в харківському університеті були ще студенти, такі українські діячі, як В. Гнилосиров (1836—1900), В. Мова, А. Шиманов та інші. Вони мали звязки з українськими гуртками в других місцевостях, наприклад П. Лобко з петербурцями, М. Жученко, з полтавцями; де-хто листувався з киянами, а в 1860 р. один з найбільш експансивних молодяків Теоктист Хартахай подався в університет до Петербургу.

Треба мати на увазі, що розповсюджувати українські книжки—була найголовніша мета харківської молоді. Для виконання цього завдання вона тратила свої копійки та зібрані відусюди кошти, вела зносини з книгарнями, видавцями і охвенями, а то й самі одягалися по-простому, переїздили крамарями з українськими книжками від села до села, з ярмарку на ярмарок, а разом і найближче знайомилися з народнім побутом, його звичаями та піснями, то-що. Про таку подорож по Харківщині розповідав був В. Гнилосиров в „Основи“¹⁾. Друга подорож харківчан мала одбутися вкупі з О. Потебнею, але йому випало на той час їхати в наукову командировку за кордон, а про одну велику мандрівку з Харкова по Полтавщині та через Київ по Правобережжю України до самої Почаївської Лаври ми може подамо відомості в иншому нарисі. А зараз ще треба нагадати, що вся ця українська молодь багато часу витрчала в недільних школах, де навчання провадила українською мовою, до цієї молоді так прихильно ставився сам Шевченко.

Подавши ці уваги, ми нижче друкуємо де-кілька сторінок з старого Щоденника і листування Вас. Степ. Гнилосирова за 1861 рік, бо тут згадуються моменти, що до смерти та поминок по великому кобзареві.

Ще за життя Шевченка, в 1860 році, звертався до нього по дорученню від імени харківського гуртка В. Гнилосиров з листом, чернетка якого залишилася серед Г-ських паперів²⁾ ось таким: Щироповажаемый пане й добродію, Тарасъ Григоровичъ! писав Гнилосиров. „Хто до кого, а ми до Васъ, коханий пане, шануючи Ваше письменство і розумъ, кидаемсь прохати поради въ такім новім ділі, якъ діло введення нашого язика въ тутешніх школахъ, въ науку городьянамъ нашої(го?) миста, поки що. Оттакъ якъ бачите: у насъ, у Харькові, хлопці, пориваючись на ввыпередки, доступили до начальства тай выканючили дозволеніе огуломъ вчить людей письма вже в другій Празниковій школі. Порадившись між собою, замість одного (як би начальника, або выборного, якъ завели въ першій школі)—парубота учинила раду школи зъ 11 членівъ, а сі-то людці нараяли мене списатись з Вами, що Ви скажете и яку пораду дасте, бо діло притьмомъ хороше, та поки й важеньке—вчить земляківъ. Воно, знаете виступа боязко (sic), наче соромлячись, бо ще не знае, якъ ёго привітають въ світі. Людъ нашъ ще поки мовчить, і велика праця малої купки людей, опрiчъ може Васъ, минала й минае ёго, якъ всякій *світъ истини*. Скажу по щирій правді—не велика надія, щоб у Харькові доля приголубила оце нове діло. Тутешній людъ чимало позабував де чого свого рідного, якось трохи окаянів—й далі й далі—овсі відщурается або загубе і останні шматки своєї самостайности (sic): бо вже й такъ еле не наскрізь пронявсь городовимъ чвиремъ, себ то... Та вамъ, Тар. Григ, нічого доказувати... Тута вся річъ объ тiмъ тiлько, щобъ діло наклюнлось зъ верху (верхом дратую я тутъ Харьківъ), бо

¹⁾ 1862 р. Жовтня стор. 60—73.—„Пять день з життя X-кого студента“ (Вічний пам'яті Т. Гр. Шевченка) (А. Гавришъ) псевд.

²⁾ Відділ рукописів Всенарод. Б-ки України при ВУАН, підвід. листув. (III) Ч. 4020

ця ініціатива не підійметця вь малыхъ укр. городкахъ, а тимъ паче вь селахъ. Поки наші городяне не почнуть шанувати свою мову й не звяжуть з нею діло розумної жизни—то все і більшъ для глузування турбуватимутця люде зь гарячимъ серцемъ. Щиро віщую, що теперъ и для Вкраїни починається переходна пора і що се діло треба віддати на людську волю і силу історіи, а ця щось дуже закудлана в наше уремя. На простець кажу, що коли діло се не дурниця, то ніхто не зупинить його... Така смутна думка вялить кожного одинокого чоловіка, поки вінъ не вдаритця на широкий битий шляхъ. Починъ, добродію, выступа тыхесенько вь отцю заверюху (мовъ чуе то таємне) вь далеку дорогу— благословить же отці думи на своїмъ порогу... Хто щиро візьметься за грамоту, зь тимъ можна буде читати вкраїнські книжки або й дарувати їхъ, хай розходяться поки по нашому *сірому світові*. Про отці до книжкя заразъ же лагожусь писати й П. Ол.—(Кулішу). Коли маєте що лишне с насъкихъ книжок, а надто и свої поэтичні творення, то, будьте ласкаві, наділіть, чимъ можна буде. Нехай діло буцїмъ само собою вирина, а то для заводу друга праздник. школа, поки ще не маючи ні котрого скарбу, не втне самотужки нічого значного, а тільки, мабуть, Граматки Золотова на перве хозяйство. Просю Васъ по ласці, застановить, згадувать добродію, — будьте не всипущі, якъ колись, й щедрі на починъ— орудуйте нами, якъ знайдете крашимъ“.

Ми не знаємо, коли одержано цього листа, та чи послано було яку відповідь харківцям на цього щирого простосердечного листа. Та швидко прийшла сумна звістка, про яку той же Гнилосиров записує в своїому щоденнику¹⁾: „27 февраля (1861 р.) 2 ч. пополудні одержано в Харькові (іі Лобком) телеграфну депешу про смерть Шевченка“, а в початку березня одержав був Гнилосиров листа від петербурзького студента свого приятеля Теоктиста Хартахая. Подаємо його в незмінному вигляді²⁾.

Петербургъ 1861 г. Февраля 28-го.

О смерте, смерте, сто чортів твоїй неньці!

Здоровъ бувай Василю!

Вже ізъ газетъ ти довженъ знать, що Тарасъ Григоровичъ замовкь навіки. У сій мойй писульці я тобі напишу, що самъ бачивъ и що тобі знати кортить. Скажу про похорони Шевченка. Умеръ вінъ на другий день після своїхъ именинъ—у 26 число, в 6 часівъ уранці. Дуже, сердега, не хотівъ умирать на чужині, усе про Україну згадувавъ. Після смерти его, заразъ усі узнали, не тільки хахли, а и усі путні люде. Принять на себе хлопоти похоронъ считавъ усякій зачестъ; грошви не жалилось. Спорядили таку труну, що хотъ би и нам з тобою довелось у такій свое грішне тіло бачить. Дали знать у школу хлопцямъ, щобъ прийшли „почтить прахъ усопшаго“ и народу навалило такого, що хотъ на Москву иды. Тіло лежало вь Академіи художествъ, бо Шевченко тамъ умеръ. Всі письменні люде, тежъ узнавши, повалили, мовъ хмара, такъ що у церкві бувъ наголо студентъ та панъ та литераторъ та ученый. Ляхи тежъ усі прийшли. У церкві шиломъ не повернешъ. Шушвали и де якимъ бабамъ та дівкамъ досталось на горіхи. Се було 28-го числа. У 10 часовъ началась обідня, вь 11 кончилась и началась панахвида Після панахвиды завились зъ попами: попи кажутъ,—треба закрывать труну, громада прітьмомъ кричить—не треба, Білозерський чуть було не добравсь до одній бороди, та якось то обійшлося, піпъ сховавсь. А все таки торгуютьця, щобъ труну закрьтъ;

¹⁾ Відділ рукописів Всенарод. Б-ки України при ВУАН, підвід. рукоп. кн. 1. Ч. 354, ст. 46.

²⁾ Додаток до Щоденника Гнилосирова (1, Ч. 354) ст. 50—51.

парубота дивитьця, що попи гаргатимуть. Наплювавши у кулачка, парубота гаркула своїмъ власнимъ голосомъ: „на надо“... и попи злякались и всі у вівтарь поховались. Утихомиривши народъ у церкві, хахли почали говорити річи до тіла. Первий вскочивъ на катафалкъ Кулішъ и вчистивъ річъ по-українськи.... „Умер еси, Тарасе.... ти показавъ намъ дорогу, а ми якъ що не підемъ по ій, то будемъ мовчать“... сказав він Другий вскочивъ Білозерській и тежъ по хахлацки вчистивъ. Третій вскочивъ Костомаровъ и улпивъ по Московські, укидуючи у річъ стихи изъ рідної поезії. Четвертий сказавъ слово тежъ хахоль друзяка Шевченка стихами, пятій тежъ хахоль и тежъ стихами та усе на рідній мові. Шостий студентъ Ляхъ (студенти ляхи усі були) сказавъ слово по польську тажъ стихами. Тутъ и я, покашлявшись.... наплювавъ у кулачка нахмуривъ брови, якъ буцімъ то що небудь путне, тежъ по хахлацьки учистивъ слово. Костомаровъ и другі хахли прислухались до его и похвалили, а Білозерській тамъ же и попросивъ его для „Основи“. Усіхъ річей було сказано з 15. При виносі труни ні одна проста рука до неї не трогалась; її нісь на голо студентъ и лигаторь; я шовъ підъ гробомъ відъ нігъ і зъ 3-го этажа державъ его на плечахъ. Труни не зпускали зъ рукъ до самого кладовища, до которого ізъ Академіи буде версть з 7 ¹⁾. Труна була дубова, обита срібною парчею, на узгавіи кришки на срібній дошчецьці було написано: „українській поетъ Тарасъ Григоровичъ Шевченко 1861 Феврала 26 д. „Дубову труну положили у свиньцеву черезъ те, що его повезуть на Україну. На поета возложили лавровий вінокъ, изъ которого я увірвавъ три листика и каждый прикладував до его широкого лобу. Изъ трехъ тобі, якъ спражнему хахлові, якъ моему щирому приятелеві, посылаю въ знакъ памяти моєї и священного для українців Шевченка. Другий піде у Кієвъ, а третій останетьця у мене. Та ще я видірвав від труни китицю, котру тежъ думаю тобі подарить, як що побачушь зъ тобою у Харькві до того времени, поки ти не виїдешъ з Харьківа. Посилаю тобі ще дві нитки зъ китиці, котру я відірвавъ відъ труни Шевченка: одна—срібна, друга проста нитяна, бо ти хахоль. Отъ тобі й похорони Шевченка. Я совітую тобі пбалакать зъ хлопцями и отслужитъ панахиду по душі покійника. Тамъ можете ви учистити на рійдній мові зъ десятокъ словъ, котрі любий журналъ напечата, якъ що не дуже будете залазитъ у лісь. Річі, котрі були тут сказані, дуже хвабрі. Посилаю тобі мою. Одного посадили у Камчатку за річъ (Ляха). Новостей, особливо демонстративнихъ, у насъ до біса, та нигде писать“ ²⁾.

Велике вражіння зробило це безпосередне простосерде оповідання товариша на Харківських Українців. В. Гнилосиров не знав, як і скласти подяку, найпаче „за такий великий подарунок“ як лавровий листочок, „що був на розумній голові Тараса“, читав самого листа Ол. Оп. Потєбні, перечитував і розказував „всімъ путнімъ людям, як почтили, хотъ тіло, нашого Кобзаря“!

Молодь вирішила, перш усього, улаштувати найскоріше літерат.-музичну вечірку на спомин покійного і на користь української справи.

1-го Березня зобрались студенті по большей части Полтавци и Лобко,— оповідає автор щоденника ³⁾—потолковать, чтобы на первый разъ сдѣлать

¹⁾ Шляхъ від петербурзької Академіи Мистецтвъ до Смоленського кладовища прибільшено, насправді буде менше 3 вер.

²⁾ Для порівняння див. Л. Жемчужнікова „Воспоминаніе о Шевченкѣ; его смерть и погребеніе“ в „Основи“ 1861 р. кн. 3; там же надр. і промови П. Куліша, В. Білозерського, Н. Костомарова, поляка В. Хорошевського, О. Хартахая та ині і вірші А. Чужбинського, П. Таволги; промову Хартахая записав і приклав до листа Г-ву. (Щоденник, до ст. 51).

³⁾ І. ч. 354 ст. 47; Г-в народився в Кобеляц. повіті й учився в Полтав. гімназії.

скільки нібудь порядочнаго въ пользу семейства и вообще роднихъ покойнаго Тараса. И вотъ посильные результаты вечерняго пренія, записанные мною.

„1 Марта 1861 г. въ кружкахъ людей, для которыхъ дорога память о великомъ люетѣ положено: 1) Открыть съ разрѣшенія начальства общественную подписку. 2) Позаботиться объ устройствѣ Музыкально-литературнаго вечера, 3) Закупить изданія Южно-русскаго букваря Тараса Григоровича. 4) Сношеніе съ другими городами (Полтава, Одесса, Кіевъ, Нѣжинъ, Москва, Петербургъ, Херсонъ, Екатеринославъ, Екатеринодаръ, Черниговъ).

Цѣль сбора денегъ изданіе произведеній покойнаго поэта (изданіе поручить П. А. Кулішу). Это изданіе должно продаваться, въ какую (цѣну) само оно обойдется. Вырученныя отъ продажи деньги употребить на стипендію Шевченковскую въ университетахъ Кіевскомъ или Харьковскомъ. Право на стипендію предоставляется лицамъ изъ податнаго Южно-русскаго населенія или изъ Черноморскихъ козаковъ. Наличные бывшіе къ концу вечера и подписавшіе этотъ протоколъ были: Петръ Лобко, Ив. Бницкій, А. Шимановъ, Мих. Жученко, Федоръ Павловскій, Ив. Паученко, Денисъ Оробченко, Василій Мова, Вас. Гнилосыровъ, Г. Сиренко.

2-го числа, въ 3 или 4 (часа), предполагалось отправить депутацію отъ кружка, къ губернатору. Рѣшили ийти Жученку и дяди (таке було прозвище Ондрія Левк. Шиманова)“.

Під. 14-м Березня В. Гнилосиров дае такой яскравий нарис: 1) „Зранку... заходе до мене Жученко Михайло и тика штукъ зъ 30 афишокъ объ вечері, що наша братія хахла задумали зробити въ помічь Шевченковій семьі. Я заразъ кинувсь порозпихать ихъ на скільки стане: зайшовъ до крамаря, учистивъ гвоздиківъ и попхавсь... по улицяхъ; де заткнувъ по крамаряхъ, а де на ділуванняхъ та на стовпахъ поприбивавъ. На Павловск. площади, якъ прибивавъ до стовпа афишку, народъ такъ и оступивъ мене... дивується... думавъ, мабуть, що якъ студентъ прибива своєю рукою, то воно, певно, що небудь путъне! Вже ни що: сердеги неодмінно думали, що мабуть що небудь про волю... Де які виявились и грамотні. Читають... Що воно за вечерь?... Що воно за Шевченко?... А тутъ я и завививъ імъ—що то за чоловік, обь чімъ турбуемся...“ 2).

„До 19-го бичувались обь вечері, пише далі мемуарист, а въ неділю (19-го Березня) и був він. Народу таки чи мало зібралось. Лавровскій Петръ 3) читавъ добре, голосно и наче до діла: бо підъ кінець пам'ятававъ таки и про покойнаго Тараса; Виноградскій и Голченко-Гребінчини приказки тежъ, а „Чернеця“ вже дуже гукавъ. Ширковъ на скрипці, а Ковалевскій на flute harmonis грали лепсько“. 4) А через три дні додае: „Вчора була мала збірка хахлівъ порадитця обь грошихъ вирученихъ литер. музыкальнымъ вечеромъ, що був 19-го у неділю. Грошенятъ усіхъ зібралось ажъ цілісінкихъ 280 карбованців. Народу було трохи: П. Лобко, М. Жученко, Я. А. Шимановъ, С. Сукачевъ и пришихвістъ кобылі Гр. Запорожцевъ. Другі хахла якось не явились. Опрічь здержок, що хвата трохи за 30 карбованцівъ, на остатні гроші положились виписати тысячь за шість Южно-русскаго Букваря Тар. Григоровича, щобъ вислати ихъ до Арсенія, митрополита Кіевського, обь котримъ скрізь пішла чутка, що охоче вишить епархію свою въ люде; та присімъ таки достаєтця немала підпора грамотности нашій“. 5).

1) Стор. 50

2) Щоденник І ч. 354 ст. 50.

3) Відомий професор-славист и філолог.

4) Щоденник ст. 51.

5) І ч. 354 стор. 51, 52.

24-го Березня знов „У вечері була збірка хахлів і рішили виписати 6000 екземпл. Южнорус. букваря Тарасоваго съ тѣмъ, щоб послать ихъ Арсенію, митроп. Київському для распространенія въ сельскіи школахъ, що буде стояти 190 руб. сребра. Остатні гроші рішили берегти Жученкові... На збірці, каже Гнилосиров, було всего 7 чоловік: дядя (Ол. Шимановъ) Лобко, Жученко, я, Паученко, Мова и Сукачевъ. Дуже жалко, що людъ нашъ такъ потроху и легко дивитця на це діло, сказати: въ Україні, а незіраешъ і путнього кружка земляків“¹⁾).

В самому кінці березня автор Щоденника подає ще цікаві звістки: „Сегодня 30-го сообщил Котельниковъ,²⁾ что покойный Тарасъ прислалъ въ Полтавс. Воскресную школу 3000 экз. своего Южно-русского букваря съ тѣмъ, что, если некому будетъ пораздавать, то Воскрес. школа имѣетъ право продавать недорого, какъ по три коп. сер., въ свою же пользу. Уже приготовлено письмо къ Арсенію Київському и Галицкому о принятіи будущихъ 6000 экз. Тарасова букваря.“³⁾.....Петро (Олекс. (Лобко) отправитъ письмо до Арсенія за підписью 12 хахлів, котрі, конешно, не всі собственною рукою учинили рукоприложеніе. Якось то нема на ділі у нас такого тісенького кружка, щобъ якъ що задумали, щобъ тутъ воно й було. За первихъ шість сякъ-такъ підчеркнулись, а вже останні самі: Яківъ Станиславскій, Иванъ Паученко, Вас. Мова, Ден. Оробченко, Конст. Жученко, Сем. Сукачевъ, Мих. Жученко, Вас. Гнилосиров, П. Лобко, А. Шимановъ, Ів. Біликовъ, Ів. Шамъ“⁴⁾).

Ще в середині Травня 1861 р. справа з Шевченківськими „Букварями“ не закінчилась, і ми дізнаємось, що знов у Жученка, (була) рада. „И как букварей Тараса оказалось около 2000 экзем, на останні гроші порішили купити Грамотки Куліша и Хмільнищини його-жъ“⁵⁾.....

Так турбувалась Харьківська молодь, щоб пом'янути кобзаря „не злим, тихим словом“, і любим йому справжнім громадським ділом, але цікаво, як склалася справа з допомогою українській просвіті київського митрополіта. Під 12 червня 1861 р. Гнилосиров помічає: „Арсеній, Київскій генераль-піп, за тимъ мабудь не відвічавъ намъ у Харьківъ, що Київ. консисторія вже одспівала у Петембурській куринь“⁶⁾ що, каже, Южнорусскій языкъ есть ему нарічіе господарюющаго Московского, такъ по сій причині вони й (не?) стали приймають українських книжок?.. Отъ бісова навочъ, врагови халтурники.“⁷⁾

Подав Ін. П. Житєцький.

Тривога над свіжою могилою Т. Шевченка.

Під таким заголовком І. Білик (Іван Яковлевич Рудченко) видрукував колись статтю про той переполох, що стався над ледве що засипаною могилою Т. Шевченка (Київская Старина, 1886, II, 708—728). Переполох цей підняло польське панство, поставивши на ноги всю адміністрацію. Справа була в тім, що поета поховали дуже гучно, селянська маса цими похоронами зацікавилася і почала потроху дізнаватися, хто такий був Шевченко; а до того ж молодий приятель покійного поета, художник Григорій Честаховський, зоставшись, щоб остаточно впорядити

1) стор. 53.

2) Учень Гнилосирова, син учителя Полтавс. Кад. Корп.

3) Стор. 55.

4) Ibid. під ч. 31-го Березня.

5) Ibid. Стор. 75, зап. 20-го Травня 1861 р.

6) Українська громада в Петербурзі.

7) Ibid. стор. 88.

могилу, збирав людей, розмовляв із ними не по панському, а по людському, співав із ними пісень, читав їм твори Шевченка, гомонів про старовину й т. и. Люди горнулися до нього, приносили йому свої жалі на панів, складали навіть легенди і про Шевченка і про Честаховського. Це все було так незвичайно, що не могло не викликати уваги, і уваги, само собою, ворожої. Чи то пани-поляки справді перелякалися, чи то, як думав І. Білик, вони тільки хотіли подурити адміністрацію, щоб вона не помітила підготувань до повстання (справа ж була перед 1863 роком), тільки до Києва полетіли доноси, що селяне, під приводом Честаховського, наміряються відновити старі спогоди і повторити страшну гайдамаччину. В Канівщину прибув губернатор, жандармський полковник, трохи не хотів прибути сам генерал-губернатор, але скоро виявилось, що все це занадто велике перебільшення, хоч Честаховського все ж допитували і, нарешті, вислали з Київщини, заборонивши приїздити туди без спеціального дозволу влади.

Крім статті І. Білика, про це розказується ще в листуванні самого Честаховського („Письма Честаховскаго, писанныя въ 1861 г. о похоронахъ поэта Шевченка“—Києв. Стар. 1898, II, 167—193) і в статті „Епизодъ на могилѣ Т. Шевченка“, що містить у собі „докладную записку“ того ж Честаховського, яку він, мабуть, подавав своєму начальству, повернувшись до Петербургу (Києв. Стар. 1896, II, 230—241). Про це все згадує й Кониський у своїй біографії Шевченка. Остання, здається, стаття про цю справу: „Ножі в Шевченковій могилі“ належить академікові С. Єфремову (псевд. Ромул. Рада 1908, № 47).

Ця тривога захопила почасти й Полтавщину. В архіві канцелярії полтавського губернатора (належить тепер до фондів Полтав. Губ. Архівн. Управління) є справа, що зветься „Дѣло о распространеніи чиновникомъ Честаховскимъ вредныхъ толковъ между народомъ“. В цій справі міститься переписка між ріжними адміністративними органами Київщини й Полтавщини з приводу того самого переполоху, що про нього розказав І. Білик.

Справа починається папером від київського губернатора Гессе до полтавського від 8 го серпня 1861 р., це б то тоді, коли Честаховський вже поїхав до Петербургу, і справа на Київщині була закінчена. В папері говориться про Честаховського, що приваблював люд до могили Шевченка „разказами о дѣяніяхъ покойнаго, чтеніємъ сочиненій Шевченка и Кулиша и обученіємъ стариннымъ малорусскимъ пѣснямъ“. Ці розмови не подобалися губернаторові не тільки через те, що „проникнуты были воспоминаніями былыхъ временъ гайдамачества, казачьей вольности и ненависти къ полякамъ за угнетеніе свободы и православія“, а й через те, що „Честаховскій разказывалъ о гоненіяхъ, претерпѣнныхъ Шевченкомъ за свободу отъ въ Бозѣ почившаго Государя, и внушалъ слушателямъ, что будто онъ положилъ свою голову за Украину и крестьянъ“. Не обмежуючи себе могилою Шевченка, „Честаховскій, одѣваясь иногда въ малороссійское платье, отправлялся иногда въ окрестныя селенья и деревни, посѣщаль свадьбы и, занимаясь рисованьемъ съ натуры лицъ, болѣе типическихъ, повторялъ свои разказы о давнопрошедшихъ временахъ“. Далі київський губернатор говорить про зазначені вище чутки й страхи, наївно додаючи, що не знає, від чого вони почалися: „слѣдствіємъ ли такого поведенія Честаховскаго или по другому случаю—чего открытъ не представляется возможности“. Нарешті, в кінці виявляється, чого київський губернатор турбує полтавського: канівський ісправник писав йому, що він „дозналъ, что въ с. Прѣхоровкѣ Злотоношскаго у. носятся толки подобнаго же рода, какъ въ Каневѣ, что проживающій въ

Каневъ "какой то паничъ разослалъ по ближайшимъ селеніямъ пригласительные письма, которыми приглашалъ крестьянъ на могилу Тараса Шевченка въ день Маккавеев (1 августа) на панихиду, а затѣмъ на объѣдъ".

Цей трівожний папір було одержано в Полтаві 22 серпня, а 26-го було послано золотонош. земському исправникові його копію з наказом, що коли справді в Золотоноші ходять „вредные толки“, то „обязывается тотчасъ распорядиться о прекращеніи оныхъ“, а коли й сам Ч-ий перебуває в повіті „безъ всякихъ дозволенныхъ законами занятій и продолжаетъ дѣйствовать къ распространенію вредныхъ толковъ“, то треба зробити „точнѣйшее дознаніе“ і це дізнання і самого Ч-го „отправитъ Начальнику Кіевской губ. для общаго обсуждения поступковъ его, произведенныхъ въ тамошней губерніи“.

Минуло два дні, а на третій—29 серпня полтав. губернатор знову одержав папір від Гессе, датований 11 серпня. Гессе писав, що Ч-ий виїхав, і „толки о предстоящемъ будто бы истребленіи пановъ, ляховъ и жидовъ“ припинилися, але тільки на Київщині. Зате вони „продолжаются въ смежныхъ Переяславскомъ и Золотоношскомъ уѣздахъ Полтавской губерніи и переносятся проѣзжающими въ Каневскій у., нарушая здѣсь общественное спокойствіе“.

Минуло ще три дні, і 2 вересня в Полтаві одержали папер від самого кн. Васильчикова, Кіївського військового генерал-губернатора (датовано 12 серпня). В ньому говориться про те ж саме, тільки з деякими деталями. Ч-ий обвинувачується, що „сталъ сближаться съ простыми народомъ, нося его костюмъ и говоря его языкомъ, вошелъ въ фамилярные отношенія съ нѣкоторыми изъ крестьянъ сосѣднихъ селеній“, розмовляв із ними про Шевченка й про минуле України, а до того, одержавши з Петербургу „сочиненія Шевченки, преимущественно въ мелкихъ брошюрахъ, Ч. распродалъ ихъ въ короткое время“, а деякі читав селянам. „Такимъ поведеніемъ и образомъ дѣйствій“ Ч. викликав серед селян „нелѣпные рассказы и толки“. Вони дійшли „до помѣщиковъ изъ поляковъ и евреевъ“ і викликали „тревожные опасенія и безпокойства“. Справді, було чого турбуватися: „Распространился слухъ, будто между крестьянами составляетя заговоръ въ цѣляхъ истребленія пановъ, ляховъ и евреевъ, и даже пронеслась было въ Каневскомъ у. вѣсть, будто въ этой цѣли сформированы уже въ одномъ изъ селеній этого уѣзда три шайки крестьянъ и рѣзня должна наступить на Маковеев“. Далі генерал-губернатор робить цікаву примітку, що всі ці чутки були утворені просто „напуганнымъ воображеніемъ поляковъ и евреевъ, которымъ въ каждомъ малѣйшемъ движеніи народномъ представляются давнопрошедшіе времена гайдамаччины и уманской рѣзни“. Одначе, „при всей неосновательности подобныхъ опасеній“, Васильчиков визнав „пробываніе Ч-го и образъ его дѣйствій вреднымъ для спокойствія страны, полной воспоминаній о вѣковой крововой борьбѣ Малороссіи съ Польшею и не остывшей еще во враждѣ къ своимъ прежнимъ угнетателямъ“, і тому вислав Ч-го в Петербург. В кінці Васильчиков додає, що хоч страшні чутки вже не ходять по Київщині, та проте йому донесено, що „подобные слухи распространились въ Переяславскомъ и Золотоношскомъ уѣздахъ“. Про це він і повідомляє полтав. губернатора „для свѣдѣнія объ источникѣ и степени вѣроятности такихъ слуховъ“.

Коли в справу втрутився сам генерал-губернатор, то для провінціальної влади вона ставала справді серйозною. Через те того ж таки самого 2 вересня з Полтави полетіли два папери: один до золотоношського земського исправника, а другий—до переяславського. Перший повинен був „съ первою почтою непремѣнно, а въ случаѣ возможности по эста-

фетъ“ дати одповідь, „въ чемъ заключаются распространяемые слухи“, чи не розповсюджує їх ще хтось, бо Ч-го вислано до Петербургу, і „сдѣлавъ о томъ точнѣйшее удостовѣреніе и распоряженіе къ прекращенію подобныхъ дѣйствій, донести подробно по эстафетѣ“; переяславському исправникові було послано такого ж суворого наказа, теж про відповідь естафетою й про арешт Ч-го, коли він перебуває на Переяславщині.

16 вересня в Полтаві одержали відповіді від переяславського исправника і переяславського ж городничого (обидві датовано 8 вересня). Перші пише: „Самый темный слухъ было разнесся во ввѣренномъ мнѣ уѣздѣ въ томъ, что по поводу какого-то чиновника, сопровождавшаго гробъ Шевченка, возникли въ каневскомъ уѣздѣ разные безпорядки, но чѣмъ они сопровождались и какая была побудительная причина, о томъ въ молвѣ ничего не было слышно, и молва эта со временемъ, какъ праздно породившаяся, совершенно прекратилась. Если же у нѣкоторыхъ почитателей таланта Шевченка и имѣются печатные сочиненія послѣдняго изданія его, то читаютъ ихъ не съ мыслью увлеченія картиной умершаго гайдамачества и дикой вольности, а просто по любви къ народному нарѣчію и памяти геніальному таланту поэта“. Далі исправник запевнює, що на Переяславщині все спокійно, а коли знову з'явиться „вредная молва“, то він про це повідомить естафетою. Городничий теж повідомляє коротенько, що в самому Переяславі Ч-го нема, „и никакихъ враждебныхъ толковъ между крестьянами не возбуждается“, а коли вони будуть, то він про них повідомить начальство.

Золотоношський исправник послав відпорідь 11 вересня, і в Полтаві її одержали 19-го. Він їздив сам у Прохоровку і в інші села над Дніпром збирати потрібні відомості. В своїй відповіді він розказує, як Ч—ий насипав над Шевченком високу могилу, продавав „въ пользу наслѣдниковъ Шевченка“ його твори, скликав для роботи над могилою селян і, „не имѣя достаточныхъ средствъ для платежа имъ, замѣнялъ платежъ, угощая рабочихъ, по мѣстному обычаю, водкою, что, конечно, и служило къ сближенію его съ ними“. Урочистий похорон Шевченка спричинився „къ различнымъ толкамъ объ этомъ столь извѣстномъ Украинцѣ, а къ нимъ присоединились и разные баснословія о могилѣ его и о самомъ Честаховскомъ“. Ці „баснословія“ занесли до Прохоровки канівські мешканці, приїздячи туди що-понеділка на торг. „Толковали, между прочимъ, что Грицко (такъ въ народѣ прослылъ Честаховскій) переодѣвается въ день трижды: „разъ чиновникомъ, потімъ паномъ, а потімъ—ляхомъ“, что въ гробу привезено не тѣло Шевченка, а ножи, что идетъ какая-то молва и множество гадовъ (!) къ августу мѣсяцу, и что на Маковее будутъ рѣзать ляховъ и жидовъ. Распространителями этой послѣдней молвы, какъ видно по всему, были евреи и нѣкоторые заднѣпровскіе помѣщики, опасавшіяся возобновленія прежней гайдамачины“; исправник гадає, що причина тому було читання народомъ поеми „Гайдамаки“, і робить далі цікаве зауваження, що всі ці чутки „усилились в ту пору, какъ приѣзжали в іюль мѣсяцѣ въ Каневъ г.г. гражданскій губернаторъ и жандармскій полковникъ для слѣдствія, и присланы были изъ Кіева казаки для охраненія г. Канева отъ предполагаемаго народнаго возстанія въ день Маковее“. Що до самого Ч—го, то він був раз чи двічі в Прохоровці та раз у Келеберді, але нікого на могилу Шевченка не кликав, „а былъ только, кажется, съ цѣлю любопытнаго художника. Послѣдній разъ онъ приѣзжалъ въ Прохоровку 2 августа, но для того, чтобы видѣться съ своею невѣстою и ея матерью, каневскою мѣщанкою, у которой въ Каневѣ квартировалъ, и чтобы вмѣстѣ съ ними пріискать себѣ грунтъ для жительства в Прохоровкѣ, гдѣ упомянутая торговка издавна

держить на откупъ сады. Внезапное отбытіе Ч—го изъ Канева произвело тревогу въ тамошней полиціи, и за нимъ пріѣзжали въ Прохоровку два квартальныхъ, съ котóрыми и возвратился онъ въ Каневъ“. Після цього про нього вже нічого не було чути, „кромѣ того извѣстія, что онъ въ Каневѣ передъ отъѣздомъ своимъ въ Петербургъ обвѣнчался на вышеупомянутой мѣщанкѣ, именемъ Маріи, получивъ на то благословеніе ея матери. Пренія молва о маковеевской рѣзнѣ утишилась, да и не производила она въ здѣшнемъ народѣ никакого волненія, а была въ ходу больше между евреями и нѣкоторыми помѣщиками, присоединяясь къ современнымъ толкамъ объ освобожденіи крестьянъ“. На цьому кінчається повідомлення золотоношського ісправника.

Одержали його в Полтаві, як сказано, 19-го вересня, це б то через 17 днів, як послали. Із справи видно, що це здалося губерніяльній владі дуже довгим, бо 16 вересня до золотон. ісправника було послано папір з нагадуванням. Цей папір і наведена вище відповідь дорогою розійшлися. Ісправник, пославши відповідь, а через тиждень одержавши нагадування про неї, відповів 18 вересня знову, що „кромѣ обьясненихъ толковъ объ умершемъ академикѣ Шевченкѣ, ничего новаго не распространилось, и носившіяся до сего въ народѣ толки сами собою прекращаются“.

Начальство заспокоїлося. На підставі одержаних повідомлень було зложено папера до кн. Васильчикова й до Гессе і одіслано 29 вересня. В кінці цього паперу полтавський губернатор пише: „Въ бытность мою въ золотоношскомъ у. я старался лично удостовѣриться, могли ли имѣть тамъ вліяніе на общественное спокойствіе толки... и убѣдился, что они, не поддерживаемые никакимъ вѣроятіемъ, не возбудили сочувствія въ массѣ народа и не произвели враждебныхъ въ немъ волненій“. Не маючи підстав не вірити цій приписці губернатора, все ж таки здається, що губернатор не міг виїхати з Полтави раніше 16 вересня, це б то коли в Золотоношу послався папер з нагадуванням, і повернутися раніше 28-го, це б то напередодні паперу до Васильчикова. Термін дуже малий для губернаторської подорожі тодішніми шляхами. До того ж, коли б ця подорож відбулася, то про неї, мабуть, було б згадано в справі, і не було б потреби складати повідомлення до Васильчикова фразами, буквально списаними з рапортів золотоношського та переяславського ісправників.

Того ж 29 вересня було написано ще й до міністерства внутрішніх справ, знову ж таки фразами з ісправницьких рапортів. До цього було додано й копію повідомлення від полтав. губернатора до Васильчикова. Цим папером справа й кінчається.

Все цікаве в цій справі. Цікавий і сам Честаховський, що передягається в селянську одержу, співає з людьми народніх пісень, читає їм Шевченка, оповідає про старовину. Тип.чна, колоритна фігура українського шестидесятника—народника, з непережитою ще романтикою. Цікаве й панство, що так боїться впливу Шевченка, навіть із-за могили, і ставить на ноги всю адміністрацію. Та й сама адміністрація цікава: і губернатор із жандармським полковником, що вже полетіли до Канева і цим дали тільки ґрунт для чуток, і генерал-губернатор, що скептично ставиться до всього заколоту і не вірить в його серйозність, але Ч—го все ж таки адміністративно висилає; і полтавська адміністрація, що велить „распорядиться о прекращеніи толковъ“; і ісправники, що одні тільки із усієї маси панів і начальства розуміють, що Шевченко був „извѣстный Украинецъ“ і „геніальный поэтъ“. Цікава нарешті й сама селянська маса, тільки що визволена з кріпацтва, ще схвильована й розворушена, що жадібно ловить усякі чулки про повстання проти давніх гнобителів і ще хоч не

ясно, але вже відчуває значіння діяльності Шевченка й складає про нього та його могилу фантастичні легенди. Скрізь тут відчувається хвилювання першої заграви волі, і над цим усим — вічна тінь пророка волі — Шевченка.

В. Щепотьєв.

Кобзарь 1867 року.

В ч. 1—2 „Нашого Минулого“ за 1919 рік С. О. Єфремов в статті: „Шевченко на літературних позвах“, описуючи видання „Кобзаря“ 1867 р. (Лисенкова), по примірнику, що був у його під руками, пише (стор. 36, прим.), що Комаров в своїй книжці: „Шевченко въ литературѣ и искусствѣ“ під ч. 23 описав або ж якесь инше видання, або ж — певніше — сам не бачив лисенковського видання, а з чужих слів подав цілком фантастичні про його відомості.

Що небіжчик Комаров не бачив цього видання, то це певно, бо він його очевидно виписав з повного каталогу Вольфа, бо там так воно і вписане, але ж відомості його зовсім не фантастичні.

Передо мною лежить як раз ся книжечка. Це те саме видання, що описав його і д. Єфремов, але ж в світло-зелену обгортку, з малюнком екзотичного „Дніпра“ зброшуровано дві частини: перша (2 нен. + 98 + 2 нен. стор.), що описана Єфремовим містить в собі 8 українських поезій Шевченка; друга — російські переклади. Заголовок такий:

Чигиринскій
торбанистъ-пѣвецъ
Тар. Григ. Шевченка

съ портретомъ автора, картинкою торбаниста и двумя виньетками.
Переводъ съ Малороссійскаго нарѣчія на Русскій языкъ, О. А. Лепко.

Вотъ идетъ кобзарь уныло, — Онъ имъ припѣваетъ:
Да какъ заиграетъ! „Пусть все будетъ такъ на свѣтѣ!“
Парни всѣ пошли въ присядку,

MDCCLXVII
Санктпетербургъ.

На звороті „Дозволено цензурою. Спб. 15 марта 1867 г.“ та вказівки на друкарню: „Типографія Ю. Штауфа, Б. Мѣщ. д. № 18“. На слідуєчому листочку „Оглавленіє: I. Думы мои, думы мои. II. Перебендя. III. Тополь. IV. Думка. V. Къ Основьяненко, украинскому писателю. VI. Иванъ Пидкова. VII. Тарасова ночь VIII. Катерина въ 5 отдѣленіяхъ“ (всі 8 поезій, що вміщені в першій частині в українському оригіналі); потім: „IX. Панъ Твардовскій (99—114). X. Панъ и собака (115—127) і XI. Ода, Котляревскаго (128—140)“.

Таким побитом виходить, що Комаров, не маючи під руками книжечки, тільки помилився виписавши заголовок не з першої частини, а з другої, подав же відомості взагалі вірні.

Що ж до того, яким побитом дві частини, що друковались в різних друкарнях, хоч і в однім році, брошурувались в одну книжку, то це та ж Лисенковська манера, яку він зробив і з „Кобзарем“ 1844 р., додавши до нього „Гайдамаки“ видання 1841 р.

До поезій Гулака-Артемовського зроблено такий заголовок: „Два стихотворенія, бывшаго профессора харьковскаго университета П. П. Гулака-Артемовскаго. Написанныя на Малороссійскомъ нарѣчїи, переведенныя на Русскій языкъ, О. А. Лепко“. До „Оды“ зроблена „Изд.“ така примітка: „Помѣщаемая здѣсь, въ переводѣ О. А. Лепко, ода, интересна

въ томъ отношеніи, что вѣрно выражаетъ духъ времени, въ которое написана, она написана въ 1805 г. *И. П. Котляревскимъ* поэтомъ, авторомъ нѣсколькихъ общеизвѣстныхъ театральныхъ піесъ и переводчикомъ *Виргиліевой Энеиды* на Малороссійское нарѣчіе, удачно выраженнымъ въ своемъ переводѣ время, обычаи и вообще народную жизнь Малороссіи“.

Подав *В. Станіславський*.

До сценічної історії „Назара-Стодоли“.

„Назара Стодолю“ написав був Шевченко 1843 року „по-московському“, 1844 ж під впливом, очевидно, грандіозного успіху Щепкінового в українських ролях, переклав українською мовою¹⁾. Російський текст бачив ще Куліш, друкуючи р. 1862 по-українському Шевченкову „дію“²⁾. Але потому звістки про російський текст зникли, і вже за р. 1873, 1880 маємо ми переклади цієї п'єси по-російському; в роки же 1875 та 1887 було її двічі перероблено³⁾. Не бачивши цих російських текстів, не можемо ми про переклади ці сказати. Цікавіше було б з'ясувати мотиви, що до таких переробок спонукали. „Назар Стодоля“ має дуже багато спільного з тою мелодрамою, часто істерично офарбленою, що нею жила російська сцена за 1830—1840 роки⁴⁾; року ж 1862, коли друкував її Куліш, опанував російську сцену реалістичний, побутовий репертуар, хоч і з'являлися на кону іноді й п'єси старого гатунку. З приводу одного з цих російських перекладів читаємо ми в львівській „Правді“: „Биржевыя Вѣдомости“ пишуть, що у Москві зроблено переклад на великоруську мову „Назара Стодоли“ Шевченка, що до його вже готові музичні нумера пісень і танців, що незабаром ся драма буде поставлена на сцену театру Московського. Се ще один примір, як цінять у Великої Росії твори Шевченка і українську музику у стид нашим псевдоруским Рутенцям“⁵⁾.

Але намір цей тоді не здійснився, і тільки 1877 року побачила Шевченкова п'єса російську сцену. Виставляючи її, проводирі московського театру звичайно звернули увагу не на літературний бік, а на театральну ефектність де-яких місць; приєдналася до того і пошана до її автора. „Бенефисъ г-жи Федотовой, точно также, какъ и г-жи Медвѣдовой—читазмо ми в московському часопису—вновь представляетъ счастливое исключеніе. Публикѣ пришлось любоваться не издѣлемъ какого-нибудь комедійныхъ дѣлъ мастера или подмастера, а произведениями такихъ великихъ художниковъ, какъ Пушкинъ, Шевченко, Тургеневъ“⁶⁾.

П'єсу виставлено було разом з „Каменнымъ Гостемъ“ Пушкіна на прикінці лютого року 1877 в бенефіс Федотової, знаменитої, трагічеської, головним чином, акторки. Звістки і рецензія про цю виставу, що знаходимо ми в „Театральной Газетѣ“ й у „Современныхъ Извѣстіяхъ“, дають нам де-які варіяції в титулі п'єси. Ясно проте, що йшла вона під назвою „Въ ночь подъ Рождество“—„Назаръ Стодоля“ (Н. С. на столичнихъ сценахъ не шель еще), съ небольшими, совершенно необходимыми для сцены измѣненіями Н. В.“⁷⁾. Взято було для вистави не переклад

¹⁾ *П. Рудін*.—Драмат. спроби Шевченка. Т. Шевченко. Збірник. Київ. 1921, 99—100

²⁾ Основа, 1862, I, 4.

³⁾ *М. Комаров*. Українська драматургія. Одеса, 1906, 12.

⁴⁾ Про репертуар 1830—40 рок. див. *В. Варнеке*.—Історія русскаго театра. 2 изд. 453—483. *И. Игнатовъ*.—Театръ и зрители. М. 1916. 238—315.

⁵⁾ Поавда, 1874. № 1, 31.

⁶⁾ Современныя извѣстія 1877, № 58. 1-го марта. Малий театр. Бенефисъ г-жи Федотовой.

⁷⁾ Театральная Газета, 1877, № 31, 35, 36, 38

1873 р. Чмирьова, не переробку 1875 р., а новий переклад, очевидно, той самий, що його надруковано було року 1887 з ім'ям Н. Назарова¹⁾. Переклад цей не задовольнив рецензента „Соврем. Извѣстій“. Рішуче називав він його „никуда негоднымъ“. „Неужели — читаемо ми далі — нельзя было хоть немного приноровиться къ народному говору? Почему было не оставить въ переводѣ хоть нѣсколько характерныхъ и общепонятныхъ малороссійскихъ выражений? Судя по переводу, дѣйствие происходитъ никакъ не въ XVIII вѣкѣ и не въ казацкой слободѣ: иначе Галя не называла бы отца папенькой, да и другіе дѣйствующие лица не выражались бы такъ литературно“.

Ролі було розподілено по між найкращими акторами московської трупи. „Ома Китчатый, сотникъ,—г. Бергъ; Галя, его дочь—г-жа Федотова; Стеха, молодая ключница у Китчатого — Никулина; Назаръ Стодолова — Рѣшимовъ; Гнатъ, казакъ, другъ Назара—Садовскій; хозяйка на вечерницахъ — Маклакова; Слѣпой Кобзарь — Никифоровъ; Жидъ-музыкантъ — Пановъ; Свать — Владиславлевъ; 1 и 2 казаки—Кондратьевъ и г. Н.“ Далі -- „Жиды музыканты, молодые казаки и дѣвушки, сваты отъ Чигиринскаго полковника...“ До того ж, „г. Николаевъ будетъ плясать по казацки“²⁾. Як бачимо, афішу, порівнюючи до Шевченкової, значно збільшено, для того, очевидно, щоб зробити п'єсу більш „обстановочною“. І не дурно зазначають „Современ. Извѣстія“ „очень характерную сцену сватанья“.

Ті ж афіші про виставу звертали увагу на те, що декорацію для 3 дії „Развалившаяся корчма“ написано спеціально для цієї вистави. „Декорація эта написана г номъ Шашиннымъ вновъ—читаемо в Т. Г-ті—и настолько хороша, что объ ней нѣсколько словъ сказать слѣдуетъ. Почернѣлый отъ времени деревянный срубъ покачнулся; оконъ и дверей нѣтъ; въ стѣнахъ не хватаетъ бревень—щели; потолокъ сгнилъ и опустился, сквозь непрогнившія еще балки крыши свѣтитъ ясный мѣсяць. Разрушеніе полное и только печь стоитъ несокрушимо. Все засыпано, опущено снѣгомъ. Видно, что давно покинуто это малорусское жилище, про которое ходятъ въ народѣ такіе страшные рассказы. Сквозь двери и окна видна бесконечная снѣжная равнина, залитая свѣтомъ яркаго мѣсяца...“ (№ 41)

Що до самого виконання, то маємо ми ріжні його характеристики в обох рецензіях. За „Театр. Газ.“: „Шла дія на первомъ представленіи далеко не дружно. Безусловно хороши были только двое — Федотова и Никулина“ (№ 43), „такъ себѣ, не бойко“ (№ 41). На думку ж рецензента „Совр. Изв.“ і перша вистава пройшла „довольно живо“, хоч і псував її переклад; повторення ж пройшло зовсім гарно.

Маємо ми і характеристики окремих акторів у цих українських ролях: Федотова „Бенефициантка въ роли казачки Гали была прелестна“ (№ 41). Вона „создала изъ роли Гали такую поэтическую, правдивую фигуру, что, казалось, будто не сцена передъ нами, а сама жизнь, жизнь нехитрая, простая, но сама эта простота, отъ которой мы отвыкли, глядя на театральные подмостки, и плѣнительна. Если уже необходимо назвать лучшія сцены въ исполненіи нашей артистки, то какъ на таковыя можно, пожалуй указать на всѣ сцены Гали съ отцомъ, особенно въ 1-мъ дѣйствіи“ (№ 43). Те-ж саме зазначають і „Современ. Извѣстія“: „Сильныя, эффектныя мѣста... всегда удаются г-жѣ Федотовой“.

„Никакъ не ниже Федотовой—пише Театр. Газета— была и госпожа Никулина, изобразившая передъ нами такую прелестную, кокетливую,

¹⁾ див. Комаров... 12, № 43. 4.

²⁾ Театральная Газета, 1877, № 38, 39.

задорную плутовку—ключниці, что мы удивились, какъ это старый Сома хотѣлъ, пообѣщавъ жениться на ней, надуть ее... не было сцени, гдѣ госпожа Никулина, хотъ на моментъ измѣнила бы своему тону, характеру созданной ею фигуры“ (№ 43). Тако-ж визнавав безумовно гарну її гру і рецензент „С. И.“.

Инші актори менше задовольнили рецензентів—„г. Бергъ былъ мѣстами очень недуренъ. Удалась ему, напримѣръ, сцена, въ которой Гнатъ грозилъ убить его, сцени съ дочерью, сцени со сватами, но зато всѣ сцени съ Стехой, когда она кокетничаетъ съ нимъ, у него прошли слабо: онъ словно раскисъ“ (№ 41). „Совр. И.“ вимагали од цього актора того, чого він не міг, по самій п'єси даги: „у него Фюма какъ-то вдругъ, просто ни съ того, ни съ сего, изъ злодѣя превращается въ кающагося грѣшника. Того нравственнаго перелома, который творится въ немъ подъ влияніемъ отчаянной выходки Гната, у г. Берга не было замѣтно“. Але тут, зрозуміло, винний був не актор, а самий фінал п'єси,—типово мелодраматичний, який з психологією погодити завжди бувало важко.

Садовський (син знаменитого актора, приятеля та співробітника Островського) удав свою ролю Гната не погано (Совр. И. в.). Проте, цілком негативно поставились „Совр. Изв.“ до гри Решімова в ролі Назара. „Симпатичная, благодарная роль Назара имъ положительно испорчена: въ немъ было мало искренняго, неподдѣльнаго чувства. Въ патетическія минуты г. Рѣшимовъ прибѣгалъ къ пріемамъ далеко не художественнымъ; напримѣръ, отчаяннымъ шлепкамъ по ляжкамъ (замашки свойственныя плохимъ провинціальнымъ актерамъ)“.

Отакі були виконавці Шевченкової п'єси на московській сцені. Зрозуміло, що не дали вони типів, що завданням автора б відповідали. Ніжна дівчина, жвава кокетка—це були ампуа, що їх добре знали ті-ж самі актори в російському побутовому репертуарі. І, очевидно, сама інтрига п'єси дала акторам змогу виставити її в звичайному тоді стилі—історія про суворого батька „самодура“, та звязане з ним нещасне кохання. І це цілком зрозуміло: де було цим вихованим в школі Островського та Садовського акторам знайти українські риси? І взагалі, українського в цій виставі було дуже небагато. Не дала його ні декорація 3-го акту—зруб з колод мало нагадував руїни української корчми; а ні переклад, яким обурювалися „Совр. Изв.“. На жаль, нічого не знаємо ми про те, оскільки відповідало вбрання вимогам історичної української п'єси, не знаємо також, яка була та музика, що під її акомпанімент танцював г. Ніколаєв „по-казацки“; не знаємо також, чи були співи, про які проголошувала афіша.

П'єсу виставлено було всього двічі. Чи втрималася вона в репертуарі нам це невідомо, але навряд чи могла вона і стилем і сюжетом своїм конкурувати з тими п'єсами, що стояли ближче до російського театру та до вимог сучасної публіки, і виставлялися в Москві. Перед нами тільки епізодичний виступ українського сюжету на сцені столичного російського театру, яких було чимало протягом 19-го віку і для яких здається завжди характерне було те, що не на довгий час з'являлися вони на кону, і що мало чим нагадували вони українське дійсне життя. Проте, підтримували вони певну українську традицію і до деякої міри виготовляли ґрунт для бучних успіхів трупи Кропивницького та Старицького в Петербурзі і Москві аж в роки 1886—1887.

П. Рудін.

Шевченко на Черкащині

в спогадах сучасників.

Після свого повернення з заслання Тарас Григорович Шевченко, відвідуючи, як це відомо, старі знайомі місця на Україні, був і на Черкащині.

Поява Тараса Григоровича на Черкащині викликала рух в місцевому суспільстві, особливо в тих його колах, з якими у нього були ще давні знайомства і звязки.

Вражіння тодішнього суспільства від особи поета було величезне. Оповідання про це збереглись ще й до цього часу. Ще в недавні часи у Черкасах були люди, які бачили і знали Шевченка, й деякі навіть зберегли уявлення про зовнішній вигляд поета, про деякі цікаві обставини його перебування на Черкащині й навіть—його експромти.

За останні три роки один за другим зійшли в домовину черкаські мешканці, що близько знали поета: Василь Андрієвич Цибульський та Степан Вікентьєвич Чернавський. Але, ще за їх життя, нам довелось зібрати цікаві відомості про перебування Тараса Григоровича на Черкащині. В сучасний же мент живий ще один свідок перебування поетового у Черкасах, поважний черкаський мешканець Максим Васильович Слюсаренко; він бачив і знав Шевченка і де-що про нього може розказати й зараз.

Оповідання сих сучасників Шевченка мають не тільки місцевий характер, вони вносять де-який зовсім новий матеріал до життєпису поета, освітлюють особу поета, дають де-які подробиці з другого арешту Тараса Григоровича.

На Черкащині ми бачимо Тар. Гр. вже після заслання саме на паску й у липні місяці 1859 року.

У Черкасах Тар. Гр. жив тоді у місцевого ісправника Табашнікова, що мешкав в будинку Шпаковських на Старособорній площі.

Черкаське суспільство надзвичайно приязно поставилось до прибуття дорогого гостя. Найближчим через своє давнє знайомство Тар. Гр. був до сім'ї Цибульських. У будинку Цибульських (тепер на цьому місці Державний Банк) навколо Тараса Григоровича групувався невеличкий гурток його друзів та прихильників, що складали постійне його оточення. У склад цього гуртка входили: господар будинку Андрій Антонович Цибульський та його брат—Юхим Антонович, найближчий приятель Шевченків, старий парубок, що був тоді за соборного титаря, потім священник соборної парафії Петро Марковський, диякон троїцької парафії Микола Шпак, — Степан Федорович Хоменко, колишній моряк, бувалий Юхим Дем'янович Боковня, титар троїцької церкви, — Андрій Костянтинович Слюсар, коваль з Кразної вулиці, та Никифор Цахмистренко, віковий, але ще досить міцний дідок...

Тар. Гр., звичайно, був душею цього гуртка, в якому він, з погляду суворий, за приятельською бесідою, особливо за чаркою горілки, своїм гумором, як пам'ятають оповідачі, часто морив усіх зо-сміху.

Зодягався Шевченко „як шляхтич“, дивився з-під лобу, неначе-б то суворо, сміявся рідко коли, але там, де він був і балакав, часто можна було чути регіт його слухачів.

Тар. Гр. цікавився українською старовиною, особливо старовинним українським дерев'яним посудом, який збирав і возив з собою. В цій збірці його була між иншим стара дерев'яна козацька чарка, що подарував Шевченкові дід Вахмистренко.

Тар. Гр. любив випивати з цієї чарки й у Цибульських звичайно ставили її перед ним за столом. Виїздячи з Черкас Тар. Гр. або забув, або просто залишив цю чарку у Цибульських, де вона, як реліквія, зберіглась до сього часу... Незадовго перед смертю, Вас. Андр. Цибульський передав цю чарку до черкаського музею, де вона зберігається й тепер.

Тар. Гр. любив слухати оповідання Вахмистренка про старовину й особливо про Гайдамачину. Часто можна було бачити, як Шевченко записував щось зі слів старого діда. Як відомо, Тар. Гр. згадає про цього Вахмистренка в своїх листах. По професії шведь, Вахмистренко любив оповідати про Гайдамаків, про подорож Катерини II по Дніпру й т. и. Гайдамаки, з його слів, траплялось, що брали у нього, Вахмистренка, чоботи без грошей, та ще в придачу не забували часом насмикати зі стріхи соломи на устілки. „Насмикає собі соломи, забере чоботи без грошей та й піде“, жалкував дід своїм слухачам-хлопцям, серед котрих був і оповідач Максим Васильович Слюсаренко. За останнього свого перебування в Черкасах, у липні місяці того ж 1859 року, в будинку Цибульських, Тар. Гр. зустрівся з Паньком Кулішем. Куліш приїжджав до Черкас за грамотою польського короля Станіслава Августа, наданою місту Черкасам в 1791 році в підтвердження попередніх королевських грамот на права й вільності Черкасам. На руках у черкасців був оригінал цієї грамоти й копія з неї, писана також на пергаменті. Черкасцям не хотілось віддавати оригіналу грамоти; соборний титар навіть заховав її був під вітарем своєї церкви... Але Тар. Гр., що був на той час у Черкасах, умовив Цибульського видати цю грамоту Кулішеві; копія-ж залишилась у Черкасах і згодом була передана до Архіву Київського Університету.

Між Кулішем та Шевченком особливої приязни не було помітно. Куліш виглядав, як важливий урядовець, Шевченко здавався звичайний і простий по одягу шляхтич.

Крім Цибульських Тар. Гр. бував звичайно й у інших осіб, де його приймали, з чисто українською гостинністю, з щедрими частуваннями та виливкою, якої він не цурався...

Між іншим бував Тар. Гр. і в околицях Черкаських, в Дахнівці, в сім'ї Юлії Іванівни Манусової. Будинок Манусової серед великої садиби, на березі Дніпра, набутий у шляхтича Скребоневського (в останній час ця садиба належала Трегубовим). Гостюючи один час у Манусової, з іншими знайомими, Тар. Гр., коли мимо нього одного разу проходила випадково дівчина з решетом гороху, вхопив з решета жменю гороху, кинув горох на стіл і, вибравши одно зерно, сказав „Оце буде цар“... Потім перемішавши усі зерна, запропонував присутнім відшукати „царя“, чого, звичайно, ніхто зробити не міг.

З своїми приятелями Тар. Гр. любив бувати на Дніпрі, особливо на Полтавському березі, в урочищі „Домаха“. Перевозили їх на своїй галярі, по звичаю, Слюсарі, що мешкали біля Дніпра; серед гурту був і оповідач, Максим Васильович Слюсаренко. Тут недалеко по Домасі була й пасіка Марковського. Коли ми руками, каже Максим Васильович, ловили рибу серед очерету, Тар. Гр., ходячи по березі усе дивувався, що големи руками можна ловити рибу. „Ніколи цього не бачив“, казав він.

Як відокремлене місце, „Домаха“ особливо придатна була до гулянок. Сюди часто приїжджали Черкасцї „варити кашу“ і взагалі гуляти на дозвіллі,— часом знаходились такі, що бажали побродити у воді з кабелюю (бреднем). У цій справі, між іншим, з компанії Тар. Гр. особливо визначався дякон Микола Шпак. Одного разу він особливо старався

й глибоко залазив у воду, його волосся пливало по воді. Тар. Гр., що був при цьому, змалював Шпака у цьому вигляді на клаптику паперу, ще й підписав внизу:

„Оттак, як бач...
Залле очі
Й ходе, як квач“.

Шпак, дійсно, любив випить. Усі засміялись, сміявся й сам Шпак. Але жарти ці, як ми побачимо далі, дорого обійшлись Шевченкові.

В Черкасах Тар. Г. випадково познайомився з панотцем Шараєвським, і поїхав на його парафію с. Мельники, біля Матронинського монастиря. У Шараєвського Шевченко жив місяць, часто відвідуючи Матронинський монастир й його околиці—відомий Холодний Яр.

Спогади Степана Викентієвича Чернавського торкаються того часу, коли Тар. Гр. перебував саме у Корсуні та Мошнах. У Корсуні Тар. Гр. жив у Варфоломія Григоровича Шевченка, свого однофамільця й побратима, що був тоді за управителя Корсунського ключа (маєтку). Шевченка тут вже знали добре й, коли він приходив на гулянку до Лопухинського парку, де завжди гуляла Корсунська інтелігенція, то Тар. Гр. кожний раз йшов в супроводі майже цілої юрби цікавих і треба було тільки йому де-небудь сісти на лаву, як вони негайно, оточуючи його, утворювали цілу живу стінку. Таке відношення публіки не подобалось Тар. Гр., і він поспішав зникнути. До Корсуна приїздив у той час з Києва відомий українофіл, полковник Красовський, який теж приятелював з Шевченком.

Син Варфоломія Григ. Шевченка Андрій—тоді ще дуже молода людина, перейняв де-які пісні й мотиви, котрі любив виспівувати сам Тарас Григорович. Мотив однієї з цих пісень на слова „Мати Україна по лісу блукає“... не забув ще Степан Вик., в пам'яті котрого збереглись два куплети цієї відомої пісні, яку він нам під акомпанімент гітари й співав своїм старим дріжачим голосом.

„Мати Україна По лісу блукає, Синів своїх вірних До себе скликає. Ой, Залізничче, де ти, де, Промов хоч словечко до мене.	Збирайтеся, діти, До рідної хати Та підем у Холодний Яр Волі добувати. Ой, Залізничче, де ти, де, Промов хоч словечко до мене“.
--	--

На жаль нам не прийшлося записати мотиву цієї пісні.

Бував Тар. Гр. і в Мошнах; тут він якось раз зайшов у шинок. Селяни, що були тут, гомоніли про свої справи та ремствували на тяжку панщину...

„Хіба ви не знаєте, що треба зробити?—сказав їм Тар. Гр. Ось дайте мені жита та пшениці, я зараз вам покажу, що треба зробити“. Коли йому принесено було й те й друге, Тар. Гр. набрав жита в одну руку, а пшениці в другу, вдарив долонею об долону, перемішав усе зерно й сказав селянам: „От що треба зробити“. Так символічно впливав Тар. Гр. на народню свідомість, аби підтримати, можна сказати, і зміцнити в них протест проти кріпацтва, проти панщини.

Між иншим цікаво, як у народній свідомості відбилась особа самого поета. Якось зустрівши Мошенських селян—теслярів, Степан Вик. запитав у них, що чути про Шевченка. „Ми за такого не чули“, сказав один. „Як не чули“, додав другий. „Хіба ти не чув,—отой самий мятежник, мятежник“.

Це крілате слово залишилось за Тар. Гр. на Черкащині, мабуть дякуючи місцевій шляхті, якій дуже не подобались усякі, хоч би й симво-

„А Тарас був сильно в ній закоханий у той час“, додає, пригадуючи, наш бесідник. Обережний він, щоб не сказати більше, ніж напевно пригадує; на більшу частину запитань тільки й чути „не знаю, не пригадую“ і т. п.

Батько Андр. Варф. був спочатку управителем, а потім орендував маєток князів Лопухіних-Давидових, у Корсуні, верствах в двадцяти п'яти від Кирилівки.

„Не один раз довелось мені, оповідає він знову після довшої паузи, їхати вкупі з Т. Г. цим шляхом із Корсуня до Кирилівки. А раз, оце дуже добре пригадую, то купив він мені у подарунок сопілку, —шов чоловік з ними назустріч нам. А потім одняв, бо я весь час на ній грав. Думав, мабуть, про щось своє, то йому й перешкоджало“...

— Робив він вам ще які подарунки?— „Ні, не пригадую більше. А сестрам — дві їх було, вже померли, то гарні коралі червоні привіз з Петербургу, ще й з дукачами“.

— Вчив він пісень вас, чи може казок, та байки які оповідав?

— Ні, не вчив. Але з батьком часто співав. Все таких пісень любив співати, де про недолю жіночу говориться, ото як вийде дівчина заміж та нещаслиа. А то ще такі любив, що про волю співають.

— А може пригадуєте які пісні, які вони часто співали?

— „Та пригадую, тільки дві. Перша, дуже відома— „Помалесеньку, потихесеньку, моя мати, йди—спить п'яниця в рубленій коморі“... Друга—

„Ой гиля-гиля, сірі гуси, гиля, на Дунай,

Зав'язала голівоньку, сідай, та й думай;

А вже тії сірі гуси не вертали б,

А вже ж мої карі очі не плакали б“.

Пригадував Андр. Варф. тільки перший куплет цієї пісні.

Із тих часів пригадував він ще про те, як Т. Г. ходив у садок малювати. Звідтіл' видко було річку Рось, що розливалася п'ятьма рукавами.

Часто увечері сходилися селяни, й усі разом вечеряли десь під яблунею, чи під грушею.

Бачив він після від'їзду Тар. Гр. (як його заарештовано в Черкасах¹⁾, що мати його¹⁾, дізнавшись від батька про можливість трусу, взяла всі речі, котрі залишились після поета і між якими було чимало „списаних зшитків паперу“, понесла їх до льоднику і там спалила.

Після смерті Т. Г. Андрій Варф. зустрічав його домовину у Києві, а потім проводив на пароплаві до Канева. „На пароплаві, здається, були тільки свої люди, жадної чужої публіки“, додає він обережно.

„Грунт той, де тепер могила Тар. Гр.—подає він,—спочатку був записаний на батька. Перед смертю він передав його мені, бо два брати вже померли раніш. А згодом викликав мене до Києва мій товариш по гімназії, якої пройшов чотири класи (у другій київській гімназії),—Науменко і порадив передати права на нього якомусь товариству. Так я тоді й зробив. Але ж не знаю вже, що то було за товариство“.

Федір Савченко.

¹⁾ Олександра Антонівна Кротова—„кацапка“. але розмовляла мішаниною, на половину по-українські.

Батьківщина Тараса Григоровича.

В ріднім селі Тараса Григоровича, Кирилівці, досі носить назву „Батьківщини“ маленький садочок в садибі онуків поета—дітей Прокопа Микитовича, а внуків Микити Григоровича, брата Тарасового. На тім місці стояла хата батьків Тарасових, котру він описав у своїх оповіданнях та змалював у своїм альбомі. Вона згоріла літ 35 тому назад. Від пожежі заціліли дві посмалені ікони, стіл і дубовий ослін, на якому малим спав Тарас Григорович, і навіть останній раз, коли приїзжав у Кирилівку, просив сестри постелити на „складнім полу“, щоб пригадать дитячі літа. Ці речі й досі знаходяться в тій садибі у мого брата Харитона Прокоповича, що втратив очі від іскри під час пожежу старої хати і тепер живе в старій садибі. Недогорілий матеріал перенесено на друге місце на хату, яка знов згоріла, а на першім погорілищі пороблено грядки та насажено було шовковиць та акацій.

Прокіп Микитович, котрому належала ця садиба, все своє життя мріяв збудувати „капличку“, де була б адресна книжка для записів відвідувачів, яких було дуже багато. Але ця мрія осталась мрією—лиш перед самою смертю у 1909 р. він поставив там „пам'ятник“—вкопав млинове коло, а один із відвідувачів, петроградський художник, написав на нім пам'ятку олійною фарбою „тут була хата Тараса Григоровича Шевченка“. Про цього художника чомусь виникла легенда, що то був О. Кониський.

У сторічка народин Тараса (1914), гурток київських громадян зробив складку і вислав якусь суму грошей на руки кирилівського фершала, щоб упорядкував той шматочок землі. Зразу виарендовано було його на три роки (по 5 карб.), а гурт кирилівської молоді завів дуже гарний квітник, засадив ту площу овочевими та декоративними деревцями, зробили живопліт із акацій.

В 1917 р. перенесено було сюди з церковної площі п'єдестал з під бюста „царя-освободителя“ і вкопано поруч із каменем. Хтось подарував тоді малесеньке гіпсове погруддя і його поставлено на постаменті, але за кілька років воно розвалилось від вітру та дощу, і напис на камені стерся.

Уже останніми часами молодь не цікавиться „Батьківщиною“, не піддержує гарних весняних свят, що були завелась у Кирилівці і звязались з святом „Купала“, бо цей день святкувався сільськими дівчатами, які дбали квітки в садочку біля пам'ятника, від якого процесією ішли до ставка вінки пускати.

Так само хата, в якій народився Тарас, у Мюринцях—пропала безслідно. Хазяїн подвірря рішав, що вона лиш місце займає і весною 1920 р. розібрав і спалив, а на тім місці тепер стоїть хазяйська повітка.

Людмила Шевченко ¹⁾

Пам'ятник Т. Шевченкові у Києві та київська адміністрація

Думка про пам'ятник Т. Шевченкові у Києві найперше виникла в Золотоноському повітовому земстві ще в 1904 р., а потім, в 1905 р., у Полтавському губерніяльному земстві, якому в 1906 р. і пошастило одержати від міністерства внутрішніх справ дозвіл збирати гроші на той пам'ятник по всій Росії. Для керування справою губерніяльне земське

¹⁾ Донька Прокопа Микитовича Шевченка.

зібрання обрало комісію. Одночасово, а саме в тому-ж таки 1905 р., питання про пам'ятник Т. Шевченкові, по заяві гласних, виникло і в Київській міській думі, для цього дума теж обрала комісію. Але, зважаючи на те, що дозвіл на це був уже одержано полтавським земством, після обміркування справи, визнано було за доцільне об'єднати обидві комісії. По виробленню інструкції і по затвердженню її губернатором і почав 1909 р. існувати „Об'єднаний Комітет по спорудженню у Києві пам'ятника Т. Шевченкові“. В тому-ж 1909 р., на прохання Комітету, дума одвела під пам'ятник садок біля реальної школи, а на 1-ше травня 1910 р. оголошено конкурс на проекти пам'ятника.

Але вороги не тільки Шевченкові, а взагалі українського руху, не могли спокійно дивитись на таке шанування поета, і от вони почали всякими злочинами шкодити цій справі, бажаючи її зовсім ліквідувати.

Найвища тоді адміністративна влада у Києві, як відомо, належала Київському генерал-губернатору Ф. Трепову, через якого і поведена була кампанія про скасування Об'єднаного Комітету.

Мені довелося познайомитись з справою канцелярії генерал-губернатора (№ 501,—1909 р., 2 Дѣлопроизводство): „О сооруженіи памятника Т. Шевченка въ Кіевѣ“¹⁾ і документи її я хочу довести оце до відому громадянства. Бувши весь час існування Комітету його членом, спочатку як секретар, а потім, як заступник голови, я дозволю собі до тих документів додати де-які доповнення.

Справа генерал-губернаторської канцелярії має 88 аркушів і починається в 1909 р. конфіденціальним листом попечителя Київської шкільної округи Зілова до Трепова, в якому він вважає за недопустиме, щоб „въ скверѣ противъ русскаго учебнаго заведенія былъ поставленъ памятникъ Т. Шевченко“, а потому, прохає вжити проти цього необхідних заходів.

Трепова теж, видко почав турбувати пам'ятник, бо він навіть бере на ревізію всю справу Комітету.

Цікава тут маленька подробиця, характерна для голови Комітету, міського голови Дякова. Поки вище начальство не звертало уваги на справу з пам'ятником, Дяков ставився до неї дуже прихильно; а як тільки погляд того начальства змінився, зараз і Дяков почав ухилиятись від справи і, посилаючи на ревізію генерал-губернатору діловодство Комітету, приписав власною рукою: „кого я уже не состою предсѣдателемъ“.

Про цю приписку я досі нічого не знав, в чернетках її не було, і вперше мені прийшлося побачити її в справі генерал-губернаторської канцелярії.

Не знайшовши в справі Об'єднаного Комітету нічого такого, за що сам-би він міг скасувати Комітет, Трепов 19 липня 1911 р. за ч. 7984 звертається до міністра внутрішніх справ П. А. Столипіна з листом, який закінчується так: „Поэтому полагаю, что послѣдовавшее по Полтавской губ. распоряженіе о всероссійскомъ сборѣ пожертвованій на сооруженіе памятника поэту Шевченко, не предрѣшаетъ еще окончательно вопроса о мѣстѣ постановки памятника, я считаю долгомъ покорнѣйше просить Ваше Высокопревосходительство, не признаете-ли сдѣлать соотвѣтственное распоряженіе о томъ, чтобы дѣятельность соединеннаго Кіевскаго Комитета по сооруженію въ г. Кіевѣ памятника Шевченко была приостановлена впредь до исходатайствованія Кіевскимъ городскимъ общественнымъ управленіемъ разрѣшенія, въ установленномъ порядкѣ, на сооруженіе проектируемаго памятника“.

¹⁾ За допомогою відшукати справу висловлюю свою подяку завідувачому Губархому, т. Міяковському, та співробітникові архіву т. Грінбергу.

Звичайно, Трепов сподівався, що як-би міське самоврядування таке прохання підняло, то міністерство внутрішніх справ ніколи-б його не задовольнило, так Дякову і казали в міністерстві, на його запитання.

Але Століпін мабуть почував себе не в силах одверто робити те, чого хотів Трепов і, в відповідь пише йому 6 липня 1911 р. ч. 19288 листа, з такою порадою звернутись про це до Сенату: „Постановка пам'ятника, хотя и разрѣшена Полтавскому земству, а земство вошло в соглашение съ Кіевскимъ общественнымъ управленіемъ, но министерство внутреннихъ дѣлъ, не встрѣчая съ своей стороны препятствій къ постановкѣ памятника Шевченко въ Кіевѣ, не давало однако Кіевской городской Думѣ права учреждать Комитетъ для сооруженія памятника. Въ виду сего, постановление Кіевской городской Думы объ образованіи Комитета по сооруженію памятника, какъ состоявшееся по предмету, не подлежащему ни вѣдѣнію, за силою ст. 193 общ. губ. учрежд., не подлежало ни исполненію, ни дальнѣйшему производству. При такомъ положеніи дѣла существованіе и дѣятельность Объединеннаго Комитета представляется также не законной и, слѣдовательно, въ данномъ случаѣ, можетъ возникнуть лишь вопросъ о полномъ его упраздненіи, а не о временномъ приостановленіи. Въ силу сихъ соображеній, по моему мнѣнію, Вашему Высокопревосходительству надлежало-бы распорядиться представленіемъ, въ порядкѣ надзора, правительствующему Сенату объ отмѣнѣ постановленія Кіевской городской Думы объ образованіи Комитета. Съ отмѣной-же означеннаго постановленія Думы, всѣ постановленія Полтавскаго Губернскаго Земства объ участіи его представителей въ Кіевскомъ Комитетѣ сами собой отпадаютъ, а потому это постановленіе не вызываетъ особыхъ распоряженій“.

Одержавши таку „законну“ та мудру пораду, Трепов 25 липня 1912 р. за ч. 7705 увійшов до Сенату з таким рапортом: „Въ 1904 году среди земскихъ дѣятелей Золотоношскаго у., Полтавской г., возникла мысль объ увѣковѣченіи истекающаго 25 Февраля 1914 г. столѣтія со дня рожденія малорусскаго поэта Т. Г. Шевченко. По инициативѣ земскихъ-же гласныхъ Золотоношскаго у., образована была, для указанной цѣли, специальная комиссія изъ трехъ лицъ и испрошено было разрѣшеніе на сборъ пожертвованій. Сначала сборъ этотъ разрѣшенъ былъ мѣстной губернской властью въ предѣлахъ Полтавской губ., но затѣмъ Полтавскимъ губернаторомъ испрошено было разрѣшеніе Министра Внутреннихъ Дѣлъ на производство всероссійскаго сбора пожертвованій на сооруженіе, памятника Шевченко въ Кіевѣ.“

По полученіи разрѣшенія Министерства, Золотоношская комиссія обратилась къ губернскимъ земствамъ и городскимъ учреждениямъ, съ предложеніемъ открыть у себя самостоятельныя подписки на сборъ пожертвованій.

20 мая 1905 г. въ Кіевскую Городскую Думу отъ имени 32 гласныхъ внесено было предложеніе присоединиться къ рѣшеніямъ Полтавскаго и Золотоношскаго Земствъ относительно постановки проектируемаго ими памятника Шевченко.

Разсмотрѣвъ въ засѣданіи 15—25 Сентября означенное предложеніе и признавъ желательнымъ сооруженіе въ г. Кіевѣ памятника Шевченко, Кіевская Городская Дума постановила: уполномочить Городского Голову на исходатайствованіе, въ установленномъ порядкѣ, разрѣшенія на сборъ пожертвованій, избратъ Комитетъ по сооруженію памятника и войти въ соглашеніе съ Полтавскимъ и Золотоношскимъ Земствами для объединенія дѣятельности Комитета. Въ засѣданіи 27 Сентября и 7 Октября 1905 г. избранъ былъ Кіевской Думой Комитетъ по сооруженію памятника

спочатку в складі 10 гласних, під керівництвом міського голови, а потім Комітет був поповнений, по домовленості з Полтавською і Золотоношською Управами, представниками з Полтавського, Золотоношського і інших земств. Полтавське земство видало Київському Комітету повноваження на збір пожертвуваних і передані були всі зібрані на встановлення Шевченківського фонду сумми¹⁾.

Таким чином створився Київський Об'єднаний Комітет по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченку; функціонує він уже кілька років, а 12 березня 1909 г., по протоколу Київської Міської Думи, встановлено була виготовлена для цього К-та особа інструкція.

Що ж стосується питання про погодження Київської Міської Думи на встановлення дозволу на збір пожертвуваних, то ходатайство по цьому питанню вимагає не було і тому Київська Міська Дума могла відкрити підписку на постановку пам'ятника лише по повноваженню Полтавського Губернського Земства, а не самостійно. Зібрані ж на спорудження пам'ятника гроші повинні були передаватися, по належності, в Полтавську Губ. Земську Управу, якій дано було державне дозвілля на всеросійський збір пожертвуваних.

Приймаючи до уваги, що постановлення Київської Міської Думи про встановлення Комітету по спорудженню в Києві пам'ятника поету Т. Г. Шевченку, в 1-х, стосувалося по предмету, не належало в дійсності Київській Думі і в 2-х, пропущено було Київським губернатором до виконання і, за силою ст. 82 Міської полож., вошло в законну силу, я, в силу указу Сенату від 24 червня 1893 року за № 7823, маю честь доповісти про викладене Правителю Сенату, на предмет відміни згаданого постановлення Думи в порядку нагляду. Київський, Подільський і Волинський Генерал-Губернатор Ф. Трепов «одночасно з рапортом до сенату, Трепов пише до Миколи Олександровича Добровольського—хто він був, з справи не видно,—щоб той „в силу особливої серйозності, присущої даному питанню, не відмовився в своїй діяльності до скоріншого внесення настоячого діла на розгляд Сенату.“

Але Сенат, по 1-му Департаменту, не погодився відразу задовольнити прохання Трепова, дуже хистке з юридичного боку і 8 січня 1913 року за ч. 277 прислав йому такого указу.

„По указу Його Імператорського Величчя, Правителю Сенату слухали рапорт Київського, Подільського і Волинського Генерал-Губернатора, від 25 червня 1912 г. за № 7705, яким ходатайствує про відміну постановлення Київської Міської Думи від 15—25 вересня 1905 г. по питанню про встановлення Комітету по спорудженню в г. Києві пам'ятника поету Т. Г. Шевченку. Приказали: визнаючи необхідним, попередньо дозволити постановлення настоячого діла по предмету, маючи в виду: 1, постановлення Київської Міської Думи від 15—25 вересня 1905 г. по питанню про встановлення Комітету по спорудженню в г. Києві пам'ятника поету Т. Г. Шевченку; 2, свідчення про те, в якій формі було видано Полтавським Губернським Земством Київській Міській Думі повноваження на збір пожертвуваних на предмет спорудження означеного пам'ятника і 3, також всі необхідні, по змісту згаданого рапорта, свідчення і пояснення. Правителю Сенату вказати: про доставлення копії згаданого постановлення Київської Міської Думи і означених свідчень і пояснень,—в доповнення до

¹⁾ Трепов помилявся: ніяких грошей Київський К-т не одержував від Полтавського Земства, рахунки були окремі в Київській міській управі, Полтавській Губ. Земській Управі й Золотоношській повітській управі. *І. Ц.*

рапорту отъ 25 Іюля 1912 г. за № 7705 Кіевскому, Подольскому и Во-
лынскому Генераль-Губернатору поручить указомъ“.

Одержавши указ, Трепов, через Губернатора, витребував від мі-
ського голови необхідні Сенату: постанову Думи, а також „свѣдѣнія и
объясненія“.

На цю пропозицію, 7 лютого 1913 р., ч. 280, Київський голова від-
повів: „Вслѣдствіе предложенія отъ 17 Января 1913 г. за № 197, имѣю
честь представить при семъ копію постановленія Кіевской Городской
Думы отъ 15—25 Сентября 1905 г. по вопросу объ образованіи Коми-
тета по сооружеію въ г. Кіевѣ памятника Т. Г. Шевченко, а также
историческую записку объ образованіи этого Комитета.“

Что-же касается объясненій по содержанию упомянутого въ указѣ
Сената рапорта Его Высокопревосходительства, Господина Кіевского,
Подольскаго и Волинскаго Генераль-Губернатора, то я лишень возмож-
ности дать по сему предмету какія либо объясненія, такъ какъ содер-
жаніе того рапорта мнѣ неизвѣстно.

Копія указа Сената за № 277 при семъ возвращается.

Городской Голова И. Дьяковъ“.

*„Историческая записка объ образованіи при Кіевскомъ Городскомъ
Управленіи Комитета по сооружеію въ г. Кіевѣ памятника поэту
Т. Г. Шевченко.“*

Въ Маѣ мѣсяцѣ 1905 г. тридцать два гласныхъ Кіевской Городской
Думы вошли въ Думу съ заявленіемъ (приложеніе № 1), въ коемъ, ука-
зывая, что Золотоношское Уѣздное и Полтавское Губернское Земское
Собраніе, въ цѣляхъ увѣковѣченія памяти, уроженца Кіевской губ., поэта
Т. Г. Шевченка, возбудили въ установленномъ порядкѣ ходатайство о
разрѣшеніи сбора пожертвованій на сооружеіе въ г. Кіевѣ памятника
названному поэту, предложили Городской Думѣ присоединиться къ рѣ-
шеніямъ упомянутыхъ земствъ и сдѣлать соотвѣтствующія постановленія.

Имѣя въ виду, что, по смыслу п. 3 ст. 108 и п. 2 ст. 138 городо-
вого положенія, сооружеіе, содержаніе и охрана памятниковъ не выхо-
дитъ изъ предѣловъ вѣдомства городского общественнаго управленія, и
принимая во вниманіе, что на территоріи г. Кіева имѣются уже памят-
ники, открытые согласно ходатайствамъ Кіевского Городскаго Управле-
нія, Городская Дума, въ засѣданіи 15—25 Сентября 1905 г., опредѣлила:
1, признать желательнымъ и необходимымъ поставить памятникъ Т. Г.
Шевченко въ г. Кіевѣ; 2, уполномочить Городского Голову на ходатай-
ство въ установленномъ порядкѣ, о разрѣшеніи открытія подписки на
сборъ пожертвованій для сооружеія этого памятника; 3, избрать въ
слѣдующемъ очередномъ засѣданіи Думы особый комитетъ по устрой-
ству сего памятника и 4, войти въ сношеніе съ Золотоношскимъ и Пол-
тавскимъ земствами о присоединеніи ихъ комитетовъ къ Кіевскому Ко-
митету, для совмѣстной дѣятельности въ настоящемъ дѣлѣ. Постановленіе
это утверждено Кіевскимъ Губернаторомъ (Приложеніе № 2).

Но такъ какъ возбужденное 31 Августа 1905 г. за № 30438 ходатай-
ство Полтавской Губернской Земской Управы о разрѣшеніи сбора по-
жертвованій на постановку въ Кіевѣ памятника Т. Г. Шевченко было уже
удовлетворено Правительствомъ, о чемъ Полтавскій Губернаторъ увѣдо-
милъ названую Управу 20 Апрѣля 1906 г. за № 1233 (приложенія
№№ 3 и 3-а), то избранный Думой и утвержденный Губернаторомъ при
Кіевскомъ Городскомъ Управленіи Комитетъ (приложенія №№ 4 и 5),
считая неудобнымъ, чтобы Полтавское Земство, получивъ правитель-
ственное разрѣшеніе на сборъ и постановку памятника в г. Кіевѣ, распо-

ряжалось этимъ дѣломъ безъ участія представителей городского управления, тѣмъ болѣе, что для этого памятника необходимо было отвести городское мѣсто и, наконецъ, согласно выраженному Полтавскимъ Земствомъ, въ отношеніи отъ 11 марта 1908 г. за №№ 10210 (приложенія №№ 6 и 7) согласія на объединеніе дѣятельности Полтавскаго Земства и Кіевскаго Городскаго Управленія въ вопросѣ о постановкѣ памятника Т. Г. Шевченко въ Кіевѣ, выработалъ, для дѣйствій Комитета, особую инструкцію, которая, по докладу 12 марта 1909 г., одобрена Кіевской Городской Думой, а также Полтавской Губернской Земской Управой, и постановленіе Думы объ этомъ пропущено къ исполненію предписаніемъ Кіевскаго Губернатора отъ 11 Апрѣля 1909 г. за № 1020 (приложеніе № 8).

Въ инструкціи этой излагаются всѣ права и обязанности Комитета вплоть до сооруженія памятника, для передачи его Кіевскому Общественному Управленію.

Согласно упомянутой выше инструкціи, Кіевскій Объединенный Комитетъ по сооруженію въ г. Кіевѣ памятника Т. Шевченко, въ который входят и избранные Полтавскимъ Губернскимъ Земскимъ Собраніемъ представители (приложеніе № 9) и функціонируетъ нынѣ, для сбора-же пожертвованій, какъ требуется это § 3 инструкціи, получено отъ Полтавской Губернской Земской Управы уполномочіе отъ 14 Октября 1908 г. за № 41389. (Приложеніе № 10). Для постановки памятника, Кіевская Городская Дума, въ засѣданіи своемъ 11—19 мая 1909 г. отвела мѣсто въ скверѣ около Реального училища, но затѣмъ, въ засѣданіи 15—17 Марта 1911 г., взамятъ этого мѣста, признанного необходимымъ для сооружения памятника Св Ольгѣ—памятникъ этотъ нынѣ сооружень и, слѣдовательно, постановленіе Думы, какъ несомнѣнно законное, уже приведено въ исполненіе—отвелъ мѣсто для памятника Т. Г. Шевченко на площади при пересѣченіи улицъ Пушкинской, Караваевской и Б.-Васильковской, каковое постановленіе и утверждено Губернаторомъ (приложеніе № 11).

Объявленные Комитетомъ три международные конкурса на составленіе проекта памятника оказались не удачными и нынѣ предположено назначить именной конкурсъ“.

Одержавши від Трепова зазначені документи і розглянувши справу, Сенат 8 Жовтня 1913 р. під Ч 10866 прислав йому такого указа.

„Указъ Его Императорскаго Величества, Самодержца Всероссійскаго, изъ Правительствующаго Сената, Кіевскому, Подольскому и Волынскому Генераль-Губернатору.

По указу Его Величества, Правительствующій Сенатъ слушали: рапортъ Кіевскаго, Подольскаго и Волынскаго Генераль-Губернатора отъ 25 іюля 1912 г. за № 7705, коимъ ходатайствуетъ объ отмѣнѣ постановленія Кіевской Городской Думы отъ 5—25 Сентября 1905 г. по вопросу объ образованіи Комитета по сооруженію въ г. Кіевѣ памятника поэту Т. Г. Шевченко.

Приказали: рассмотреть настоящее дѣло, Правительствующій Сенатъ находитъ, что увѣдомленіемъ Министра Внутреннихъ Дѣлъ отъ 13 Апрѣля 1906 г. за № 7333, испрошеннымъ Полтавскимъ Губернаторомъ, Полтавскому Губернскому Земству было разрѣшено открыть повсемѣстную въ предѣлахъ Имперіи подписку на сооруженіе въ г. Кіевѣ памятника малорусскому поэту Тарасу Григоровичу Шевченко. Въ виду сего и принимая во вниманіе: 1, что Министерство Внутреннихъ Дѣлъ, разрѣшивъ Полтавскому Губернскому Земству открыть всероссійскую подписку на сооруженіе памятника Т. Г. Шевченко, вмѣстѣ съ тѣмъ не возражало противъ сооруженія такого памятника, согласно выраженному пожела-

нію, въ г. Кіевѣ; 2, что послѣднее обстоятельство, предполагая отводъ для сооружеія памятника соотвѣтственнаго участка городской земли въ г. Кіевѣ, каковой отводъ составляетъ предметъ вѣдѣнія Кіевской Городской Думы, затрагиваетъ интересы Кіевскаго Городскаго Общественнаго Управленія; 3, что такимъ образомъ дѣло сооружеія памятника Т. Г. Шевченко, требуетъ, по смыслу даннаго Министерствомъ Внутреннихъ Дѣлъ разрѣшенія; совмѣстной дѣятельности Полтавскаго Губернскаго Земства, получившаго разрѣшеніе открыть всероссійскую подписку на сооружеіе памятника Т. Г. Шевченко именно въ г. Кіевѣ, и Кіевскаго Городскаго Общественнаго Управленія, въ вѣдѣніи коего находятся земли города Кіева и 4, что независимо отъ сего, участіе Кіевской Городской Думы въ постановкѣ памятника Шевченко въ г. Кіевѣ не можетъ считаться выходящимъ изъ предѣловъ вѣдомства городскихъ общественныхъ управленій еще и потому, что содѣйствіе постановкѣ памятниковъ, служащихъ украшеніемъ городовъ, является одной изъ мѣръ попеченія о мѣстныхъ пользахъ и нуждахъ, при чемъ въ п. 3 ст. 108 городского положенія прямо предусмотрены памятники, состоящіе въ завѣдываніи городскихъ общественныхъ управленій, Правительствующій Сенатъ признаетъ постановленіе Кіевской Городской Думы отъ 15—25 Сентября 1905 г. по вопросу объ образованіи Комитета по сооружеію въ г. Кіевѣ: памятника малорусскому поэту Т. Г. Шевченко состоявшимся по предмету вѣдѣнія Кіевскаго Городскаго Общественнаго Управленія, а потому опредѣляетъ: рапортъ Кіевскаго, Подольскаго и Волинскаго Генераль Губернатора отъ 25 Іюля 1912 г. за № 7705 оставить безъ послѣдствій. О чемъ названному Генераль-Губернатору послать указъ“.

Здавалось-би, що, одержавши від Сенату таку неприємну, але цілком закону постанову, Трепов повинен був-би заспокоїтись. Але він був запеклий ворог соціальних і національних ідей шевченківської поезії, та його самого.

От-же коли в 1914 р. проект пам'ятника скульптора Шіортино був ухвалений думою і треба було, через м-во внутрішніх справ, одіслати на розгляд Академії мистецтв фотографічні знімки, план місця, де мав стояти пам'ятник та инше, Трепов, посилаючи до міністерства всі ті документи офіційно, одночасово, але вже „конфіденціально“ пише до міністра внутрішніх справ Маклакова 24 червня, 1914 р. під № 12083, такого цікавого листа, в якому зовсім розперізується не тільки що до пам'ятника Шевченкові, а взагалі до самої України, та українців.

„Конфіденціально. Его Высокопревосходительству Николаю Алексѣевичу Маклакову. Въ дополненіе къ отношенію моему отъ 24 сего Іюня за № 12082, по вопросу о сооружеіи въ г. Кіевѣ памятника Шевченко, почитаю своею обязанностью сообщить Вашему Высокопревосходительству, что, по моему мнѣнію, сооружеіе въ г. Кіевѣ—матери русскихъ городовъ и колыбели русской народности и православія—памятника малорусскому поэту Тарасу Шевченко, который въ своихъ произведеніяхъ неуклонно проводитъ противоправительственные, оскорбительные для православной церкви взгляды, представлялось-бы не соотвѣтственнымъ. Помимо того, нужно сказать, что въ г. Кіевѣ, среди мѣстнаго населенія насчитывается довольно большая группа крайнихъ украинофиловъ, которые, въ увлеченіи идеей возсозданія самостоятельной и независимой Украйны, ведутъ и соотвѣтственную дѣятельность, имѣютъ здѣсь свой органъ печати, свои книжные склады и пр. И эта-же партія, чрезъ посредство своихъ членовъ, входящихъ въ составъ городскихъ и земскихъ гласныхъ, главнымъ образомъ и домогается постановки въ г. Кіевѣ пам'ятника Тарасу Шевченко. Бывшее 26 Февраля въ г. Кіевѣ празднество

столѣтія со дня рожденія Тараса Шевченко, которое, судя по тогдашньому настроєнію, могло, если-бы не были приняты мѣры, вылиться въ неудобную въ политическомъ отношеніи форму, показало, какъ въ сущности велико увлеченіе этихъ украинофиловъ, воспитанныхъ на идеяхъ Тараса Шевченко.

Не утрудяя Ваше Высокопревосходительство изложеніемъ всѣхъ перипетій для сооруженія означеннаго памятника въ г. Кіевѣ, подробно изложенныхъ въ письмѣ моемъ на имя предмѣстника Вашего отъ 19 Іюля 1911 г. за № 7984, я, во всякомъ случаѣ, не могу не замѣтить, что все дѣло увѣковѣченія памяти Шевченко постановкою ему памятника въ г. Кіевѣ въ сущности возникло по почину чуждыхъ г. Кіеву учреждений и проведено безъ согласія городского самоуправления¹⁾ и органовъ административной власти.

Исходя изъ вышеизложеннаго, я не нахожу возможнымъ поддерживать упомянутое ходатайство Кіевскаго Городскаго Общественнаго Управленія. Кіевск., Под. и Вол. Генер.-Губернатор Ф. Треповъ“.

Цим і закінчується розглянута справа генерал-губернаторської канцелярії, бо насунула війна і на всіх язиках повинно було все замовкнути, особливо серед тих, що „воспитаны были на идеяхъ Т. Шевченка“, як каже Трепов.

В справі є ще де-кілька прохань про скасування Об'єднаного Комітету, наприклад, архимандрита Антонія, далі якогось, мабуть, апокрифа, бо один раз підписався „подполковникъ Кованько“, а вдруге „капитанъ Кованько“, потім брошура одеського професора Вязникова з приводу поеми Шевченка „Марія“, в якій „учений професор“ дуже обурюється проти цієї поеми. Але все те має вже другорядне значіння після яскравої постаті Трепова, що він сам змалював в своїх писаннях.

В справі, між иншим, знаходиться 19 число газети „Рада“ від 23 Січня 1913 р. з гарною передовою: „Доки це буде“, в якій, з приводу різних доносів, запитується: „Доки буде плестися брудна павутина коло пам'ятника бідолашному поетові, якому й по смерті не дають обм'явці спокою“.

На газеті такий власноручний напис головного начальника української землі, Генерал-Губернатора Ф. Трепова: „Не понимаю. Доложить“.

Ці історичні документи я хочу доповнити особистими згадками. Мені здається, що, маючи на увазі тодішнє адміністративнє свавільство, на складення прихильного вироку Сенату, крім законности існування Об'єднаного Комітету, мало вплив щось инше. Гадаю так от через що. Коли про рапорт Трепова та про додаткові вимоги сенату дізнався небіжчик Л. М. Жебуньов, який був членом Комітету, то він попрохав мене, як заступника голови Комітету, виготовити йому копії всіх паперів до Сенату, щоб послати їх якомусь знайомому сенаторові. Про це зберігся у мене його лист. Подробиць небіжчик не розказував, але можна гадати, що той сенатор допомагав йому, у всякім разі, був в курсі цієї справи. Трепов ще не одержав указу сенату, а нам, через того-ж таки Леоніда Миколаевича, був відомий його прихильний зміст. От через що, цікавлючись скоріше мати того указа, Комітет аж двічі звертався до канцелярії генерал-губернатора, з проханням повідомити про наслідки рапорту Трепова, а саме 20 Вересня 1913 р. Ч. 294 та 11 листопада № 374.

Цікава ще така подробиця, характерна для думських кол, під час одержання в міській управі указу сенату (24, IX): голови, Дякова, не було в місті, а заступник голови, Ф. С. Бурчак, одержавши того указа і не

¹⁾ Трепов, мабуть, навмисне забув те, про що писав раніше.

знаючи, мабуть, як бути з такою небезпечною справою, зберігав указа у себе, аж поки не повернувся Дяков, від якого я й одержав того указа тільки 13 листопаду.

Подав Ів. Щітківський.

Нові непорозуміння з Шевченком.

Про Шевченка, його творчість, його ідеї, його епоху писалося й пишеться дуже багато. На жаль в морі тих статтів не часто можна зустріти щось більше за звичайну декламацію, що мало б у собі ознаки справжнього наукового підходу до зрозуміння Шевченкової творчости.

Особливо багато маємо ми газетних, а то і журнальних статтів про ідеї Шевченка, і тут надibuємо страшну різногосицю. Хто тільки не залічував і не залічує в лагерь „своїх“ Шевченка! Спроби довести, що Шевченко належить їм, робили і вузькі „патріоти“ і клерікали, але і в соціалістичних колах бачимо ми і те здавна бажання, що Шевченко своїми симпатіями та думками, або цілком соціаліст або наближається до соціалізму. В свій час Фед. Вовк (Сірко) зробив був спробу знайти у Шевченка витриманий сталий, соціалістичний світогляд. Монографія про Шевченка Драгоманова розвіяла в великій мірі ті погляди, але остаточно справи про систему соціальних думок Шевченка та праця не вирішувала; Драгоманов часто занадто великі і неможливі вимоги ставив для Шевченка. Після Драгоманова мало не ціле півстоліття минуло, а ми не мали нової спроби монографічно вистудіювати соціальні мотиви Шевченкової творчости.

Аж ось в 1923 році Україно-Американське видавниче товариство „Космос“, що міститься в Берліні, випустило в світ книжечку на 195 ст. невеличкою розміру під заголовком: „Тарас Шевченко в світлі епохи“ (публіцистична розвідка). Автор нової розвідки—Андр. Річицький.

Нема чого й говорити, що інтерес до цієї книги має бути надто великий. Адже ж автор хоче, очевидно, як це з назви можна здогадуватися, представити Шевченка на тлі його епохи, тоб-то зробити те, чого майже ніхто не робив цілком і вичерпуюче. По-друге, інтерес збільшується ще й тим, що книгу видає комуністичне видавництво, що ставить собі за найголовнішу мету—визначеність ідеологічної лінії, а автор книги—марксист. Правда, ім'я автора до цього часу не приходилося зустрічати ніде на терені наукової роботи, за те ми знали Анд. Річицького, як публіциста і журналіста. Сце відразу почувається на назві самої розвідки, що іменується якомсь непривично для уха розвідкою „публіцистичною“. Якась неясність, від самої назви починаючи, огановує читача: що ж у тій „розвідці“ має бути: наука („розвідка“) чи публіцистика?

Хочеться так зрозуміти автора, що він обіцяє не замикатися в суху формалістику отих питань, що їх дебатують часом учені, цілком відриваючись від життя, забуваючи, що всяка теорія, всяке знання покликано життю служити і йому ж таки всіма способами допомогати. Коли це хотів автор сказати, то треба визнати цілковиту невдачу його назви. Науковий метод марксизму, особливо в галузі наук суспільних в тому власне і полягає, що нищиться всяка вузькість, „замкнута цеховість“, так-би сказати, ученого досліду, і „публіцистика“, вірніше—класове мислення дослідника, його симпатії і антипатії—все це може і навіть мусить знайти місце в науковій роботі. Неудачна назва трохи розчаровує читача, але це є дрібниця, що її можна ігнорувати.

Автор книги має на меті з'ясувати творчість Шевченкову, оперуючи даними сучасної шевченкової епохи. Ясно, що в першу чергу ми вправі

вимагати від автора доброго і повного знайомства з епохою. На жаль, доба Шевченкова ще бідна на монографічні досліди, і в роботі Анд. Річицького хочеться знайти хоч би зводку того, не так вже великого і неосяжного, що є про ту епоху. Автор не дає нам такої зводки. Коли він говорить про економіку епохи Шевченка, то, крім загальних фраз про те, що тоді розкладався феодально-кріпацький режим і наростали поволі нові капіталістичні відносини на Україні, ми нічого більш конкретного не зустрічаємо в нашого автора. Ми маємо, напр., 3-х томне, досить повне „Статистическое описаніе Кіевской губерні“, що вийшло в світ з іменем Фундуклея, як автора. Це „Описаніе“ дає силу надзвичайно цінного матеріалу що до економічного життя Київщини 40-х рр., класових тут відносин, напрямку розвитку господарства і т. д. Економічний огляд країни, де Шевченко виріс і де набрався він отого свого революційно-бунтарського духу—то це ж необхідне джерело для історика-марксиста! Коли хочеш спізнати ідеологію людини, мусиш добре вивчити економічну і класову кон'юнктуру епохи.

Але наш автор не тільки не потрудився використати оті, досить таки приступні джерела; він просто не знає, очевидно їх, і його ерудиція про Україну 40-х років вичерпується працею... В. Семецького „Крестьянскій вопросъ въ Россіи“. Діло доходить до курйозів. В розділі VIII-му своєї книги: „Кріпацтво і Шевченко“ Анд. Річицький оповідає, що „вся історія кріпацьких відносин цих часів (1840—1850 р.р.) заповнена раз'єднаними спробами селян скинути з себе ярмо кріпацтва“ (ст. 116). І автор подає усвід за В. Семецьким таблицю селянських повстань... у Росії, кінчаючи р. 1854.

Відома київська козаччина 1855 р., що одбулася на Київщині, одбулася за життя Шевченкового і була характерним проявом саме отих „роз'єднаних спроб селян скинути з себе ярмо кріпацтва“, про які говорить наш автор, ніби то є занадто яскрава подія, щоб її можна було проминути. Мало того, київська козаччина в'язала в одне старі спомини кріпацького українського населення про козаччину та гайдамацькі рухи із новим укладом життя і протестом проти нього. В попередніх розділах своєї книги автор дуже багато говорить про історичну спадщину на Україні, про козаччину, робить з того різні висновки, і йому в його ж таки інтересах годилось би аналітичний, бодай навіть побіжний, погляд кинути на цю форму селянського руху в Шевченкову добу. Анд. Річицький цього не робить. Чому? Мимоволі приходить думка, що він *не знає* тих фактів. Як би знав, то не міг би проминути, не міг би не сказати, бо це ж тема його писання.

Україна, особливо Правобережна, часів Шевченка переживала глибоко-інтересні і дуже заплутані процеси. Коли би схематично представити ті соціальні сили і політичні згрупування, що змагалися в 40-ві роки на Українському Правобережжі, то прийшлося би розрізняти такі поділи: 1) польське поміщицтво—пануючий економічно клас в країні, але клас що втратив політичне панування. Цей клас в попередні десятиліття в своїх нижчих верствах утворив романтичну ідеологію „української школи“ в польському письменстві, що її знав і любив Шевченко. Цей же клас знову в тих нижчих своїх верствах намагався, керуючися національно-політичними шуканнями й інтересами, підійти якимось до українських народніх мас і на цьому ґрунті появлялись не тільки спроби Конарського, але й зародки того, що трохи згодом вилілось, йдучи через „балагульство“, в „хлопоманство“—шляхетське народництво на українській національній основі. 2) Російська бюрократія і нове бюрократично-російське поміщицтво, що осіло в краю під час ліквідації польської державности, зба-

гатилося на конфіскованих маєтках по польським повстанню і провадило заборчу, хижачьку бездушно-чиновницьку, солдатсько-обрусительну політику на Україні. Ідеологічна „блискуча“ доба панування на Україні ген.-губ. Бібікова (1837—1853) породила отой, на українському ґрунті виплеканий російський націоналізм, що характерним остається у фундатора ганебної пам'яті „Кієвлянина“—Віт. Шульгина та у останнього редактора цього ж органу — В. Шульгина. 3) Українське селянство з своїми споминами про козаччину та гайдамаччину, з бунтарськими стремліннями. На масу українського селянства хотять ідеологічно спертися українські інтелігенти, але ці спроби безперечно ускладнюються в соціальних та національних суперечностях того часу.

Здавалось би, що Анд. Річицький повинен би був дати аналіз як оцим класовим на Україні тогочасній формаціям, так і ідеологічним шуканням, що відбивали в собі класові пориви і інтереси зазначених груп. Це ж і є „епоха“ і „світло“ її.

. Але Анд. Річицький всамперед нічого не знає про те, що пануючий на правобережній Україні клас польського поміщицтва мав і дуже інтересні спроби утворення ідеології своєї і що про вплив їх на Шевченка багато говорять ті, що науково студіюють Шевченкову творчість. Так само, тільки знайомство з ген.-губ. Бібіковим, його діяльністю, шаленим розгулом російського націоналізму і сатрапського самодурства може дати змогу глибше зрозуміти протести проти миколаївської системи у Шевченка, „Капрал Гаврилович Безрукий“, мовляв Шевченко, Юзефович — це ж сучасники Шевченка. Це-ж—його епоха, з якою так гаряче боровся великий бунтар. У Анд. Річицького про цих Шевченкових ворогів — ні слова. Замість фактів, імен—„епохи“—загальні фрази. Може це і є метод, який личить „публіцистичній“ розвідці, але марксівській розвідці личить всамперед базуватися тільки на фактах, тільки на конкретному.

Дві основні праці були в руках у нашого автора, коли він писав свою роботу. Це відома біографія Шевченкова, Ол. Кониським написана, та також відома розвідка М. Драгоманова. Ці праці були основним джерелом, звідкіля свої відомості брав Анд. Річицький. Ні Кониський, ні Драгоманов не дали ні повної вичерпуючої біографії поета, ні так само вичерпуючої характеристики поетових ідей. І наш автор, слідком ідучи за ними і не знаючи майже нічого, крім цього, нічого через це саме оригінального не міг дати, не вводить читача в круг всієї епохи, інтересами якої жив поет, а торкається тільки де-яких епізодів. Три моменти в Шевченкових еднаннях з сучасниками і епохою одзначає Анд. Річицький. Це—українське панство з Лівобережжя, тоді „гурток учених панів, освічених поміщиків слов'янофілів“ (Кирило-Методіївських братчиків) і на решті українське селянство.

Про першу групу наш автор говорить і спеціальною метою спізнати і вияснити ті виливи, що мусів їх зазнати кріпак Шевченко, еднаючись з тодішньою інтелігенцією. Вона, „ця інтелігенція була точнісенько копією поміщицько-дворянського суспільства“ (ст. 68).

Українська інтелігенція Шевченкової доби це—Гребінка, Квітка, Костомаров і.. „мочеморди“. Іх всіх трактує однаково Анд. Річицький, дарма, що сам Шевченко виразну межу проводить у своєму відношенню, напр., до Костомарова чи там до Квітки і до „потомка гетьмана дурного“.

Кирило-Методіївське братство бере Річицький, як вияв тї ж таки ідеології українського панства: „панславїзм (братчиків) мав однакову суспільну основу—він був ідеологією освіченого панства“ (ст. 83).

Коли ми в попередніх рядках дозволили собі висловити в певному тоні здогад, що Анд. Річицький не знає зовсім, або знає занадто мало

про соціальні відносини на Правобережжі в Шевченкову добу, то в даному разі нам доводиться сказати, що автор наш не вповні добре орієнтується в соціальних та ідеологічних угрупованнях української інтелігенції переважно Лівобережжя. Кирило-Методіївських братчиків важко залічувати до „панства“, до пануючого поміщицтва. Ні фактично вони не були поміщиками, а лише з поміщиків походили, живучи на власний, суто-інтелігентський заробіток (педагогічна, літературна робота то-що), ні ідеологічно не підпирали вони основних класових прагнень поміщицтва на Україні—кріпосного права і служіння російській культурі і державності.

Як про поміщиків і то про поміщиків дрібних, „хуторян“, можна говорити про покоління старших українських письменників—Квітку, Гребінку.

Їх романтичний націоналізм як раз і мав своє соціальне коріння в класовій безпорадності дрібного українського поміщика. Великі й можливі землевласники на Україні не мріяли про минуле, не кохалися в квітках української мови простого люду, а впевнено будували своє класове панування, основою якого на Україні було не тільки визиск, але й денационалізація. Тільки проміжні, „хуторянські“ верстви не маючи перед собою соціального та політичного майбутнього, дозволяли собі розкіш сентиментально пролити сльози над „Сердешною Оксаною“, патріотично згадати про те з минулого, що ніяк не могло відродитися і відродження якого вони і не ждали. От-же і в цій генерації бачимо не зовсім те, що хоче бачити в них Анд. Річицький.

А що торкається Кирило-Методіївців, то у них і зовсім інше було, ніж те, що собі уявляє наш автор.

В марксистській літературі багато і талановито писав М. Покровський про декабристів в Росії, знаходячи в їхніх ідеях ідеї ліберальної буржуазії, дарма, що в добу декабристів і буржуазії ще не було і сами декабристи належали до дворян.

Декласовані інтелігенти з дворян, Кирило-Методіївські братчики були мабуть так, як і декабристи в Росії

—„слишком ранние предтечи
слишком медленной весны“.

Як що переводити політичну мову Кирило-Методіївців на призвичаєну для нас термінологію, то іншої назви, як лібералізм, ми не знайдемо для означення їх політичного мислення. Цей лібералізм був більше теоретичним передбачанням, аніж впливав із насущних політичних інтересів групи, до якої братчики належали. Тим то і пояснюється їх мрійництво, крайній утопізм. По-друге треба завжди на увазі мати, що предтечі чи ідеологи соціальної групи, що не дійшла ще до панування, завжди більш революційні і у фразеології і у настроях за ту групу, з якою вони безпосередньо зв'язані, або яку вони хочуть репрезентувати. Ось чому в Кирило-Методіївців бачимо і революційний радикалізм і елементи того мрійництва, в якому зародки і утопічного соціалізму знаходитися могли. Сучасники неших братчиків—петрашевці в Петербурзі, захоплювалися фур'єризмом; і що до класового походження і що до психологічних настроїв ріжниць між українським гуртком революційно-ліберальних слов'янофілів і російським гуртком мрійників фур'єристів дуже мало.

Здавалося б, що все це досить ясно, і марксист відразу без особливих труднощів повинен би був зрозуміти, в чому тут річ, а не уявляти щось абсолютно безпідставне, де мало не кожна думка протирічить сусідній думці. На ст. 86 Анд. Річицький веде мову про „феодалну замкнутість їхньої (братчиків) ідеології, що „лишається“ у них „непорочною“. І тут же услід за цим мусить говорити і про „ліберальну тенденцію“, що відбивається в політичній програмі Братства. А на ст. 88

ми вже вичитуємо у Річицького зовсім нову і несподівану характеристику братчиків. Вони не „кращі серед феодалного панства, але все таки пани“, це „учені мрійники, незадоволені сучасним ладом“. У Річицького немає ясності і виразності в означенню класового характеру Кирило-Методіївського братства, і це для марксиста зовсім зле, бо марксист оперує тільки з ясними і точними поняттями, означеннями й уявленнями.

Певна річ, що всякий письменник, а надто письменник на громадські теми (Шевченко, не зважаючи на форму своїх писань, у великій мірі був іменно поетом-трибуном), відбиваючи ту чи іншу класову основу своєї суті, відбиває і впливи культурного оточення й ідейного надбання попередніх до нього часів, надбання, неспорідненого йому класово. Річицький, роблячи спробу спізнати на Шевченкові впливи тодішнього культурно-ідейного оточення, іде правильним шляхом, але далеко не все оглянув він з того, що справді на Шевченка впливало. Ми вже казали, що впливи польських революційно-національних і демократичних шукань, що так інтенсивно позначились після першого польського повстання, не то, що не задержали на собі уваги автора книги про Шевченка та його епоху, але він навіть ні словечка про це не сказав. Боїмося, що і тут нашому автору осталися невідомими і студії на цю тему В. Щурата, і навіть інформаційна рецензія про них, що була вміщена ще в 1918 р. в „Нашому Минулому“ (ч. 1).

Не дав Анд. Річицький огляду і тої ідейно-громадської течії, яка не могла не впливати на Шевченка, це російського слав'янофільства. З російськими слав'янофілами мав знайомства Шевченко, їх книги і періодичні видання читав; не могли не відбитися їхні думки на Шевченкові. Та й не тільки з слав'янофілами, але і з представниками інших ідейних течій в Росії. В недавні часи, напр., було в літературі про Шевченка піднесено питання про „соціалістичне оточення“, що було у поета в Петербурзі, ми знаємо, напр., про особисте знайомство Шевченка з Петрашевцем Спешневим, знаємо ми й те, як глибоко шанував Шевченко ідейних попередників своїх сучасників в Росії—декабристів. Все це і було те ідейне оточення, яким дихав Шевченко, і яке відбивав він через призму своєї класової селянської психології та поетичної інтуїції.

Ми мусіли сконстатувати, що українська „епоха“ Шевченкова у Анд. Річицького не представлена, мусимо нині сконстатувати й те, що ідейне оточення, що було у Шевченка, представлено Анд. Річицьким в надто обчекриженому, неповному вигляді, так що губиться всяке правдоподібне уявлення про круг ідей, що впливали на Шевченка.

Брак своїх відомостей про Шевченкову епоху Анд. Річицький надолужав відомостями про „Україну перед Шевченком“. Цій темі присвячено цілий розділ (II-й). Розуміється, що дати в роботі про Шевченка картину становища України перед Шевченковою епохою річ крайньої необхідна, і Анд. Річицький намагається цю картину зробити найповнішою. Читач хоче у тому розділі познайомитися з соціальними та економічними процесами, що пройшли по Україні, очевидно, десь в першій половині чи в середині XIX ст. Але Річицький відразу доводить читачеві, що „ясно уявляти соціально-класовий ґрунт у Шевченковій поезії“ можна тільки зробивши наперед „короткий історичний екскурс“ у минуле України (ст. 17). Річ у тому бачите, що „поява Шевченка припадає на ті часи української історії, коли вона остаточно закінчила добу колонізаційних процесів, що тяглася від середніх віків, і звязаних з цими процесами суспільно-політичних рухів, що найвищої точки кипіння досягли в XVII віці і потім поволі спадали аж до кінця XVIII віку“ (ст. 16).

Дальше іде самий „короткий екскурс“ Річицького, що по своєму розміру являється найбільшим з усіх 13-ти розділів книги Річицького. Свій екскурс починає Річицький з епохи, „історично-державного“ (лапки Річицького) буття України, „з її національно-релігійною боротьбою, як то змальовують українські історики“. Читач, дійшовши до цього місця відразу починає дивуватись. Іде мова про епоху „історично-державного“ буття України. Як що не забиратися в дуже далекі часи, то „історично-державне“ буття України було за Хмельницького, і автономні форми державного існування України залишалися в-так званій—Гетьманщині. Але ж яка ж національно-релігійна боротьба була на Гетьманщині? На самому ділі Річицький говорить про давніші часи, первісну епоху формування на Україні козаччини; тоді справді була національно-релігійна боротьба, але не було ніякого „історично-державного“ буття України. Де вичитав і в яких українських істориків оцю плутанину Річицький—це його секрет; не секретом являється одначе те, що вся ерудиція Річицького, головним чином, збудована на „Русской історії“ М. Покровського. Ввесь розділ власне і є переказом розділу з М. Покровського про „козацьку революцію“. По суті тут нічого недопустимого немає. Блискучий аналіз марксиста-історика М. Покровського повинен допомагати сучасним історикам і дослідникам в їх роботі, але горе в тому, що Річицький починає з плутанини, а по друге, що і по суті пояснювати Шевченкову творчість історичними процесами, що точилися за 200—300 років перед тим, це справа дуже сумнівна методологічно. Уявм собі таку ситуацію, що хтось із наших сучасників захотів би написати „публіцистичну розвідку“ про політичних однодумців Анд. Річицького. З'ясовуючи ідеологію тої групи, він базувався б на аналізі історичних процесів і соціальних відносин епохи гетьманування Данила Апостола, Кирила Розумовського і т. д. Не знаю, чи Анд. Річицький знайшов би таку „публіцистичну розвідку“ науковою і марксистською. А з Шевченком він проробив подібну маніпуляцію. Шевченкову творчість він пояснює умовами, в яких зароджувалось козацтво. Сказати би, що це важно через те, що Шевченко в своїй поезії зробив спробу дати зрозуміння історичного процесу України, але ж це зрозуміння пройшло у Шевченка і через призму літературних впливів тодішньої української історіографії. Для зрозуміння Шевченкової ідеології важно не те, чим були козаки в XVI ст., а яке місце займали спомин про козаків в суспільних системах та в ідеології різних груп на Україні перед Шевченком і в добу його.

Багато разів вже писали про Історію Русов, як джерело і поетичного натхнення на історичні теми і історичних знаннів поета. Для марксиста Історія Русов має особливо важливе значіння. В ній яскраво відбилася ідеологія патріотизму та лібералізму українського поміщицтва XVIII ст. Козаччина в цьому історичному памфлеті мислиться, як з'явище, де ідеали панського лібералізму знайшли повне втілення. Цілком натурально, що лібералізм цього твору, що антитезу ставив, не зважаючи на своє виразне дворянське зафарблення, сучасному Шевченкові Миколаєвському самодержавству, не міг не спокусити нашого поета на запозичення з книги козацько-старшинського лібералізму XVIII ст. тем і настроїв для його протестанських поезій. От-же треба було подати як раз джерело для Шевченкової ідеології, а не те, як саме процес історичний на Україні розвивався. Крім того, 200—300 р.р., що відділяли Шевченка від початкової доби козаччини це вже занадто великий час.

Анд. Річицький думає, що як раз в Шевченкову добу Україна „втихомиралася“ „в лоні московського абсолютизма“.

Так говорити, це значить зовсім не мати історичної перспективи. Колонізаційні хвилі спадають—пише Річицький—„аж до кінця XVIII віку“. Власне, в кінці XVIII ст. іде надзвичайно інтересний і як раз колонізаційний процес у південній Україні; спочатку територію своїх „вольностей“ колонізують запорожці, а тоді цим в грандіозних розмірах займається російський уряд. А колонізація первісна в різні епохи носила різний характер і мала різні соціальні результати.

Трудно перелічити всі недоречності в сфері історичних знань нашого автора, але ще на одному курйозі, як на прикладі, як саме робить свої висновки Анд. Річицький, я дозволю спинитись.

Річицький прочитав розвідку Владимирського-Буданова „Німецьке право в Польщі і Литві“. Там він вичитав, що німецька людність в XV—XVI ст. ст. в Східній Європі, колонізуючи її, „головно осередковувалась по містах, займаючись торгівлею й ремеслами“. Німецька колонізація от же була провідником первісного капіталізму. Знає Річицький і характеристику пізньої німецької колонізації на Схід, яку зробили Маркс і Енгельс, що з'ясували боротьбу західних слов'ян з німцями, як реакцію феодального укладу проти нового капіталістичного, що його приносив із собою німець—„ремісник, дрібний торговець, фабрикант“.

Ці знання, особливо, характеристика Маркса і Енгельса дають Річицькому змогу розібратися в соціальних і класових підвалинах слов'янофільства. Але Річицький хоче і своє суди додати, хоче ті висновки повернути на аналіз Шевченкових ідей. Шевченко також не любив німців, думає Річицький. Про це свідчить „Іван Гус“, про це яскраво промовляють поетові ляментатії на адресу петербурзьких земляків, що вони

„Чорнилом політі,
Московською блевотою,
В німецьких петлицях
Замучені“.

Нарешті, всім відомо, як обурювався Шевченко, що „на Січі мудрий німець картопельку садить“.

І Річицький, взявши всі оті цитати та сконстатувавши у Шевченка німцефобство, робить спробу соціологічно, мовляв, освітити коріння того німцефобства. У Шевченка тут відбилися яскраво риси „селянського світогляду“, „мужицької філософії“. Німцефобство взагалі це наслідок національної виключності селянства, що „містить у собі всю суть мужицької філософії, філософії обмеженої оборою, що відгорожує од усього світу тую „хатиночку в гаю“ і „садок вишневий коло хати“ (ст. 46).

У Шевченка німцефобство звязано—гадає Річицький—з „загальнослов'янським німцефобством, як продуктом історичного процесу“ і воно „глибоко вгніздилось в голові Шевченковій“ (ст. 97).

Не будемо говорити про „Івана Гуса“, бо там справді є вплив боротьби західнього слов'янства з німцями, хоч німці самі по собі не обурюють Шевченка, а стріли його гніву направлені проти німців, як ворогів волі. Що ж торкається „німцефобства“, направлено на петербурзьку бюрократію, то це зовсім не німцефобство, це лиш гострий осуд російською самодержавства, що формувалося по німецькому солдатсько-чиновницькому зразку Річицький прийняв Шевченкову зненависть до понімеченої бюрократичної машини російської держави за об'яв „мужицької філософії“.

А всі оті міркування Річицького про характер німецької колонізації в Польщі XV—XVI курйозними здаються, коли до них притягається та німецька та голандська *хліборобська* колонізація, що пройшла по Україні в XVIII і навіть XIX ст. Те, що вичитав Річицький у Маркса та Енгельса,

те, що дала йому мабуть чи не випадком прочитана книга Владимирського-Буданова, все це ні в якому звязку не знаходиться з переселенням на Запоріжжя менонітів, що їм власне й обурювався Шевченко.

Випадкові історичні знання Річицького тільки те і роблять, що проводять автора до курйозів та й годі.

Метод Анд. Річицького дуже часто є метод коментарій цитат із різних авторів. Допіру ми бачили, як неудачно коментував Річицький цитату з Маркса та Енгельса. Мало не весь XI розділ („Зародки ідеології передпролетаріату“) присвячує Річицький коментаріям цитати з статті А. Луначарського про Шевченка і Драгоманова (До речі сказати, Річицький цілком випадково про цю поминальну статтю дізнається. Цитуючи її з харківського збірника в честь Драгоманова, Річицький догадується, що це—„очевидний переклад“—ст. 160). Луначарський писав, що „Томас Мюнцер... анабаптисти й левелери, якийсь Іван Лейденський, ось люде, що найскоріше зрозуміли б цілу душу Шевченка“, і Річицький мало не на десяти сторінках коментує цю цитату.

Коментувати Маркса чи навіть Луначарського річ хороша, але такі коментарії на жаль мало нового додають до того, що ми вже знаємо.

Епохи, як ми бачили, Річицький в своїй роботі не дав. Є в нього кілька розділів, де власне самі ідеї Шевченкові характеризуються систематизуються. Тут трохи краще справа стоїть. Як публіцист, Річицький зумів в непоганій літературній формі відповідними цитатами схарактеризувати основні погляди Шевченка громадського змісту. І висновки Річицького цілком можуть бути прийнятими, тим більш, що вони не раз і не два, а багато разів висловлювались в статтях, присвячених пам'яті Кобзаря. Що класова основа Шевченкової творчості—селянство, мужицтво, це—труїзм, відомий всім. Що Шевченко в добу, коли в українському селі намічався щойно розклад, всіма своїми симпатіями оставався на боці наймитів, тої соціальної формації на селі, що її можна називати передпролетаріатом—це також не новина. Не новиною є й думка, що інстинкт селянина до власності (своя „хатиночка в гаю“), консервативні погляди на родинні відносини були у Шевченка. Про це ще писав Драгоманов.

І робота Річицького анічогісінько нового не дає.

Не дурно остаточний свій висновок про „суспільно-історичне значіння Шевченка“ Річицький зробив не своїми словами, а, вірний своєму методу коментарій цитат, цитатою з поминальної газетної статті В. Коряка, яку тут же і прокоментував.

В першому розділі своєї книги Анд. Річицький цілком справедливо докоряє покійному молодому публіцистові Є. Григорукові, що прохопився був статтею про Шевченка („Великий бунтар“), в якій замість марксіського освітлення генезіса Шевченкових ідей, говорє дивні слова про те, що з'ясувати творчість Шевченка „при теперішніх наукових силах“ не можливо.

Анд. Річицький розуміє добре, що думки Є. Григорука далеко не марксіські.

Але не трудно було йому зрозуміти і те, що марксизм вимагає студювання, знання і точного аналізу.

Річицький навіть і це знає: „завдання марксистської публіцистики, скільки вона підходить до явищ літературної творчості, полягає в тому, що вона мусить студювати соціально-економічну будову та витворені нею ідеології тих суспільних процесів, що на ґрунті їх зростають і філософи, і політики, і поети“ (ст. 14).

Від людини, що усвідомила собі зміст тих слів, що оце сама й написала, ми з тим більшим правом повинні вимагати, щоб вона студювала, досліджувала, аналізувала.

Робота Анд. Річицького яскравим прикладом повинна стати того, як не повинен марксист ставитись до наукового дослідження. Українські марксистки дуже бідні на самостійні наукові розвідки, кожну оригінальну книгу, писану українським дослідником, що стоїть на марксівському ґрунті, треба з почуттям збільшеної радості вітати. Але коли замість розвідки дають неповну компіляцію з силою помилок та недоречностей, то робиться трівожно за нинішнього читача, що з такою жадобю шукає нової марксівської літератури і в своєму шуканні може тільки неясність, неточність та плутанину в свої уявлення внести. Уже навіть і маємо результати впливу праці Анд. Річицького на читачів. Віденська „Нова Громада“ (ч. V—VI) умістила велику про роботу Річицького статтю д-ра Остапа Грицай. Грицай добросовісно переказує зміст праці Річицького, все, що в ній написано, приймає за непорушну істину і оригінальне мислення автора, і свої висновки кінчає такими фразами: „творчість, що переповнена вщерть кров'ю страждучого народу і накормлена зі *святою Граля народною духа*, така вічна і безсмертна, як твори Шевченка“ (ст. 82).

Для сменовеховської „Нової Громади“ ця фразеологія середньовічної містики може й характерна, але, думаю, не для тої аудиторії писав свою працю Анд. Річицький, і не дуже подякує він своєму рецензентові за таку до себе прихильність.

О. Гермайзе.

Критика, звідомлення, обговорення¹⁾.

Dr. Max Ebert, *Südrussland im Altertum* (Bucherei der Kultur und Geschichte, heraus von dr. Seb. Hausmann Band 12). Kurt Schroeder, Bonn u. Leipzig, 1921, ст. XII і 436, 16°.

Книга Макса Еберта складається з 14 розділів, до них додано покажчик літератури та окремі додатки. План викладу такий. Спочатку розглянуто найдавніші часи приблизно до 2200 р. Далі йде доба від 2200 р. до часів грецької колонізації. Слідуючий розділ присвячено скітам та сусіднім племенам, V розділ окремо скітським могилам, VI говорить про хронологію великих скітських могил та грекоскітське артистичне виробництво. Присвячена найдавнішій добі частина обіймає 185 ст. В другій частині книги автор говорить про грецьку колонізацію на півн. березі Чорного моря, про торговельні шляхи, грецьку торгівлю, досліджує грецькі міста Зах. Скітії: Тирас, Ольвію, Херсонес і зупиняється на історії Босфорського царства, розглядає політичні та суспільні відносини в грецьких колоніях та грецькі культури; характеризує загальну грецьку культуру в Скітії та їх щоденний побут; нарешті зостаєється на розгляді грецьких могил. Ця друга частина обіймає розділи VII—XII. В останній частині говорить автор про місцеву людність (часів пізнього еленізму та римської доби), про перебування Готів на Понті та про гунські напади. В додатках наведено генеалогію скітських царів, дано пояснення до кінцівок та абетковий покажчик. В книзі уміщено 145 малюнків, мап та планів, але виконано їх зле.

Автор особисто студював нашу старовину за своє перебування на Україні і знає російську наукову літературу. Але перерва наукових звязків з 1914 р. відбилась на ознайомленні автора з російськими археологічними студіями що до України. Української ж літератури він не знає зовсім (він переважно вживає терміну „Південна Россія“, хоч знає термін Україна, ст. XI). В назвах подає зросійщені форми, а то і просто російські назви замість українських. Транскрипція назв часто невірна.

Вступний начерк української природи складено досить добре, використано відомості про нашу країну подані в класичних письменників, але автор занадто підпадає впливові цих вказівок та подекуди занадто густо поклав фарби (ст. 3, 9).

Палеоліт освітлені неповно. Автор покликається на Шмідта, але його мапа неповна: бракує волинських знахідок, так само як знахідок з інших районів України (напр. з с. Врублевців Камін. пов.; Київ, Подол, вище Кирил. вулиці). Не порушено питання, що повстає само собою: чому на Україні ми знаємо лише пізній палеоліт. Пояснюється це історією льодової доби у нас на Україні, довшої, ніж у З. Європі, з міцнішими покладами, під якими і поховано останки давнього палеоліту. Ці останки і знаходжено на великій глибині і цілком випадково. Підтверджують це новіші знахідки молодого російського вченого П. Єфименка на Півд.-Сх. Україні.

¹⁾ В сім відділі, в найблизших книжках, обговорюватимуться публікації з 1921—1924 рр., а в деяких випадках сягатимемо і до раніших видань, не обговорених в нашій науковій літературі, через брак наукової часописі.

Ще гірше справа в книжці Еберта з пізнішими кам'яними культурами. Від палеоліту він переходить просто до трипільської культури. Цікавий уступ про ранній неоліт у Криму, але уступ цей занадто короткий (ст. 26—27). Ще менш подано про Кавказ (ст. 27). На Україні автор зовсім не знає мезоліту. Та й не дивно! Для цього треба знання археологічних видань українських та польських (польські дослідники багато зробили в цім напрямі) та студіювання невиданих збірок по музеях українських та польських. Якраз цього бракує у проф. Еберта.

Багато де-чого не добачив автор і в трипільській культурі. Найліпші збірки переховуються в музеї бувш. київ. університету, далі треба зазначити збірки київ. істор. музею ім. Шевченка та музею Маєвського в Варшаві. Доповнення до цих трьох великих збірок дають музеї в Кам'янці Под., в Умані, в Житомирі, в Полтаві та Харкові, більшість цих знахідок ще не видано. Для мезоліту та протонеоліту треба взяти збірки муз. бувш. київ. унів. (Студениця, Камін. пов., Біла Гора коло Студениці, околиці Студениці, відомі київські печери та ин.) та київ. Істор. Муз. (Коростень, почасти Городок та ин.). Автор не згадує про сю величезну, дуже розвинену і блискучу культуру (може, ліпше казати про 2 стадії культури) наших становищ, майстерень, селищ, та городищ; між тим збірки музею бувш. київ. універ. та Маєвського в Варшаві (Галичина, Поділля, почасти Волинь) могли врятувати автора від такої прогалини.

Проминув автор і україн. пізній неоліт на Слобожанщині (с. Буди та х. Березівка)—студіювали його ми з К. М. Антоновичевою, а в півд. зах. Київщині студіював П. Куринний. Проминув автор і українську мегалітичну культуру, хоч вже на одеському археол. з'їзді присвятила їй свій реферат К. М. Антоновичева. Культуру кам'яних кіст незв'язано з культурою становищ (досліді Вол. Антоновича та ин.), і хибно признано за пізнішу від пофарбованих та скорчених кістяків. Сі останні, як вірно було завважено, з'явилися на Україні після Трипільської культури. Я б міг сказати більше: пофарбовані та скорчені кістяки становлять пам'ятки типової енеолітної культури. Проф. В. Антонович цілком вірно зазначив, що цей погребовий обряд існував на Україні довгий час. Проф. Самоквасов зустрів у таких могилах де-які пам'ятки Трипільської культури. Нарешті К. М. Антоновичева та я знайшли пофарбовані та скорчені кістяки разом з типовими скітськими трьохбічними стрілками та посудом скітським, була там і червона фарба (коло сл. Кириковки на Слобожанщині). Взагалі червона фарба дуже розповсюджена по скітських могилах на Слобожанщині (мої розкопки коло х. Покровського та ин.). Таким чином людність пофарбованих та скорчених кістяків мешкала на Україні разом зі Скитами. На півн. Кавказі Бранденбург зустрів пофарбовані та скорчені кістяки з речами перших віків нашої ери.

В науковій літературі досі не зазначено ніяких зв'язків між культурою становищ та культурою пофарбованих кістяків. Між культурою становищ та культурою кістяків, таким чином, мала б (чи мали) стояти якась инша культура (чи культури). Але ж, як було вже зазначено, між культурою становищ і культурою кіст був безпосередній зв'язок, а в трипільській культурі можна добачити певні відгуки культури становищ (невидані знахідки В. Хвойка в київ. Іст. Музеї), хоч безпосереднього зв'язку між цими двома культурами ще не знаємо. Таким чином культуру кіст не можна ставити *після* культури пофарбованих кістяків. Навіть не можна ставити її *після* трипільської культури, бо на культурі становищ безпосередньо наверстовувалась культура кіст, а трипільська культура наверстовувалась на культуру становищ не безпосередньо. Отже хронологію культур, яку подав Еберт, треба ґрунтовно змінити.

Культуру кіст визнає Еберт за германську. Можна припускати пересування Германців в ті часи, але так само можна припускати і пересування людности з України до тих країн, які потім заселяли Германці. Здається, наша культура кіст має більш архаїчніші прикмети, аніж германська та скандинавська культура кіст. У кожному разі наша культура кіст типово-неолітична, і так її треба розглядати. Сам Еберт спочатку визнає людність пофарбованих кістяків за енеолітичну (ст. 40, 54), тільки потім зараховує її до справжньої бронзової культури.

Нарис про цю культуру у Еберта зроблено добре; крім II розділу про це і йде мова і в III розділі. Решта розділу II значно слабша, треба її значно доповнити і цілком переробити наведену схему кам'яних та енеолітичних культур.

Нарис про бронзову культуру в III розд. се перша спроба зхарактеризувати головні етапи в розвитку цієї культури і таким чином систематизувати розкидані і ще не з'єднані разом матеріали. Спроба вийшла добра. Безперечно до цього нарису можна де-що подати на підставі музейних збірок (музей бувш.-київ. універ., музей київ. істор.), та де-що направити. Але всім дослідникам нашої бронзової культури доведеться рахуватись з думками та схемою автора.

В дальших розділах, починаючи від IV, помічаємо великий вплив на автора з боку російської науки, особливо гадок проф. Фармаковського та проф. Ростовцева. Через те хиби російської науки, з рідкими хиба винятками, зустрічаються і в Еберта, хоч в критичнім відношенню та методі студіювання матеріалів Еберт стоїть безперечно вище своїх російських керовників. Головна хиба російських дослідів над грецькою старовиною України залежить від неповноти матеріалів, на яких ці досліди оперто. Російські вчені звертали увагу виключно на ті розкішні речі, що так впадають в очі. Звичайна побутова старовина залишалась по-за їх дослідями. Тим часом і ця старовина має величезну вагу для з'ясування справи про національний склад людности, що мешкала по грецьких колоніях на Україні, та про той вплив, що мало місцеве оточення на греків, не вважаючи на їх консерватизм та прихильність до звичаїв метрополії. Марна праця шукати звісток про це в російських дослідах, як марно шукати її в Ермітажі чи по інших великих музеях Росії. Ліпші збірки має одеський музей, друге місце почасти належить керченському музеєві, хоч він не дуже багатий на такі речі. Гарненька збірка побутових речей з грецьких колоній на Україні належала музеєві вищих жіночих курсів, а тепер музеєві бувш. київ. університету. Але більшість таких речей попадала не до музеїв, а просто до рук антикварів крамарів, відкіля розходилась по руках збирачів. Автор намітив зазначені вище питання, але в залежності від російської наукової літератури не міг поправити висновків своїх попередників. Все ж таки його студія про грецьку колоніальну культуру належить до найліпших дослідів в тій справі.

В досліді скітської старовини автор теж майже виключно залежить від російських дослідників, які і тут мають на увазі найважливіші матеріали з великих скітських могил (царських), забуваючи про незчисленні матеріали, що їх знайдено по звичайних скітських могилах. За браком доброї систематизації скітських матеріалів, російські досліди про Скітів вражають своєю однаковістю, бо в своїх працях про Скітів ці дослідники розроблюють той же самий матеріал. Справді, А. Спіцин пробував систематизувати матеріал із звичайних скітських могил, але ця спроба вийшла дуже невдала („Скифы-пахари“ Изв. Археол. Ком.). Між тим тільки звичайні могили можуть вияснити справу, чи в скітську добу на Україні жили самі Скіти, чи жили вони разом з іншими племенами. Коли взяти

на увагу загальну кількість скітських могил по наших степах, доводиться визнати, що Скітів було не так багато, вони склали лише пануючу людність. Проф. Ростовцев („Эллинство и иранство на югѣ Россіи“) висловив сумнів що до приналежності Скітам всього череп'яного посуду, але далі цієї справи не посунув. Між тим досить придивитись до гончарського начиння з скітських могил, не кажучи вже про інші речі, щоб зауважити в нім велику різницю по районах. Дуже мало родів посуду зустрічаємо на простороні цілої скітської України, навпаки кожний район має свої відміни череп'яного начиння, яких немає в сусідніх районах. Нагадати, наприклад, череп'яні корці, типові для скітських могил нашої Зах. Наддніпрянщини. Проф. Арне (*La Suède et l'Orient*) гадав, що ті корці запозичено від Арабів. Я спростував листовно його хибу, вказуючи, що ті корці старші від Арабів. Цей рід посуду ми знаємо тут зі всякого матеріялу та у всіх стадіях його еволюції, тим часом, як у Білорусів, Великоросів та Фінів можна знайти лише різні варіанти остаточної стадії з його розвитку. Наша тутешня людність вживає його й досі.

Безперечно, така неоднаковість що до посуду свідчить про те, що різні частини того народу або сумежили з іншими народами або жили вкупі з іншими народами. Мовознавство зазнало ранні впливи іранських мов на слов'янські та фінські мови; мітологи простежили іранські впливи в українській мітології (*Корш*, *Владимірови боги*); іранські назви рік і досі вживають на Україні. Але питання про національний склад людности на Україні скітської доби можна розв'язати лише на підставі повного та всебічного студювання тогочасної старовини. Др. Еберт не посунув справи далі від звичайного російського студювання матеріялів з царських могил, тільки в порівняних відомостях подав він де-що нове.

Дуже побіжно зачепив автор в розд. XIII справу Сарматів, Тракійців та інших народів, що колись перебували на Україні. Безперечно автор дав більше, особливо про Тракійців, аніж його російські попередники, але хотілось бачити докладніше вияснення цих важливих питань. Ще менш задовольняє XIV розділ,—тільки в першій половині розділу можна знайти де-що відмінне від того, що зустрічаємо в російській літературі (напр. проф. *Ю. Кулаковський*, „Прошлоє Тавриды“ 2 вид.). В другій половині, через незнання своє цікавих студій В. Берта-де-ла-Гарда та А. Маркевича про Готів та їх пізнішу долю, подав Еберт лише дуже скупі та неповні відомості про Готів. Нащадки Готів почасти потатарщились і досі мешкають, як і за раніших часів, на півд. березі Криму (*Кекенеіз*, *Семеіз*, *Алупка* та инш.). Решту Готів було виселено з Криму в добу Катерини II і ті виселенці цілком погребчилися, тепер вони заселяють Маріуполь та його околиці.

Цей огляд головних помилок та прогалин др. Еберта не повинен збуджувати сумнівів про вартість зазначеної праці, в ній більше позитивних рис, аніж негативних. Перш за все автор влучно використував порівняну методу та простудював нашу перед-історичну старовину на тлі великого загально-європейського матеріялу. Через те він міг завести нашу старовину до загально-археологічної схеми. Ця дослідча метода дозволила авторові поставити та просудювати цілу низку питань, що їх не було ще поставлено в російській науковій літературі. Досить зазначити хоч би хронологію перед-історичних фактів, з цього боку гадки автора найліпше обгрунтовано. Так само міг він розв'язати питання про національну приналежність багатьох пам'яток нашої перед-історії, наприклад, про похоронні поля. Крім того він переглянув низку висновків, зроблених в російській та зах.-європейській науковій літературі, і де-які ґрунтовно переробив на підставі новіших та повніших джерел; так, його

огляд великих скітських могил та їх хронології безсумнівно найліпший в сучасній науковій літературі. Тому не вважаючи на зазначені вище хиби та прогалини, книгу др. Еберта треба визнати за корисне надбання в науковій літературі українознавства.

Проф. В. Данилевич.

A. Meillet, *Le slave commun*. Paris, Librairie ancienne H. Champion. 1924, XVI + 448.

Спорудження праслов'янського чи спільнослов'янського язика, яко певної фонетичної і морфологічної системи, є витвором власне вже ХХ віку. Перед тим ми мали тільки розроблення окремих загадів з царини фонетики і морфології на ґрунті поодиноких слов'янських язиків, переважно старо-слов'янського. Перший систематичний огляд язикових з'явищ праслов'янської доби ми маємо в праці проф. С. М. Кульбакіна „Древній церковно-славянський язикъ“ 1912 р.; потім того в 1913 році вийшла в Гейдельберзі в німецькій мові пр. М. Мікколі „Urslavische Grammatik“, що на жаль припинилася на першій зошиті, а в 1914 р. пр. В. К. Поржезинського „Сравнительная грамматика слав. языковъ“ також нескінчена, нарешті в 1915 р. — в „Очерку древнѣйшаго періода історіи русскаго язика“ А. А. Шахматов дає огляд „Звукового состава общеславянскаго язика“ (1—98). Першим комpendіумом більш-менш повним (але без синтакси) є „Праславянская грамматика“ проф. Г. А. Ильинскаго 1916 р. з приточенням обширої літератури окремих проблем і критичним розглядом спірних поглядів, гіпотез і теорій. Останнім словом науки в цій царині з використанням літератури вже повоєнного часу є праця проф. А. Мейє „Le slave commun“, що призначалася до „Енциклопедії славянської філології“, видаваної від Рос. Ак. Наук. під редак. В. Ягича, і була готова вже 1915 року, але з припиненням цього видання Institut d'études slaves видав її в французькій мові в своїй „Collection de manuels“ 1924 р. Окрім фонетики в книзі А. Мейє ми маємо дуже докладно опрацьовану морфологію так дієслова, як і ймення, а також синтаксу; ця частина значно коротча за перші: в ній знаходимо тільки теорію речення та вживання форм номінальних.

Спинімося на де-яких переважно принципіальних поглядах автора. Він заакцентовує очевидну одність слов'янського язика і вияснює її існуванням певної доби одного язика в народі, що був свідомий своєї одности, і цей язик не засвідчений історично, він відзначає тут назвою язика *спільно-слов'янського*, яко одної з перед-історичних форм індо-європейської групи, що нам стає відомою з порівняння різних язиків цієї групи. І одність цю знати не одно з факту, що під найдавнішою формою слов'янські язики паралельні собі, характернішим фактом є те, що однакові зміни змагають відбутися у всіх або принаймні в більшості з них, коли не достоту так само, то бодай в таким самим напрямку, напр.: скрізь певні ери зникають, а инші стають голосівками нормальної часокількості; скрізь коріневі аористи виводяться з уживання і зложений минулий час із номінальною формою на *-лѣ* бере гору і навіть дає одну форму минулості і т. д. Теперішня подібність слов'янських язиків залежить в великій мірі від того, що вони розвивалися рівнобіжно і називали подібних змін.

Поділ слов'янських язиків на відрубні й окремі автор кладе на VII—VIII віки. „Без сумніву, каже він, одности слов'янської вже не існувало в VIII віці, але почуття цієї одности було ще таке, що слово запозичене в певних слов'янських групах переходило на всі инші, дізнаючи фонетичних і морфологічних иначень, що його припасовували до кожної говірки в спосіб з усіх точок відповідний давнішому зразкові“. Поділ

слов'янських мов на три групи має рацію з огляду на ряд спільних відмінностей (*particularités*). „Група західна: чеський, лужицький, полабський і польський є виразна і пізнається по цілому ряду спільних відмінностей. Російський і український яз. творять однієї ще виразнішої і справляють вражіння (*font l'effet*) двох форм того самого діалекту“. Не можна не признати тут певної рації авторові в тім розумі, що сукупність спільних рис східно слов'янської групи і сукупність спільних рис, скажемо, української мови з словацькою або чеською не однакової слухової вартости, себ-то такої вартости, щоб зразу справляла вражіння, візьмімо в VIII - IX віці, відмінного типу; так напр., ст. рос. голова (півд. *чолова*), укр. голова, пл. *głowa*, ч. і сл. *hlava*, де гортанковий спірант *h*, що характеризує укр., словацький і чеський проти рос. і польск. *g*, не так усвідомлює почуття відмінности, як група *оло* проти гр. *ло* або *ла*. Безумовно і укр., і білорус. і в рус. становили одну групу говірок, що її можна підводити, коли є до того хіть, і під поняття одного діалекту, хоч поняття одної групи цілком вистачає, бо ми не гідні часом розсудити, чи певні з'явища є вислідом первісної тотожності, чи рівнобіжного, але незалежного розвитку двох сусідніх говірок.

Спорудження порівняної граматики слов'янських мов, каже Мейє, полегшує та річ, що є инша група і. е. діалектів, що має з слов'янським велику лічбу важливих подібностей, а власне група бальтицька (лецький, литовський і ст. пруський яз.), і ця група походить з тієї самої групи, що й язик слов'янський, але, на думку автора, з цього ще далеко, щоб підкладати бальто-слов'янську одність, бо для цього треба б припустити спільний бальто-слов'янський язик, що ніби то усталився по відокремленні всіх і. е. мов і що виходив би з одинокого осередку і був узагальнений, як, напр. латинський вийшов з Риму, щоб зайняти ціле римське царство. В цім розумі не є правним підкладати бальто-слов'янську одність, або ж принаймні цю одність треба відкинути далеко в минулість, і вона була завжди недовершена.

Автор трактує спільно-слов'янський язик як відчутно оден в нації, що була свідомо своєї одности, підкреслюючи труднощі або й неможливість розрізнити, що в розвитку вислід тотожності реалізованої з епохи спільности розгляданих діалектів, і що походить від рівнобіжних змін, але незалежних. Поняття спільно-слов'янського мови, що він з ним оперує, признає Мейє за хистке, і його не дасться звести до жадного історичного стану, докладно означеного в просторони і часі. Воно містить купність рис властивих слов'янському мові проти і. європейського і спільних всьому слов'янству.

Не маючи змоги входити в докладний розгляд праці А. Мейє, спинося тільки побіжно на деяких його поглядах в царині спірної слов'янської фонетики та морфології.

Автор виступає прихильником того погляду, що і. е. *kh* на слов'янським ґрунті давало *x*; і хоч число прикладів на це невелике, але цю гіпотезу підпирає конечність припустити паралелізм до і. е. *g* (*gh*), що має тенденцію так само переходити в спірант, тим часом як замкнені зубні і губні залишаються незмінними; з другого боку нема жадного певного прикладу, щоб і. е. *kh* відбилося в слов'янським як *k*.

Автор залишається при своїй давнішій думці, що і. е. *p*, *m*, що за ними не було *ə* відбивалося в слов'янським не як *q*, а як *ɸ*, і відкидає, як подвійно довільну, гіпотезу запозичення слова *сѣто* з іранського, на тій підставі, що спільно-слов'янський згагалі має мало запозичень з іранського, а друге, що звук *a* іранського слова *sařam* мусів би дати в слов'

янським тільки *o*; в кінці слова *ъ* І ос. аор. на *-s*, як *у-мрѣх-ъ, ѿс-ъ* і т. д. міг полягати тільки на *i. e. m.*, і не можна виходити з тематичної форми *-om*.

Двоякий рефлекс назвукових дифтонгів *og-, oi-* в східно- і західно-слов'янській групі, як *go-* і *ga-*, *lo* і *la-* Мейє за Фортунатовим і Торбієрсноном пояснює ріжницею в інтонації, не рахуючися з закидами Мікколи (*Balt und Slav.* 29) і пр. Г. Ильинського.

З царини морфології цікаво зазначити погляд автора на утворення слов. імперфекта. На його думку імперфект постав з потреб виразистости і спочатку значив „я в процесі“. Форму І ос. одн. *-axъ* він виводить з імперф. *-eSp*; 3 ос. одн. *-аше* нагадує йому скр. *aSa*, гом. *ѣу*; 3 ос. мн.

-axъ нагадує скр. імперф: *aSaп*. Решта кінцівок могла бути другорядною. Такий імперфект, як *несташе* первісно міг значити „в процесі несення“, як лат. *legēbam* могло значити „я в процесі читання“, і слов. *нестъ* — лат. *legē* — могли бути ніби інфінітивами.

Загадкові форми генітиву на *ę* типу *duę* проти у типу *babу* Мейє виясняє чином аналогії за акузативами множини і причасниками теперішніми, де *-у* полягало на давнішому *-ONS* і мінилось з *-j -ę*, так акк. мн. *žepу, vľku*, але *duę, kopіę*, ном. одн. м. р. *berу*, але *znaję*, і ця міна узагальнилася.

Взагалі в книзі А. Мейє ми маємо прекрасний і оригінальний компендіум „спільно-слов'янського“ язика, останнє слово наукових досягнень в цій царині. але коли маємо знайомитися з історією проблем, з самим поступом наукової мислі, то мусімо удатись до „Праслов'янської граматики“ пр. Г. Ильинського.

Є. Тимченко.

Дурново Ник. *Очерк истории русского языка*. Гос. Изд. Москва-Ленинград, 1924, 376 ст. 8^о. Ц. 2 р. 50 к.

„Очерк“ проф. Н. Дурново найбільша розміром книжка з літератури, історії рус. яз. присвяченої, що друкувалася під час революції, і вже самим тим появ цієї книжки становить відрадісний факт в науково-лінгвістичному житті останніх років. „Очерк“ цей перероблене видання університетських курсів автора, але тільки частина його — історія форм деклінаційних та кон'югаційних — друкувалася вже й давніше (в 1913 р.), решта з'являлася досі тільки в літографованих виданнях. Насамперед практична мета підручника, для студентів, молодих учених, учителів-викладачів мови та неспеціалістів призначеного, як довідуємося про це з „Послесловия“ (365—366), примусила автора не обтяжувати занадто свого „Очерка“ науковим апаратом, обмежити фактичний матеріал із пам'ятників, письменників та живих говорів, подаючи його здебільшого навіть без точної вказівки на сторінку пам'ятника або видання і на місцевість для діалектичних прикладів, а також поспрошувати транскрипції. Але спрощення це позначилося більше на викладі, а не на змісті „Очерка“. Він містить у собі багатий зміст. В просторій вступній частині (ст. 3—108) автор докладно спиняється на завданнях та методах історії мови (3—44), знайомить із звуковою системою сучасної руської (великоруської) літ. мови (44—59), з морфологічною її системою (59—69), подаючи разом із тим і загальні відомості що до фізіології вимовляння та граматичної форми; потім дає діалектологічні відомості про сьогочасні руські мови (69—100) і кінчає цей розділ староруським правописом (101—108). В частині І-ій (109—242), що має заголовок „История звуков русского языка“, автор дає систематичний огляд звуків та звукових сполучень, що перейшли до руської мови з спільної слов'янської (розд. І: 109—138),

вияснює відношення руських мов до інших слов'янських (II: 138—142)* говорить про „общерусские“ звукові зміни, окремо спиняючись на змінах перед-історичної і історичної доби (III: 143—172), потім переходить до діалектичних змін, спільних різним руським мовам, вияснюючи спочатку давніший діалектичний поділ спільної руської мови (IV: 172—194), і нарешті викладає історію звуків окремих руських мов: великоруської (розд. V: 194—220), „малорусько“—білоруської доби (VI: 220—224), білоруської мови (VII: 224—228) і української (в „Очерку“—„малоруської“) (VIII: 228—242). Достоту в такому-ж порядку і з поділом на аналогічні-ж розділи викладає автор в II-й частині—„Исторической морфологии“ (ст. 243—347)—історію форм деклінаційних (А: 243—309), і кон'югаційних (Б: 309—347). Тільки розділи II, IV та VI першої частини не знаходять собі відповідних у другій, хоч про з'явища в словозміні, що спільні білоруській мові з українською, згадує автор окремо (ст. 298—300) в розд. IV „Белорусские изменения форм склонения“. Зокрема-ж укр. мові присвячено по останньому (V-му) розділові в кожному із двох більших допіру згаданих розділів (А і Б) цієї другої частини (ст. 303—309 і 344—347). В трьох додатках в кінці „Очерка“ дано: пояснення транскрипцій (348—353), покажчик старих пам'яток руського письма (354—359) і головну науково-підручну літературу (360—364).

Свої уваги до „Очерка“ Н. Дурново обмежуємо на самих тих його розділах, що стосуються укр. мови чи то за давнішої, чи за пізнішої доби її життя. Ідучи за викладом автором, спиняємося перш за все на „Кратком Очерке русской диалектологии“. Тут знайомить нас автор і з своїм поглядом на єдність руської мовної групи. Ця єдність була в минулому, і тільки з оглядом на історичне минуле можна говорити про єдину руську мову. Об'єднання-ж усіх руських нарічтів в одну мову в сьогочасному не зовсім відповідає дійсності, бо за наших часів між українськими („малоруськими“), білоруськими та великоруськими говорами в їх цілості нема постійного живого зв'язку. Отже, як бачимо, загальний погляд автора на відношення між собою східних слов'янських („русських“) мов відповідає поглядові акад. Шахматова. Що до самого діалектологічного змісту цього розділу, то він становить витяг з „Очерка русской диалектологии“ Дурново-Соколова-Ушакова („Труды Моск. Діал. Ком-и“ В. 5. Москва 1915). І загальна концепція і деталі (з винятком небагатьох фактичних поправок) цілком однакові в обох. В цій концепції укр. мовна територія в великій своїй частині визначається одноцільністю супроти великоруської і білоруської (надто першої), що діляться кожна на два дуже відмінні наріччя. Тільки на півночі укр. території північні та на крайньому її заході карпатські говори дуже відрізняються від одностайної більш-менш маси українських та галицьких говорів (§ 84). Нам ця концепція здається помилковою. Укр. мовна територія дуже виразно розпадається на дві головні групи говорів—північні і південні. Правда, тепер ці дві групи дуже нерівні що до своєї території, але коли взяти на увагу, що величезна частина Лівобережжя та вся Південна Україна колонізовані досить пізно (починаючи з XVI в.) і таким чином становлять результат пізнішого розпросторення говорів південного типу, тоді доведеться признати, що на своїй давній території українські говори виразно поділяються на дві майже рівні одна одній групи: північну (говори польські та підляські) і півд.-західну (півд. Волинь, півд.-зах. частина Київщини, Поділля і решта земель Західної України). Головним критерієм, що дає відмежувати північні говори (або перехідні на північній основі) від інших, стає різна історія в цих двох групах говорів звуків *o*, *e* в нових закритих складах, в північних говорах вони підлягали дифтонгі-

зації тільки під наголосом, а без наголосу залишалися незмінні. Окрім того, чисті північні говори відрізняють і звуки *ъ*, *ѣ* в складах наголошених, де їм відповідають дифтонг *ie* і звук *'a* з м'яким попереднім приголосним, і в ненаголошених, де замість обох цих звуків з'являється *e* з твердим приголосним перед ним. Такого розрізювання цих звуків не знають говори карпатські, а тому їх треба залічувати до південних говорів, як дрібнішу діалектичну групу, а не вважати за основну. В своїй концепції українських діалектичних відносин, Н. Дурново найближче стоїть до Соболевського. Останній, за головний критерій діалектологічної класифікації укр. говорів узявши різну історію *o*, *e* довгих під наголосом, всі говори с монофтонгом *i* зам. *o* зарахував до південних, а всі інші (дифтонгічні і з монофтонгами типу *y*, *ï*, *ы*, *и* та інші) до північних. Через те до північної-ж групи попали в Соболевського і карпатські говори. Цю методологічну помилку Соболевського Н. Дурново разом з іншими членами Моск. Діал. Ком-ії виправили зовсім механічно, від'єднавши карпатські говори від північних, як самостійну діалектичну групу (підстава—відрізнювання *ы* від *и*). Інші діалектичні особливості укр. говорів наведені з занадто загальним окресленням їх поширення (§ 100), що не завжди дає уявлення про їх географічне розпросторення, а тому й не пересвідчує, що прийнятий діалектологічний поділ дійсно відповідає реальним діалектичним відносинам. На мою думку, такої відповідності між ними нема (див. докладну мою рецензію на „Оч. рус. діалектології“, що має з'явитися в одній з найближчих книжок Ляйпцигського часопису „Zeitschrift für slav. Philologie“. Процес повстання сьогочасних руських мов і відношення їх до давнішого діалектичного угруповання (§§ 105—107) уявляє собі автор більш-менш так, як і Шахматов, де-в-чому відбігаючи від нього. До давнішої півд.-руської групи належали й півд.-західні говори сьогочасної білоруської мовної території, а півн.-східні білоруські спочатку становили частину півн.-руського наріччя, але потім пережили добу спільного мовного життя із східньо-руським наріччям (акання), а ще пізніше зійшлися з частиною говорів півд.-руських—згадуваними вже сьогочасними півд.-зах. білоруськими—і, передавши їм акання, створили таким чином білоруську мову, а вона знов перебула потім добу спільного життя з півд.-руським наріччям. Ті півд.-руські говори, що не ввійшли в склад білоруської мови, створили мову українську. Наріччя півд.-великоруське (за давнішої доби східньо-руське) колись було ближчим до півд.-руського, ніж до півн.-руського: наслідок їх спільного життя—*ѣ* фикативне в укр. і білор. мовах та в півд.-влкр. наріччі. Остання теза дуже нагадує думку польського вченого Лера-Славинського, що для давнішої доби в мовному житті східнього слов'янства припускає дві основні діалектичні групи: північно-руську (півн.-влкр. наріччя) і півд.-руську (укр. і блр. мови і півд.-влкр. наріччя) (див. статтю його „Stosunki pokrewieństwa języków ruskich“ в „Roczn. Slawist“ IX, Kraków 1921). Загалом же доводиться сказати, що всі ці концепції мають в собі дуже багато гіпотетичного й непевного.

Перейшовши докладно і систематично вокалізм і консонантизм спільної праслов'янської мови за часів її розпаду, автор спиняється на питанні про відношення руської мови до інших слов'янських. Виходячи з тіснішої спорідненості поміж мовами котроїсь однієї з слов'янських груп (східньої, західньої, південної), ніж поміж мовами різних груп, приймає автор існування спільної доби руської, спільної західньо-слов'янської, спільної південно-слов'янської. Але відзначаючи, з другого боку, і такі спільні з'явища, що відомі мовам різних груп, автор припускає, що ще давніше могли бути інші угруповання, напр., можна думати про добу

спільного життя предків руських і південних слов'ян, так саме і про спільну добу для руських мов з західними слов'янськими. Проте автор відмовляється вирішувати питання, чи ці давніші угруповання припадають на добу пізнішу від розпаду спільної слов. мови, чи на час її діалектичного життя (138—139). Між з'явищами, спільними мовам східним слов'янським (руським) і західним слов'янським, автор згадує пом'якшення приголосних перед палятальними голосними (*e, u, b, ъ, e*). В укр. мові перед *e, u* приголосні, правда, тверді, але в цьому автор вбачає пізніше з'явище. Ся думка панує в науці, але вимагала-б глибшого дослідження. Те саме можна сказати і про зміну *e* перед твердими приголосними в 'о. Деталі цього процесу в окремих слов'янських мовах (зах.-слов'янських і схід.-слов'янських) свідчать про незалежність його в різних мовах. Що до укр. мови то зміна *e* в *yo* (*йо*) перед твердим приголосним в нових закритих складах абсолютно не дає підстав припускати, що цій зміні підлягало всяке *e* перед твердим, як думав Шахматов. Далеко простіше виводити укр. *te, de* з прасл. *te de* з напівм'якими *t, d*, ніж уявляти собі цей процес так: *te, de > t'e d'e > t'ö, d'ö > te, de* (за Шахматовим).

В історії руських мов автор встановляє дві головні доби: 1) спільну руську і 2) добу одночасного існування де-кількох руських мов, що стала після доби спільного життя. Тим що не завжди можна відрізнити, які з'явища в поодиноких руських мовах становлять результат відрубного їх життя, а які належать до діалектичних з'явищ спільної руської доби, поряд з змінами спільно-руськими і змінами однієї котроїсь руської мови, автор вилучає в окремих розділах зміни „не общерусские, но общие разным русским языкам“. Спільна руська доба продовжувалася, за автором, ще й за історичних часів, до цієї доби належать зміни в звуках *ѣ, ѥ* з численними своїми наслідками, друге повноголосся, зміна *кы, ѥы, хы* в *ки, ихи, (=ki, ii, xi)* та инш. Отже, кінець кінцем, розуміння спільної руської доби виходить не зовсім виразне, а „спільні з'явища“ не завжди свідчать за спільність, пор. напр. такі з'явища як „Переход *e ä* (§ 201). В розділі про діалектичні зміни, спільні різним руським мовам, знаходимо з'явища неоднакового поширення і різної хронології: зміна *вѣ, вѥ* в *у*, зміна *ѣ* в *ѣ*, заміна дзвінких на безголосі в кінці слова і перед безголосими. Про такі з'явища, як останнє, що відоме з укр. говорів тільки західним, або про ствердіння чи м'якість *ш, ж; ч, ц* і т. п., на мою думку, можна говорити тільки в розділах, присвячених звуковим змінам поодиноких східних слов'янських мов. Це все з'явища їх пізнішого діалектичного розвитку, нічим між собою не звязані, як і з аналогічними-ж з'явищами, відомими мало не всім слов'янським мовам. Виривати їх з історії поодиноких мов методологічно неправильно. Те саме треба сказати і про „общерусские изменения форм склонения“ (§ 381—390) і „форм спряжения“ (495—502). Автор дає увагу в цьому розділові не тільки тим змінам, що постали на його думку за спільної руської доби, але й тим, що постали пізніше, „но тем не менее являются общерусскими, т. е. произошли во всех русских языках“ (ст. 264). Серед цих „общерусских изменений“ ми маємо такі, як „судьба форм двойств. числа“ (§ 382), як „влияние твердых основ на мягкие“ (§ 389) та инш. Тільки в такому аж надто загальному окресленні виходить в усіх цих випадках якась ілюзія „общерусских изменений“, а насправду тут мало не в кожному з цих параграфів маємо низку аналогічних з'явищ, зовсім між собою не звязаних, що і відбувалися незалежно і допровадили до зовсім різних фактичних наслідків не тільки в різних мовах (напр. подвійне число), а навіть в межах котроїсь однієї з цих мов (вплив одних пнів на другі).

Нарешті переходимо до розділів, що мають безпосередніше відношення до історії укр. мови, бо говорять про з'явища українські або укр.-білоруські. Звичайно, доводиться признати, що автор мав перед собою важке завдання, бо дати історію укр. мови тепер, коли вона зовсім ще нерозроблена, річ не проста. А тому розділи ці нагадують більше не історію звуків чи форм укр. мови, а огляд особливостей укр. мови—всеукраїнських і діалектичних без точного розмежування, подекуди з прикладами з старих пам'ятників і з позначенням хронології, а часто (надто в морфології) і без прикладів і без хронології, навіть без точного визначення територіяльного поширення того або іншого фонетичного чи морфологічного факту, а часто з дуже неточним і навіть просто з помилковим означенням. Розуміється, не все це можна поставити на карб авторіві „Очерка“, бо сталося це швидче з причини нерозробленості і діяктології і історії укр. мови. Надто неісторичний характер має історія форм деклінації та кон'югації в укр. мові. Щоб не бути безпідставними, подаємо низку уваг та фактичних поправок. В розд. «Малорусско-белорусские явления»—в § 297-му сказано, що закінчення -ий в наз. одн. і род. мн. речівників в укр. говорах всюди тільки без наголосу, а під наголосом звичайно -ей. В півд.-зах. укр. говорах закінчення -ий не залежить від наголосу (*очійй*), а в п.внічних, що здебільшого не мішають ненаголошеного *e* з *и*, не залежить від наголосу -ей (*конеій*). Отже тут маємо різні діалектичні форми. Що до зміни *e* в *o*, а потім ізнов в *e* в звязку з ствердінням приголосних (§ 313), то сумнівність стадії *o* вже було відзначено вище. Спорадичні випадки: *лвон*, *слвози*, *свомий* нічого не доводять, бо тут *o* могло постати з *e* через те, що приголосні перед *e* з тієї або іншої причини залишалися м'які (про це слушно догадується й сам автор), отже гадана стадія *o* в цих випадках могло з'явитися вже після того, як приголосні перед *e* стверділи, а не раніше і зовсім не з усякого *e* перед твердою. Підстав для останньої думки нема інших, окрім бажання збільшити число „общерусских“ з'явищ. Слово *тьомный*, а не *темний* занадто вузький діалектизм в суміжних з білоруськими говорах, чого не відзначає автор. До § 315 можна завважити, що помилкою буде прирівнювати укр. *и* до вкр. *ы*, хочби і в західніх говорах, ігноруючи характеристику Брока („Оч. физ. слав. рѣчи“ § 135) і Зілінського („Проба упорядкування укр. говорів“, Зап. Н. Т. Ш. 117—118, ст. 348); що відзначають обнижений характер укр. *и*. Абсолютно не можна згодитися з категоричним запевненням автора, що приклади на поплутання літер *ы* з *и* в українських грамотах, в межах Вел. Князівства Литовського писаних, з'являються „во всяком случае позднее XV в“.

Помилкові діяктологічні відомості дає автор в § 319-му, що зміна ненаголошеного *o* в *у* звичайна в північних укр. говорах; в § 326-му (так саме і в § 537), що—*т* в закінченнях 3 одн. і мн. дієслів стверділо в півн. укр. говорах, бо в півн.-укр. говорах це з'явище діалектичне: воно зовсім не відоме східнім поліським говорах і багатьом зах.-поліським і підляським (див. записи з Кобринського і з Більського п.п. у Чубинського т. II); в § 328-му, що форми типу *здоровля* з *л* м'яким зам. *ј* зустрічаються переважно в півн. укр. говорах; північні укр. говори таких форм взагалі не знають, Непевні і інші відомості, напр. про скорочення довгих м'яких приголосних „в значительной части с.-м.-р. говорів“ (§ 338). Такі-ж неточності і брак відомостей доводиться констатувати і в розділах про деклінацію і кон'югацію, напр. не відповідає дійсності, що форми місц. і дав.-місц. відм. на *и* від речівників м'якої деклінації здебільшого збереглися (§ 447); більше, ніж гадає автор, поширення мають форми *полів*, *морів*, і т. и. від реч. сер. р. (§ 454); ці форми (*полъ* *ѡв*). зви-

чайні й на Чернігівщині; форми типу *грязею, мазею, шерстею* відомі й східнім поліським говорам, а не тільки карпатським, галицьким та зах.-українським (§ 457). Непропорціонально мало місця дано українським формам кон'югації—неповних 3 сторінки (пор. великоруським—11 стор., білоруським—4). Огляд дуже поверховий, неповний і несистематичний; про деякі з'явища згадано, а про деякі незгадано, але неясно, чим керувався автор. Напр., згадано про такі діалектизми, як новотвори *іш, даш* (2 ед.), а не наведено далеко поширеніших *їсиш дасиш* (§ 536). Без обмеження сказано, що в говорі Лемків збереглися форми 2 од. на—*ши*, але ж і в лемківських говорах звичайне закінчення—*ш* (§ 537). В тому-ж §-і сказано, що в 3 мн. збереглися тільки форми на *ть* (*т*). Слід було-б згадати за буковинські форми 3 рл. *любє, молотє, світе* і під наголосом: *держє, летє* (Ів. Верхратський. Дещо до говору буковинсько-руського—*Zbornik u slavu V. Jagića, Berlin 1908, ст. 431*), за гуцульські *хотя, стое* (за їх згадує і Соболевський—Оч. рус. діал. III. Малорус. нар. 61). В § 539-му сказано, що форми *можу, пєчв* частіші від *можуть*. Це форми паралельні. Не згадано зовсім про давноминулий час, не згадано про форму прийдешнього часу з дієслова *буоу* і причасника на *-л* в західніх укр. говорах та инш.

Але за відзначені вище вади в „Очерку“ Н. Дурново найбільше доводиться винувати не автора, а, з одного боку, нерозробленість укр. діалектології та історії мови, а з другого—традиційну стару схему „історії руського языка“. Навіть визнаючи існування трьох самостійних руських мов, історики „русського языка“ мимоволі, ідучи за схемою, дають історію „єдиного общерусского языка“, що кінець-кінцем має не більше рації, як писати історію єдиної західньо-слов'янської мови, де-б якимось фактам польської або чеської мови (як таким, а не як діалектичним фактам колишньої мови західньо-слов'янської) дано було не більше уваги, як „великорусским“, „белорусским“ або „малорусским“ з'явищам в „історії русського языка“. В своїй схемі історії східніх слов'янських мов Н. Дурново іде за традицією, найбільше наближаючись до Шахматова, і, як останній, хоч і визнає фактичне існування трьох відрубних „русських“ мов в сьогочасному, але-ж мало оглядається на це в минулому. Цю схему, як і нерозробленість укр. мовознавства, ми вважаємо за безпосередній наслідок перед-революційного політичного курсу в Росії, що тривав протягом де-кількох десятиліттів і не міг не позначитися на науці. Глибше дослідження діалектології та історії східніх слов'янських мов безумовно повинно дати і нові концепції діалектичних відносин поміж ними і нову схему їх історії. Поки-ж своєї традиційної схеми—історії „русського языка“, а не історії східніх слов'янських мов—наука ще не відкинулася, треба признати, що „Оч. ист. рус. яз.“ Н. Дурново і своєю докладністю, і систематичністю і багатством фактичного матеріалу (окрім зазначених вище помилок) становить один із кращих нарисів історії „русського языка“.

Вс. Ганцов.

Н. Дурново, *К истории звуков русского языка* („Slavia“, 1922).

Під цим титулом надруковано два артикули. Перший: Сочетание *ки* из общеславянского *кы* в Галицком Четвероевангелии 1144 года. Другий артикул: Старославянские смягченные согласные в Архангельском Евангелии“.

В першій пам'ятці нашої мови написання *ки* замість *кы* подибується в формах тільки двох прикметників небесьський і чловѣцьський (але в тих саме словах частіше пишеться *кы*). Причину цього з'явища Дурново бачить в м'я-

кості попередніх звуків, себ-то *скы* відмінялося в *ски* по м'якім *с* і по шиплячих, бо в таких позиціях (-сьскы, -шьськы, -жьскы, -чьскы) одержувалося *сіц* м'яке, що в свою колію викликало зміну *кы* в *ки*. Цей висновок дуже ймовірний, але, взагалі кажучи, спорадичні написання *ки* замість *кы*, що ми подибуємо в Добрилов. ев. і в Типогр. ев. XII в № 7 і інших відбивають певно артикуляцію сьогочасного (*к*) и, (*г*) и, (*х*) и, що в положенні по *г*, *к*, *х* бренив трохи вужче (в наслідок вчасної втрати лямбіалізації), як *ы* в інших позиціях, і через те легко змішувався з и. Гіпотеза Шахматова Очерк др. пер. ист. рус. яз. § 473), що ніби то дуже вчасно и в укр. з'явилися сполучення *кі*, *їі*, *хі*, що потім того перейшли в *ки*, *ги*, *хи* мені здається наймовірною. У Шахматова взагалі не раз ми знаходимо, коли так можна сказати, метод зворотних процесів, себ-то певне зявище розвиваючися в одним напрямку, потім при тих саме фонетичних умовах привертається до першого стану; так і тут було *кы*, *ы*, *хы* > *кі*, *їі* *хі* і нарешті постали близькі до першого *ки*, *и*, *хи*, а в угорських говірках навіть цілком назад вернулися до *кы*, *ы*, *хы*.

Автор в другій пам'ятці приходить до висновку, що в Арх. Еванг. (в другій частині 77—174, що її кладуть на XI в.) в вимові писця шелестівки перед *е* не пом'якшувалися, oprіч шиплячих і *ц*, що були тільки пом'якшені і тих *л* і *н*, що були м'які в ст.-словянськiм, але гадає, що цей факт не був його „живою“ вимовою, а що у нього, як і в усіх його сучасників, усі шелестівки перед *е* були м'які, як і перед *и*, *ь*, *в* і перед рефлексами заг. слов. *є*; щоб підперти останнє твердження автор робить аналію до сучасної рос. вимови. Коли уважати Арх. Ев. за пам'ятку українську, а дослід пр. Дурново тільки це підтверджує, то, здається, методологічно хибна річ апелювати до сучасної в. руської вимови. Взагалі покликатися на проблематичну книжкову вимову в тім разі, коли дані в мовній пам'ятці не підтверджують спільноруськості певної вимови, не є переконуючим. Висновок з цінної праці пр. Н. Дурново можна зробити тільки один: в живій мові писця шелестівки перед *е*, oprіч зазначених випадків, були тверді, другими словами: в укр. мові півпалатальні праслав. шелестівки в XI віці вже ствердли перед *е*. Цей факт ще раз промовляє за тим, що спільноруськості в процесі паляталізації ніколи не було. „Український розвиток сполучень шелестівки з *е* міг іти тільки таким шляхом, що праслав. палятальні шелестівки підрівнювалися до паляталізованих і разом з ним пізніше ствердли, тим часом, як в російській мові паляталізовані під впливом палятальних спаляталізувалися, звідти в остаточнім висліді ми й маємо укр. *небо*, а в рос. *небо* (пізніше *нѣбо*). Одночасово з цим певно відбувався і процес діалектичного (північно українського) стверднення *р* перед голосівками oprіч *е*, де *р* було вже тверде, і я не бачу поважної підстави гадати, що написання: *приобращеть* 806, *рызы* 1026, 1106 (при *рызы*), *сътворю* 1176, і навпаки *рыбы* 163 (при *рыбы* *ibid*) є помилками графічного характеру.

Є. Тимченко.

А. И. Лященко. *Былина о Соловьѣ Будимировиче и сага о Гальде*. (Sertum bibliologicum в честь проф. А. И. Малеина), Петроград, 1922 ст. 94—136.

Студії над билинним епосом притихли у нас за останні роки: ак. Дашкевича і Сумцова не стало, а ак. Лобода відійшов від них. З тим більшою приємністю можна привітати отцю коротку студію нашого земляка, що спеціально занявся цим питанням, крім отцеї статті зачитавши недавно цікаву доповідь присвячену билині про Івана Гостинного сина і заповівши інші студії в цім напрямі.

Названа тут розвідка являється до певної міри відповіддю на книгу копенгагенського славіста Стан. Рожнецкого про варязькі елементи в руській героїчній поезії, що вийшла в 1914 р. і в першій своїй половині була присвячена билині про Соловія, котру Рожнецкий вважав найбільш яскравим документом цих впливів—просто такі переспівом якоїсь затраченої скандинавської народньої пісні. Наш автор теж признає варязькі елементи в билині (висунені свого часу ще Ол. Котляревським)—в малюнку Соловієвого корабля, але вважає билину все таки твором місцевим, київським—а підкладом його історичну подію: приїзд і сватання королевича Гаральда у Ярослава київського. Ії автор міг знати загу про Гаральда, зложену мабуть ще за його життя, але його твір цілком від неї самостійний і оригінальний. В своїм первіснім складі він міг містити в собі історію приїзду Гаральда з півночі до Київа, його сватання, відкладеного Ярославом до часу, коли молодий королевич придбає відповідну славу і багатство, далі його від'їзд до Візантії, поворот з Палестини в образі паломника, можливо—конфлікт з конкурентом, що засва-тав за той час його княжну, і нарешті весілля з нею.

Студія зложена так, що подає насамперед перегляд літератури билини, далі—її текстів і варіантів, потім порівнює їх з скандинавськими творами—загою і поетичними фрагментами зложених про Гаральда поем і повістей, і на підставі цього порівняння комбінує зміст архетипа нинішньої билини, вище наведеного складу. Під кінець автор спиняється на різних іменнях билини (тут особливо інтересне толкування прізвиська Будимировича з польського *widomierca*, архитект, —будівничий терема).

Не всі висновки автора мене переконують. Я вважаю більш правдоподібним старий погляд, що історія від'їзду Соловія, сватання Запави конкурентом Давидом Поповим і поворот Соловія в сам день весілля—це неорганічний додаток, що повторює тему Добрині і Альоші,—хоч він міститься в найстарішій і дуже гарнім варіанті Кириші Данилова. Я теж думаю, що архетип билини не виходив по-за перший приїзд, що й кінчивсь весіллям. Тому дана автором реконструкція і аналогії з скандинавськими творами про Гаральда можуть бути оспорювані: аналогії першої половини билини самі по собі не такі яскраві, аби переконати, що під приїздом Соловія лежить конкретний, історичний ґрунт—приїзду Гаральда, не більш і не менш. Я думаю, що Веселовский і Потєбня не помилялись, вважаючи оповідання про його сватання поетичним загальним місцем з весільної символіки, розгоненим в епічну повість. Вона, ця повість, могла вживатися для різних конкретних випадків—прикладатись для звеличення того чи іншого весілля, або заручин, і при тім підпадала різним змінам. Сватання співця-королевича Гаральда, що в своїй пісні між своїми „восьма мистецтвами“ згадає і „ковання стихів“, і очевидно—сам умів і програти в високих товаристві свої стихи,—теж могло відбитися на цій поетичній повісті. Але це для мене тільки гіпотеза. Тим не менше я й кожний інший з користю і приємністю прочитає студію автора, зручно і науково переведений розбір твору та історично-літературний коментарій до нього. Історично-літературна метода автора і його науковий апарат бездоганні; його комбінації дотепні і zarazом обґрунтовані і його історичний аналіз дуже влучний. Билинний епос знайшов в нім дуже цінного дослідника, і можна тільки пожадати, щоб він продовжив свої досліди на сім, останніми часами таким спустілім полі, з можливою енергією й інтенсивністю.

М. Грушевський.

Bernard, Leib *docteur es lettres. Rome, Kiev et Byzance á la fin du XI siécle. Rapports religieux des latins et des greco-russes sous le pontificat d'Urbain II (1088—1099)*. Paris, Auguste Picard, ст. XXXII+352.

Легко й цікаво написана книга ця розпочата за порадою покійного Пірлінга; це справді відчувається в ній—і буде видно з коротенького резюме на сторінці 320-й: „Зараз після взяття Єрусалиму грецька нація бачила в латинській соперника, що бажав її покорити, а церква православна в церкві римській теж соперника, який мав на думці її поневолити... Нарід Руси, залишаючись цілком незалежний в своїх сімпатіях, дізнався під впливом Візантії про релігійну полеміку проти латинян.

„Даремно папа Пасхаліс II та Олексій Комнен робили спроби розпочати офіційні переговори, зібрати собор:—минув час, коли, двадцятьма роками раніш, голос вірних вимагав релігійної унії, щоб закріпити мир. З боку політичного Греки тепер її побоювались, і прикривались теологічними аргументами, які залишались туманні й непевно формульовані: вживання неквашеного хліба і доктрина *Filioque* служила сюжетами для редакторів договорів, тоді як вони не мали між собою згоди про те, що слід вимагати, треба прощати чи обвинувачувати? Але коли народи—Латинці, Греки чи Русь, коли вони забували національні упередження, за всіди вважали себе об'єднаними тою самою вірою; папа й царгородський патріарх залишались відчужені офіційально, не вважаючи на бажання християнського світу, тому що могутня політика, чужа кожному догматичному питанню, руйнувала спроби ввести унію між Римом, Київом та Візантією“.

Розпадається книга на три частини: а) до першого хрестоносного походу (1088—1095), б) під час (1095—1099) і с) в кінці його. Схема така:

I. 1) Держава та церква. 2) Візантійські богослови. 3) Перенесення мощ. св. Миколи. 4) Християнські народи, їх взаємні відношення. 5) Земля постійного звязку—Велика Греція. 6) Християнські князі, шлюбні союзи.

II. 1) Папа й ідея хрестоносного походу. 2) Олексій Комнен. 3) Великі магнати. 4) Народи. 5) Клір.

III. 1) Собор у Барі. 2) Латинська полеміка. 3) Становище на початку XII ст. 4) Висновки.

До книжки додано чотирі екскурси: а) Спаситель Мессіни. б) Шлюб Казіміра та Марії у Длугоша; в) Моцці; г) Грецька й латинська доктрина про св. духа при кінці XI в.

Київ безпосередньо торкаються всього навсього тільки два розділи та ще де-кілька сторінок у першій частині про „Церкву Руси, Рим та Київ“, та про Івана II, мітрополіта київського. Автор докладно обговорює шлюбні союзи християнських князів, а по-між ними, розуміється, й шлюби київської династії із східно-європейськими та візантійськими (ст. 143—178). Хоч тут і не подається нового матеріалу й документів, але по систематичі, по ясності викладу сторінки ці роблять гарне вражіння. Питання не вичерпане в цілому, але тут зроблена дуже серйозна збірка всього відомого в друку. Другий—коротший, але теж цікавий для нас розділ, оповідає про відому подорож до святої землі чернигівського ігумена Данила.

Приходиться пожалкувати, що почата на першій сторінці книжки біографія папи—француза Урбана II не вияснена й не доведена як слід до кінця. Прочитавши книжку присвячену часам понтіфікату цього папи, треба потім ще шукати якоїсь енциклопедії, щоб докладніш і рельєфніш уявити собі його цікавий образ.

На жаль, ці політичні відносини епохи замалював автор слабо, а про Русь-Україну зустрічається мало матеріалу.

Простора бібліографія епохи на 32 сторінках друку—більше, як п'ятсот назв, виключаючи періодику,—використана поверхово. Українська література зовсім не взята на увагу.

Федір Савченко.

М. Голубець. „*Начерк історії Українського мистецтва*“, ч. I. Видана накладом фонду: „Учитесь, брати мої“, у Львові 1922 р.

Це перша спроба дати історію Українського мистецтва, бо досі ми не мали, крім літографованих лекцій проф. Д. В. Антоновича, читаних в вільнім українським університеті в Празі, нічого суцільного, охоплюючого всю історію українського мистецтва, і як така—книжка Голубця безумовно корисна й варта уваги. Метою своєю він ставить: вияснити, що таке українське мистецтво і дати в руки українському читачеві книжку, яка дала б „короткий, але по можливості вичерпуючий огляд того, що в спадщині наших пращів дається підвести під рівень мистецтва“ (стор. 16).

На жаль, умови сучасного життя і відсутність вільних зносин між обома помежованими частинами України не дали можливості Голубцеві зробити свій начерк дійсно вичерпуючим. Ясно відчувається, що він сам не був на Великій Україні, не досліджував і навіть небачив тих пам'яток, про які йому доводиться говорити, й вони не живуть для нього так, як галицькі. Тому то ми стіраємо у нього такі речі, що, напр., нетрівалість Десятинної церкви він пояснює між іншим тим, що ніби то вона побудована на „болотяному ґрунті“ (стор. 65), тоді як вона стояла, як усім відомо, на горі; або під малюнком К. Софії, на якому дзвониця ще трьохповерхова, він зазначає: „в нинішньому виді“. Так само видно неповну знайомість його з літературою, що виходила на Великій Україні. Напр., про мозаїки Михайлівського монастиря він подає погляди Прахова, але не згадує протилежну оцінку Кондакова, або Редіна та Айналова, а відносно скелі, що в Буші минує працю Сумцова.

Що ж до відомої йому літератури, то нею він користується дуже охоче, подає багато виписок, хоч, на жаль, не скрізь ставить їх в лапки.

Найменше вдалою частиною книжки Голубця треба рахувати його вступ, де висловлюється багато думок, з котрими неможна погодитися так, напр., він каже, що хоч „в скельних печерах, первісних домівках людини того часу находимо до нині збережені рисунки і малюнки, які дивують нас вірністю, з якою цей напівдикий чоловік віддавав форми тіла“ звірів, „одначе ні тих орнаментів, ні тих первісних фігурних зображень не можна ще назвати мистецтвом. Це перші прояви вродженого людині змагання до прекрасного, яке стає справжнім мистецтвом щойно тоді, коли форма, в яку виливається це змагання, дає вираз певній духовній ідеї (думці)“. „Створити зразки справжнього мистецтва вдавалося щойно народам, які... дорогою безперервної передачі духовних цінностей поступали вперед“, утворюючи цивілізацію і культуру, на почві котрих „процвітало мистецтво“, що зродилося в момент, коли людина, глянувши на твір своїх рук, крикнула очарована: „Ах, яке це прекрасне“. (стор. 1—2). У всесвітній історії мистецтва за перші зразки „справжнього мистецтва“ визнає він лише мистецтво Єгипта, викидаючи, таким чином, цілу низку пам'яток мистецтва. Але навіть колиб не звертати на це увагу, то всеж таки думки його суперечать самі собі. Хіба момент, коли людина крикнула: „Ах, яке це прекрасне“, припадає на момент укладання ідеї і наслідування культури? Тай що до залежності мистецтва від думки, від того, де вона є, а де її нема, можна булоб багато говорити.

Далі, порівнюючи архітектуру з музикою, він каже: „Спільні вони в тому, що істота їхнього вражіння лежить в настрою. (А в інших га-

лузях мистецтва?). А різняться вони тим, що для архітектури найбільше ваги має „зміст і дух, відповідно до практичного призначення архітектурного твору, а в музиці гра, іграшка, що є ціхою кожного мистецтва, як такого“ (?). стор. 7. „Найвисше в ієрархії пам'ятників стоїть той архітектурний твір, якого призначення ідеальне, далеке від вимог практичного життя. Такими творами були грецькі храми, в яких усе було обчислене на викликання повного естетичного вражіння (а хіба там релігійного культу не було?). Але уже християнські церкви, яких конструкція ведена вимогами релігійного культу, стають подальше того ідеального типу архітектурного твору“. Чути такі речі від сучасної людини досить дивно.

Але треба зазначити, що всі ті думки і естетичні підходи, котрі так вражають у вступі, майже зовсім не відбиваються у самій книжці, крім першої частини от сього твердження: „розвиток мистецтва залежить від добробуту, свободи, а перш-за все від існування в народі почуття необхідности мистецтва“ (стор. 5). Зв'язок з політично-економічним станом та географічним положенням проведений скрізь.

Перша глава присвячена доісторичній культурі Українських земель, і в загальних рисах характеризується мистецтво до—українського населення. В другій автор зупиняється на поганській культурі українських племен, при чому мабуть занадто пильно описує похоронний обряд по Ібн-фадлану і дає довгий список річей з чорної могили, що шкодить пропорціональності плану, так саме дуже дрібно описує одіж, при тому не з мистецького, а тільки з побутового боку.

Дві дальші глави присвячені мистецтву великокнязівської доби—одна державі Володимира і Ярослава, друга—Галицько-Волинської. Тут здибаються такі давно відкинуті гадки, або помилки, що, напр., Ярослав брав свої зразки „з Царєграда“, а башти Спаського собору в Чернигові відносяться одна до XVII, а друга до XIX століття, тоді як перша збудована в XII стол., а друга в 1798 році. Крім архітектури, автор розглядає різьбу, ювеллярство, усі галузі малярства: мозаїки, фрески, ікони, мініатюри, емаль. Про тканину зазначено в змісті, але нічого не каже в тексті.

П'ята глава названа „В наймах у сусідів“,—вона показує, як підчас занепаду Української державности мистецтво українське не зникло, особливо, що до малярства, де дійшли до нас де-які прізвища малярів і чудесні твори, хочби Сандомирські фрески.

Шоста глава, під назвою „Ренесанс“, торкається майже виключно архітектури обох частей України XVI—XVII століт., а дві останні—присвячені малярству того ж часу. В VII гл., про галицьке малярство, автор багато зупиняється на цехах, окремих артистах та іконосах. VIII гл.—мистецтво Подніпров'я, крім малярства і рукописів, ще торкається різьби намогильників. Нажаль, ця глава, майже вся, написана по Кузьмину.

Другу частину своєї праці М. Голубець обіцяє почати з народнього деревляного будівництва, для кращого зрозуміння „українського барока“, що будє подано у всіх галузях українського мистецтва. Далі буде огляд українського академічного мистецтва на переломі XVIII—XIX століття і діяльність українських плястиків „під чужим небом Росії й Польщі“, а також огляд сучасного українського мистецтва. Крім того автор обіцяє додати до II частини поазбучні індекси прізвищ, технічних виразів та начерк топографії пам'яток українського мистецтва.

До I книжки додано список літератури, розложений відповідно розділам книжки; тут бракує багато відомих праць.

Вся книжка має 262 стор. і 72 малюнка в тексті, виконаних авторією, більшість з них не дуже добре, особливо. кліша взяті з його попередніх видань.

Але, не дивлячись на все це, книжку Голубця належить витати тому, що, як вже зазначено, це перша проба зібрати розпорошений матеріал по історії українського мистецтва, і дає можливість ширшим колам українського громадянства познайомитися з рідним мистецтвом, котре воно мабуть дійсно дуже мало знає, хочь навряд багато знайдеться зараз таких, щоб, як гадає Голубець, не визнав навіть самого існування українського мистецтва.

М. Новицька.

Філярет Колесса *про генезу українських народніх дум.* (Українські народні думи у відношенню до пісень, віршів і похоронних голосінь). Відбитка з Записок Наукового Товариства ім Шевченка СХХХ. (1920), сс. 1—18; СХХХІ (1921), с.с. 1—68; СХХХІІ (1922) сс. 1—64, у Львові, 1921, ст. 144.

Література про думи дуже велика: в книзі Д. Ревуцького „Українські думи та пісні історичні“ (Київ, 1919) перелічення її займає 18 сторінок, на яких вказано на 401 № видань, статей та розвідок, що говорять про думи. Уже з цього видно, що сказати щось нове, несподіване про думи—справа нелегка і що кожному, хто береться студіювати їх, загрожує небезпека—повторювати давно вже сказане. Але нова розвідка заслуженого знавця української пісні та музики Ф. Колесси, щасливо уникає цієї небезпеки: вона дає так багато нового й оригінального, що на неї варто звернути увагу. Автор оперує великим добрим матеріалом, і студіює його рівночасно і з погляду музичного, і з погляду історично-літературного, і музику, і ритміку, і стиль дум рівномірно студіює й оцінює він у звязку з іншими явищами, що повстали на тому ж історичному ґрунті. А звідти й ряд висновків і спостережень, проти яких тяжко щось сказати. Напр.—в результаті студіювання будови строфи й мелодії проф. Ф. Колесса каже: „аналіз гами й характер кобзаревих мелодій ведуть нас у середні віки“ (СХХХ, II). Досліджуючи будову дум і порівнюючи їх з піснями, автор приходить до висновку: „Періоди дум свобідною будовою основно ріжняються від пісенних строф“. (ibid., 12); спів кобзаря—це певного роду імпровізація, звідци виходить, що не може бути й мови про літеральну подібність різних варіантів кобзарських рецітацій, яку ми помічаємо в мелодіях пісень (ibid., 13). Навіть у одного й того ж самого кобзаря мелодія міняється разом із текстом, але в тексті змін менше ніж у комбінації музичних фраз (ibid., 13). Висновок: кобзарські рецітації не могли розвинути з пісень; пісні й думи—дві форми, в які вилилася українська народня поезія (СХХХ, 17). Ріжняються пісні та думи й своїм змістом; подібність у мотивах помічається лише в старозинних думках; думи про Хмельничину стоять дальше від пісні (СХХХІ, I-й).

До цього правдоподібного висновку пр. Ф. Колесса приходить таким шляхом: він порівнює епізоди—мотиви, пісні з такими ж самими в думках; так звичайно роблять в аналогічних випадках, але питання в тому, що більш старе: прохання козака—викупити його з неволі—в колядці чи в історичній думі? Або—тотожні вірші в пісні про Байду—та в думі про Самійла Кишку і т. ин. Дійсно, кінець думи про Ів. Коновченка нагадує пісню про козака та коня; мотив оплакування козака зозулею є і в пісні і в думі про Азовських братів; але у всіх думках ці й подібні до них мотиви, які зустрічаються в піснях, є не пристосовання чогось чужого до сюжету, а орг а н і ч н о - п о т р і б н і, як члени одного композиційного цілого.

Після ряду порівнянь сам автор зауважує, що у самому переведенню й освітленню основної теми виявляються між піснею і думою значні різниці, з яких найкраще видно відмінний характер тих обох родів народної поезії (СХХХІ, ст. 13); при цьому саме—„пісню характеризує звязність і схематичність,—дума визначається повнотою опису, ширшим мотивуванням вчинків, взагалі поглибленням і більш артистичним розвиненням пісенного засновку“ (ibid., 14). Навіть, „замітна річ, що пісні, споріднені з думами, належать переважно до дуже давніх і розширених по всій українській території, а їх найкращі (?) і найповніші варіанти походять майже всі з Галичини, куди по всякій правдоподібності, не доходили думи, отже й не могли послужити взірцем для пісень“ (ibid., 16), звідси автор робить висновок, що ці пісні старші за думи, що творці дум найстаршої формації користувалися не тільки „поетичним висловом, але також мотивами й готовими образами, виробленими заздалегідь у піснях“. До цього ж привертає Ф. Колессу і старовинність деяких поетичних мотивів (зрештою—ні на чому не доведених!) та їх розповсюдження в південно-слов'янських піснях.

Можна заперечувати всі ці твердження, які є суто-гіпотетичні; але автор розвідки вірить у них, і своє дальше досліджування буде на них, як на чомусь вже доведеному й непохитному. Але ж саме непохитне, здавалося б, з цих тверджень,—потрібує не тільки перевірки, але й критики, можна бачити більш давнє не там, де бачить його Ф. Колесса, не в „взязності і схематичності“, а саме в епічній повноті опису; не схема розгортається в „повноту“, а часто навпаки: співець бере епізод і, скупчуючи на ньому всю свою увагу, дає його в переказі, обмежуючися лише тим моментом, що його зацікавив. „Давність“ пісень—і розповсюдження їх по всій українській території—не одно й те саме: розповсюдження є справою тимчасової моди. Бо основуючися на такому критерії, можна найповніший пісенний матеріал, що чомусь розповсюдився,—зарахувати в категорію „старовинних“ пісень, не зважаючи на його нове літературне походження. Можливо, що проф. Ф. Колесса інтуїтивно вгадав вірно, але мотивування його нас не впевнює в цьому.

Що ж до дум про Хмельничину, то, як гадає автор, творці їх користувалися готовою поетичною мовою—й рецитативним стилем; паралелей до них в піснях „годі шукати“. Вони дуже різняться від старих дум (цеб-то від дум про давніший період історії України) своєю точною історичністю (ibid., ст. 18—19). Все це приводить Ф. Колессу знову до повторення його гадки про те, що пісні старші за думи.

Можна прийняти тезу шановного автора, що погорджування еротичними мотивами, релігійно-моральна тенденція дум, разом із змістом, взятим з бурхливого військового життя, разом із серйозним елегантним настроєм та темними фарбами—тримають цю поезію дум на високому етичному рівні. Але хто спричинився до цього? Чи то окруження, в якому склалися і спочатку співалися думи, чи те друге окруження тих, що переказували думи, співців, що знали не так гамір боїв, як моральні приписи книжної—прозаїчної й віршевої літератури? На ці питання автор не відповідає; він навіть не ставить цих питань; а тим часом розв'язання їх, хоч би дуже відносне, приблизне, тримало б його від полемічних вибриків проти П. Іг. Житецького й проти мене, його однодумця в питанню про літературні підоснови дум.

На цю літературну підоснову дум, на яку ми неминуче натикаємося що раз, коли підходимо до джерел—не лише дум, а й величезної кількості пісень, що мають певну строфічну будову й музичну мелодію, яка зв'язана з нею, як і в піснях західно-європейських народів. В розділі III

(„Думи і пісні по своєму поетичному стилю і вислову“) пр. Ф. Колесса пише: „стиль дум—оповідаючий, широкий, любується у синонімних означеннях, у широко розвинених зложеннях і стягнених реченнях та періодах, у рідких описових зворотах; усе те складається на докладність і плястику зображення, що єсть уже ознакою вищого вироблення епічного стилю. Та при докладнішим розсліди показується, що сей стиль глибоко засвоений українській народній поезії: він розвинувся в думках при їх свобідній формі речитатива, та не міг розвинутися у піснях, звязаних тісною, по більшій части двохстиховою строфою“ (СХХХІ, ст. 31).

Присутність строфічності зазначає Ф. Колесса, надаючи їй велике значіння в історії розвитку пісенної форми. Але звідки ця строфа? І не тільки двохстихова, але й значно більш складна, напр., у пісні козака Плахти (вид. в XVII в. Дзвонівським)? Потім чи можна запевняти разом із проф. Ф. Колесою, що українська пісня, яка засвоїла собі європейські музичні мелодії, яка засвоїла собі європейський стиль, зберегла у відомих нам записях, цеб то в записях найраніше з XVII—XVIII вв.—там же свій *старовинний словесний лад*? Нарешті,—що європейська поезія, поетична мова зо всіма її особливостями—чи через польський вплив, чи через якийсь инший—не вплинула не тільки на мелодії, на тематику пісні (звернемо увагу на еротичний сентименталізм), але й на инші стори її.

Умови збереження пісень і передачі їх—були инші, аніж дум: не тісне відносно коло спеціальних виконавців, а кожний, хто має голос, бажання й час співати—носив у собі пісні. А звідци—навряд чи буде досить обережно—з сучасних їй останків, беручи їх *in crudo*,—говорити *цілковито* про її архаїчність. Історію української пісні ще не написано, еволюцію тексту її ще не з'ясовано. Тай сам проф. Колесса, відчуваючи нетривність своєї позиції, кількома сторінками нижче зазначає несталість пісенних текстів, у порівнянню з текстами дум, кажучи: „народні співці, привикаючи довший час співати думи по вказівкам своїх майстрів-вчителів, показуються без порівняння більше консервативними у зберіганню своїх вірців, ніж це буває при передачі звичайних народніх пісень серед сільського люду“ (ibid. 36).

Проф. Ф. Колесса приходить до висновку, що не можна вважати думи, „творами на пів книжними“, як думав Житецький (ibid. 37), трошки вище (ст. 36) погожуючися з ним відносно де-якого впливу псалм книжного походження. В слідуячому розділі (IV)—проф. Колесса спеціально розв'язує питання про можливість літературних впливів на форму й зміст дум. Наводячи із моїх старих праць ряд прикладів, шановний автор пише: „нерівномірні вірші з'явилися у нас майже рівночасно з сисябічними мабуть під впливом старинної української прози, у якій дієслівний присудок висувається звичайно на кінець речення, що й веде за собою місцями появу одноманітних дієсловних римів“ (ibid. 39). Спостереження безумовно справедливе: подібність. Але сама постановка дієслівного присудка, що закінчує (закликає) речення—є риса *не живої* мови, оскільки ми її можемо простежити в діловій мові, а риса мови *книжної*, риторичної, що склалася під впливом латинської мови через посередництво польських вірців. От же посилення на вплив української прози на мову та синтаксу дум—оскільки вони відзначаються тією ж рисою синтакси,—лише стверджує стару гіпотезу Житецького, а не суперечить їй.

На ст. 40, одмовляючися погодитися зі мною в тому, що я бачу генетичну залежність між формою українських дум та віршів типу „Перла Многоцінного“, Ф. Колесса *замість доводів*—обмежується рядом риторичних запитань—викликів: „Спитаємо тепер: чи тяжкі (для кого?) панегі-

ричні вірші з кінця XVI в., зложені макаронічною мовою (але ця мова задовольняла тодішніх читачів?) і дуже нескладними (знову таки: на чий смак?) стихами без іскри поетичного натхнення (але сучасники думали инакше), або пізніші віршовані твори в роді „Перла Многоцінного“ і зближені до римованої прози, могли бути за віршець розкішної рецитації кобзарської, високо розвиненого поетичного стилю, думи? І чи потребували творці дум сягати по чужі народньому смакові (а чи доведене це?) й зовсім не поетичні (як для кого) панегірики й присвяти, коли мали під рукою прекрасні вірці не лише свобідної форми віршевої, але й полученого з нею мелодичного речитативу в загально звісних поетичних плачах—похоронних голосіннях? (ibid. ст. 40).

Певна річ, ці „вопрошення“ більш звернені до емоційної сторони читача, ніж до його логіки, і я певний, що на де-кого вони зроблять враження. Але—спитаємо ми—як же пояснити, як не пануванням цього „непоетичного“ модного віршу те, що поруч у Москві в кінці XVII і початку XVIII вв. забуваються народні пісні типу записаних Рич. Джемсом у 1619 р. і на їх місце висовуються шкарадні—з нашого погляду—еротичні романси в роді „Что убо сугубо сердце во мне играше“ і т. ин., що займають місце старої пісні? Не можна відкидати або замовчувати звичайний хід розвитку усної поезії, яка звичайно запозичає нові засоби (хоч би вони й не задовольняли наших естетичних вимог)—з творчости культурніших шарів суспільства. Підгоджуючися з проф. Колессою, треба визнати, що хід еволюції української словесної творчости не підлягає загальним законам, а має свої, особливі, що дуже мало правдоподібно.

Завважу, що Ф. Колесса, який помічає навіть найменші подібності дум з піснями, цитуючи відомий вірш про ізбиення дітей (ibid. ст. 41), не помічає, що вона збігається з думою про Олексія Поповича в тій частині, де він кається у жорстокому поводженню з ріжними особами. Так засліплює иноді вченого наперед взяте розв'язання!

Проф. Ф. Колесса не розуміє, як можна рівняти рецитацію дум з віршами (цеб-то, звичайно, з читанням віршів). Але знаємо, що серед останніх багато було призначених як раз для декламації. Судячи по всьому, ця декламація була в підвищеному тоні, на пів співаючи, нагадуючи церковний спів, не тільки хорових частин церковної служби, але й сольних. Можливо, що ближче занявшись музичною археологією, проф. Колесса, як знавець музики, знайшов би подібності між способом виконання дум і старими службами, напр., XVI ст. Полемізуючи зі мною, він нагадує про те, що „будова сялябичних віршів із складочисленням, цезурами, правильними римами та епјамбементами, як бачимо не має нічого спільного із свобідною формою дум, хіба лише подекуди ритмічне чергування наголосів“. (ibid., ст. 43); але ж з такими віршами ніхто й не порівнює будову дум, вони мають подібність з нерівноскладовими віршами типу „Перла Многоцінного“, при тому ще, коли їх читають напів співаючи. Вказуючи, що вірші типу „dumy o Beresteckim zwyciestwie“ р. 1651 мають таку будову стиха й строфи, як українські народні пісні, Ф. Колесса не помічає, що будова цієї „думи“ подібна, строфічна ж указує на *літературний* віршець, скоріше всього польський, якому й наслідував автор, якому й наслідували й автори наведених ним, певна річ, штучних віршів про Хмельниччину (ibid. ст. 44—45), не зважаючи на посилення на мотив пісні: „Ой понеділкував я сім понеділків...“, відомої по збірнику Чубинського V, 21. Випадково мотив пісні міг показатися придатним і для вірша; вказівка на пісню каже лише про те, що автор вірша мав на увазі її музичне виконання... Та й факт існування в 1651 р. строфічної пісні—

зовсім не доводить того, що строфічність, та ще така складна як у цьому випадку, була органічною, споконвічною властивістю української пісні. Основуючися на всіх вищезгаданих сумнівах—не наважуємося прийняти висновок проф. Колесси, що ритмічного речитативу дум не можна звязувати з віршевим стихом.

Значно більш переконуючі міркування проф. Ф. Колесси про подібність дум з епохи Хмельницького з віршами кінця XVII й початку XVIII вв.,—переважно сатиричного та реалістичного характеру (СХХХ ст. 47) і де-якими іншими творами цього ж часу. Тут (ст. 54) автор пише: „споріднення вийшло головне із одного ж історичного підкладу і однакового настрою, хоч не виключений також взаємний вплив дум на вірші і віршів на думи...“ „Лише думи пізнішої верстви, які обіймають приблизно третину усіх дум, справді підходять своєю історичною основою, мотивами, способом зображення і тоном до де-котрих пам'ятників української літератури другої половини XVII і поч. XVIII в. Однак же це споріднення коріниться у спільній традиції та не дає належної підстави до односторонніх висновків у генетичному напрямі про літературне походження народніх дум“ (СХХХІ, ст. 63). Житецький, на якого головним чином випущені стріли проф. Ф. Колесси, зовсім не був прихильником „односторонніх висновків“; він писав: „... подъ неотразимымъ впечатлѣніемъ бытовыхъ условій жизни, явилась поетическая форма думъ, какъ плодъ взаимодѣйствія вліяній школьныхъ и народныхъ“ (Мысли ст. 166), з чим погоджуємося і я. Подібності в мотивах дум і де-яких пісень,—на що також вперше звернув увагу незабутній П. Г. Житецький в 4-му тезисі своїх висновків (ст. 246),—пояснюється долею процесу складання всякого епосу: коли з'являється пісня історичного змісту, то до неї з часом приєднуються, *наверствуются* казкові та пісенні мотиви, ускладнюючи її й вростаючи в первісну схему, відмінюючи її згідно з новими вимогами смаку. Аналогічне явище помічається і в російській історичній пісні, хоч би в піснях про Скопина-Шуйського.

Таким чином подібності однакові в піснях та думках—мають не те значіння, яке надає їм проф. Колесса, а цілком протилежне, і свідчать вони про те, що 1) думи епохи Хмельницького змістом дуже старі й обросли рядом пісенних мотивів (а можливо, що якраз мотиви в піснях з'явилися під впливом дум?); 2) думи про Хмельниччину ще остільки свіжі, близькі до подій, що не встигли обрости цим новим матеріалом.

В розділі V пр. Ф. Колесса порівнює думи з похоронними голосіннями, виходячи з тези. В думках найвища стадія того ж рецитаційного стилю, що і в голосіннях (СХХХІІ, ст. 1). Порівняння дум і голосіння—має серйозну підставу; тут найбільш тривка частина розвідки автора, й вона найбільш дає нового. Цілком можливо, що за найстарішу основу будови дум—треба визнати якраз ту саму будову, яку можна помітити в голосіннях і яку, певно, наслідував де-хто і в літературі в XVII ст. Але говорячи про плачі (ст. 2 і сл.) невірників, неможна, звичайно, обмежитися, як ілюстрацією часу, коли вони виникли,—посиланням на XVI ст. Уже Київський літопис красномовно оповідає про невірників та їх плач, яких князі, здобувши місто „на шит“, гнали в полон і на продаж. Проф. Колесса дає порівняння де-яких мотивів і образів дум та голосінь, які доводять близькість цих двох жанрів. Зачепивши по дорозі „Слово о полку Игоревѣ“ наш автор виводить і вільний розмір його з голосінь: „наскрізь світський характер „Слова“ у протиставленню до тодішньої літератури з церковною закраскою, всі ті нитки, які звязують цей пам'ятник із народними піснями і думами, показують, що й за пояснення віршової будови „слова“ треба шукати між творами народньої поезії. І спра-

вді—знаходимо цю форму у похоронних голосіннях, які без сумніву недовго перед появою „Слова“, разом із старинними обрядами похоронними провіттали на усьому просторі українських земель“ (ibid., ст. 32).

Висновок дуже простий. Але що за дивна панацея ці голосіння, якими можна пояснити мало не всі загадки, що їх згадує нам старовинна українська література. Адже таким способом можна пояснити „*ἄρτυρος*“ Смотрицького,—коли не знати, що він за рядом польських авторів XVI в. наслідує прор. Ієремії, потім—слова Серапіона Володимирського кінця XIII в., навіть слова Кирила Туровського, в яких Ф. Колесса бачить сліди голосінь,—забуваючи, що плач богородиці та Іосифа запозичені з грецької літератури, а саме у Метафраста.

Але полишаючи на боці це й подібні наслідки захоплення Ф. Колесси односторонньою гіпотезою, питаємо: чи знає він голосіння XI—XII вв. у формальному відношенні? Чи певний він у тому, що ці голосіння XII в. дійшли до XX в. у незмінній формі? Чи може вони—таке диво, що над ними не має сили час і голосіння, про яке згадує Володимир Мономах, і пізніші—тотожні? Правда, князівські „житія“, які варто було б мати на увазі проф. Колесси, студійовані Серебрянським,—дозволяють казати про тривкість, шаблановість плачів,—але лише в межах книжної традиції,—точніше—в межах певного жанру, князівських „житій“. На більше нас факти не уповноважують.

Додамо ще, що паралелі з „Слова“, які наводить проф. Колесса (ibid., ст. 32—34), і по своїй формі ладу, і по змісту зовсім не подібні до голосінь; але автор не турбуючися цим, каже: „Отсі приміри показують як близько підходить „Слово“ до голосінь і дум не лиш своєю формою, але й поетичним стилем“. Дальші висновки пр. Колесси в тому ж таки роді. Вони відбивають у значній мірі старе, наперед взяте переконання, ніби то в народній поезії треба шукати джерел „слова“. Дуже важко, очевидно, одірватися закоріненої старої народницької ідеології, яка зводила всі осягнення мистецтва—до єдиного містичного джерела—до „народної душі“ й повторяла без критики погляди Я. Гріма, які стали для неї аксіомою.

Одначе, наближуючися до кінця своєї розвідки, автор почасти зрікається (СХХХІІ, ст. 36) свого гострого нехтування значіння літературного впливу на утворення дум: „в Січі бувало чимало освічених людей“,—повторює він за Житецьким. „Козацтво іменно й творило такі осередки, де могли перехрещуватися народні й книжні впливи“: проф. Колесса пригадує при цій нагоді Трахтемирівський монастир; додамо—і Межигорський з його прекрасною бібліотекою, якої каталог зберігся, і мабуть, Никоно-Самарський. „От там-то“, продовжує автор, „ми не відкидаємо можливості книжних впливів на думи, а встоюємо лиш на тім, що думи були продуктом не літературної, а устної, народньої творчости, яка устним переказом удержувалася в пам'яті народніх співців“ (ibid., ст. 36). Але хто ж заперечував таку формулювання і відкидав зв'язок дум з піснями, або їх усну передачу? Для того, щоб дійти до такого незначного й ненового висновку,—чи варто було полемізувати з Житецьким та мною, що висловлюють те ж саме?

В останньому IV розділі розглядаються „Думи у відношенні до українського і московського героїчного епоса княжої доби“. Тут заперечується—і зовсім справедливо на нашу думку—існування органічного зв'язку між українськими думами (зрозуміла річ—тих, що дійшли до нас) та полуднево-слов'янськими юнацькими піснями. Потім думи розглядаються у відношенні до російської (московської) білини й духовного віршу; зазначається архаїчність будови їх в порівнянні з думою; по методичній

і ритмічній будові билини стоять в іншому відношенні до пісні, аніж думи (ст. 46); в билинах ясно помічається потяг до вирівнювання стиха, тенденція до рівноскладової силабізації. Переглянувши погляди Шафранова, Мельгунова, Корша, Потєбні, Сокольського та ін., наш автор приходить до спостереження, що в той час, як стихи дум не підходять ні під яку певну міру,—билини, як і українські колядки, мають нахил до розмірів (5+5), (4+4) + 5 та ін. певним розмірам, причому брак складів поповнюється часточками „да“, „де“ „ле“, „то“ й ін. Крім своєї ритмічної будови—„українські колядки підходять до билин Київського круга тим, що зберегли подекуди навіть вірніше (?), як билини, блискучі картини воєнного життя удільної княжої доби“ (ibid., ст. 54), зауважує автор і дає огляд колядкових мотивів.

Врешті робиться висновок: „Останки дружинно-лицарського епосу в творах української устної словесности зовсім не такі малі й не значні, як думано давніше“,—вони збереглися, але в фрагментах (ibid., ст. 57). На Україні старовинні епічні пісні перейшли у величальні колядки, а на російському (московському) ґрунті билина наблизилася до балади (ibid., ст. 58).

Ці твердження потребує де-яких пояснень. Епічні мотиви можна також спостерегти і в російських (московських) колядках („виноградья“), і в них можна побачити риси княжої доби; а потім—не билина, як форма епосу наблизилася до балади, а скоріше баладні сюжети (чужі богатирському епосові) стали виглядати в билинній формі (взірці див. у Григорьєва, Маркова, Дикунова).

На думку проф. Колесси причиною, чому забувся старовинний епос на Україні, була „бурхлива козацька доба“ (ст. 58). Ці пояснення не нове і майже загально прийняте; воно, звичайно, пояснює де-що, але не все: бурхливі події козацької доби могли вплинути на збереження сюжетів і могли забутися „велетні темряви“—герої старовинного епосу, їх пригоди перестали цікавити народнього співця і їх перестали слухати в момент, коли виконувався новий акт трагедії. Але чому була забута і традиційна форма, починаючи з способів композиції до образности, до музичного ладу? Треба гадати, що це забуття почалося значно раніше, а зовсім не забурхливі часи козаччини, які не завадили зберегти думи старовинні й утворити нові.

Припускаючи разом із Ягічем, що старовинний Київський епос у формальному відношенні був подібний до сучасних українських дум (ibid., ст. 62), автор однак не розв'язує остаточно, звідки специфічний розмір дум, подібний до голосінь; подібність—не тотожність. Не розв'язано також, звідки і як утворилася форма російського (московського) билинного стиха, що одягає оповідання про богатирів Київської доби, які первісно прославлялися в формі, близькій (на гадку Ягіча та, Колесси) до сучасних дум. Ці питання автор розв'язує двома гіпотезами: „Если бы козацкі думи виплили безпосередньо із давнішої героїчної поезії і перейняли від неї також всю форму, то цей зв'язок виявив би ся також в їх змісті, і думи переходили б бодай темну згадку про давніші часи, про князів і бояр“ (ibid. ст. 63). Таким чином виходить суперечність: з одного боку—дума (на гадку проф. Колесси) є специфічна форма козацького епосу,—з другого—її предтечею й старовинним взірцем є „Слово о полку Игоревѣ“, без усякого сумніву, „героїчного“ змісту, але ж викладається не колядковим стихом, який проф. Колесса вважає специфічне „героїчним“.

Нова праця проф. Колесси, як і його попередні праці,—надзвичайно цікава. Вона ставить ряд питань з пробами їх розв'язання. Ці розв'язання

задовольняють не всіх. Але заслуга автора велика. Він невтомно збуджує думку, справляючи її—не без вагання, не без захоплення,—в бік одного з найбільш важких для вирішення,—скажу—загадкових питань історії української літератури. І його „Ритмика українських пісень“, і його „Українські народні думи“—є результатом упертої праці шановного автора над цими важкими питаннями. В літературі про думи—його праці за останні роки являються найзначнішими. Навіть не погожуючися де з чим з його думок, не можна відмовити їм в дотепності й важності.

В. Перетц.

Б. Барвінський, *Предтеча університету ім. Франца I у Львові. Критичні замітки до питання про генезу Львівського Університету*. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка. Том СХХV. Львів 1918. ст. I—41.

Амвр. Андрохович *Львівське studium Ruthenum*. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка. Том СХХХI. 1921, с. 123—195. Том СХХХII 1922, с. 185—217.

Замітки Б. Барвінського присвячені історії Львівського університету. На 1917 р. припала столітня річниця відновлення цієї. Францом I львівського університету, скасованого ним у 1805 році—з нагоди цієї річниці і написав Барвінський свої „критичні замітки“.

Останнє десятиліття. Поляки уперто проголошують львівський університет своїм, утвором польської культури, бо він ніби то повстав з Львівської Єзуїтської Академії, заснованої Яном Казимиром у 1661 р. І от тому століття засновання Йосифинського університету, яке минуло в 1884 року, перейшло цілком непомітно, тоді як 250-ліття засновання Єзуїтської Академії в 1911 р, Львівський Університетський сенат ухвалив відсвяткувати й дав на це кошти. В 1912 році вийшла в світ двоштомова „Памятна книга“ до 250-ої річниці заложення львівського університету королем Яном Казимиром (I—II, Львів 1911), з'явився другий том „Хроніки Львівського університету за р.р. 1898/9—1809/10“ (Львів, 1912); та „Помянник святкування юбілею в 150-у річницю заложення Університету королем Яном Казимиром“ (Львів, 1914 р.). У всіх цих виданнях різні автори силкувались затерти німецьке походження університету й довести, що сучасний львівський університет „мав бути властиво правовим наступником Єзуїтської Академії“, і що до нього перейшли не тільки будинок, бібліотека й різні наукові збірки й приладдя, але й наукові сили, які обслуговували академію. Таким чином між двома цими інституціями є певний „зв'язок“ і взагалі, і в „функції навчельській“. Довести хибність цих тверджень на підставі історичних даних піднявся Б. Барвінський.

На початку її він зазначає вороже відношення всього польського суспільства до фундаційної грамоти Яна Казимира в 1661 р. По конституції 1659 р. на засновання наукових закладів волі короля було замало, потрібна була згода станів коронних. І от ці стани коронні поставилися як найбільш вороже до заміру короля заложити академію у Львові. Посипалися з усіх боків протести (між іншими і від радників м. Львова); але найбільш завзяту боротьбу повела проти конкурентки краківська академія. Наслідком ворожнечі польського суспільства було те, що папа Александр VII відмовився затвердити „привілей“ львівській академії. Правда, єзуїтам пощастило було дістати таки диплом від кор. Августа III (1758) і булу папи Климента XIII (1759), які затверджували Академію, але кінець-кінцем вона була замкнена, а в 1773 році був знесений папою Климентом XIV і самий орден єзуїтів. Отже на підставі історичних фактів Барвінський доводить, що львівська академія була інституцією нелегальною, бо: 1)—ніколи не мала затвердження сойму; 2)—хоч дістала ко-

ролівське затвердження в 1758 р., але вже в 1763 р. була замкнена з наказу короля; 3) — хоч дістала була затвердження від папи (аж у 1759 р.), але римський трибунал скасував його; і 4) — все польське суспільство поставилося до неї надзвичайно вороже.

Далі автор доводить, що на протязі всього XIX ст. всі вважали Йосифа II за *першого фундатора* львівського університету, а не за відновителя колишньої львівської академії. Ніяких зобов'язань супроти ерекційних грамот та панських бул колишньої академії цісарем не було прийнято, австрійський уряд їх просто зігнував, як і факт існування академії.

Не був львівський університет спадкоємцем і академії, далі доводить автор. Поміщено його в бувш. Тринітарським монастирі. Ботанічний огород мав був уряджений в бувш. Домініканським ман. За для заведення хемічної лабораторії було викликано спеціаліста. Для бібліотеки основою послужила бібліотека Гареллі з Відня. Фізичні приладдя теж спроваджено з Відня. Наново складено мінералогічний кабінет. Астрономічна обсерваторія бувшої академії виявилась цілком непридатною. Не зужито в новім університеті і професорів академії: закликано з Відня нових, що утворило звязки між віденським університетом та його молодим товаришем.

В тіснім звязку з статтею Барвінського стоїть друга розвідка Ам. Андроховича, присвячена історії *studii rutheni* себ-то філософських, богословських та правничих студій на львівському Йосифинському університеті та ліцею з українською викладовою мовою, які існували з 1787 по 1809 р., — власне навіть по 1814 р. Для вяснення причин засновання цього S. R. розвідка починається з засновання дієцезальних семінарій. З занепадом братських шкіл, — занепадом викликаним економічними причинами (зубоження галицького міщанства), завдання їх мусіли взяти на себе уніятські єпископи, а для того щоб їх вести, треба було насамперед піднести культурний й освітній рівень світського духовенства, серед якого помічався великий занепад. Ця справа дуже турбувала єпископів Шумлянського, Винницького та інших, але за браком коштів не можна було здійснити. Правда, другий єпископ перемишльський — Юрій Винницький — заложив був духовну семінарію, але її швидко скасовано. Оскільки пекуча була ця потреба, видно з того, що вже 1720 р. замойський синод постановив, щоб у кожному більшому монастирі були уряджені богословські студії для ченців та парохів і щоб єпископи позакладали духовні семінарії з народньою (українською) викладовою мовою. Подана потім коротка історія заходів дає здійснення цієї постанови, а також і пізніше вирішення духовенства 1750 р. дати кошти на цю справу. Але у Львові семінарія була відкрита ще не так скоро. Все підготував для переведення цієї думки в життя еп. Лев Шептицький, але відкрив її його наступник Білянський (призн. 1779 р.). Потім було засновано семінарії по інших містах, в 1783 р. було вже 5 семінарій.

На підставі „Інформації про семінарію Львівську“ автор дає докладний нарис цієї семінарії, яка була взірцем для інших і тим наростком, з якого виріс *Studium Ruthenum*. Наведені всі дисципліни, яких вчили в семінарії, устрій внутрішній, побут учнів. Наведені короткі біографії професорів та учнів. Такі ж відомості, лише більш короткі, подані і про провінціальні семінарії. Автор доводить, що наука стояла в тих всіх семінаріях досить високо. Існували вони до 9 березня 1787 р., коли ціс. Йосиф II скасував їх, учнів звелів перевести до незадовго перед тим założеної семінарії а щоб латинська мова не стала їм на перешкоді до вивчення потрібних дисциплін, — урядив окремий філософський та богословський інститут на взірць латинського, але з українською викладовою мовою — *Studium Ruthenum*. В духовних семінаріях були залишені

до закінчення курсу лише старші учні, бо всім не стало місця в генеральній семінарії.

Цісарський декрет з 9—III 1787 р. зазначив причини заложення нового інституту, його завдання та науки. Ясно вказувалося й на тимчасове його існування в міру потреби лише. Підкреслювалося також і те, що ні в якому разі він не має бути продовженням дієцезальних семінарій. Програми в обох інститутах—і латинському, й українському—мали бути однаковими. Учнів мало бути 168 з обох дієцезій—Львівської й Перемишльської. Ректорові генеральної семінарії доручалося улаштувати для них підручні бібліотеки і подбати про підручники: де-які треба було перекласти на українську мову, де-які спровадити з Росії. Вимагалось від нього ще крім того, щоб було заведено в інституті навчання і німецької мови. Рівночасно з вищим інститутом заложив Йосиф II і дворічний філософічний інститут із завданнями підготовчими.

Зараз же по декреті було повідомлено українське духовенство про заложення українського інституту і про те, що парохами надалі будуть лише ті, хто його скінчить. Професорів було заміщено по конкурсу. І-го вересня 1787 р. *Studium Ruthenum* був одчинений і цю подію прийняло українське суспільство з захопленням. В першому році мав він лише I та II роки філософії й I рік теології. Цю року відкривався слідуючий рік теології, — аж поки він не мав всі намічені дисципліни, а саме: на відділі філософії катедри етики, логики та метафізики, математики чистої та прикладної й фізики. На теології: історії церкви, давніх мов, німецької мови, різних дисциплін богословських, педагогіки теоретичної та практичної. Успіх навчання гальмувало спочатку повний брак підручників. Автор подав прізвіща професорів та характеристику їх діяльності.

Надзвичайно уважно використаний архівний матеріал дає нові вказівки для вивчення маловідомих доби галицького шкільництва і можна бажати дальших таких розвідок з історії шкільної справи в Галичині.

Ганна Шамрай:

Ludvik Kuba: *Piseň národní. Pokus vystihnouti její podstaty, povahu a vyznat*, Прага, 1923, стор. 40.

Його-ж: *Piseň jihoslovanská (Celkový přehled z hlediska hudebního)*, Прага, 1923, 59 стор.

Його-ж: *Piseň srbski užických*. Прага 1922, стр. 20.

Дуже цікаві ці книжки Л. Куби, відомого знавця слов'янської пісні, і не тільки для музикантів і збірачів народніх пісень, а взагалі для тих, хто интересується походженням і початком цих пісень, характером їх і т. д. Перша книжка містить в собі загальний погляд і міркування про цей предмет, хоча й не нові, але цікаво, живо й яскраво виловлені й ілюстровані ріжними нотними прикладами. Складається вона з таких частин: I. Що таке народня пісня? 5—19 ст. II. Як виникає, повстає, 19—26 ст. і III. Як вона живе, працює, діє або яку має силу, 26—32 ст. IV. Танець, ст. 32—38. V. Додаток, 38—42 ст. Автор часто при викладанні своїх поглядів, надзвичайно, можна сказати, захоплюється, що свідчить про глибоке пройняття суттю народньої пісні, її зародження і дальшого розвитку, її своєрідним життям і в кінці—смертю. З трошки побільшеного погляду автора, пісня се живий організм з усіма ознаками живих створінь. „Вона має своє я, має свій математичний центр, з котрого на всі сторони помірно діє, вона надзвичайно суб'єктивна і егоїстична“. Далі він каже, що пісня має своє народження і смерть, свою пору вищого розвитку... вона приймає їжу, як і другі створіння, і в свою чергу сама її

дає. Як животи́ни і росли́ни, вона розпо́жуеться сама з себе, бо можна знайти її предків і нащадків і навіть ступні споріднення і т. д. Розуміється, що це все треба приймати трошки алегорично, але все ж таки автор заходить вже дуже далеко у своїх зближеннях, а іноді навіть викликає у читача мимохіть усміх; наприклад там, де він прирівнює народню пісню до дами, що постійно, раз у раз переминає свої вбори; тільки вона — пісня — зовсім не кокетка, навпаки вона „пройдена наскрізь явною невинністю, вона похожа на прекрасну царівну, що заховалася у своєму замку від усіх“ і т. д. Автор вважає народню пісню, що до її походження, за анонімний музично-літературний продукт „культури аналіфabetизму“ (безписьменности). Особливо він тут сперечається з другим знавцем народньої слов'янської пісні — Гостийським (див. його „*Česka svetská píseň*“ — чеська світська пісня), що відкидає таку анонімність, і доказує свою думку про анонімність, між іншим, двома народніми піснями — словацькою й польською, де розкривається той спосіб, яким народилася пісня. Особливо характеристична словацька пісня: (Пісні, де ви взялись? Чи ви впали з неба, чи вирости в гаю? З неба ми не впали, у гаю не росли, нас знайшли парубки й дівчата).

У III відділі звертають на себе увагу власні уваги автора що до тих труднощів, з якими доводилось йому зустрічатись, записуючи пісні народні, що ховаються від слухачів, мов царівна у замок. У IV (танець) автор дає танцю досить високе місце серед інших мистецтв, бо, на його погляд, він сполучає в собі всі мистецтва: і чисто звукові (музика), оптичні, або пластичні (різбарство, малярство, будівництво) і поезію, що об'єднує їх... „*Tanec je píseň písní* (пісня пісень) з запалом говорить автор, „одночасно видна і чутна, аналогічно обертанню небесних тіл“. В додатку власні записи автора (ноти і тексти) трьох пісень, що він записав на Балканському півострові; одна з них — болгарська із околиць Татар-Базарчик, друга — герцеговинська, із околиць Білець, а третя — босняцька, з окол. Търново.

Друга і третя книжки Л. Куби (про пісню південних Слов'ян і про пісню Сербів лужицьких) мають вже менше загального інтересу, але для спеціалістів будуть дуже корисні, і ми дуже щиро рекомендуємо їх нашим музикам і етнографам.

А. Степович.

The sociological review, journal of the sociological society, joint editors Victor Branford, Alexander Farquarson vol. XVI Nos. 1, 2, 3, 4. January, April, July, October. 1924, с. 336.

Міжнародня наукова преса має чимало видань, що носять подібний заголовок до сього: соціологічний вістник, соціологічний огляд і т. д. Порівняний дослід сих журналів, живих ще і вже припинених міг би дати дуже цікавий погляд на різнорodne значіння слова „соціологія“ в різних колах і гуртах, що займаються питаннями більш або менш звязаними з сею наукою. Правда, здебільшого сі питання виявили б небагато подібности, а навпаки, зазначили б кілька окремих груп питань, мало пов'язаних між собою, а навіть зовсім чужих одна одній.

Лондонське „Соціологічне Товариство“ було заложено 22 роки тому з думкою обслуговувати всі сі групи інтересів і питань: зайнятися соціологією „в найширшій розумінню“. Його програм було тоді зформувано так: об'єднати наукових робітників-дослідників на полі соціології і обслуговувати їх спеціальні інтереси в своїм виданню *The sociological review*, що одначе почало виходити пізніше. Далше — задовольнити групу людей означену як аматорів, себ то людей, що цікавляться біжу-

чими науковими питаннями, не беручи участі в науковій праці. Для сеї групи намічалися науково-популярні праці, що знайомили б з головними здобутками соціології. Нарешті третя група—„практичних людей“, як висловлювався тодішній голова товариства, що не можуть віддатися науковій праці, але мусять займатися соціологічними проблемами в своїм щоденнім життю; сюди він зачислив громадських діячів в широкому значінні слова, лікарів, адміністраторів, учителів, журналістів. Для всіх цих трьох груп Товариство мало улаштувати відчити і публікувати статті в журналі.

Зрозуміло, що при тім найскорше занедбано інтереси першої групи: завдання строго-наукового дослідю. Останні роки журналу не приносили праць, що вдовольняли б вимоги строго-наукового дослідю. Але практика показує, що навіть двоє інших завдань не легко сполучити; ще попереднього року (1922, № 3 1923, № 4) журнал приніс огляд американської психологічної соціології, що давав бібліографію і огляд бодай одної галузі соціологічної науки, отже в де-якій мірі виконував своє завдання популяризатора. В сім році маємо лиш два-три детальніші обговорення нових книг напр.: J. L. Tayler, *The population problem*, з приводу нових книг про проблему зросту населення; C. Dawson з приводу цікавої книги Perry, *The children of the sun*—що займається архаїчною єгипетською культурою і розгортає гіпотезу поширення сеї культури в Індії, Індонезії, Тихім Океані і Середній Америці (рецензент погоджується з сею теорією, тільки висловлює сумніви що до впливу Єгипту на Індію. Се все в № 2). А більших інформативних праць не маємо.

Натомість третє завдання, служба тим „практичним людям“, де далі захопила всі сторінки журналу і ще більше підкреслила його фізіономію, що вже вирисувалася давніше,—фізіономію дуже цікаву з погляду того ріжнородного значіння слова соціологія, яке ми згадували. В тім значінні, яке ми бачимо на прикладі Лондонського *Sociological Review*, се слово найліпше відповідає німецькому термінові *Sozialpolitik*—соціальна політика, себ-то кермування громадським життям, а не об'єктивний науковий дослід зього життя. Правда, при тім розуміється, що така соціальна політика повинна спиратися на науковий дослід соціальних явищ, але на практиці се часто сходить до того, що питання практичні просто не відділяються від теоретичних, а ставляться о бік як рівнорядні, ріжні форми соціології-науки. Очевидно „соціологія“ в такому неточнім розумінні дуже часто губить всяке значіння, бо, відмовляючись від наукової ролі, вона не може здобути і того впливу і значіння, яке має політична преса. Теоретичний матеріал, який дає така соціологічна література, не досить диференційований на те, щоб прикладатися до біжучих справ політичного життя, а разом з тим він не наростає до такого значіння ані обсягу щоб давати підставу теорії, провідні напрямки громадській практиці. І тому ся „соціологія“ мусить обмежуватись відокремленими порадами, або спостереженнями, ріжними „приятельськими критиками“ або натяками, які ми бачимо на сторінках *Sociological Review* (напр.: vol. XVI N. I. *Some friendly Criticisms of the League*, by Victor Branford), або уривковими поміченнями політиків, що не розгортаються в ширші системи (там-же *The reconstruction of Rural England* by M. Forham).

Сюди й належать статті на біжучі економічні теми, що займають чимало місця в часопису. Маємо тут часом і дещо основніші студії, як от P. P. Pillai, *The economic life of India* (№ 4), що виясняє ролю села в економічному життю Індію, і може бути цікава де-якими паралелями і контрастами з нашим сільським побутом, тому можемо на хвильку спитись коло загальних помічень автора.

Хоч тільки 72 відсотки індійського населення живе з хліборобства і скотарства—завважає він, але 90% всего населення живе в селах, які таким чином мають в собі де-який процент не хліборобського населення,—властиво такого, що окрім хліборобства займається і ремеслом. Індійське село—се замкнена і закінчена цілість: воно походить від кочовничого племені, що вважало себе одним братством, виводило себе від одного предка, мало своїх окремих богів і окремі свята. Новіші економічні фактори, що зробили його податковою одиницею, ще зміцнили сю внутрішню консолідацію села. Разом з тим, до недавніх часів індійське село зовсім вистачало собі, виробляючи всі предмети свого ужитку: поживу, одягу, паливо і світло, і, тільки з заведенням залізниць воно стало залежним від зовнішнього світу, в зв'язку з своїми новими потребами на машинову одяг, гас і парасолі (!).

Ся сама закінченість села виражається і в його громадській солідарності: воно утримує своїх хворих і убогих „навіть своїх власних неробочих шарлатанів“: Все се зробило індійське село надзвичайно тривким, дало йому змогу перетривати всі історичні зміни пануючих верств і династій,—але засудило його на вузький культурний рівень і порівнюючи убожество, до чого прилучилась і кастова система, все ще тривка, не вважаючи на більш часті зміни професії в нових часах і на утворення все нових під-каст. Кастовий поділ все ще утримує людей в рамках наслідних професій, не дає розвинути вищій диференціації праці, більшому нагородженню матеріяльних дїбр. Се виставляє цілу хліборобську Індію на небезпеку періодичного неврожаю і голоду. Для індійського селянина вихід з його бідности лежить в еміграції до міст, геть від своєї касты, що своїм консерватизмом не дає йому розвинути своїх сил і улїпшити свого побуту. І як на першого вістника нової індустриалізації Індії автор вказує на Джемшедпур, перше індійське місто, що завдячує своє народження виробництву, а саме залізній і сталевій індустрії.

Маємо ще статтю про нові економічні заходи в Америці і Росії (С. С. С. Р.), де констатується, що серед загальної економічної дезорганізації, за останні два роки тільки Америка і С. С. С. Р. виявили зміни в напрямі поліпшення свого господарства і плановости його організації (Е. М. Н. Lloyd, *New economic policies in Russia and the United States*, № 1). Сюди теж належать статті на теми комунальної політики в № 3,—стаття А. Н. Spiers про Лондонський центр і можливості його раціонального перепланування.

Нарешті маємо ще одну категорію статей, що як нам здається не входить ні в одну з зазначених трьох груп, але займає найбільше місця в журналі і найбільше кидається в вічі. Ці статті можна б означати, як колективні спостереження членів соціологічного товариства, а саме товариство називає це синтетичними студіями.

В 1924 році маємо дві серії цих спостережень. Одна вийшла з подорожей, зроблених товариством до Норвегії (*Norwegian Studies* №№ 2 і 3) та до Угорщини (*L. Zoltai, Debrecen and the Hortobágy Pusta*, № 4, се одначе твір не члена товариства, а реферат, який був виготовлений для лондонської екскурсії дебренчінським університетом). Перша подорож тривала 2—3 тижні; з того один тиждень було проведено в Aandlesness, в північній Норвегії, де і зроблено ці помічення. В подорожі брало участь пятьдесят осіб і зроблено помічення над геологічними умовами місцевости, природними багатствами її. Описано пастуший осідок в горах, хату в селі, описано саме містечко (чи місто?)—де зроблено цікаве спостереження, що сільсько-господарські підприємці, які літом працюють з робітниками на землі, зімою з тими ж самими робітниками займаються

шиттям одержі на продаж. Цікаво, що в цім синтетичнім плані опису місцевости не знаходимо ні історичного огляду, ні етнографічного, ані ніяких статистичних дат, хоч у вступі між иншим висловлюється подяка директорові статистичного департаменту, якого послугами подорожні очевидно не скористались.

Друга серія праць виросла під впливом „Конференції теперішніх релігій Британської імперії“, що відбулася під час імперської виставки в Wembley, літом 1924 р. Цю конференцію спільно організували „Школа східних мов“ і „Соціологічне Товариство“; завданням її було дати серію рефератів на теми різних релігій, що існують в краях британського царства. Одначе рішено було утриматись від дискусії і нарад, а так само і від пропаганди—одним словом обмежитися самою інформацією. Для цього намічалось, що реферати будуть робити самі адепти даних релігій з поясненнями якого небудь англійського ученого, що займався спеціально їх релігією. На жаль цей річник журналу не дає ще справоздання з конференції, що мала закінчитися 3-го жовтня, але дає серію статей, що хоч зовсім не входить в круг намічених конференцією тем, але очевидно має на меті викликати зацікавлення в ширших колах. Немає тут нічого спільного не тільки що з питаннями досліду окремих релігій, але й з історією релігій взагалі, але єсть тут гарний, як завжди, нарис Рабіндраната Тагора (Towards unity. До єдности № 2) звернений до його земляків, яких він закликає розірвати з своєю індуською виключністю і духовою ізоляцією, та наблизитись до вільного руху західних ідей, які хоч не осягають абсолютної правди, але зате зостаються все доступними „розумовій вентиляції“—критиці, і тому подають надію на пізніше удосконалення своїх істин. Се цікавий документ внутрішніх настроїв індійського громадянства, хоч зовсім далекий від наукових вимог досліду індійських релігій, як соціально історичних явищ. Далі—статейка про природні елементи релігій (Sir Francis Younghusband, The nature element in Religion, № 3), що після де-яких поетичних, але зовсім поверхових роздумувань про близькість примітивних людей до природи і їх любов до неї, закінчується закликом до чогось, що можна б назвати культом природи, мовляв, він зможе вдовольнити і фізичні і духові потреби культурної людини.

Отже не вважаючи на те, що Конференція мала бути вільна від всякої пропаганди, бачимо, що підготовчі праці займаються не студіюванням релігій, а власне питаннями реформ, що зовсім не входять в цей програм.

Такий властиво характер має і найбільша з цих праць, одного з редакторів журналу В. Бранфорда п. з. „Будуча розвязка Заходу“ (The underlying issue of the Occident, № 2, 3, 4): і вона займається проблемою „нової релігії“, що погодила б індивідуалістичні стремління нової культурної міської людини з природолюбними і громадськими тенденціями села, стремління до інтелектуальної і моральної ізоляції одиниці з інтересами громадськості, одним словом—погодила б „людину, природу і ідеал“.

Цінніша замітка про святі місця і святі дороги (H. J. Fleure, Holy ways & holy places, № 4) — де накреслена теорія розвою „святих місць“ — прочанських осередків на великих торговельних дорогах. Автор показує на прикладах Меки, Сантьяго да Кампостеля, Ст. Давід в Уельсі й менш рельєфно на прикладі Київ, Лгаси і Пекіну, як великі святині виростають на пунктах збору кількох доріг, особливо доріг небезпечних, де на пам'ять трудного переходу в далекій старині ставились великі каміні, що

ставали ідолами або святощами, як Кааба¹⁾. За її прикладом він вказує на низку великих камінів на около собору в Ст. Давід.

Не переказуємо змісту інших статей і дописів річника, бо й сказаним ми схарактеризували вже різні групи його матеріалу та з ілюстрували нашу початкову замітку, що журнал по своїм стремлінням більш соціал-політичний ніж соціологічний,—відповідає цьому *практичному* розумінню слова соціологія, що існує обік з його *теоретичним* науковим розумінням. Але завважимо на кінець, що журнал свідчить про поширеність інтересів до сеї науки, бо скількість активних членів, що беруть участь в його працях і значний вік його існування безумовно відповідають якомусь ширшому зацікавленню в громадянстві. Коли члени товариства і не збільшують здобутків соціологічної науки, то зате популяризують потребу займатися питаннями громадськості не тільки з становища бжучої політики, але глибше—як постійною підвалиною культури. З цього погляду треба піднести, що в працях „Соціологічного Товариства“ відчувається щирість цього інтересу, бажання охопити соціяльне життя і зрозуміти його, як найбільш ріжносторонньо,—хоч бракує тут уважного до-сліду і глибшого розуміння соціяльних процесів.

Катерина Грушевська.

---

1) „Тим часом як Ст. Давід і н., являється культурними воротами з моря, на прикладі Росії ми маємо святе місто, що являється культурними воротами від суші і від рік, се Київ. Він лежить на великім Дніпрі, не далеко від південно-західніх границь великих московських лісів, і його можна назвати брамою, кудю візантійський вплив опанував від півдня російську релігію і мистецтво. Він має теж значіння в звязку з дорогами з Заходу, бо на його північнім заході починаються болота Припети, що спиняють зносини Росії і середньої Європи. Одна дорога до Московії веде через Вильну і Березину,—як ішов Наполеон, друга на південь через Київ“. Далі автор говорить про Москву, що перевищила значіння Києва, як святого міста, і стала таким же релігійним народнім осередком для цілої Росії. Ми наводимо сі оригінальні міркування, як взірець такої „соціології“.

Хроніка.

Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН) в листопаді скінчила шість літ свого існування. 14 листопада 1918 року в пам'ятний день проголошення загального повстання проти німецької окупації і гетьманського уряду, був підписаний, одночасно з маніфестом про об'єднання України з Московщиною, також і декрет про засновання Української Академії Наук, та призначення перших 12 академиків (по 4 на кождім з трьох відділів).) Два тижні пізніше, (29 листопада,) коли Київ був оточений українською армією й нетерпеливо чекав кінця німецького панування, відбулися перші установчі збори цих академиків та формація спільного зібрання Академії і президій її відділів.) Так серед революційної завірюхи здійснилась, в формах і комбінаціях, ніким не сподіваних і ніким не передбачуваних, давня мрія української інтелігенції, виношена і виконана в затишку учених кабінетів та лабораторій кілька десятиліть перед тим!

< До 1860-х років Російська Академія Наук в Петербурзі (заснована в 1724 р. і в останнє реорганізована 1841 року, при сполученню з т. з. „Російською Академією“) була одинокою слов'янською академією, найвищою і єдиною в сім роді науковою репрезентацією Слов'янського Світу.) Але в 1860—80 роках і інші слов'янські народи починають вінчати своє культурне життя подібними ж установами, „академіями наук“, або „наук і мистецтв“. Відмінно від берлінського (Лейбніцового) взірця, за котрим ішла в своїм формуванні академія петербурзька, вони беруть собі прикладом організації ширшого типу, що мали своїм завданням бути центром і вінцем *всього* інтелектуального національного життя, включаючи і культуру поетичного слова, і мистецтва тонічного та пластичного. Прототипом в сім служили їм французькі академії, об'єднані і реорганізовані Конвентом в нинішнім „Інституті Франції“ (Institut de France 1795), і ті академії, які формувались на його взірці—як нідерландський інститут наук точних, словесних і мистецьких, бельгійська „академія наук словесних і мистецтв“, то що ¹⁾.

Так 1866 р. хорватський сойм добився від віденського правительства затвердження „Югославської Академії Наук і Мистецтв“, що ставила своєю метою „розвивати і підтримувати науку і мистецтво на Слов'янським Півдні, серед Хорватів, Сербів, Словенців і Болгар, в духу народности й універсальної освіти“ (відділи: історично-філологічний, філософічно-правничий, природничо-математичний і мистецький). 1871 р. старе „Наукове Краківське Товариство“ дістало титул „Академії Наук“ і переформовано

¹⁾ Повний титул її: Academie royale des sciences, des lettres et des sciences morales et politiques et des beaux-arts de Belgique. Се повторення, в дещо-скороченій формі схеми „Французького Інституту“, що складається з п'яти самостійних академій (кожна з своєю президією, бюджетом і управою): а) „Французької Академії“ (французької мови і словесности); б) Академії Наук (науки математичні, фізичні, природничі, медичні й сільсько-господарчі); в) Академії написів і красного письменства (історія, археологія і філологія—головно класичні); г) Академії Наук Моральних і Політичних (філософія, право, суспільна економія й історія загальна); д) Академії Мистецтв (малярство, скульптура, будівництво і музика). В академічній організації, як і в інших справах, за бельгійськими взірцями багато йшли нові держави і народи, слов'янські і балканські.

на взірць найстаршої академії дунайської імперії, буда-пештської (відділи: філологічний, історично-філософський і математично-природничий). В 1886 р. закінчилось перетворення сербського наукового товариства в „Сербську Академію“, поділену теж на чотири відділи, як і юго-слов'янська, але трохи в іншій схемі (наук природничих, філософських, соціальних і мистецтв). 1889 р. фундовано „Чеську Академію Наук і Мистецтв“, поруч старого „Чеського Наукового Товариства“, з відділами: історично-правничим (право, історія і філософія), математично-природничим (наук фізично-математичних, природничих і теоретичної медицини), філологічним (філологія чеська і класична) і мистецьким (а потім ще додано інститут суспільної економії, як автономну установу при академії).

Так цілий ряд слов'янських народів при кінці 1880-х рр. уже пишався своїми національними академіями, як маніфестацією своїх змагань до повноти національної культури і певних досягнень в сім напрямі. Академії пильнували зібрати наоколо себе всі активніші науково-дослідчі і культурно-творчі мистецькі сили й поставити їх роботу можливо високо—поруч подібних же установ германо-романського світу. Їх приклад поривав і провідників українського національного руху, які тоді найблизше до серця брали справу признання української мови, як культурного знаряддя (після заборони 1876 року), та прищиплення самим українським масам такого свідомого відношення до неї. В очах сих українських патріотів „Українська Академія“ мала бути реваншом указові 1876 року, протестом проти русифікації українського життя, вільного і невільного занедбання українського слова.

В Росії, в тодішніх умовах, про засновання її, розуміється, не було що й думати; але в Галичині тодішні переговори українських діячів з деякими польськими політиками (особливо з кн. Адамом Сапігою) подавали надію на різні культурні досягнення, і між иншим одно з головних місць грав план тої „Української Академії“. Особливо живо займала ся ідея в м. Києві пок. В. Б. Антоновича, О. Я. Кониського, М. В. Лисенка, К. П. Михальчука, Ф. Р. Рильського, В. Ф. Симиренка, В. Н. Вовка-Карачевського. Розмови, котрі вели на ці теми з польськими діячами Антонович, Кониський, Михальчук при різних нагодах в 1888—1890-х рр., упевнили їх між иншим в тім, що аби тільки заснувати при котрійсь львівській установі наукове видавництво, академічного типу, та протримати його протягом кількох літ на відповідній висоті, то титул академії прийде трохи не автоматично. З уст пок. В. Б. Антоновича доводилось чути таке пояснення, дане, очевидно, сими галицькими інформаторами, ніби австрійська конституція містить того роду постанову, що уряд *мусть* дати титул академії такій установі (се було, очевидно, поширене толкування звісного 14 параграфа австрійської конституції про культурну рівноправність всіх народів монархії). Отже пок. Рильський і Симиренко взяли на себе фінансування такого видавництва, Антонович, Кониський і Михальчук—зібрання наукових співробітників, В. В. Карачевський-Вовк, знавець і пурист української мови, узявсь перекладати на українське праці тих, кому буде трудно писати українською мовою (у його часто відбувались і редакційні засідання, і під проводом В. Б. Антоновича, зачитувались та обговорювались виготовлені праці).

Видавництво се малось на гадці доручити львівському Товариству ім. Шевченка, фундованому російськими Українцями ще в 1873 р. на зібрані ними гроші (головно заходами кирило-методієвця Д. Пильчикова). Товариство се, що в замислах його фундаторів уже тоді, в 1870-х рр., мало служити всеукраїнським літературно-науковим огнищем, досі вело доволі непомітне і мало продуктивне існування; тепер рішено його реор-

ганізувати в „Наукове Товариство“, поділити на секції, на взірець академій, і повести в нім, при науковій і матеріальній помочі Київ, видання наукових „Записок“. Дійсно, на поч. 1892 р. таку реформу його переведено. Матеріал для першого тому „Записок“ і гроші на нього у Києві зібрано. Рік пройшов у вичікуванню праць тодішніх київських стовпів українознавства: Антоновича, Житецького, Лучицького. Та замість них книжку прийшлося розпочати статтею М. Грушевського—тодішнього абсолювента київського університету; „Записки“ вийшли при самім кінці 1892 р., з статтями Грушевського, Рильського, Кониського і Ол. Колесси (теж молодого абсолювента віденського університету). Книжка друга теж затяглась на цілий рік, і теж вийшла без голосних імен. Дперва з приїздом до Львова, в осени 1894 р. М. С. Грушевського—котрого згадана вище київська громадка фактично виделегувала на новозасновану львівську кафедру (замість В. Б. Антоновича, котрому ся кафедра призначалась, але він не рішився їхати до Львова), і йому ж (Г—му) доручила сю академічну справу,—справа пішла живішим темпом. Протягом трьох літ „Записки“ замість одного разу на рік стали виходити правильно що-два місяці, як науковий історично-філологічний журнал академічного типу, а поруч нього утворено низку спеціальних збірників студій і матеріалів—органів різних секцій та комісій Товариства—разом 15 томів на рік (збірники кождої з трьох секцій: історичної, філологічної та природничої, історичні „Жерела“ і літературно-історичні „Памятки“—що року на переміну, Етнографічний Збірник і Матеріали до етнології, Правничка Часопись, Хроніка Товариства на українській й німецькій мові, і под.). Святкуючи 1898 року століття відродження українського слова і заразом 25-ліття свого існування як Товариства, Наукове Товариство ім. Шевченка могло вже виступити перед культурним світом як фактична Українська Академія, і було признане ним в сій ролі,—цілий ряд академій ввійшов з ним в зносини в обмін виданнями. Але заразом вияснилось—як розвіялись надії на дійсне порозуміння („угоду“) з польськими правлящими кругами Галичини,—що титул Академії товариству дістати буде не так то легко, принаймні в якимсь ближшій часі. Власне з тих же мотивів, з котрих бажали і дорожили сим титулом борці за культурну самостійність Українства—маніфестації сеї самостійности, Поляки не мали охоти дати свій призвіл на сей титул. А з другого боку сам титул не мав такої конкретної корисности для Галичан, щоб вони мали за нього зводити боротьбу—як зводилась вона за гімназії та університет, за фінансово-економічні установи, то-що. І так з початком 1900-х років гасло Академії зійшло з політичної арени Галичини.

Але натомість наростання революційної енергії і громадської ініціативи давало передчуття небувалих перед тим можливостей в Україні Російській. Коли фактично впали заборони 1876 року., одним з перших планів було заснованне українського наукового товариства. Стара Київська Громада, ослаблена і пережита, хотіла зняти з себе видання свого органу „Кіевск. Старины“ і переложити його на нове товариство. 1906 року група її членів внесла на затвердження адміністрації статут українського наукового товариства, і дійсно одержала дозвіл. Але коли прийшлося його реалізувати, стало питання, який характер матиме се товариство, і науковий журнал, що воно видаватиме.

„Кіевская Старина“, з тим як фактично була перейнята на себе Громадою, давно стала сурогоматом українського „толстого журналу“ російського типу, таким як свого часу була „Основа“—„місячника літератури, науки і громадського життя“, як бувало писалось в підзаголовках, і тільки з цензурних мотивів задержувала свій антикварний титул. Тепер сі мо-

тиві відпадали. Користаючи з закінчення двадцяти п'яти років існування старого журналу, Громада рішила припинити його на сім ювілейнім моменті — з кінцем 1906 року. Але не хотіла зістатись без органу, ані обмежитись чисто науковим видавництвом, ані не рішалась видавати журнал чисто український, — тому, що для багатьох членів і співробітників, які досі писали більш по-російськи, або й виключно по-російськи, дивно і таки боязко було перейти на українську мову. Та й читачів — передплатників було страшно стратити: між ними було чимало установ, які ледве чи могли б передплачувати українську часопись; і таких, що незвичні були до українського слова, теж не бракувало. Отсі вагання породили першу „Україну“ 1907 року, — цікавий документ отсього переломового моменту: переходу української інтелігенції на нові шляхи. Судячи по заголовку і редакційній передмові, се мав бути український „толстий журнал“ — „науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал“, як значилось на його обгортці. В передмові редакція поясняла, що вона далі хоче заховати за журналом характер наукового органу, „поширивши тільки зміст його, не обмежуючись історією минулого, а розглядаючи критично і всі події в біжучих хвилях суспільного життя“, та надати йому „більш національної форми“. Часопись велась на мові українській і російській, і продовжувала характер „Кіевской Старини“, з тою тільки ріжницею, що зріклася белетристики і поволі облишила розділ суспільної хроніки, — бо се відійшло до української преси. Та протягом року все яснійш ставало, що в такій переходовій формі ся часопись не знаходить собі ґрунту в українським життю, і в осени 1907 року вона заявила про своє припинення.

Кінець кінцем, протягом кількох років, завдання здеференціювались. З'організувався російський журнал для вияснення українських завдань і інформації про українське життя для читачів до українського слова не презвичаєних („Українській Вѣстникъ“ 1906 р., потім „Украинская Жизнь“ від р. 1912), з'явився ряд чисто українських журналів „літератури, науки і суспільного життя“ — і українські науково-академічні видання. Але поки сі ріжні дороги і ріжні течії в українським громадянстві вияснились і виявили свої засоби та сили — цілий 1907 рік пройшов в дуже напруженій, хоч і не галасливій на-вн боротьбі, і в ній між иншим вияснились завдання і характер першого українського наукового товариства в старій Росії та його видавничої роботи.

Ініціатори з Старої Громади сподівались переложити на се товариство видавання свого журналу — як се досить виразно було зазначено в оповістці його редакції в жовтневій книжці; при тім будуче видавництво „Наукового Товариства“ вони уявляли собі, як продовження „К. Старини“ і „України“ 1907 року: як журнал не академічного, а більш популярного і науково-громадського характеру, і також на двох мовах. Група ж співробітників львівських „Записок“ і „Літ.-Наук. Вістника“, — „Галичани“, як їх називали противники, бажали в новім товаристві повернути назад на київський ґрунт українські академічні плани, що були в 1890-х рр. з технічних причин перенесені на галицький терен. Вони хотіли організувати київське товариство в тіснім контакті з львівським Науковим Товариством, та випробуваними в нім методами йти до утворення в Києві фактичної академії — поки обставини дадуть змогу поставити питання про академічний титул. Перші установчі збори Київського Наукового Товариства, скликані ініціативною групою на день 27 квітня 1907 р. з участю всіх українських наукових і українознавських сил, запрошених на сі збори, мали розв'язати се принципіальне питання, — і воно було розв'язано в напрямі „Української Академії“ (зазначити треба — рішаючу ролю в боротьбі

двох груп відіграло становище заняте М. В. Лисенком і його прихильниками, що стали рішучо по стороні „Галичан“). Се зазначено було в резолюціях—про українську мову, як мову видань і діловодства, а особливо в виборі президії: кандидатом старогромадської групи був І. В. Лучицький, академічний М. С. Грушевський, і коли значною більшістю вибрано сього другого, сим зазначено весь дальший напрям роботи.) План організації і діяльності Т-ва, місяць пізніше ним предложений і ухвалений першими загальними зборами, ясно визначав його завдання. В дискусіях що велись в-осени, в справі видання органу товариства, ще не раз стрілись ті дві течії, зазначені вище; але голова Товариства—хоч мусів ділити свій час між Києвом і Львовом, і до Києва тільки наїздив, твердо тримав курс на „Українську Академію“, і знаходив підтримку серед величезної більшості членів. (Прийнято було, що дійсними членами Т-ва можуть бути тільки люди з науковою кваліфікацією, автори самостійних наукових праць, видання Т-ва мусять мати характер науково-дослідчий, не науково-популярний. Наукові секції—історична, філологічна і природничо-медична,—організовані на взір львівського товариства, дійсно повели серйозну науково-дослідчу роботу.) Популярно-наукова, літературна і публіцистична робота відійшла до літературних журналів та до просвітних організацій.) Наукове ж Товариство хоч не залишило тісного звязку з сим культурно-громадським рухом, і величезну більшість своїх доповідей і дискусій виносило перед ширшу громаду, до українського клубу, з широкою участю молоді, котру старалось всіми силами втягти до наукової роботи, при сім твердо вело свою науково-дослідчу лінію, і не вважаючи на дуже несприятливі обставини всеросійської реакції і більш ніж скромні матеріальні засоби¹⁾, скоро могло повеличатись серйозними успіхами. За сім літ, що пройшли між установчими зборами Т-ва і вибухом світової війни, воно видало 21 книгу своїх наукових розвідок (13 історичної і філологічної секції, 1 етнографічної комісії, 3 секції природничо-технічної, 3 секції медичної, 2 наукової часописи українознавства). В своїх секціях і комісіях зібрало по-над 50 дійсних, активних науково-кваліфікованих українських дослідників, і розвинуло доволі значну сітку наукових зносин в світі слов'янським і західноєвропейським.

1914 рік мав бути ударним. Разом з тим як громадянство ладилось до святкування Шевченкового століття, і одночасно—до політичного натиску на уряд против обмежень і заборон українського життя, Наукове Товариство готовилось розгорнути свою академічну роботу як найширше, так як то зробило львівське товариство перед столітньою річницею відродження Українського Слова. Малось на увазі видати того року великий збірник присвячений Шевченкові, почати науковий журнал, на місце львівського²⁾, пустити в рух видавництво етнографічне, археографічне, статистично-економічне і под. Але вибухла війна і розбила сі плани. Голова Т-ва опинивсь у в'язниці, цілий ряд членів по різних військових установах. Урядові київські круги, заделегідь рішивши використати сю війну на повне знищення українства, в першу голову занялись київськими українськими видавництвами. Товариство мусіло припинити свої

1) Фінансував видання Товариства головно пок. Симиренко, з інших жертводавців годиться згадати пок. Лозинського, коштом котрого вийшов етнографічний збірник. Членських вкладок ледве ставало на помешкання, то що; інших приходів не було. Гонорари за праці були мінімальні або й зовсім ніякі, все инше робилось членами за дурно.

2) З осени 1913 р., коли М. С. Грушевський зрікся головства в львівським товаристві і редакторства його „Записок“, вони залишили свій характер наукового журналу, наданий йому Г-им і стали збірником наукових розвідок, яким були в перших роках свого існування.

видання, свої публічні зібрання на кілька літ, аж до революції. Але з приходом Революції воно не тільки відновило свою діяльність—але зараз же проголосило явно своє гасло „Української Академії“. Організувало комісію з представників всіх секцій і доручило їм виробити статут Академії і програму її організації.

— Але в свідомості далеко важливіших, чи властиво—більш пекучих завдань моменту, (співробітники Наукового Товариства головну увагу свою віддавали таким біжучим справам, як організація школи, народньої, середньої і вищої, перебудова міського й сільського самоврядування, економічні питання) Українське життя, котре носії гасла „Української Академії“ свого часу задумували маніфестувати сею науковою установою, маніфестувало себе далеко імпозантніш і реальніш в процесі будови Української Республіки. Тож з реалізацією „Української Академії“ сі люди тепер не вважали потрібним спішити—тим більше що бурхливі умови життя не дуже сприяли чисто академічній, науково-дослідчій роботі.

Так от вийшло, що квітневий переворот 1918 року застав роботу над організацією академії не докінченою, і гетьманський уряд, беручи курс прихильний поміщикам і буржуазії та здійснюючи з денного порядку соціальні питання, видвигнені революцією, а натомість (висуваючи наперед більш показні національно-культурні установи) (також підготовлені, або й організовані вже, хіба не доведені до остаточної форми), взявся дуже енергійно до академічної справи з свого боку. На день 9 липня 1918 р. зібрано „комісію для вироблення законопроекта для заснування Української Академії Наук у Києві“, до котрої запрошено і двох представників від Укр. Товариства (в більшості ж своїй комісія була зложена з людей, які не брали участі в науковій роботі сього Товариства і в його підготовчих для академії працях), 14 листопаду, як згадано вже, статут був затверджений і заіменовані урядом перші академики. Знов таки, в переважній більшості були се люди, які не брали участі в українській науковій і громадській роботі, спеціально в Київським Наук. Товаристві, і так зазначилося певне розходження сеї Академії з її українським попередником. Деякі члени Українського Наукового Товариства, в тім числі й голова його, М. С. Грушевський, ухилилися від участі в новій академії, не бажаючи бути призначеними до сеї академії гетьманським урядом. Свідомість певного відчуження академії від українського життя знайшла свій вираз і в офіційнім справозданні її управи за перший рік існування (Звідомлення про діяльність У. А. Н. у Києві до 1. 1. 1920 р. ст. 11). Згадуючи про громадські підпомоги Академії в найтяжчі часи її існування, за Деникинщини, се справоздання зазначає: „Оця громадська допомога цінна для Академії ще як оден з доказів, що поважні культурні українські кола не вважають теперішню Українську Академію Наук за якийсь чужий, обрусительний паросток. Бо нема де правди схвати: і доводилося і доводиться від певної частини українців, тай од деяких росіян, чути що, мовляв, „Українська Академія Наук“ це тільки вивіска, а в середині йде руська робота, бо „української культури нѣтъ“, кажуть злісні росіяне, бо „орударі т. зв. Української Академії Наук обрусители“—кажуть незадоволені українці.“ І виясняючи далі, що Академія при виборі своїх членів мусіла водитися перед усім науковими мотивами, справоздання так характеризує персональний склад Академії: „В результаті такого непохитного академічно-наукового принципу вийшло те, що тільки Історично-Філологічний Відділ Української Академії Наук є, можна сказати, чисто український по характеру своїх співробітників; росіян на Історично-Філологічному Відділі дуже мало. На Відділі Соціально-Економічних наук український елемент переважає, але російський

елемент теж сильний. Що до відділу наук Математично-Природничих, то тут навпаки: українського елемента дуже мало, навіть надто мало, і пригнічуюча більшість академічних співробітників Математично-Природничого Відділу—найчистіші росіяне. Відповідно до складу співробітників, всі засідання на Історично-Філологічному Відділі, та здебільшого й усі засідання на Відділі економічно-соціальних наук, одбуваються мовою тільки українською, а на Відділі Математично-Природничім—тільки мовою російською. Але ж, згідно з статутом Української Академії Наук, друкуються абсолютно всі праці мовою українською (хоч рівнобіжно можуть друкуватися ще й іншими мовами), і таким чином результат академічної праці на всіх відділах однаково є український“. На жаль тільки, брак видавничих засобів зводив сей результат до мінімуму!

⟨ Отже з упадком гетьманського уряду, в другій половині грудня, в Укр. Наук. Товаристві виникла гадка,—до котрої прилучилися й деякі академіки,—перевести реформу академії, перевибрати її членів і доповнити їх українськими робітниками. При ближшій участі голови Т-ва і неодмінного секретаря Академії Кримського, на ряді засідань Т-ва був виготовлений новий статут Академії й поданий на затвердження Директорії, але в тім часі вона вже облишала Київ, і статут зіставсь без затвердження.⟩ Для Академії ж почались тяжкі роки животіння серед неустанних змін влади, і звязаних з тим повної незабезпеченности матеріального існування. Нераз мусіли рятувати її своїми жертвами громадськї установи, як „Товариство допомоги укр. літературі, науці і штуці“, „Товариство Шкільної Освіти“, Союзи Кооперативів, то що. Потім, коли скінчились сі зміни влади, прийшов страшний голод 1921—2 р. і тяжка економічна криза, звязана з ним і з кризою валюти. Вся громада наукових співробітників, і самі академіки в тім числі цілими роками зіставались фактично без платні, бо вона спізнювалась—часами на півроку, на рік, коли за той час суми, в яких вона визначалася, через спад валюти ставали величинами цілком фіктивними,—або й зовсім не виплачувалась! Одиноку реальну вартість мав—убогий академічний пайок, головно з житньої муки та крупів (співробітники діставали на місяць по 30—60 фунтів житньої муки, 3—5 пшеничної, в залежності від скількості муки більше або менше крупів (звичайно гречаних) в середнім коло півпуда, по троху (коло 3 ф.) сала, цукру, соли, часом і м'яса, курці часом по троху махорки, члени родини половину того). Та ще закордонні посилки, головно від американських запомогових товариств, що приходили на адресу Академії та розділювались між її членами та співробітниками, підтримували їх існування. А що до грошевої платні, то варто прочитати сі повні вдоволення стрічки офіційного справоздання, що констатуючи, як поступово становище співробітників Академії направлялось протягом 1923 року, дає ретроспективні погляди на попереднє: „Платня в 1922 році спізнялася вже не на 10 місяців (так бувало давніш), а лиш на два, на півтора місяці; а в 1923 році запізнилася платня хіба на якийсь місяць, ба на два тижні. Та й сама цифра грошей, які кому діставалися, значно підвищилася, як порівняти з давньою. Справа кращала поступово. От, у кінці 1922 р. в місяці грудні виплачувалося співробітникам найвищої ставки, ординарним академікам, по 45 мільонів радянських карбованців (інакше сказати: платилося два карбованці золотом, або один долар на місяць). Сказав би хтось, що така цифра ніби дуже маленька, тим паче, що вся решта наукових співробітників (надто-ж технічні співробітники) не одержували й того одного долара, а менше. Але вже й такий, наче б то ще дуже тяжкий, стан являвся тоді, 1922 р., блискучим поступом в порівнянні з тим, що було в попередньому 1921 році. Ну, а в грудні 1923 р. кожен ординарний академік здобував уже со-

рок золотих карбованців (20 доларів) на місяць, а інші наукові співробітники здобули тоді в грудні пересічно по 30 золотих карбованців (себто 15 доларів) на місяць. Це вже такі гроші, що цілком забезпечують кожному прохарчування. На одяг, на придбання книжок, звичайно, такої платні не стає, але гая страшна ненастанна турбота про шматок хліба („шматок хліба“ в найелементарнішому розумінні цього слова), яка давніш гнобила всіх своїм стихійним гнітом, тепер, як бачимо, одійшла в царину переказів (Звідомл. 1923 р. с. 5).

Але в сих тяжких переживаннях УАН знайшла те, що їй бракувало при заснованню — звязок з громадянством, з науковими осередками України, з кадрами українських наукових робітників, що гуртувались коло Українського Наукового Товариства (яке в сих роках, 1919—1920 як раз перейшло період незвичайної експансії), та з інших українських установ. Незвичайно тяжкі умови життя і праці, ревізії помешкань, бібліотек, видавничих засобів і под. змушували їх горнутись під покров Академії, як найбільш признаної урядами наукової фірми. Товариства і установи звязувались з УАН, як установи її, або *при ній*; їх співробітники чи в складі своїх установ, чи безпосередне переходили в число співробітників УАН. В 1921 році Українське Наукове Товариство під натиском обставин, сповняючи директиви влади, постановило теж приєднатися до УАН. При тім не вміру гарячі прихильники сього приєднання, проти голосів поважної меншости (яка годилась з'єднати Наук. Товариство, на скільки сє будуть вимагати обставини, але не розв'язуючи його), перевели ухвалу, щоб Товариство, як таке, вже не існувало, а його секції та комісії надалі стали секціями і комісіями УАН, на автономних правах (а місцеві філії Н. Т-ва ставали місцевими науковими товариствами при УАН).

Наслідком того УАН перетворювалась на справжню всеукраїнську наукову асоціацію, число її установ швидко зростало, число співробітників рахувалось сотнями і заносилось на тисячі. Уже в 1919 р., — констатує справоздання — число співробітників Академії доходило до тисячі, тільки за пановання денікінців, в-осени того року, вони розбіглися з Києва, і число їх спало до половини. Але по скінченню київських замішань воно почало знову підійматися до тисячі, — поки не почалась доба „скорочень“ академічного штату. При кінці 1921 р. було 606 „штатних“ співробітників, себто оплачуваних місячною платнею, не рахуючи сотень „нештатних“, які мали діставати платню тільки за виконану роботу. В дійсності ні одні, ні другі платні не діставали: платня штатних була такою ж фікцією, як то видно з вищесказаного, як і платня за виконану працю: її виплачувано в залежності від засобів 40%, 20%, 10% ставки і то з такими опізненнями, що ся платня ставала нічим. Працювали „за пайок“, працювали в надії на кращі будучі часи, а то й просто, щоб не відходити від культурної праці. Але таки працювали, не вважаючи на жахливі умови існування, і в сумі ся армія неплатних наукових робітників виконувала поважну працю, в найтяжчих роках існування Академії.

Та уряд, стараючись підняти становище співробітників УАН, не бачив можливости — з огляду на недостачу засобів — забезпечити всю отсю армію, і з того виходили отсі „скорочення“, що були одною з найбільших бід в нелегкому життю УАН. Їй приходилось плисти між двома загрозами: неплатністю і обезлюдненням, що ставляло перед нею перспективу непродуктивности. Бо ж сама охорона ріжнородного майна, що збиралась наоколо Академії, вимагала більше сил, ніж скільки ті скорочення лишали, а на наукову роботу не зіставалося б нічого. Вся енергія Академії йшла на здобування хоч мінімального числа співробітників для

наукової роботи, періодичні ж скорочення викидали їх, нищили сі здохнутки і вносили замішання в сю роботу. Так на початку 1922 р. ті 606 штатних співробітників наказано було звести до 147. Технічний персонал, як завважає справоздання, вже перед тим було зведено до мінімуму, значить все скорочення мусіло звернутись на робітників наукових. З незвичайною шкодою для наукової праці перевела Академія сю „автовісекцію“, як її зве справоздання, і так сяк наладила якусь роботу, коли 1923 приносить новий наказ—зменшити штат до 117 штатних співробітників, бо без сього скорочення важко поліпшити матеріальне становище тих, котрі лишаються! Після переведення сього скорочення зісталось всього 82 наукові сили, разом з академіками, а без них несповна 60 штатних співробітників на всі установи Академії. Се число незвичайно мале, так що Академія силкувалась побільшити його оплачуючи з своїх убогих коштів операційних, або яких небудь інших джерел, або випрошувала спеціальні посади для нових установ, які виникали з потреб наукової роботи. Але нові штати, опубліковані в-осени 1924 року, знов счеркнули цілу низку нових і старих установ і посад, щоб уможливити підвищення платні академікам і тим співробітникам, які зіставалися в штатах, і вся енергія Академії знов мусила звернутись на заховання своєї наукової роботи від сього нового нещастя.

Отся непевність дуже утрудняла роботу Академії і без того нележку. Являючись принципіальною рівнорядною установою з Російською Академією наук, ВУАН в дійсності стоїть в обставинах незмірно гірших, не має таких організованих і добре наладжених установ, не дістає ніяких коштів на їх організацію, ні на наукові видання, і ні думати не може рівнятись в своїх можливостях з своєю старшою сестрою! На науково-операційні і господарські потреби вона отримує досі такі неймовірно незначні суми, що не може покрити ними найпотрібнішого. Робоча година науково-кваліфікованих робітників реально оплачується і тепер тільки по 10 копійок, і то ще сеї виплати приходиться чекати місяцями, або й роками! Ні книги, ні наукових часописей, ні лабораторних прирядів академічні установи не мають змоги купувати. На наукові видавництва Академія досі не дістала ще ані одного карбованця, і те, що вийшло під її фірмою,—се переважно видання видруковані коштами інших установ, тільки випущені з її фірмою; справжніх же своїх праць УАН могла випустити дуже мало (3 книги записок в I відділі, по одному в II і III, і де-які окремі праці своїх членів).

Таким чином за сі 6 років свого існування ВУАН ще не вийшла з свого організаційного періоду, навіть з формального боку її організація не закінчена. Як вище згадано, первісний статут Академії, перероблений Наук. Товариством зимою 1918/9 р., не ввійшов в життя; 14 червня 1921 року Рада Народніх Комісарів дала їй новий Статут (котрим надала їй назву „Всеукраїнської Академії Наук“),—але він тільки частично міг бути здійснений. Тепер на пропозицію Української Голов. Науки ВУАН спішно працює над його переглядом і своєю реорганізацією, так що теперішня структура її має характер тимчасовий.

Академія складається нині з трьох відділів: I. Історично-Філологічного, II. Фізично-Математичного і III. Соціально-Економічного. Академіки поділяються на штатних (дійсних членів відділу) і позаштатних, які пробувають по за Київом і не беруть безпосередньої участі в праці Академії.

На I відділі штатних академіків з початком 1925 року було 7: на кафедрі археології України М. Ф. Біляшівський, історії українського народу М. С. Грушевський, історії українського письменства С. О. Єфре-

мов, історії культурно-ідейних течій на Україні XVI—XVIII в. Ф. І. Мищенко, історії українського мистецтва О. Н. Новицький, етнографії А. М. Лобода, арабо-іранської філології А. Є. Кримський; крім того до відділу, на правах його дійсних членів входили два директори комісій: історично-географічного словника О. С. Грушевський, й історичного словника укр. мови Є. К. Тимченко.

На II відділі було штатних академиків 13: на кафедрі математики Д. О. Граве і Г. В. Пфейфер, математичної фізики М. М. Крилов, прикладної фізики-метеорології Б. І. Срезневський, хімії В. О. Плотников, прикладної хімії В. Ю. Шапошников, ботаніки В. І. Липський і О. В. Фомін, експериментальної зоології І. І. Шмальгаузен, геології П. А. Тутковський, сільсько-господарської біології Е. П. Вотчал, акліматизації М. Т. Кашенко, народного здоров'я О. В. Корчак-Чепурківський.

На III відділі було академиків 4: по історії українського права М. П. Василенко, по філософії права О. М. Гиляров, по економіці К. Г. Воблий, по статистиці М. В. Птуха.

В I відділі працювали такі установи: комісія для складання словника живої української мови, комісія для історичного словника укр. мови, інститут української наукової мови, кабінет арабо-іранської філології, комісія етнографічна з музичним кабінетом при ній, археологічний комітет, комісія історичної пісенности, комісія культурно-історична, комісія археографічна, комісія видавання пам'яток новітнього українського письменства, комісія для складання історично-географічного словника України, комісія біографічного словника України, комісія для історії громадських течій, комісія гебраїстична, комісія науково-педагогічна. При I відділі були такі установи: Історична секція (б. Українське Наукове Товариство), при ній комісії районного розроблення історії України (Правобережжя, Лівобережжя й Слобідщини, Степової України і Чорномор'я, Західної України), археологічна секція, секція мистецтв, комісія київської Софії, Історичне Товариство Нестора-літописця, історично-літературне товариство.

Установи II відділу: комісія вищої математики, геологічний комітет, комісія геофізична, хімічна лабораторія, інститут технічної механіки, ботанічний сад і гербарій, мікробіологічний інститут, Дніпрянська біологічна станція, комісія дослідження природних багатств України; природничі секції—фактично вакантні.

Установи III відділу: демографічний інститут, комісія для вивчення народного права (звичайового) і західно-руського та українського права (історичного), товариство економістів, товариство правників.

При Академії в цілості (під безпосереднім завідуванням „Спільного Зібрання Академії“, себто зборів академиків всіх трьох відділів) стоять такі установи: Всенародня бібліотека України, Музей Мистецтв, Музей антропології та етнології, комісія краєзнавства.

Як бачимо з цього короткого перегляду, Академія все ще перебуває в стадії організаційній. Вона закроена, з одного боку, незвичайно широко. Під її управою стоять такі важні і в будучності величезні установи як Всенародня Бібліотека, великі музеї, інститути і под.; в принципі вона має бути організуючим і контролюючим осередком усіх наукових установ Укр. Республіки. З другого боку зістаються необсладженими навіть такі основні катедри як української мови, славістики, загального мовознавства, суспільної економії, загальної історії, візантистики, гебраїстики, турецької філології й історії, й подібне (на деякі катедри, правда, вибрані академіки, але вони чисто номінальні, т. зв. позаштатні, які фактично не беруть участі в роботі Академії).

По друге, величезна більшість катедр і установ не має дослідчого апарату в виді потрібних лабораторій, кабінетів, бібліотек. Для деяких академиків се пекуче питання до деякої міри розв'язується тим, що вони разом займають посади по інших установах, які дають в їх розпорядження кабінети, лабораторії і ин. под. установи бувших вищих шкіл Києва. Але самі вищі школи переходять тепер через велику реорганізацію, так що згадані установи в значній мірі самі позбавлені твердих і певних підстав існування, а цілий ряд академічних катедр не мають і такої, взагалі ніякої дослідчої бази: мусять творити наново собі підручні бібліотеки, кабінети і под. можна сказати—з нічого. Взагалі ж всі академічні установи позбавлені можливости одержувати наукову літературу, часописи і потрібний науковий інвентар. Се болюче питання, розуміється, може бути розв'язане тільки з загальним упорядкуванням фінансового становища та закордонних відносин республіки, що й досі зістається під фактичним бойкотом „культурного світу“. Але доки ці елементарні, пекучі потреби наукового досліду не будуть задоволені, доти вся діяльність Академії матиме характер перед-вступних приготовань до наукової роботи.

Не забувати й таких річей, напр., що досі—через незаведення в життя поштової конвенції з Польщею, не можливі регулярні зносини з західньо-українськими землями, тими, що за ріжською лінією; що на всі закордонні посилки треба брати спеціальний дозвіл, так що кожна висилка видань Академії за кордон, навіть якого небудь одного тому чи відбитки зв'язана з доволі складною і утяжливою процедурою; що незвичайно малі операційні кошти Академії не дають їй змоги трагитись на поштові оплати розсилки обмінних примірників своїх видань закордонним науковим установам, так що й ті видання, які вийшли останніми роками її накладом: *Записки*, *Словар укр. мови*, „Україна“, і т. ин. зістаються маловідомими за кордоном,—не кажучи про десятки цінних праць, які досі не могли побачити світу, тому що Академія, як сказано, досі не діставала нічого на свої видання.

З сього становища належить оцінювати досягнення Академії за прожиті 6 літ. Перші 5 років пішли на самі елементарні зусилля існування; тільки останній шостий вніс деякі елементи забезпечення існування, але ще не можливості наукової праці і продукції, не вважаючи на всі зусилля Нар. Ком. Освіти, роблені в сім напрямі. В останніх місяцях не бракувало деяких симптомів поліпшення в сім напрямі: від місяця січня 1925 академики дістають 86 карб., повна плата наукових співробітників 59 карб. число їх піднялось до 75, на видання асигновано на сей рік 9000 карб. (приблизні кошти 90 аркушів). Та все се тільки *симптоми*, а те все, що Академія встигла досі дати в сфері організації наукової праці і продукції, аж до останніх часів, се все тільки задатки на справжню дослідчу, організаційну і видавничу працю, котру вона зможе повести. коли дістане потрібні передумови, засоби і кошти.

Пленум Укр. Голов. Науки, вперше зібраний при кінці минулого року, поставив наче ргу реалізацію програми видвиненої вже перед тим—зробити Академію організуючим, контролюючим і провідним центром наукових установ цілої України. Але реалізація сього широкого і в замислі своїм раціонального плану буде можлива тільки при вищезгаданих передумовах. Поки ж що—як було сказано—на все, що Академія встигла досягнути в нинішнім переходовім періоді свого існування, належить дивитись як на пробні можливого наближення до сеї мети. З сього погляду треба оцінювати й ті звідомлення про діяльність різних установ її, котрі з сеї книги розпочинаються на сторінках „України“.

Катедра Історії Українського Народу Всеукр. Акад. Наук (ВУАН). Хоча Катедра „Історії Українського народу“ була обсаджена на самих початках організації Академії, в листопаді 1918 року, і в складі Академії було чимало видатних істориків, проте обставини склалися так, що в рамках самої ВУАН робота в сім напрямі майже не йшла, а концентрувалась головню в Історичній Секції при ВУАН, то значить бувшим „Українським Науковим Товаристві в Києві“, що р. 1921 було прилучено до Академії в формі поодиноких секцій його, і головою Секції рахувався М. Грушевський, дотихчасовий голова Наукового Товариства. Деякі з намічених вже праці таки й відкладались до часу, коли він повернеться до Києва. Коли ся можливість наступила, був переведений, в 1923 р. формальний вибір його на академіка, і в березні 1924 р. він приїхав до Києва, та в своїм науковім плані, поданім І відділові і тим відділом принятій, він намітив такі пункти:

Перенесення з-за кордону до Києва і переорганізація при І відділі „Українського Соціологічного Інституту“, котрого організацію М. Грушевський вів за кордоном; ближшим завданням його мало бути: студіювання соціологічного процесу в його найраніших стадіях, та примітивної культури, й освітлення за поміччю сих дослідів початків української історії, соціальної і культурної, та пережитків їх в сучаснім фольклорі.

Можливо всестороннє розроблення історії України по районам.

Висвітлення новітньої історії України, від сполучення її з Московщиною: систематичне видавання матеріялу і оброблення соціально-політичної і культурної історії.

Спеціальне оброблення історії останнього століття, 1814—1914 і наростання в нім революції.

Роботи в сім напрямі велись почасти самим ак. Грушевським персонально, почасти колективно—в Історичній Секції, в комісіях порайонного (або територіяльного) розроблення історії України, в комісії „Культурно-Історичній“ й „Історичної пісенности“ (заснованих на пропозицію ак. Грушевського, коли справа перенесення Укр. Соціол. Інституту зятяглась), в „Археографічній комісії“ та в „Науково-Дослідчій катедрі історії України“. Огляд діяльності сих установ подається низше¹⁾. Тут зазначається діяльність самої Катедри та її безпосередніх співробітників. Вона виявилася поперше—в організаційних заходах коло утворення згаданих наукових установ та введення їх в життя, по друге—в організації звязків з науковими робітниками на місцях, по третє—в відновленню наукових видавництв, по четверте: в індивідуальній праці співробітників Катедри.

Акад. Грушевський, а також інші співробітники Катедри та звязаних з нею установ протягом 1924 року відбули цілий ряд екскурсій коштом Катедри, командировок ВУАН і Наркомосвіти і власними засобами до різних культурних осередків України для організації наукової роботи на місцях і використання місцевих матеріялів як місцевими так і київськими дослідниками. Ак. Грушевський особисто побував у Харкові, Чернигові, Москві і Ленінграді, О. Гермайзе в Харкові і Чернигові, М. Ткаченко з доручення Катедри їздив на Переяславщину, до Кременчука, до Катеринослава і Запоріжжя, К. Грушевська до Чернигова, К. Квітка до Винниці, Житомира і Овруча, М. Гайдай зробив подорож по Волині, С. Глушко двічі працював в Чернигові. Як сі подорожі (що продовжуються також в 1925 р.) так і широко переведене листування, розсилка програм, анкетних листів то що утворили широку наукову сітку, яка

¹⁾ Огляд діяльності історичної Секції та Археологічної Комісії в III кн., разом з іншими звідомленнями.

виявила себе при відновленню наукових видавництв, почасти випущених таки ще в 1924 р. (Україна, кн. I—IV, Науковий Збірник за 1924 рік, Збірник Культурно-Історичної Комісії), почасти підготовлених для виходу в 1925 р. (праці історичної секції як VI т. Записок іст.-філ. відділу, збірники Старого Київа, Чернигова та північного Лівобережжя й ин.).

Індивідуальним своїм завданням акад. Грушевський ставив продовження Історії України-Русі, що спинилося в 1916 році на середині XVII в. (р. 1650) й Історії Української літератури, котрої чотири книги він виготовив під час свого пробування за кордоном (перші 3 книги, до XIV віку, вийшли у Львові в р. 1923). Але він стрівся тут з великими труднощами. Матеріяли підготовлені ним для другої пол. XVII в. загинули в 1918 р., коли зруйновано його помешкання; рукописні збірки, котрі були ним використані свого часу в Петербурзі, віддано відіти польському урядові; для відновлення загубленого сього матеріалу і продовження його потрібні подорожі до Краків, Львова, Варшави, Праги, Відня. Сього вимагає також і доповнення літератури по історії другої пол. XVII в., яка в Київі існує тепер в незвичайно дефектнім стані. Прошення його про асигнування коштів на виписку потрібних книг було Наркомосвітою в 1924 р. відкинене через брак грошей, тому доповнення сеї літератури йде незвичайно повільно (дуже велико перешкоджує й те, що поштова конвенція з Польщею не вийшла в життя і пересилка книг дуже утруднена) Се сприяє продовження і другої його праці—Історії Укр. Літератури. В 1924 р. ак. Грушевський доповнив виготовлену за кордоном IV книгу її (що містить огляд устної творчости XIII—XVII віків) тим матеріалом, котрого там не мав, і приступив до друку, але друк сей не закінчився в 1924 р. (досі видруковано 18 аркушів). Заразом підготовляв дальший, V том, присвячений книжній творчости XV—XVII віків. Зредактував 3 книги „України“ і Науковий Збірник за р. 1924, надрукував в них статтю: „50-літте Историческихъ пѣсень“ Антоновича і Драгоманова, некрологи українознавців і 7 критичних статей, деяки доволі великі. Виготовив інструкцію по збиранню фольклорного матеріалу і т. д.

Співробітник при Катедрі *Павло Глядківський* крім помочи в редакційній роботі (коректи, правці рукописей і т. д.), вилавив дві анкети для дослідження культурних пережитків, видрукував рецензію на працю Полівки (в I кн. України) і працював над темою про „вдячного мерця“ в українським світовім фольклорі,

Співроб. *Серий Шамрай* крім технічної помочи в веденню кореспонденції і наукових зносин займавсь при дослідчій катедрі іст. України, надрукував в Науковім Збірнику за р. 1924 велику студію: Козаки Полтавського полку на підставі Рум'янцевського Опису, в „Україні“ (III) рецензію на працю Чубатого і приготував та зачитав кілька студій, які появляються в р. 1925.

Комісія Культурно-Історична і Комісія Історичної Пісенности. Сі дві комісії були засновані літом 1924 р. на пропозицію ак. Грушевського, з огляду що перенесення Укр. Соціол. Інституту з-за кордону стрінулося з деякими формальними труднощами, бо Наук. Комітет Нар. Освіти признав потрібним согласувати се перенесення з Інститутом марксизму в Харкові. Комісії сі мали, під проводом ак. Грушевського, вести роботу по дослідженню примітивної культури та її аналогій в соціальній будові старої Руси та сучаснім укр. фольклорі. Заняття сі були доручені співробітникам Семінаря Примітивної культури „Укр. Соц. Інституту“ К. М. Грушевській і Ф. Я. Савченку. К. Грушевська продовжила і закінчила свої праці, початі в Семінарі Прим. Культури і видала їх

окремою книгою під фірмою Культурно-Історичної Комісії („З примітивної культури“ розвідки і доповіді Катерини Грушевської з передмовою ак. М. Грушевського, 1924, Київ, Держ. Вид. України, стор. 224). Підготувала для видання тексти укр. дум. (для Комісії нар. пісенности). Вела заняття з групою фольклористів на задані їм теми з кругу похоронної обрядовости і поглядів на смерть. З доручення Лондонського Антропологічного Інституту організувала анкету про снотолкування на Україні. Відбула подоріж до Чернигова для організації збирання фольклорного матеріалу учителями. В „Україні“ містила звідомлення і критичні оцінки новин зах. європейської літератури по соціології і фольклору (з них з'явилася: в III кн. про книгу Коскена, в IV кн. про Folk-lore за 1923 р.). Вела кореспонденцію історичних установ з заграничними установами. Федір Савченко, що тільки в-осени 1924 року дістав змогу прибути на Україну, публікував свої студії про українські теми в західно-європейській літературі (в I кн. України вийшла його стаття: Бальзак на Україні, в кн. III за р. 1925 має вийти студія про українські теми Мериме). Працював в сфері примітивної обрядовости та її відгомонів в укр. обряді,— в Науковому Збірнику вийшла його студія з сього кругу: „Обрядовість найнижше культурних (Пігмеї і Бушмени)“. Брав участь в заняттях Дослід. Катедри, ніс обов'язки секретаря редакції „України“ та займався організацією бібліотеки обох Комісій.

Постійними нештатними співробітниками Комісій були:

Кондратьєва Катерина Борисовна— (Київ) Культ. Іст. Ком.

Кравченко Василь Григорьевич— (Житомир) Ком. Пісенности.

Луговський Борис Львович—(Чернігів) Ком. Пісенности.

З них Б. Л. Луговський надрукував в Україні кн. IV студію про „Десятуху“—і подав до друку статтю про українські паралелі до повісти „про Горе-Злощасте“, займався обслідуванням старечого репертуару на Чернігівщині. В. Г. Кравченко організував етнографічні екскурсії на Волини, приготував до друку вертепну драму з Холмщини. К. Б. Кондратьєва збирала замовлення і снотолкування.

Організація Комісії Пісенности припинилась, коли виявилось, що екскурсії на призначення штатних співробітників і асігновання коштів на екскурсії нема надій в ближчому часі. Дуже болючою перешкодою роботі було також і те, що два фонографи для екскурсій, ухвалені ще 30. III Наук. Комітетом, досі не одержані Комісією, не вважаючи на часті пригадки. Проте підготовча робота велась К. Грушевською, при помочи т.т. Гайдая, Квітки, О. Косачевої, Кравченка, Луговського, Я. Новицького. І. Степанова й ин. енергійно і не безрезультатно.

Комісії по-районного розроблення історії України. Для оживлення дослідів над історією України, після їх занепаду в останніх бурхливих роках, та внесення до них можливої систематичности, плановости, і відділ ухвалив, з ініціятиви ак. Грушевського, організувати комісії по-районного розроблення економічної, культурної і політичної історії України: утворити такі осередки їх, в Історичній Секції, та поставити їм завдання звязатися з дослідниками даного району на місцях, щоб оживити дослідчий рух в сфері історії матеріальної культури, історичної географії та етнографії, діалектології, фольклору, письменства, мистецтва, економіки, історії, соціальної й політичної та наростання революційного руху. Ухвалено організувати для сього комісії:

Київа і Правобережжя;

Лівобережжя та Слобідщини;

Степової України та Чорномор'я;

Західної України.

З них першою, уже з початком весни свої заняття почала і найбільш енергійно повела перша з вчислених комісій. Се пояснюється як великим числом місцевих співробітників, які приймали в ній участь¹⁾, та багатством наукового матеріалу, так і тим, також, що сій комісії почастило одержати і матеріяльні засоби—оплату для керівничого і одного співробітника, тим часом як другому його робота по даним дорученням часами оплачувалася з коштів науково-операційних. Комісія збиралась правильно кожного першого дня місяця, під проводом ак. Грушевського, вислухувала звідомлення своїх співробітників, обговорювала предложені ними праці, давала їм завдання, брала участь в біжучих справах, які подавались на її гадку комунальним управлінням Київ та Губвиконкомом в звязку з дослідженням і охороною пам'яток, і підготовляла видання збірника „Київ та його околиця“ для Держ. Вид. України. З більших праць і організаційних планів, вислуханих в засіданнях, треба згадати кілька развідок керівника Комісії В. І. Щербини (між ин. загальний начерк історії Київ від з'єднання Укр. з Москвою), Ф. Л. Ернста, О. Ю. Гермайзе, М. П. Істоміна, В. Г. Кричевського, Д. М. Щербаківського, І. І. Щітківського, й ин.

Комісії Лівобережжя і Слобідщини, хоча не дістала штатних співробітників, теж вела енергійно свої заняття, бажаючи підтримати цінний науковий рух, який прокинувся в Чернигові від 1923 року, а також підготовляючи збірник „Чернигів і північне Лівобережжя“ ухвалений Держ. Вид. України. Голова Комісії, ак. Грушевський, і вик. об. керівника О. Ю. Гермайзе, співробітники С. В. Глушко, К. М. Грушевська, І. В. Моргилевський виїздили на наукові студії до Чернигова,²⁾ чернигівські співробітники приїздили для наукового звязку до Київ, і под. Для згаданого збірника, що має вийти в-осени 1925 року, вже тепер підготовлений великий і цінний матеріал, а для 1926 р. намічається такий же збірник Слобожанщини, при ближій участі харківських дослідників, з котрими порозумівався в сій справі ак. Грушевський, персонально, будши в Харкові, і листовно.

З кінцем року розпочала свої заняття також комісія Полудневої України (вик. об. керманіча М. М. Ткаченко, вик. об. секретаря Д. Є. Кравцов); але при недостатчі яких небудь спеціальних посад і коштів для неї трудно буде їй розвинути більшу роботу. Організацію ж комісії Західньої України з сих же причин відложено на пізніше.

Ближчі співробітники сих комісій персонально вели такі студії:

В. І. Щербина—член-кореспондент В. У. А. Н., керманіч Комісії Київ і Правобережжя мав доручення досліджувати соціяльну і культурну історію Київ від половини XVII в., підготовив загальний начерк сеї історії, спеціально розробляв історію боротьби Київ за свою автономію; відбирав колекцію жалованих грамот місту Київ від початку київської автономії, та працював, головно в архіві Лаври, по культурній історії Київ. Як дійсний член дослідчої катедри вів заняття з аспірантами по тій же історії. Опублікував розвідки: Лаврентій чи Діонісій (Україна 1924 р., т. III), Два Київські генерал-губернатори XVIII в. (Наук. Зб. за 1924 рік), Україна і російський уряд в середині XVIII в. (Записки іст. філ. від. Академії, т. VI) і рецензію на біографію Берлінського нап. Семейкиним (Укр. IV). В Комісії „Київ і Правобережжя“ зачитав ще кілька інших статей, що мають вийти друком.

¹⁾ Проби їх організації робилось і раніш: Укр. Науковим Товариством, Київським Музеєм.

²⁾ Справоздання І. В. Моргилевського нижче ст. 231.

С. В. Глушко, секретар Комісії „Київ і Правобережжя“ займався соціальною та культурною історією XIX—XX в., а спеціально—а) по історії київського життя XIX в.; б) історією українського руху в 2-ій пол. XIX в., в) історією селянських рухів, XX століття. Працював в архівах київських і чернігівських. Опублікував: Куліш про свої зносини з Поляками (Укр. III), Драгоманов і недільні школи (тамже IV). Підготував студію про селянські рухи на Чернігівщині 1905 року.

І. І. Щітківський займався обслідуванням київського некрополю, з доручення ВУАН інвентаризував відділ „Київ і Правобережжя“ в Держ. Музеї ім. Шевченка та студіював плани Києва й акти київського самоврядування. Надрукував: Забута революційна пам'ятка Києва (про відкриту ним могилу революціонерів-робітників Івічевичів (Укр. 1924. III), приготував: Пам'ятник Шевченка в Києві і київська адміністрація (вийде в Укр. 1925. 1—2), підготовляв і зачитував інші праці по історії Києва.

О. Ю. Гермайзе, вик. об. керманіча Лівобережної Комісії, крім праць в Археограф. ком. (про се далі) надрукував „Загальний огляд української історії на початку XIX в.“, приладив до друку „Нариси з історії Київської Наддніпрянщини XVIII ст.“, „Статистика людности в Гетьманщині в XVII—XVIII ст.“, Кермував заняттями секції методології при Науково-Дослідчій кафедрі історії України (низше), та історично-архівного семінару при Центр. Архіві ім. В. Б. Антоновича. Зібрав і виготував до друку акти із архіву київського генерал-губернатора про Коліївщину 1768 року, здав до друку, під назвою „Українська нелегальна література XX століття“, збірку прокламацій Р. У. П. за 1900—1906 р.р., опублікував антивоенні відозви за часів війни 1914—1917 р.р. і надрукував розвідку „Коліївщина в світлі невіднайдених матеріалів“.

К. О. Лазаревська (вик. об. секр. Ком. Лівобережжя) підготувала до друку 5 цехових книжок з Чернігівщини XVIII віку; опрацювала документи київських цехів другої половини XVIII віку; студіювала архів Видубецького монастиря і брала участь в розбірці й опису новознайдених в бібліотеці Софійської катедрі документів XVII, XVIII в.в.

Г. С. Шамрай вела розсліди в архіві „Київ. Старини“, приготувала до друку записки Солтановського (перша частина надр. в „Україні“ 1924, III) і приготувала кілька рецензій.

М. М. Ткаченко, в. об. керманіча комісії „Степ. України“, розшукував матеріали для соціальної й економічної історії Гетьманщини в рукописному відділі бібліотеки Київського ІНО та Київському Центральному архіві давніх актів. З доручення Комісії, відбув подорожі на Чернігівщину (м. Остер), Полтавщину (с. Сулимівка) та м. Кременчук і Катеринославщину (м. Катеринослав та м. Запоріжжя), де збирав відомості про архівні матеріали та працював в архівах.

Д. Е. Кравцов, секретар тої ж комісії, працював в Катеринославським музеї над архівними матеріалами до історії Запоріжжя; написав статтю „З давнішої історії Січі“.

Я. П. Новицький, постійний співробітник тої ж комісії (тепер член кореспондент Академії) подав до друку студію про о. Хортицю, приготував нове видання своєї збірки історичних пісень і обробляв матеріали з архівів Запоріжжя.

І. С. Степанов, постійний співробітник тої ж комісії (Катеринослав), студіював матеріали до історії Запоріжжя та його земельного фонду.

А. В. Верзілов, пост. співробітник ком. Лівобережжя (Чернігів), приготував до друку огляд найдавнішої культури Чернігівщини, працював над історією чернігівського самоврядування і громадського життя XIX і поч. XX віку.

Наукове життя в Полтаві 1914—1924.¹⁾ Хочаби оглянути тутешнє наукове життє останнього десятиліття, годиться почати з *Полтавської Губ. Архівної Комісії*, заложеної 1903 року, що проіснувала до року 1919-го і довгий час була головним науковим осередком Полтавщини. Робота її з 1914-го року, як і раніше, полягала головним чином у студіюванні минулого Полтавщини на підставі архівних матеріалів. Всіх зборів в сих роках було 36. З доповідей, що читалися на цих зборах, цікавішими були такі: І. Павловського—про матеріали до історії декабристів з архіву Полт. Губ. Правління, ряд доповідей про монастирі Полтавщини й життя старого духовенства з матеріалів архіву Полт. Консисторії; Л. Падалки—про Змієві вали, про колонізацію Переяславщини; М. Астряба—про заселення Засулля, про Вишневецьких і Лубенщину; Т. Богданович—про перевезення до Полтави з Диканьки архів Кочубеїв.

Через те, що Ко-ія мала грошеву допомогу від Земства, а пізніше й від „Рус. Историч. Общества“, вона мала можливість розвинути й видавничу діяльність. За роки 1914—1919 видано 20 книг; з них 5 томів „Трудів“ К—її (XI—XV), а потім окремі видання: Актові книги Полтав. Миського уряду XVII ст.; Л. Падалки—„Прошлое Полтав. території“; І. Павловського—„Къ історії декабристів“, „Къ історії Полтав. епархії“, „Полтавці“ (біограф. словник); Н. Макаренка—„О городищахъ и курганахъ Полтав. губ.“; П. Гнѣдича—„Матеріали по нар. словесности Полтав. губ.“; В. Щепотьєва—„Нар. пѣсни Полтав. губ.“; І. Павловського „І. П. Котляревський“ і інші. Всі доповіді й видання йшли рос. мовою, крім останньої книжки, що видана 1918 року.

1914 року Комісією, з доручення „Рос. Историч. Общества“, за допомогою адміністрації, було зібрано відомості про архіви Полтавщини: по містах—самими членами К—її, а по волостях та сільських церквах—анкетами. Зібраний матеріал упорядковано І. Павловським і видано 1915 року під назвою, „Описание архивовъ Полтав. губ.“.

Треба згадати ще про живу участь членів К—її в утворенні „Историчного архіву Полтавщини“ 1919 року.

Після революції К—ія помалу почала вмирати. Тому сприяло напів-офіційне становище К—її, що звязувало її з старим урядом; участь у К—її старого панства, що хоч не дуже й працювало, але вважало за добрий тон бути в К—її; смерть інституцій, що давали грошеву допомогу; організація Наукового Укр-го Тов-а, що перетягло до себе чимало сил із К—її, все це призвело до того, що 1919 рік був останнім у її житті. Рештки бібліотеки й видань Арх. К—її зараз належать Полтав. Губ. Архівному Управлінню.

Полтавське Наукове при ВУАН Товариство. Завязання Товариства звязане з справою охорони пам'яток старовини на Полтавщині, справою, що особливо гостро стала перед громадянством у 1917 році. З ініціативи робітників Полтав. Земського Музею було поперед утворено Комітет охорони зазначених пам'яток з участю музейних і інших наукових робітників Полтави. Поруч із цим комітетом було організоване й Наукове Товариство, що звалося поперед „Українське наукове Товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині“. Це було вже в листопаді 1918 року, і в склад Товариства війшли головним чином наукові робітники Музею, Учительського Інсти-

¹⁾ Такі огляди, як оцеї, редакція рада б одержати і з інших українських міст; коли хто не може написати про діяльність усіх установ, нехай напише про ті, діяльність котрих йому звісна ближче, а інші доповнить.

туту та саме в той час одкритого в Полтаві Історико-Філологічного Факультету. Під такою назвою Товариство існувало аж до того часу, поки минулого року Академія Наук не прийняла його під свою руку. Головною роботою Т-ва була наукова. Що ж до справжньої охорони пам'яток старовини, то ні Комітет, ні Т-во нічого реального зробити не могли. І тодішній уряд і органи самоврядування ставилися до них дуже прихильно, але далі платонічних симпатій не йшли, грошей не давали, і члени Комітета й Т-ва могли що найбільше лише науковими доповідями та популярними лекціями сприяти розповсюдженню своїх думок про старовину. Тільки на початку 1919 року Т-ву пощастило перетворити Комітет відповідно новим умовам, здобути для нього санкцію нової влади і надати йому характер цілком урядової інституції. З цього часу Комітет і Т-во існують окремо, проводячи кожний свою роботу, хоч члени К-ту весь час беруть участь і в Т-ві. З другого боку як найдіяльнішу участь у Т-ві брали наукові робітники Музею, і сам собою утворився як найтісніший контакт із цією установою. Ми вже говорили про участь в Т-ві лекторів Учительського (потім Педагогічного) Інституту та Істор.-Філ. Факультету (потім ці дві школи злилися в Полтав. ІНО), потім до того ж Т-ва вступили наукові сили з Наукової Бібліотеки, Губ'арху, Губстат бюро, педагоги укр. шкіл, і Т-во стало об'єднувати наукове життя багатьох інституцій Полтави.

Всіх зборів Т-ва в 1918—1924 р.р. відбулося 66. Були серед них урочисті збори, присвячені пам'яті Т. Шевченка, Сковороди, П. Мирного. В березні 1924 року Т-во разом із Музеєм, Науковою Бібліотекою та Секцією наук. робітників при профспільці Робос впорядило в музею виставку рукописів і друків, присвячену 350—р. ювілею друку на Україні з відповідними доповідями. Цілих 8 зборів було присвячено археологічним та етнографічним матеріалам, що привезли члени експедиції, впорядженої Музеєм до Яресьок на Миргородщині. З решти зборів найбільше було присвячено докладам історико-літературного і біографічного характеру, а з них 9 зборів—Панасові Мирному (Рудченкові). Співробітники його по службі в Казенній Палаті зачитували свої спогади; В. Станиславський і Ю. Циганенко розбирали його автографи й листування, що переходять в Музей; І. Рудинська зробила цікаву й кошовну розвідку про участь Білика (І. Я. Рудченка) в літературній роботі Мирного, на підставі автографів і листування братів. Із інших доповідей, що зроблені на підставі нового матеріалу, зазначимо: І. Авраменка—про листи Драгоманова (з Музейної збірки), О. Бузинного—про новий список „Асхані“ Сковороди, В. Щепотьєва—про А. Тесленка (обидва на підставі матеріалів Полт. Губ. Архіву), В. Станиславського—про його листування з Олександровим та Мордовцевим. Багато матеріалу для роботи Т-ва дає в останній час Губ. Архів, що його співробітники здебільшого входять до складу Т-ва. На підставі такого матеріалу зроблено, напр., доповіді І. Рибаківа про архів кн. Репніна, про В. Каразина й „Семеновскую історію“, про Совісний Суд на Полтавщині, Н. Мірзи-Авак'янц—про окупацію Галичини 1914—15 р.р. З інших доповідей історичного характеру зазначимо: В. Пархоменка—про початок державного життя на Україні (X стол.), Н. Мірзи-Авак'янц—про Полтав. Город. Суд XVII ст., А. Козаченка—про сучасні пережитки цехів в м. Гадячому на Полтавщині. Через те, що в складі Т-ва були досвідчені археологи В. Щербаківський і М. Рудинський, 10 зборів Т-ва було присвячено надзвичайно цікавим доповідям про їхні розкопки та археологічні екскурсії, напр. в Лохвицькому, Лубенському та Роменському повітах—Щербаківського, або Рудинського екскурсії по Ворсклі та Коломаку, чи розкопки в с. Мачухах Полтав. п., де

брала участь і молодь з ІНО, а особливо його робота над неолітичною стацією на Білій горі під Полтавою, що зацікавила не тільки студентство, а й учителів трудових шкіл, які впоряжали туди екскурсії з своїми учнями.

Менше розроблялися питання мистецтва. Тут зазначимо доповідь В. Щербаківського про архітектуру україн. церков, М. Рудинського—про архітектурне обличчя Полтави, К. Мощенка—про архітектуру старих панських будинків, В. Верховинця—про народню хореографію. Ще менше доповідей присвячено було фольклору, крім тих, що читалися про Яресківську екскурсію, назвемо дві: Г. Коваленко—про шанування криниць і В. Щепотьєва—про образи пугача й сови в укр. народніх піснях.

В 1924 році, в зв'язку з українізацією радянських установ, Т-во організувало Термінологічну Комісію для вироблення термінології, головне що до економічного побуту. Довідавшись про роботу цієї комісії, центр. статист. управління України склало з Т-вом умову про складання словника термінів, потрібних для статист. работ, і дало Т-ву грошеву допомогу. А в останній час Т-во почало організувати в Полтаві „Краєзнавчий осередок“, в якому вже обіцяли взяти участь співробітники Музею, Архіву, Статбюро та інших установ, що зацікавлені такою роботою. Робота „Осередка“ ще в підготовчій стадії.

Що ж до видавничої діяльності Т-ва, то 1919 року воно видало 1-й випуск своїх „Записок“ з короткою історією свого народження та чотирма розвідками. 1920-го року почали друкувати 2-й випуск. Але за браком коштів надрукували тільки перший лист. А як коштів і до цього часу в Т-ва немає, то нема й видавничої роботи.

Ще одно сумне явище помічається в Т-ві. Все більше й більше людей тікає з Полтави до великих центрів: Київ, Харків, і Полтава помалу перетворюється на провінційальний закуток, яким вона була за много літ до війни. За останнє літо Т-во втратило шестеро найдіяльніших своїх членів, і перед ним стоїть серйозна небезпека обезкровлення. І єдина надія на молодь, що помалу втягується в роботу Т-ва і впливає в нього нові сили.

Полтавські природничі Товариства. До революції 1917 р. в Полтаві існував „Физ.-Математ. Кружок“. Дослідницької роботи він майже не провадив, і доповіді, що на зборах читалися, здебільшого мали на меті інформацію про нові здобутки науки в галузі фіз.-математичній. Коли після революції почалися шкільні реформи, „Кружок“, що в нього входили переважно педагоги середніх шкіл, поволі припинив свою роботу.

1918—1920 р.р. організувалося було за приводом акад. Вернадського російсько-українське „Полтав. Ощество любителей естествовѣденія“, що збиралося нечасто й не встигло зміцніти через громадянську війну та часті зміни влади. Воно цікавилось найбільше питаннями краєзнавства. Нарешті 1923 року в Полтаві утворилася філія „Всесоюзного Общ-а любителей естествовѣденія“, що до неї вступили переважно лектори ІНО та вчителі українських шкіл. Протягом 1923—24 р.р. відбулося 20 зборів, де читалися укр. мовою доповіді з галузі методики природознавства.

Полтавський І. Н. О. До революції Полтава не мала вищої школи, лише Учительський Інститут, що після 1918 року перетворився на Педагогічний. 1918-го року Полтав. Просвіті пощастило за допомогою професорів Харківського Університету організувати в Полтаві істор.-філолог. факультет, де читали Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов та інші професори, а місцеві лектори провадили допоміжну роботу. Обставини громадянської війни та нелад у транспорті примусив місцевих лекторів помалу

виступити на передній план. 1920 року з Педагог. Інституту та І. Ф. Факультету було утворено одну вищу педагогічну школу—нинішній І. Н. О.

То через брак коштів, то через часту зміну і учбових планів і особистого складу, І. Н. О. не міг розвинути якоїсь дослідницької роботи. Лектори й студенти горнулися переважно до позаіновських наукових організацій Полтави. Але останнього часу ці перешкоди помалу усуваються. Нині ІНО організує в себе Педагогічну Станцію, що вже починає дослідницьку роботу.

Архівна справа на Полтавщині. До 1917 року охорона архівів на Полтавщині належала Архівній Комісії. Через брак власного помешкання Комісія не могла звозити до себе архівів, а тільки змагалася з офіційними установами, як ті збиралися нищити старі папери. В цій боротьбі, іноді й не легкій, здебільшого перемагала комісія. Так, наприклад, був урятований архів Губ. Правління за старі роки, що його думав спалити не один віце-губернатор.

Після 1917 року архівна справа на Полтавщині перейшла була до рук Губ. Комітету охорони пам'яток мистецтва (Губкомис), що організував Історичний Архів Полтавщини, а з 1922 року в Полтаві, як і в інших містах, утворено Губ. Архівне Управління (Губ'арх). Нині Губ'архом уже сконцентровано чимало архівного матеріалу. Найстаріші архіви—це великий архів Полт. Окружн. Суду, що зберігає в собі справи давніх установ, від Генерального Суду починаючи; архів фамілії Репніних, привезений з м. Яготина; архів фамілії Кочубеїв—з с. Диканьки; різні архівні матеріали XVIII—XIX ст., зібрані великою любительською старовини Е. Скаржинською. Великий матеріал для історії Полтавщини й Полтави містять у собі архіви колишніх губ. установ, а в першу чергу Губ. Правління, Губ. Земства, Дух. Консисторії, Міської Управи, хоч на жаль їх дуже понищено. Для історії революції на Полтавщині дають найбільший матеріал жандармський архів та прокурорський, на жаль тільки з поч. XX стол., та й то не цілі, але все ж у них біля 4.000 справ.

Треба тільки сказати, що штат Губ'арху занадто малий: разом із служницею одинадцять, що діляться так: адміністративний апарат—4, історичний архів—5, розбірна комісія—2. Отже ці робітники ледве встигають вести чергову роботу звязування, розкладання та реєстрації матеріалу, не згадуючи вже про велику й невдачну роботу над усякими справками. Однак робляться спроби й наукового студіювання архівного скарбу. При Губ'архові є гурток архівістів, де зачитуються доклади на підставі архівного матеріалу, напр. про бунти кріпаків, революційні настрої серед різних шарів населення, про окремі випадки з минулого, що звернули на себе увагу при черговій роботі. До того більшість співробітників Губ'арху є членами Полтав. Наукового при ВУАН. Т—ва, так що й доповіді останнього часто мають звязок із архівними матеріалами. Зазначимо ще один факт, що молодь із Полтав. ІНО цікавиться архівною роботою; факт цей набирає ваги особливо через те, що через виїзд із Полтави кількість старих архівних робітників поволі зменшується, і новий кадр молодих архівістів мусить їх заступити.

Полтавські видавництва 1914—1924 р.р. Полтава ніколи не була багатою на видавництва. До 1917 року найбільше українських книжок видав Григорій Іпатієвич Маркевич (помер 1923 р.). Людина чистої душі й лагідної вдачі, він не мав комерційного хисту: книжки друкувалися без певного плану і часто приносили видавцеві тільки збитки. Після 1917 року за видавничу справу взялася міцна й багата кооперативна організація „Полтавська Спілка Споживчих Товариств“, утворила спеціальний

видавничий відділ, завела друкарню. Крім кооперативного журналу та багатьох видань, присвячених питанням кооперації, Спілка видавала під назвою „Просвітянська Книгозбірня“ твори художньої літератури: Шевченка, Куліша, М. Вовчка, Кониського, П. Мирного, Кобринської, Крушельницького, Тесленка та інших. Книжки видавалися з передмовами, іноді з поясненнями. Інші видавництва не видали й по десятку книжок: такі—вид-тво газети „Рідне Слово“, дитяче вид. „Зірка“ та дитяче ж вид. Л. І. Кротевич. Пізніше організувалося вид. К. С. М. Тепер у Полтаві, крім видань офіційного характеру, майже нічого не видається.

Дослід пам'яток старого чернігівського будівництва в рр. 1923—4.

За останні два роки Чернігів несподівано опинився в орбіті наукового дослідження. Завдяки діяльним заходам та підготовчій роботі в 1923 році Я. М. Ждановича, а в 1924 р. В. В. Дубровського, завідуючих Чернігівським Губ. Архівом, в місцевих органах управління здобуто коштів і технічну допомогу для ґрунтового вивчення головних пам'яток архітектури старого Чернігова: Собору Спаса і Успенської церкви Єлецького монастиря.

Спас є найстаршою пам'яткою мурованої архітектури на Україні, будівництва якого припадає на часи між 1024 і 1036 роками (князя Мстислава Ярославича, т. зв. Тмутароканського). Хронологічно ця будова стоїть поруч Собору Софії в Києві і цілком логічно було після дослідів Собору Софії, переведених між 1919—1922 роками з цінними науковими вислідами поставити собі завдання—з'ясувати архітектурну суть, конструктивні і планові особливості Чернігівського Спаса. Далі на підставі наслідків аналізу над зібраним матеріалом, перевести порівняння з іншими пам'ятками старої архітектури, як на Україні, так само і в старому світі, передньої Азії і Візантії, куди, як відомо, йде коріння наших перших мурованих будов. Нарешті—знайти для Спаса місце в загальній схемі старої архітектури.

Головною частиною роботи дослідів були ґрунтовні виміри собору, як в горизонтальних (плани), так само в вертикальних (перекрої) площинах, спостереження деформацій самого корпусу храму, покриття і конструктивних подробиць собору, також як детальне технічне вивчення будівельних матеріалів собору. Разом з тим треба було ретельно вивчити і занести на кресленики всі перероблення собору, які переведено за пізніх часів. Останній пункт програму дослідів дав можливість дуже точно відділити первісну частину храму і з'ясувати, що власне від нього залишилось старого.

Проте не можна було б вважати такий дослід за вичерпуючий; як би не було зроблено археологічних розкопок навкруги собору по під його мурами, для дослідів тих фундаментів, про які здавна була розмова, тому для провадження розкопок було запрошено також археолога М. О. Макаренка. Історично-архітектурний дослід собору продовжувався з 7-го липня до 22 жовтня 1923 року і далі в літку 1924 року поруч із дослідом Єлецької церкви. Археологічні розкопки, звязані з історично-архітектурним дослідом, забрали часу менш на 1½ місяці. В даний момент, коли вивчення найточніших креслеників Спаса на підставі зібраного в 1923 році матеріалу наближається до кінця, єсть можливість дати коротку характеристику собору Спаса.

Корпус храму зтиснений в напрямі лінії північний схід—південний захід, остільки, що діагоналі четверокутника під головною банею відрізняються одна від одної на 70 сантиметрів, і весь план собору, замість прямокутника, являє ясний паралелограм. Пояснити таку деформацію мо-

жна тим, що розбивка будови робилася без куто-мірного шриладдя за допомогою лише шнура, яким точно виміряти і наносити на ґрунт можна тільки лінійні елементи, а не кутові.

З двох масивних башт, які фланкують будову з південного і північного боків, ні одна із собором органічно не зв'язана. Південну—збудовано наприкінці XVIII віку (там була ризниця). Північна—хоч і стара, але будована не одночасно з собором, про що докладніше буде розмова в спеціальній публікації. Все покриття собору (скуфії бань, склепіння) пізні—XVII, XVIII вв.

Розкопками відкрито фундаменти трьох невеликих прибудов: однієї—коло північної стінки собору, і двох—коло південної. Наслідки досліду кладок і матеріалів показали, що всі три прибудови виникли не одночасно з собором, коли саме, буде в'яснено в спеціальній публікації з кресленнями і технічними поясненнями.

Одна з південних прибудов, фундаменти якої проріzano фундаментом пізньої (XVIII в.) башти, являє собою майже квадратний (в плані) будинок, прибудований до південної стінки собору поблизу південно-західного рогу собору. Значіння цієї прибудови з трьома, абсидами в масиві своєї східної стінки, які не виникають на схід півкружжями, вдалося з'ясувати не так давно, після того, як було знайдено аналогію наведеному будинкові в лівому квадратному (в плані) елементі нартексу церкви Спаса на Берестові в Києві, який має точнісінько такіж самі три апсиди, поглиблені в стінку, навіть майже такої же самої міри, як і Чернігівські.

І в Києві і в Чернігові ці прибудови грали ролу хрестильень. Що до Спаса на Берестові, то небіжчик академик П. П. Покришкін, який перевів детальний науковий дослід Спаса на Берестові,—на жаль в цілому невиданий,—вважав це ліве від нартексу приміщення за усипальницю, через те, що в ніші північної стінки цього приміщення знайшов старий *похорон*. Але відкриття похоронної арко-солії в хрестильні Єлецької церкви в Чернігові, показало, що ці приміщення могли бути одночасово хрестильнями й усипальницями.

Взагалі Спас на Берестові має чимало спільного із Спасом Чернігівським, що з'ясувалося після побудови обмірних матеріалів, зібраних в Чернігові. Більш детальні порівняння з пам'ятками старої мурованої архітектури на Україні, також як з чужоземними—буде переведено з кінцем оброблення всіх зібраних матеріалів в спеціальній праці, що готується до видання.

Літо 1924 року було присвячено дослідом Успенської церкви Єлецького монастиря, романізованої візантійської пам'ятки, збудованої аж в середині XII в., яка попадає, в порівнянні зі Спасом, до зовсім іншої групи пам'яток архітектури т. зв. великокняжої доби.

Головна технічно-будівельна особливість,—що виводить храм Єлецького монастиря з кола таких пам'яток, як Спас Чернігівський і св. Софія в Києві, пам'яток будованих з дикого каміння, шари якого лише вирівнюються шарами цегли,—полягає в тому, що Єлецька церква вся цілком побудована з чистої цегли. Розміри і якість цегли і розчини Єлецької церкви так само різко відрізняються від Спаських і Софійських.

Що до системи планування і покриття, то Єлецька церква з Кирилівською в Києві і Успенською в Каневі складає одну групу одноманітних будов, дослід яких, ясно, не може зупинитись на одному лише Єлецькому храмі і дасть вичерпуючий науковий матеріал лише після досліду всіх трьох пам'яток. З'ясовано, що відома різьблена вапнякова капітель, яка здавна переховується в музеї колишньої Чернігівської Вченої Архів-

ної Комісії (про походження її було висловлено стільки різних гадок!) є з зовнішніх мурів Єлецької церкви. Таких капітелів було шість по кількості півколон, які йдуть по три на північній і південній стінах.

Дослід покриття церкви дав дуже ясну картину технічних методів будівництва середини XII віку, які разом з попередніми, що знайдені в Спасі і Софії, дають основний критерій для вивчення тих різних чужоземних будівельних шкіл, що на початку історичного існування працювали на Україні. А відкриття на торцях цегли цілої низки рельєфних клейм (з 40 різних типів) ясно вказує на цехову організацію робітників—будівничих Єлецького храму.

І. Морилевський.

Перший Всеукраїнський З'їзд в справі дослідження продукційних сил та народного господарства України. В Харкові між 28 грудня 1924 р. і 5 січня 1925 р. відбувся перший з'їзд в справі дослідження продукційних сил та народного господарства України. В РСФСР та инш. частинах радспілки таких з'їздів відбулося вже кілька, але вони мали значно вужчий програм і торкалися тільки природніх багатств, тоді як український з'їзд поставив на чергу дня питання промисловости, економіки, техніки то що.

З'їзд мав такі завдання: а) з'ясувати сучасний стан досліджености продукційних сил України, б) з'ясувати сучасний стан народного господарства України та його розвитку, в) намітити план наукової діяльности на Україні, діяльности, яка б керувалася на підвищення та розвитку народного господарства, яка б опиралася на максимальне, але й доцільне використання природніх продукційних сил, г) намітити форми організації наукових сил та наукових ресурсів України, яка б сприяла максимальному та доцільному розвиткові науки та народного господарства.

На з'їзд було заявлено коло 320 докладів. Один тільки перелік тем надруковано на 20 сторінках „Бюлетеня“ з'їзду, тому в коротенькій хронікерській замітці ми можемо подати тільки відомості про головніші напрямки, в яких працював з'їзд. Коло 20 докладів заслухано було на пленумі з'їзду, решту на засіданнях таких секцій: 1) природа і природні ресурси, 2) людина як продукційна сила, 3) сільське і лісове господарство, 4) сільсько-господарська техніка та промисловість, 5) промисловість, 6) енергетика, 7) економіка, 8) наука, як продукційна сила. Крім того в перервах між пленумами та секційними засіданнями працювали дві комісії: Краєзнавства та Термінологічна. По секції „природа і природні ресурси“ особливо багато було докладів про копальні багатства України, кам'яний вугіль, залізо, манганову руду, фосфоріти. Цих багатств в нас більше, ніж в инших частинах радянської спілки. Радіоактивність наших мінералів, гірських пород и води дуже мала, як і взагалі невелика ця радіоактивність на всьому сході Європи. Доклади по геофізиці показали, що службу погоди на Україні, що нею керує Укрмет, налагоджено як слід. Секція звернула також пильну увагу на питання охорони природи. Доклади про руйнування багатств України виявили, що в цьому напрямкові в нас іде велика робота, яка незабаром дасть цікаві наслідки. Секція „людина, як продукційна сила“ підходила до розв'язання цього питання і з боку статистично-демографічного і з боку природничо-антропологічного. І статистики і антропологи зійшлись на одній платформі, а саме, що людина має першорядне значіння, як продукційна сила, особливо в країнах з мало розвиненою технікою. Секція „сільського і лісового господарства“ пильну увагу звернула на питання боротьби з посухою, піднесення агрікультури, меліорації, боротьби з шкідниками, селекції то що. Секція „енергетики“ багато часу віддала проблемам використання енергії Дніпра

та инш. наших рік, справам водної та повітряної комунікації. По секції „економіки“ розглядалися питання нашої важкої індустрії, використання природних ресурсів то що. Виявилось, що в потенції ми дуже багаті. Звернено увагу на необхідність розвинення на Україні текстильної промисловости. Секції „наука, як продукційна сила“, хоч і збиралась тільки один раз, але питання, що їх розглянуто на цьому засіданню, мають першорядне значіння. Вони торкалися сучасного стану науки на Україні, її перспектив, організації державного плануючого органу Головнауки при НКО. І представники Влади і члени з'їзду одмітили ненормальне явище, що ще й досі де які наукові установи РСФСР виявляють ті чи инші централістичні тенденції. Праця комісії краєзнавства наявно показала, що зацікавлення дослідчою роботою за останні роки дуже поширилося серед нашої провінції. Не тільки в губерніяльних містах, але в повітових та, навіть, де-не-де по селах засновуються краєзнавчі музеї, товариства, гуртки. Організаційні питання, що повстали в зв'язку з працею комісії вирішено перенести на Всеукраїнську Конференцію по краєзнавству, що має відбутися влітку б. р. в Одесі. Доклади в комісії термінологічній з'ясували, що в справі упорядкування української наукової термінології та номенклатури пророблено велику роботу, але багато-де чого ще залишилося зробити. В зв'язку з українізацією справи термінології та номенклатури мусять бути визнані за ударні справи.

В цілому з'їзд в справі дослідження продукційних сил, що був до певної міри смотром наших наукових сил виявив, що дослідча наукова робота на Україні навіть в найважчі часи війни та голоду не припинялася; тепер вона набува сталі організаційні форми; все глибше входить в широкі верстви населення і, незабаром, коли покращають матеріяльні умови праці, дослідча робота дасть нам змогу доцільно використовувати всі продукційні сили нашої землі.

М. Ш.

Україна на 2-й Всесоюзній Конференції по краєзнавству в Москві. Центральне Бюро Краєзнавства при Рос. Академії Наук скликало між 9 і 14 грудня 1924 р. в Москві Другу Всесоюзну Конференцію. На Конференцію приїхало 434 делегати, представників краєзнавчих організацій Р.С.Ф.С.Р., України, Білорусії, Криму, Півн. Кавказу, Кахетії, Азербейджану, Туркестану, Киргізії, Бурято-Монгольської Республіки, Усурії, Уралу, Башкирії та инш. Представництво від українських краєзнавчих установ організувала Київська Комісія Краєзнавства ВУАН. Було розподілено 40 мандатів, але на Конференцію поїхало тільки 18 осіб, а саме з Києва—6 осіб, Харкова—3, Полтави—2, та по одному представнику з Чернигова, Остра, Умані, Маріуполя, Нікополя, Миргорода та Ізюма. На голову Конференції було обрано заст. голови Київської Комісії акад. *М. Птуху*, одним з почесних секретарей, секретаря тієї ж таки Комісії *М. Шарлеманя*.

Особливо цікавий матеріял дали доклади з місць. Краєзнавчий рух в С.Р.С.Р. за останні роки набув великої інтенсивности. Навіть маленькі народи, про які знали може тільки етнографи, тепер прагнуть вивчить свій край, засновують краєзнавчі товариства, музеї. На жаль брак коштів здебільшого значно гальмує цей рух, і тільки завдяки героїчним зусиллям місцевих діячів, де-які культурні осередки глухих кутків видають свої твори, а іноді й періодичні видання. Велика книжкова виставка в краєзнавства, була дуже наявною ілюстрацією до краєзнавчого руху в Союзі.

Делегатами з України на Конференції було зроблено такі доклади та інформації: *М. Птуха*: Краєзнавство та вивчення соціально-економічних властивостей населення С.Р.С.Р.; *М. Шарлемань*: Краєзнавчі установи та організації України, їх характер і значіння, він же: Природничі екскур-

сії на місцевому матеріалі; *А. Носів*: Антропологічно-Етнографічний Музей ім. Ф. К. Вовка; *Є. Лавренко*: Комісія Краєзнавства Укр. Наукового Т-ва в Харкові; *В. Пархоменко*: Краєзнавство на Полтавщині; *М. Коваленко*: Музей Краєзнавства в Маріуполі; *Б. Васютинський*: Інститут Краєзнавства в Чернігові; *М. Сибілев*: Краєзнавство на Ізюмщині; *В. Базилович* (Київ): Краєзнавчі культурно-історичні екскурсії; *О. Лазарис*: Пролетарське студентство і краєзнавство; *Г. Шапошників* (Никопіль): Дослідчі екскурсії з учнями, як метод шкільно-краєзнавчої роботи.

Центральний доклад та інформації з місць наявно показали, що краєзнавча робота на Україні, хоч і буйно розвивається в останні роки, але ця робота ще не досягла того в нас рівня, на якому знаходиться в Р.С.Ф.С.Р. Особливо зле стоїть справа з друком. За винятком Київської та Одеської Комісій Краєзнавства ВУАН та Чернігівського Інституту Краєзнавства, ні один з наших краєзнавчих осередків не має можливості друкувати свої праці. В Білорусії справа стоїть ще гірше.

Конференція закінчилася реорганізацією та перебранням ЦБК, яке тепер буде при Головнауді Р.С.Ф.С.Р. у Ленінграді. Московська філія зовсім касується. З відомих діячів старого складу ЦБК в нову організацію увійшли: акад. С. Ольденбург, акад. О. Ферсман та акад. Н. Марр.

М. Ш.

Італійський голос про українську літературу. Ауреліо Пальмієрі, італійський візантиніст і недавній редактор місячника *Europa Orientale*, (1920—1922) яка між іншим знайомила італійське громадянство з українськими виданнями, недавно умістив у новім журналі *Lo Spettatore Italiano*, № 7, 1 Agosto 1924, статтю про українську літературу п. з. *La storia litteraria de la Ruthenia*. Стаття з'явилася з приводу історії української літератури М. Грушевського т. I—III (Львів 1923), але має завдання познайомити свого читача з літературною стороною українського питання взагалі. По своєму характеру і розмірах вона належить до тих численних статей що в різних часописах, на різних мовах знайомили різні круги з українством в повоєнних роках і, по часті, ще під час війни. „Хіба існує історія української літератури? починається запитанням стаття, хіба існує така література?“—Те, що дає автор в відповідь на це запитання, це не стільки інформація, як принципіальний погляд на українство, і погляд цей прихильний.

Операючись на суд звісного французького філолога, А. Мейє, висловлений в передмові до *Anthologie de la littérature ukrainienne* (видання Українського Соціологічного Інституту 1921 р.) А. Пальмієрі не вагаючись дає позитивну відповідь на вище поставлене запитання. На українську і російську мову він дивиться як на двох „братів в первих“, яких доля зробила ще дальшими собі. „Тимчасом як Велика Русь все більше заглублюється в свою культурну виключність, Мала Русь, через Польщу, яка для руських (*ruthene*) міст являється носієм західньої думки,—європеїзується. В одній панує гієратичний Схід, в другій ліберальний Захід. І оба „брати в первих“ розходяться все більше, втрачають взаємний контакт думок і нарешті заявляють себе двома народами різними не лиш по своєму етнічному типові, по своїй історії і своїм стремлінням, але і в своїй мові і літературі“. Та хоч науково ця окремішність не заперечується, то в політиці вона має багато противників, констатує автор далі. В коротких словах він зарисовує поневолення української мови в царській Росії, яке він ілюструє мучеництвом Шевченка (цитує в перекладі „Заповіт“), потім зазначає вороже відношення Поляків в Галичині, котре одначе не спинило розвою української культури „під самим їх боком“,

і закінчує сей опис цитатою з Книги Битія Костомарова §§ 82—87 (зі згаданої вже „Anthologie“).

Пояснивши окремішність української народности і мови, Пальмієрі звертається до початків української літератури. Українські письменники, каже він, не вагаючись заявляють, що перший період історії руської літератури зовсім український. Сам він не заперечує підстав сьому поглядові, але дивиться на початки як період спільности в літературах обох народів, що далі розвиваються окремо.

„Література великої Росії надзвичайно богата, каже він далі, по своєму характеру вона вселюдська, завдяки титанічним талантам своїх письменників, головно обох великих фізіологів людського духа, Толстого і Достоевського, Не дивно-ж, що багато є істориків сеї літератури... Історія української літератури до теперішніх часів залишала в науці славістики певну прогалину, яку треба було заповнити. До цієї величезної праці з надзвичайною ерудицією взявся М. Грушевський, що сам являється літературним і політичним стовпом українства“. Пальмієрі дає кілька біографічних дат про автора—про організацію Наукового Товариства ім. Шевченка, про яке він висловлюється з великою пошаною, за-сновання Наукового Товариства в Києві, видання Історії України-Руси „найкращий монумент що він поставив своєму народові“, заслання підчас війни і новорозпочату працю по історії літератури. „Переглядаючи томи, що вже вийшли на світ, каже він, запитуємо себе з острахом чи встигне учений історик докінчити свою колосальну працю. Ми ще не дійшли до порога XVIII в. і ціла низка фігур, здебільшого незвісних, виринає перед нашими очима“. Італійського ученого цікавлять між ними головно Теофан Прокопович: „що володів латиною як наші гуманісти Відродження“, і Скворода. Йому хочеться, як змога скорше, почути нові додатки до праць Чистовіча, Морозова і Самаріна про Т. Прокоповича.

Закінчуючи свій огляд, Пальмієрі признає, що наша література поки що „не вложила своєї данини в течію світової думки. Та, каже він, се не рація легковажити їй. Вона—голос раси, чи як хочете, етнічної групи, що нараховує більше 30 мільонів душ, а в сьому світі вічних змін народів, хто знає що́ будучність готує ще українському народові“.

З народознавського руху в старій Австрії. Останніми часами в німецьких краях старої Австрії помічається велике зацікавлення народними цінностями: студювання рідної духовної та матеріальної історії культури. Захоплюються цією ідеєю особливо Стирійці. Огнищем цього руху університет в Грацу, де в цім році утворено курс німецької етнографії. Цей факт тим важний, що дотепер ні в Німеччині, ні в Австрії в університетах не було цього предмету, окремо від історії культури та германістики. Сама ж ідея народознавства тут не нова, бо багато літ перед цим поклали початок йому своїми творами письменники, між иншим і селянин Петер Розеггер в своїм „Народнім життю Стирії“. Тепер молоді стирійські вчені захопились студюванням народнього права, побуту та мистецтва і, наслідком цього, появилось багато нових етнографічних праць. Проявляється ця любов до народнього обичаю також в поновленню народніх традиційних свят.

В Стирії від найдавніших часів існує літне свято, аналогічне з нашим Купалом. Воно полягає в тім, що на передодні Іванового дня на вулицях палять солом'яну ляльку. В р. 1751 Марія Тереза заборонила це, в р. 1773 мешканці Грацу зломали цю заборону і за це навіть кров пролилась! Тепер в 1923 р. відновлено цю традицію і ціле місто відсвят-

кувало це свято з великим тріумфом і радістю. На зразок цього свята справляються празники для кожної пори року.

Велика робота відбувається з боку збирання етнографічних матеріалів. Невтомимий, вартий наслідування музейник, опікун народ. духовного багатства др. Герамб протягом останнього десятиріччя невпинно стягав до Грацу етнографічні матеріали і улаштував чудовий музей в колишнім монастирі; тут відвідувач побачить стирийське село в повнім його характері; зрозуміє дух і психологію селянина. На подвіррі монастиря виставлене подвір'я й садок села з уликами, з криницею, різні будинки з характерними, стирийськими покрівлями: дощаними, гонтовими, череп'яними та солом'яними—все це в строго видержанім старім, сільським стилі. Середину монастиря займають різнородні урядження: то хати, то стайні, з найменшими подробицями, начиння, приладдя, мебелі, костюми. Тут є відділи по уту і звичаїв: дитячі забавки, весільні дарунки, костюми та прикраси, народня медицина, господарство, народні вірування—для сього навіть виставлена стильна сільська церковця.

Тепер же В Герамб уже не музейник, не збирач архаїчних цінностей. Він все більш розвиває й систематичний план занять цим новим предметом, захоплює широкі маси молоді, захопленої тим же бажанням спасти від цілковитого занепаду рідну культуру, відбудовує, освітлює, поглиблює та облагороджує її. Та не лиш у таким культурнім осередку, Грац, кипить життя в цій галузі, а й на провінції. Біля Грацу, напр. ще з 1918 р., існують шестинедільні етнографічні курси для підвищення освіти сільського вчителя. Адміністрація йде на зустріч цій течії і не жаліє коштів для урядження звіщевих колекцій та викладів з сих предметів.

Л. Ш.

Програма збирання матеріалів до українського народнього сонника. Новітня етнологічна наука звернула велику увагу на народні пояснення снів і на етнологічні підстави утворення сього роду фольк-льору. В зв'язі з здобутками етнологічних дослідів з'являється питання про те, як оцінюються сонні видіння—Фродньою ідеологією. Зайво буде згадувати про значіння „толкування снів“ для фольк-льору, сила звичаїв і легенд зовсім виразно зв'язуються з вірою в віщі сні.

Для українських збирачів з'являється можливість і обов'язок взяти участь в зборі матеріалу по народньому соннику для порівняного досліду в великих розмірах, що намічається тепер в антропологічному інституті в Лондоні, а разом з тим зайнятися сим родом народньої творчости досі у нас мало дослідженим. Історично-культурна комісія ВУАН, що має замір взяти участь в збиранню матеріалу для порівняного досліду снів, прохає всіх зацікавлених українським фольк-льором звернути увагу на такі питання що входять в обсяг згаданого досліду.

- 1) Чи існують в даній місцевості спеціалісти, що пояснюють сні людям за гроші, або в приятельській прислузі?
- 2) Чи помітна тенденція звертати увагу на сні і запам'ятувати їх (або записувати) для поради в яких небудь будучих подіях?
- 3) Чи прив'язується значіння до того проти якого дня снівся сон? В які дні тижня, місяця і року сні вважаються особливо пророчими?
- 4) Чи надається яке небудь значіння дитячим снам?
- 5) Чи подібний сон, що присниться дитині, чоловікові, дівчині або кінці має однакове значіння?
- 6) Чи звісні випадки, коли сон окремої людини, що на місцеву думку має пророче значіння, вплинув на поведінку більшої групи людей—сім'ї, сусідів і т. и. Напр. щоб дана група людей утрималась від якого небудь

проекту, після того як комусь одному приснився сон, що сей проект слід закинути, або такі подібні випадки?

7) Які сни вважаються спеціально віщими снами?

8) Які пояснення існують для таких снів:

а. Коли сниться, що лізеш на гору, на дерево?

б. Коли сниться, що літаєш, високо, або тільки піднімаєшся над землею?

в. Коли сниться огонь, пожежа, або тліючі дрова?

г. Коли сниться, що виходиш поміж людей роздягненим?

г. Коли сниться сире м'ясо?, а також, що їси сире мясо? ¹⁾

д. Коли сняться зуби, біль зубів, випадання зубів?

е. Коли сниться місяць, сонце, зорі, небо?

ж. Сни про звірів і птиці?

з. Про воду?

і. Про квіти і дерева?

9) Чи звісно, щоб люди вживали особливих заходів до того, щоб бачити певний сон, який віщує що небудь добре, або щоб не бачити поганого сну. Напр. дивляться вечером в полум'я щоб снився огонь, який віщує новину.

10) Чи звісні спеціальні формули—замовлення, що мають впливати на сонне видіння?

11) При кожнім толкуванню слід запитувати чому саме даний сон провіщає таку, а не іншу подію. Найчастіше відповідь мабуть буде, що „так кажуть“ або, що в якимсь випадку після подібного сну дійсно відбулася така подія.

Все ж таки пояснення, чому даний сон віщує саме таку, а не іншу подію, зможе розкрити механізм асоціації ідей, який вплинув на утворення народніх сонників.

12) В звязку з вищесказаним, слід задавати питання: як пояснюється сон взагалі—чому бачить людина сні? Чи існує якийсь погляд, що се душа виходить з тіла, ходить по світі, а потім вертається назад, коли людина прокидається?

13) Записуючи яке небудь пояснення слід зазначити хто давав пояснення, а пояснень просити детальних, найкраще коли пояснюючий докладно опише сон, що снився йому самому, чи звісній йому людині, і докладно пояснить, що такий сон означає.

14) Окрім усних толкувань дуже бажано мати також старі рукописні сонники, що заховалися в народніх руках чи то інтелігентських. Коли ж толкування взяте з такого сонника, то се слід виразно зазначати.

Матеріали по народньому соннику посилати по адресу Історично-культурної комісії при Всеукраїнській Академії Наук, Київ, вул. Короленка 37, помешкання 12-а.

¹⁾ Лондонський антропологічний інститут просить нас звернути особливу увагу на толкування сього сну—тому бажано як найбільше пояснень і як найбільш детальних.

Table de matière du volume XI d'„Ukraine“ (1925, I/II).

Michel Hručevsky , Lè 64-ème anniversaire de Chevtchenko	3
Le dernier article de I. Franko sur Chevtchenko.	5
Serge Iefremov , L'héritage du ménétrier (kobsar) Darmohraï.	10
P. Phylpovytych , Chevtchenko et Hrebinka	24
Michel Markovsky , Chevtchenko et Nicolas Markevytych	37
Victor Petrov , Chevtchenko, Kouliche, Bilosersky—leurs premières rencontres.	42
Michel Novitsky , Chevtchenko dans le procès de 1847 et ses papiers confisqués.	51
A. Syniavski , A propos de la phonétique de Chevtchenko.	100
Basile Chtchavinsky , Chevtchenko peintre.	115
Alexis Novitsky , Chevtchenko et Rembrandt.	122
Pierre Rouline , Chevtchenko et C. B. Piounova.	126

Matériaux et notices pour l'étude de Chevtchenko:

Une maison où demeurerait Chevtchenko par *B. Krytchevsky* (p. 136), Deux portraits peints par Chevtchenko, par *M. Biliachivsky* (139), A propos du portrait de Chevtchenko publié par *B. Chtchavinsky*, par *A. Novitsky* (140), Une lettre de M. A. Maksymovytych à Chevtchenko en 1860 par *Ign. Jytetsky* (141), Chevtchenko et la jeunesse de Kharkov, par *Ign. Jytetsky* (143), L'alarme sur la tombe de Chevtchenko, par *V. Chtchepotiev* (148), Le «Kobsar» de 1867, par *B. Stanislavsky* (153), L'histoire théâtrale de «Nasar Stodolia» par *P. Rouline* (154), Chevtchenko dans le rayon de Tcherkassy, dans les souvenirs des contemporains, par *O. Olexandriv* (157), Quelques souvenirs de la famille du poète, par *Th. Savtchenko* (160), La maison familiale de Chevtchenko, par *L. Chevtchenko* (162), Le monument de Chevtchenko à Kiev et l'administration locale, par *I. Chtchitkivsky* (162), Un nouveau malentendu à propos de Chevtchenko, par *J. Hermaïsé* (170)

Bibliographie critique, p. 179—210.

Cronique: 211—228.

L'Académie des sciences d'Ukraine. Le groupe historique. Le travail scientifique à Poltava en 1914—1924. Les recherches d'H. Morhilevsky à Tchernyov. Les congrès scientifiques de Moscou et de Kharkov. Un avis italien sur la littérature ukrainienne. Les intérêts folkloriques en Autriche. Le programme pour la collection de matériaux relatifs à l'explication des songes en Ukraine.

З м і с т.

Акад. Михайло Грушевський , В шістдесят четверті Шевченкові роковини	5
Ів. Франка остання стаття про Шевченка, подала <i>Катерина Грушевська</i>	10
Акад. Сергій Єфремов , Спадщина Кобзаря Дармограя	24
Проф. Павло Филипович , Шевченко і Гребінка	37
Михайло Марковський , Шевченко і Микола Маркевич	42
Віктор Петров , Шевченко, Куліш, В. Білозерський—іх перші стрічі	51
Михайло Новицький , Шевченко в процесі 1847 р. і його паперин	100
Проф. Олекса Снявський , Дещо про Шевченкову мову	115
Василь Щавинський , Шевченко як маляр (з портретом Шевченка)	122
Акад. Олексій Новицький , Шевченко та Рембрандт (з ілюстраціями)	126
Петро Рулів , Шевченко і К. Б. Піунова	126

МАТЕРІЯЛИ І ЗАМІТКИ ПРО ШЕВЧЕНКА:

Будинок, де жив Т. Г. Шевченко (з ілюстрац.), подав проф. <i>Василь Кричевський</i>	136
Два портрети роботи Шевченка (з ілюстрац.), подав акад. <i>Микола Біляшевський</i>	139
До портрета Шевченка опублікованого В. О. Щавинським, подав акад. <i>Олексій Новицький</i>	140
Лист М. О. Максимовича до Т. Г. Шевченка, 1860-го року, подав <i>Іннатій Житецький</i>	141
Шевченко і харківська молодь подав <i>Іннатій Житецький</i>	143
Тривога над свіжою могилою Т. Шевченка, подав <i>Володимир Щепотьєв</i>	148
Кобзарь 1867 року, подав <i>В. Станіславський</i>	157
До сценічної історії „Назара Стодолі“, подав <i>Петро Рулін</i>	154
Шевченко на Черкащині, подав <i>О. Олександрів</i>	157
Дещо з споминів родини поета, подав <i>Федір Савченко</i>	160
Батьківщина Тараса Григоровича, подала <i>Людмила Гувенченко</i>	162
Пам'ятник Т. Шевченкові у Києві та київська адміністрація, подав <i>Іван Щитківський</i>	162
Нові непорозуміння з Шевченком, подав <i>Осип Гермайзе</i>	170

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

D-r Max Ebert, Südrussland im Alterthm, 1921, проф. <i>Р. Данилевича</i>	179
A. Meillet, Le slave commun, 1924, проф. <i>Є. Тимченка</i>	183
Н. Дурново, Очерк истории русского языка, 1922, <i>Л. Ганцова</i>	185
Н. Дурново, К истории звуков русского языка, 1922 проф. <i>Є. Тимченка</i>	190
А. И. Яценко, Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде, 1922, акад. <i>М. Грушевського</i>	191
Leib, Rome, Kiev et Bizance á la fin du XI siècle. Rapports religieux des latins et des greco-russes sous le pontificat d'Urbain II (1088 — 1099), <i>Федір Савченко</i>	193
М. Голубець, „Начерк історії українського мистецтва“, ч. I, 1922, <i>М. Новицька</i>	194
Ф. Колесса, Про генезу українських народніх дум, 1921, <i>В. Перетц</i>	196
Б. Барвинський, Предтеча університету ім. Франца I у Львові, 1918.	
А. Андрохович, Львівське studium Ruthenum, 1921/22, <i>Ганна Шамрай</i>	203
L. Kubá: Piseň národní. 1923.	
— Piseň jichoslovanská, 1923.	
— Piseň srbi lužickýzh. 1922, <i>А. Степович</i>	205
The sociological review, journal of the sociological society, 1924, <i>Катерина Грушевська</i>	205

ХРОНІКА:

Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН)	
Катедра Історії Українського Народу Всеукр. Акад. Наук	
Наукове життя в Полтаві 1914—1924 р.	
Дослід пам'яток старого чернігівського будівництва в рр. 1923—24.	
Перший Всеукраїнський з'їзд в справі дослідження продукційних сил та народнього господарства України	
Україна на 2-й Всесоюзній Конференції по краєзнавству в Москві	
Італійський голос про українську літературу	
З народознавського руху в старій Австрії	
Програма збирання матеріялів до українського народнього сонника	

КОМІСІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПІСЕННОСТІ

ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

приготовляє до видання в 1925-6 р.р.

КОРПУС УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМ

В дальшій плані такі збірники текстів:

Історичні пісні старших часів, Пісні про Січ і Запоріжжя, Пісні гайдамацькі, Пісні XIX віку, Балади.

Комісія просить надсилати матеріали для використання. На бажання, матеріали по використанню будуть повертатись.

Адреса: Київ, ул. Короленка 37 пом. 2-а.

КУЛЬТУРНО - ІСТОРИЧНА КОМІСІЯ

ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

просить надсилати їй для використання всякого роду матеріали, що освітлюють як матеріальну так і духову культуру Українського народу: записи творів усної творчости, описання обрядів, повірок, форм життя родинного і громадського, хазяйства і домашнього побуту, старіші і зовсім нові; новіших явищ народнього життя в селі, містечку, городі, і пережитків старих форм його.

Програми для збирання друкуються в „Україні“ починаючи з кн. I за 1925 р.

Адреса: Київ, ул. Короленка 37 пом. 12-а.

ЗАХОДОМ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ ВИЙШЛА КНИГА:

З ПРИМІТИВНОЇ КУЛЬТУРИ,

розвідки і доповіді Катерини Грушевської,
з передмовою акад. М. Грушевського.

126, 128
161

Зміст: Передмова. Початки заселення і культури Америки. Примітивне мишлення і відгомони його в нашій фольклорі. Тотем і Мана, і категорії примітивної мисли. Полон орнаменту і крадіж слова, як приклади до поняття власности у примітивних народів. Колективне в примітивній поезії.

Передплату і замовлення на „Україну“ і всі інші видання треба надіслати до книгарень „Державного Видавництва України“ до торговельно-видавничого відділу його в Харкові (пл. Тевелева Ч. 11), або до Київської книгарни (пл. Воровського Ч. 21). Редакція ж не приймає передплати і не видає видань на продаж.

33

